

પ્રકાશક :

ડૉ. જયંત પાઠક

અધ્યક્ષ : ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨

મૂલ્ય : ચૌદ રૂપિયા

મુદ્રક :

ડાહ્યાબાઈ શાંતિદાસ મોદી

અરુણ પ્રિન્ટર્સ પ્રેસ,

બેંગલુરુ, સુરત.

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકોરદાસ ચોકસી

આ ગ્રંથચેષ્ટી સાથે જોમનું નામ જોડાયેલું છે તે શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકોરદાસ ચોકસી (૧૮૯૧-૧૯૩૦) એક ઉદારચિત્ત સેવાલાવી સન્નિધિ હતા. સૂરતના વૈશ્યન કુટુંબમાં જન્મેલા આ સદ્ગૃહસ્થ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના વિષયમાં ઉચ્ચ રુચિ અને અતુરારાગ ધરાવતા હતા. કુરાળ વેપારી હોવા સાથે તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા અને આધ્યાત્મિક શાંતિની યોજના એમણે અનેક યાત્રાઓ કરી હતી. તેનીય વર્ષના યુવાન વયે એમણે તેમજ એમના પત્નીએ વાસુદેવ સ્વામી પાસે રામોત્તુળના શ્રીસંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી હતી. શ્રી ચોકસીએ તેમના દૂંઠા જીવનકાળ દરમિયાન ભૌતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. એમણે ધન અને માન મેળવ્યાં ને ઉદારતાપૂર્વક યાત્રિ અને સંપ્રદાયના ભેદભાવ વગર અનેક શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓને જહોજે હાથે દાન આપ્યાં. તેઓ સંસ્કૃતના અત્યંત અતુરારાગી હતા અને સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા. આપણી શિક્ષણવ્યવસ્થામાં ધાર્મિક શિક્ષણને સ્થાન આપવાની તેઓ હમેશાં દિમાયત કરતા. શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ચોકસી તેમની ઉદારતાથી ને ઉદાર તેમજ પવિત્ર પ્રવૃત્તિઓ માટેના અતુરારાગથી દેશજનોની સ્મૃતિમાં હમેશાં જીવંત રહેશે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

ડૉ. એ. ડી. શાસ્ત્રી અને શ્રી રાજેન્દ્ર નારાયણીએ સંપાદન કરેલ પારકૃત નિરુક્તના અધ્યાય ૧, ૨, ૪ અને ૭ શ્રી વી. ટી. ચોક્કસી સંસ્કૃત ગ્રંથશ્રેણીમાં પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. વેદગોર્ખાના આ અત્યંત પ્રાચીન અને મહત્વના ગ્રંથનું ઉપોદ્ધાત, અનુવાદ, ટિપ્પણ વગેરે સાથેનું આ સંપાદન સ્પષ્ટ રીતે ઠીક ઠીક અમૂર્ણક થયેલું છે, અને તેથી ગ્રંથનો મૂળ સંમજવામાં અવ્યાસીઓને સરળતા થશે એવી આશા છે.

આ પ્રસંગે અમે શ્રી વી. ટી. ચોક્કસી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો તથા આ ગ્રંથના સંપાદકોનો, હૃદયથી આભાર માનીએ છીએ.

પ્રસ્તાવના

ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલયનની શ્રી વી. ટી. ચોકસી સંસ્કૃત શ્રેણીમાં ચારકૃત નિરુક્તના અધ્યાય ૧, ૨, ૪ અને ૭ નું આ અધિકૃત સંપાદન પ્રગટ થઈ શકે છે તેનો અમને આનંદ છે. શ્રી વી. ટી. ચોકસી સંસ્કૃત ગ્રંથશ્રેણીનાં પ્રકાશનોની પાછળ મુખ્ય ઉદ્દેશ અધ્યયન અને સંશોધનનો રહ્યો હોય છે અને એ લક્ષ્યને યથાશક્તિ સિદ્ધ કરવાનો અમે નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. ગ્રંથ ઉપર દ્રષ્ટિ કરતાં વિદ્વાનોને જણાશે કે ઉપોદ્ધાત, ટિપ્પણ અને નિર્વચનસૂચિમાં અમે અનેક સ્થળોએ પુરોગામીઓના અભિપ્રાયોને તપાસીને તેમનું તારતમ્ય દર્શાવવા ઉપરાંત આવશ્યક જણાયું ત્યાં સ્વતંત્ર અર્થઘટનો આપવાના પણ પ્રયાસ કર્યા છે.

સાથે જ, સંસ્કૃતના ઉચ્ચતર અભ્યાસક્રમમાં બધે જ નિરુક્તના આ ચાર અધ્યાય લગભગ હંમેશાં નિયત થતા હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષામાં એનું કોઈ પ્રમાણિત સંપાદન પ્રાપ્ય નહોતું એ જીણું પણ આથી મુશ્કેલી એવી આશા રાખીએ છીએ. અનુકૂળતા હોય તો લવિષ્યમાં નિરુક્તના બાકીના અધ્યાયો પણ આ રીતે પ્રગટ કરવાની ધારણા છે.

આ પ્રકારના ગ્રંથોમાં પુરોગામી વિદ્વાનોનાં અર્થઘટનો અને અભિપ્રાયોની નોંધ લેવી અનિવાર્ય ગણાય, છતાં એવા વિદ્વાનોમાં પણ ડૉ. લક્ષ્મણ સરપ, ડૉ. સ્કોલ્ડ અને ડૉ. સિધ્ધેશ્વર વર્માનો સાબાર ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લાગે છે.

ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલયનના અધ્યક્ષે આ પ્રકાશન પોતાની શ્રી વી. ટી. ચોકસી સંસ્કૃત ગ્રંથશ્રેણીમાં કરવાનું સ્વીકાર્યું તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

અ તુ ક મ

૫.

ઉપાદેયોત	...	...	...	૧-૪૪
નિર્ધરુ	...	...	...	૧-૨૪
નિરુક્તા (મૂળ)	...	...	...	૨૫-૮૮
અતુવાદ	...	...	...	૮૯-૧૪૬
દીપ્ત્યુ	...	...	...	૧૪૭-૨૪૦
નિર્વચનસૂચિ	...	...	...	૧-૧૩૮
પરિશિષ્ટો	...	...	...	૧૩૯-૧૪૬

ઉપોદ્ધાત

(૧) નિરુક્ત અને વેદાંગો :

આચાર્ય યાસ્ક નિરુક્તમાં વેદાંગોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છે :

સાક્ષાત્કૃતધર્માણ ક્રપયો વમૂલુસ્તેऽપરેભ્યોઽસાક્ષાત્કૃતધર્મભ્ય ઉપદેશેન મન્ત્રાન્સંપ્રાદુરુપદેશાય ગ્લાયન્તોઽવરે વિલ્લમપ્રહ્ણાયેમં મન્થં સમાન્નાસિપુર્વેદશ્ચ વેદાજ્ઞાનિ ચ ।
(નિ. ૧-૨૦)

અહીં યાસ્ક 'આ મન્થ', વેદ અને વેદાંગોની પૂર્વશ્રુમિકા તથા તળકાઓમાં સમજાવે છે :

૧. કેટલાક એવા ઋષિઓ થઈ ગયા જેમણે ધર્મને સાક્ષાત્ કર્યો હતો અર્થાત્ જેઓ આપેઆપ ધર્મ જાણી શકતા હતા, આ બધા ધર્મનું દર્શન કરનારા ઋષિઓ હતા.

૨. ત્યાર પછીના ઋષિઓ ધર્મનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકતા ન હોવાથી સાક્ષાત્ દર્શન કરનારા ઋષિઓએ તેમને ઉપદેશ દ્વારા મન્ત્રોનું પ્રદાન કર્યું જેથી તેઓ શ્રવણ કરીને ધર્મ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૩. આ રીતે શ્રવણ કરનાર ઋષિઓએ જોયું કે પશ્ચાત્કાલીન મનુષ્યો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકશે નહિ, આથી તેમના પર અનુક્રમ્પા લાવીને તેમણે 'આ મન્થ', વેદ અને વેદાંગો સંગ્રહ કર્યો.

આ અવતરણ અંગે નીચેની કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે :

૧. અહીં યાસ્ક 'સમાન્નાસિપુઃ' એવો શબ્દ વાપરે છે. આપ્ટેના શબ્દ-કોશમાં-સમ્ + આ + મ્નાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે. " 1. to repeat. 2. to lay down, prescribe. " સમાન્નાસિપુઃ નો અર્થ 'રચના કરવામાં આવી' એવો કરવો યોગ્ય નથી. પણ 'સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો' એવો અર્થ હોવો જોઈએ. આમ ત્રીજા તળકામાં વેદ, વેદાંગોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો, અહીં વેદ એટલે સંહિતાઓ અને વેદાંગો એ બંને સાથે જ મૂકવામાં આવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૨. 'इमं मन्थम्' એ દ્વારા યાસ્ક નિર્ધારિતો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એને વેદોગ્રંથી શુદ્ધ પાડીને નોંધ કરે છે. 'વેદાજ્ઞાનિ' સમજાવતાં દુર્ગાચાર્ય દ્વિતરાણિ

એમ જણાવે છે. આપણે એમ સમજી શકીએ કે નિર્ધન પર લાખ કરતાં દેવાથી યાસ્ક ખીજાં વેદાંગોથી અને જુદું પાડે છે; ને કે વેદાદ્વાનિ અને હ્રમં ગ્રન્થમ્ એ બેનો નિર્દેશ જુદો કરવામાં આવ્યો છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી તો છે જ.

વેદાંગો વેદના અવ્યાસને માટે સહાયકારક શાસ્ત્રો છે. આને આપણે જેને વેદાંગો કહીએ છીએ તે ગ્રન્થો ઉપરના અવતરણમાં આપણે સમજવાના નથી એ તો સ્વાભાવિક છે. આજે તો આપણે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીને પણ વેદાંગ વ્યાકરણના ગ્રન્થ તરીકે ગણીએ છીએ. પણ અષ્ટાધ્યાયીમાં પ્રશિષ્ટ સંસ્ત વ્યાકરણનું પ્રાધાન્ય છે, વૈદિક વ્યાકરણનું નથી. ઉપરાંત સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો એમ માને છે કે પાણિનિ યાસ્કના અનુગામી છે, પુરોગામી નહિ. આવી જ સ્થિતિ બધા વેદાંગ ગ્રન્થોની છે, એટલે આજે આપણે જે ગ્રન્થોને વેદાંગો કહીએ છીએ તેમનો ઉલ્લેખ યાસ્ક અહીં કરે છે એમ માની શકાય એવું નથી. તો પછી યાસ્ક વેદાંગ સાહિત્યથી કયા ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ કરતા હશે એ વિચારવા જેવું છે. નિરુક્તને આધારે આપણે કહી શકીએ કે યાસ્કે શાકલ્યનો પદ્મપાદ, કાલક અને હારિદ્રવક જેવાં દલ્પસૂત્રો, પ્રાતિશાખ્યોના સ્વરૂપના ગ્રન્થો તેમજ પિંગળ અંગેના કેટલાક ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો હશે. અર્થાત્ એમના સમય પહેલાં આવા ગ્રન્થો રચાયા હોવાનો સંભવ છે. આ ઉપરાંત નિરુક્તમાં ગાર્ગ્ય આદિ વૈયાકરણો, ઔપમન્યવ, શાકયશિષ્ઠિ આદિ નિરુક્તો, ઐતિહાસિકો, યાજ્ઞિકો વગેરેનો ઉલ્લેખ થયો છે, અને તેથી એ લેખકોની બધી રચનાઓની પણ એમને ખબર હશે એમ કહી શકાય. આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે યાસ્ક જાતે વેદાંગ શાસ્ત્રનો અર્થ ધણો વિશાળ કરતા હશે. એ શાસ્ત્ર દ્વારા માત્ર અમુક ચોક્કસ ગ્રન્થો એઓ સમજતા હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી. આમ વેદાંગ એટલે સામાન્ય રીતે જે કંઈ અધ્યયન-જે કંઈ શાસ્ત્ર વેદના અધ્યયનમાં સહાયક થઈ પડે, વેદનું અંગભૂત અને તે એવો સામાન્ય અર્થ અહીં કરવો જોઈએ. આપણે ઉપર જોયું કે યાસ્ક વેદ અને વેદાંગ બંનેના સંગ્રહના ત્રીજા તબક્કામાં એ બંનેને સાથે જ મૂકે છે. આ પરથી એક અગત્યનો સુદો એ દર્શિત થાય છે કે પ્રાચીન કાળથી એટલે કે મન્ત્રદર્શન કે મન્ત્રવ્યવસ્થાના સમયથી જ એ મન્ત્રોને સમજવા માટે અમુક પરંપરાગત સિદ્ધાન્તો પણ નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત છે અને પાછળથી બ્યારે વેદમન્ત્રોને સંહિતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું તે વખતે સિદ્ધાન્તોને પણ અમુક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય અને વેદાંગ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય એમ માનવું જોઈ નથી. સંહિતાની

ચયના પછી વેદાંગોનો ઉદ્ભવ થયો એમ માનવાને બદલે એ બંનેની ચયનાં-
પ્રક્રિયા સાથે જ ચાલુ હતી એમ માનવું યોગ્ય છે.

એક પ્રશ્ન એ પણ વિચારી લેવો જોઈએ કે નિરુક્તનું વેદાંગ સાહિત્યમાં
શું સ્થાન છે. નિરુક્તનાં પ્રયોગનો સમગ્રવર્તમાં યાસ્ક નીચેના મુદ્દાઓ આપે છે :

૧. નિરુક્તના જ્ઞાન વગર મંત્રોમાં અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. અર્થના
જ્ઞાન વગર મંત્રોના સ્વરાદિ તથા વ્યાકરણવિષયક સંસ્કાર જાણી શકાય એમ
નથી. આમ હોવાથી નિરુક્ત વ્યાકરણનું પૂરક છે. યાસ્કના શબ્દમાં કહીએ તો-
અધાવીદમન્તરેણ મન્ત્રેભ્યર્થપ્રસ્થયો ન વિચિત્તેર્ધમપ્રતીયતો નાત્વન્તં સ્વરસંસ્કારો-
દ્દેશસ્તદિદં વિદ્યાસ્થાનં વ્યાકરણસ્ય કાસ્ત્યર્થ સ્વાર્થસાધકઞ્ચ । છેલ્લા શબ્દ
દ્વારા યાસ્ક કહે છે કે નિરુક્ત વ્યાકરણનું પૂરક શાસ્ત્ર છે, એટલું જ માત્ર નથી
પણ સ્વતંત્ર રીતે પણ ઉપયોગી છે.

૨. નિરુક્તના અભ્યાસ વગર પદવિભાગ થઈ શકતો નથી. પદપાઠ કરતી
વખતે અવગ્રહ ક્યાં મૂકવો, સન્ધિનો વિગ્રહ કેમ કરવો વગેરે જાણવા માટે
નિરુક્ત આવશ્યક છે.

૩. યજુર્વિદ્યામાં અમુક મંત્રમાં કયા દેવતાનું સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે તે
જાણવા માટે પણ નિરુક્ત જરૂરી છે. દેવતાઓના લિંગજ્ઞાન પરથી મંત્રમાં કયા
દેવતા છે તે ચોક્કસપણે નિશ્ચિત થઈ શકે નહિ; આને માટે અર્થજ્ઞાન આવશ્યક
છે અને તે નિરુક્ત દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે.

૪. સામાન્ય રીતે જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને અજ્ઞાનની
નિન્દા કરવામાં આવે છે. યાસ્ક એના સમર્થનમાં કેટલાક શ્લોકો ટાંકે છે જેમાં
જણાવ્યા મુજબ જે વેદનું અધ્યયન કરીને એનો અર્થ નથી જાણતો તે માત્ર
મૂર્ખ સારવાહક છે.

ઉપરનાં પ્રયોગનો જોતાં એક મુખ્ય બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે નિરુક્ત
મંત્રોનો અર્થ જાણવા માટે આવશ્યક છે. પદવિભાગ જાણવો હોય કે મંત્રના
દેવતા વિશે નિશ્ચય કરવો હોય કે પછી વ્યાકરણના નિયમો અનુસાર અમુક
શબ્દોના સ્વર કે સંસ્કાર જાણવા હોય તો તે બધાને જ માટે વેદના મંત્રોનો
અર્થ જાણવો પડે અને તેને માટે નિરુક્ત જરૂરી છે. આમ અર્થજ્ઞાન નિરુક્તનો
મુખ્ય હેતુ છે, બીજા બધાં પ્રયોગનો આનુયોગિક છે. જ્ઞાનપ્રશંસામાં વેદનું
અર્થજ્ઞાન એ જ મુખ્ય છે, મંત્રોને ગોખી કાઢવા એ નહિ, એના પર જ ભાર
મૂક્યો છે. આમ નિરુક્તનું સ્થાન વેદાંગમાં ઘણું મહત્ત્વનું છે કારણ કે વેદમંત્રોનો

અર્થ જાણવા માટે એની આવશ્યકતા છે. દુર્ગાચાર્ય આ જ કારણે નિરુક્તને બધા વેદાંગમાં મુખ્ય સ્થાન આપે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે :—પ્રધાનસ્ત્રોત્તમિતરે-
શ્ચોડહ્નોમ્યઃ સર્વશાસ્ત્રેભ્યશ્ચાર્યપરિજ્ઞાનાભિનિવેશાન્ । અર્થો દ્વિ પ્રધાનમ્ ।
તદ્ગુણઃ શબ્દઃ । સ ચેતરેષુ વ્યાકરણાદિપુ ચિન્ત્યતે । ... વગેરે (ભૂમિતા)-

(૨) નિઘંટુ :

નિરુક્ત નિઘંટુ પંચની ટીકા છે. દુર્ગાચાર્ય નિરુક્તને લાખ્ય કહે છે પોતાની ટીકાના આરંભમાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—અયદ્યા તસ્યા દ્વાદશાધ્યાયીમાપ્યવિસ્તરઃ । આમ નિઘંટુનો ૧૨ અધ્યાયમાં લાખ્યવિસ્તાર તે નિરુક્ત. દુર્ગાચાર્ય પોતાની રચનાને ટીકા કહે છે. દુર્ગની વૃત્તિની પુષ્પિકાઓમાં રૂતિ નિરુક્તટીકામાં જમ્બૂમાર્ગાશ્રમવાસિન આચાર્યમગવદુર્ગસ્ય કૃતૌ...અધ્યાયઃ. સમાપ્તઃ । એમ લખાણ છે. આમ નિઘંટુ એ મૂલગ્રંથ છે.

નિઘંટુ એક શબ્દસમૂહોનો સમૂહ છે—એક શબ્દકોષ છે એમ કહી શકાય. એમાં પાંચ અધ્યાયો અને ત્રણ કાંડો આ પ્રમાણે છે :

કાંડ	અધ્યાય	વિષય	શબ્દ ગણના
૧. નૈઘન્ટુકકાણ્ડ	૧-૩	સમાનાર્થક શબ્દો	૧૩૩૮
૨. નૈગમકાણ્ડ	૪	અનેકાર્થક શબ્દો	૨૭૯
૩. દૈવતકાણ્ડ	૫	દેવતાઓ	૧૫૧

કુલ ૧૭૬૮

(નોંધ : અહીં આપેલી શબ્દસંખ્યા રોયના સંપાદન અનુસાર જૂઠાપાઠની છે.)

અહીં ઘણી વખત શબ્દસમૂહની ગોડવાણીમાં કોઈકે સાત્તીય વ્યવસ્થા છે એમ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આમ છતાં એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદના શબ્દોને અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિનો આશ્રય લઈને અમુક ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. નિઘંટુકકાંડમાં જે સમાનાર્થક શબ્દોના સમૂહો આપવામાં આવ્યા છે તેમાં બધામાં શરૂઆતમાં મુશ્કેલ શબ્દો આપ્યા પછી અંતે પ્રચલિત શબ્દો આપવામાં આવ્યા છે, જેમ કે દ્વયેકવિંશતિઃ પૃથિવોનામધેયાનિ । આમ દરેક શબ્દસમૂહને અંતે જાણીતો શબ્દ આપીને શબ્દસમૂહમાંના બધા જ શબ્દોનો અર્થ આપ્યો છે એમ કહી શકાય. નૈગમકાંડમાં આવે કોઈ અર્થ આપવામાં આવતો નથી તેમ જ એમાં કોઈ ચોક્કસ વ્યવસ્થા છે કે ક્રમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દૈવતકાંડમાં સ્થાન અનુસાર વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. નિઘંટુકકાંડના ત્રણ અધ્યાયોમાં પણ અમુક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે એમ કહી શકાય. પ્રથમ અધ્યાયમાં પૃથ્વી, વાયુ

વગેરે ભૌતિક પદાર્થો અંગેના શબ્દો છે. ખીજા અધ્યાયમાં મનુષ્ય અને તેનાં જીવંત જીવંત અંગો ઉપરાંત મનુષ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતાં જીવંત અને વસ્તુઓ જેવી કે સમૃદ્ધિ, ક્રોધ, મુદ્ધ વગેરેના શબ્દો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં શુરત્વ, લઘુત્વ એવા અર્થનાં લાવવાયક શબ્દો છે.

ઉપર આપણે નિર્ધારિત વિશે સામાન્ય માહિતી જાણ્યા પછી નિર્ધારિત સ્વરૂપ અંગે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. પ્રો. લક્ષ્મણ સ્વરૂપ જણાવે છે : “The compilation of the નિષ્કણ્ડ is the earliest known attempt in lexicography. In India, it marks the beginning of the કોશ literature, and later કોશs have sometimes been called નિષ્કણ્ડs. The નિષ્કણ્ડ contains only a small number of the words of the ઋગ્વેદ, and as it does not contain any explanations of the words collected, in Sanskrit or in any other language, the modern term ‘Dictionary’ cannot be applied to it, although the કોશs can be so called. It should rather be called a vocabulary which is a book ‘containing a collection of words of a language, dialect or subject’—when the words are few in number, being, only a small part of those belonging to the subject, or when they are given without explanation or some only are explained, or explanations are partial.” શ્રી સ્વરૂપની માન્યતા પ્રમાણે નિર્ધારિત એ dictionary નહિ પણ vocabulary છે. એને શબ્દકોશ કહી શકાય પણ સાર્થ નહિ; એથી પણ આગળ જઈને એને માત્ર શબ્દસંગ્રહ કહેવો જોઈએ.

શ્રી. સ્કોટ્સ ખીજા સંદર્ભમાં ચર્ચા કરતાં જણાવે છે : “A vocabulary is not in itself an explanation. Is it not? Well, that is the question. Certainly it is, as far as the નિષ્કણ્ડs: proper i. e. the નિષ્કણ્ડક કાણ્ડ, are concerned; for each paragraph groups together a certain number of words, whose meanings are identical, and the meaning is given at the end of the paragraph with a more current Old Indian Word” (The Nirukta p. 113).

ઉપર આપણે જોયું કે નૈઘંટુકકાંડમાં દરેક શબ્દસમૂહને અતિ પ્રચલિત શબ્દ આપીને એક રીતે તો એનો અર્થ જ આપ્યો છે. તો પછી એને ચાર્લ્ડ શબ્દકોશ દહેવામાં કોઈ વાધો દેખાતો નથી. એ 'ખરું' કે આજે dictionaryમાં જેમ અક્ષરાદિ ક્રમ હોય છે તેવો ક્રમ એમાં નથી. તેમજ વેદમાં વપરાતા બધા જ શબ્દો એમાં નથી-દણા જ ઓછા છે અને એ રીતે એને સંપૂર્ણ પણ ન કહેવાય, છતાં dictionary સંપૂર્ણ હોવી જ જોઈ એ એવો દોષ નિયમ નથી. અને અક્ષરાદિ ક્રમવ્યવસ્થા કોશને માટે દણી પશ્ચાત્કાલીન છે. નિઘંટુના નૈઘંટુક કાંડને આપણે સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ વૈદિક શબ્દકોશ ગણીએ તો એમાં ખોટું નથી..

નૈગમકાંડ કે દૈવતકાંડ માટે આપણે કહી શકીએ કે એમાં માત્ર શબ્દસંગ્રહ જ છે. દૈવતકાંડમાં તો અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન જ નથી. આમ છતાં દેવતાઓનાં સ્થાન અનુસાર નામોની યાદી આપવામાં આવી છે. સ્કોટ્સ કહે છે : "In the દૈવત્વકાણ્ડ some sort of explanation is given by the arrangement of the names of the gods..." આ જાતની વ્યવસ્થાને 'some sort of explanation' કહેવું વધારે પડતું છે. નૈગમ-કાંડને માટે તો ખરેખર આવી કોઈ વ્યવસ્થા પણ નથી. સ્કોટ્સના કહેવા પ્રમાણે : "But in the નૈગમકાણ્ડ no explanation at all is found of the words enumerated, at least not in the Ngb. Mss. But is this a reason for believing that such an explanation never existed?" સ્કોટ્સ જણાવે છે કે નિઘંટુની હસ્તપ્રતોમાં તો શબ્દોની કોઈ સમજૂતી આપવામાં નથી આવી પણ આ જાતની સમજૂતી પહેલાં ન હતી એમ માનવાનું આ કોઈ કારણ છે? આના જવાબમાં સામેો પ્રશ્ન પછી શકાય કે એમ માનવાને માટે આ પૂરતું કારણ નથી? એક વાત નહીં કહી શકાય એમ છે કે નૈગમકાંડ અને દૈવતકાંડ એ બન્ને શબ્દસંગ્રહ છે અને એ રીતે એમને માટે vocabulary શબ્દ વધારે યોગ્ય છે બધારે નૈઘંટુકકાંડને માટે એને માત્ર શબ્દસંગ્રહ જ કહેવો એ યોગ્ય નથી કારણકે એમાં થોડી દણી પણ સમજૂતી છે.

આને લઈએ એક પ્રશ્ન રહેજે ઉભો થાય અને તે એ કે નિઘંટુ એ ખરેખર મૂળમાં એક જ ગ્રંથ છે કે પછી જો ગ્રંથ કાંડો રવતંત્ર છે અને પાછળથી આ બધા ભેગા દરવામાં આવ્યા છે. નિઘંટુના પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં મુશ્કેલ શબ્દોનો સમૂહ આપવામાં આવ્યો છે. બધારે દૈવતકાંડમાં તો માત્ર દેવોની યાદી જ છે અને એથી એમાં સમજાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન ઉપરિક્ત રહ્યો નથી.

એટલું જ નહિ પણ યાસ્કના નિરુક્તમાં પણ ઘણી વખત તો દેવશાસ્ત્ર વિષયક કે યજુર્વાગાદિવિષયક સ્ત્રોતો જ છે, ભાષાશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિન્દુ ગૌણસ્થાન ભાગવે છે; તેમ જ રજુવેદની અસર એ પર સ્પષ્ટ જણાય છે. સ્કોલ્ડ કહે છે તેમ :
 “The purpose of putting together the enumeration of the first four chapters of the નિઘણ્ટુ was evidently to explain a certain number of difficult words. But the words of the દૈવતકાण्ड generally show no difficulty as to derivation or explanation and its commentary in the નિરુક્ત is also rather a liturgical-mythological dissertation than anything else.”
 (The Nirukta p. 5) આમ દૈવતકાંડ એ સર્વાનુક્રમણીના પ્રકારનો અન્ય છે. સર્વાનુક્રમણીનું પ્રયોજન—‘ન હોતજ્ઞાનં ક્રતે શ્રૌતસ્માર્તકર્મપ્રસિદ્ધિઃ ।’ દૈવતકાંડને પણ સીધી રીતે લાગુ પાડી શકાય. આ બધું જોતાં આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે દૈવતકાંડ અપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે પણ પાછળથી નિઘંટુમાં એને જોડી દેવામાં આવ્યું છે ?

‘નિઘંટુ’ એ શીર્ષકનો અર્થ શો ? યાસ્ક નિરુક્તના આરંભમાં નિઘંટુ શીર્ષક સમજાવતાં કહે છે :

નિઘણ્ટવઃ કરમાત્ । નિગમા ઇમે ભવન્તિ, છન્દોભ્યઃ સમાહૃત્ય સમાહૃત્ય સમાપ્નાતાસ્તે નિગન્તવ એવ સન્તો નિગમનાત્ નિઘણ્ટવ ઉચ્યન્તે, ઇત્યૌપમન્યથઃ । અપિ વાહનનાદેવ રયુઃ સમાહૃતા ભવન્તિ । યદ્વા સમાહૃતા ભવન્તિ ।

અહીં યાસ્ક ત્રણ રીતે આ શબ્દ સમજાવે છે :

૧. નિ + ગમ્, (આ ઔપમન્યવતો અભિપ્રાય છે.)

૨. સમ + આ + હન્,

૩. સમ + આ + હ.

સ્કોલ્ડ પહેલા નિર્વાચન ઉપર ધ્યાન દોરે છે. એમના કહેવા મુજબ આ નિર્વાચન ખોટું હોવા છતાં અગત્યનું છે. નિગમા ઇમે ભવન્તિ એમાં નિગમ એટલે-શું ? નિરુક્તમાં વેદમંત્રોનું અવતરણ આપતી વખતે નિગમ શબ્દ વપરાયો છે. હવે તે સમયે વેદનાં અધ્યેતાઓ વેદને કંઠરથ કરતા, અને કદાચ નિઘંટુ એ વેદના મંત્રો યાદ રાખવા માટેના પ્રતીક શબ્દોની યાદી હોય, જેમાં

દરેક શબ્દ દ્વારા આપણે એક કે વધારે મંત્રો સમજવાના હોય. જે આમ હોય તો નિરુક્તમાં આ બધા શબ્દો સાથે સંબંધ રાખતા વેદમંત્રોની જ માહતી હોય એમ પણ માની શકાય. (જુઓ The Nirukta pp. 3-4) સ્કોલ્ડનું આ સૂચન જરૂર સારું છે, એથી વિશેષ એને માટે કંઈ ક્ષતી શકાય એમ નથી.

રોચ નિઘણ્ટુ શબ્દ ઘટ્, ઘણ્ટ્, ધાતુમાંથી સમજાવે છે.

નૈઘણ્ટુક શબ્દ નિરુક્તમાં વપરાયો છે અને ત્યાં પ્રધાન-મુખ્યના વિરોધમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આમ નૈઘણ્ટુક શબ્દનો 'ગૌણ', 'અમુખ્ય' એવો અર્થ કરવો જોઈએ.

સ્કોલ્ડની માન્યતા પ્રમાણે નિઘણ્ટુ-પાલીમાં નિઘણ્ટુ-ને નિગણ્ટ નાતપુત્ત શબ્દને આધારે સમજાવી શકાય. નિગણ્ટ નાતપુત્ત એ શબ્દો મહાવીરને માટે બૌદ્ધ પાલી ગ્રંથોમાં વપરાયા છે. નિગણ્ટ એટલે નિર્ગ્રન્થ-જેને સંસ્કારની ગ્રન્થ, બન્ધનો નથી તે. નિઘણ્ટુમાં શબ્દોને વૈદિક મંત્રોના શબ્દો બન્ધન વગર, સ્વતંત્ર રીતે ભેગા કરવામાં આવ્યા હોવાથી આ પ્રમાણે નામ પડ્યું એમ ક્ષતી શકાય. પાલી અને પ્રાકૃતનો આધાર લીધા વિના જ મધ્ય ધાતુનો આધાર લીધો હોત તો કંઈ વાધો ન હતો એમ લાગે છે.

સ્કોલ્ડ એવું માને છે કે નિઘણ્ટુ એ શીર્ષક પ્રથમ તો નૈધંટુકમાંને માટે જ હશે પણ પાછળથી બધા જ કડિતે લાગુ પાડીને આખા દ્રાવને માટે આ શબ્દ વપરાયો હોય એમ લાગે છે. એમનું કથન આ પ્રમાણે છે : How can the first કાણ્ડ of our નિઘણ્ટુ have given its name to the whole work?...I think by a sort of pars pro toto. There are reasons for believing that the નૈઘણ્ટુક કાણ્ડ is the earliest part of the નિઘણ્ટુ. This together with its being placed at the head of the work, leads to a later change of name. An અથ નિઘણ્ટવઃ at the beginning of the MSS of the નિઘણ્ટુ may have been taken to refer to the whole work, while the colophons at the end of the કાણ્ડ્સ preserved their old names. The fact, that in our days, not only the first કાણ્ડ, but also the whole vocabulary bears the name of નિઘણ્ટુ can hardly be accounted for in any other way." (The Nirukta. pp. 111-112).

આના સંદર્ભમાં દુર્ગાચાર્યનાં કેટલાંક વચનો ખ્યાલમાં રાખવા જોવાં છે :

(૧) નિરુદ્ધા હીયં તસ્મિન્ શબ્દસમુદાયે સંજ્ઞા । (નિ. ૧-૧ પરની વૃત્તિ)

(૨) ચમર્થમન્યસ્યાં પ્રધાનાયાં મન્ત્રદેવતાયાં નિષતતિ નિગમયતિ
અભિપ્રયુક્તમાતમઙ્ગભાવં ગચ્છતિ મન્ત્રવાક્યે નૈષણ્ડુકં તદિત્યુચ્યતે, ગુણભૂત-
મિત્યર્થઃ । સંજ્ઞા હિ તસ્યેયમસ્મિન્ શાસ્ત્રે । (નિ. ૧-૨૦ પરની વૃત્તિ).

(૩) ત ષ્વ ગવાદયો દેવપત્ન્યન્તાઃ નિષણ્ડયઃ, તદેકદેશો નૈષણ્ડુક
પ્રકરણમિતિ નિષણ્ડુસંજ્ઞયા વ્યવહારો લોકે,—‘નિષણ્ડુમધીમહે’ ‘નિષણ્ડુ-
મષ્ણમહે’ इति । શાસ્ત્રે સત્ત્વપિ નૈષણ્ડુકં પ્રકરણમિતિ ।

સ્કોલરના કથનને દુર્ગાચાર્યના કથનથી એક રીતે ટકા મળે છે. મન્ત્રોમાં
દેવતા પ્રધાન છે; પણ ખીજ બધા શબ્દો અપ્રધાન છે—નૈષણ્ડુક છે. આ ખીજ
બધા શબ્દો જોવા કરીને નૈષણ્ડુકકાણ્ડ રચવામાં આવ્યો છે અને એને આધારે
આખા દોષને માટે નિષણ્ડુ શબ્દ રદ થયો છે. આમ નિષણ્ડુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
ગમે તે રીતે આપવામાં આવતી હોય કે પાછળથી ગમે તે ધાતુમાંથી એ શબ્દ
સમજાવવામાં આવ્યો હોય, તો પણ મૂળમાં તો નૈષણ્ડુક = અપ્રધાન, ગૌણ એ
શબ્દમાંથી જ આ નિષણ્ડુ શબ્દ રદ થયો છે. યાસ્ક પણ નૈષણ્ડુક શબ્દ
એ જ અર્થમાં વાપરે છે. આમ એક કાંડના નામ પરથી આખા જ અર્થનું
નામ પડ્યું છે એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. જો આપણે આ સ્વીકારી લઈએ તો
નૈષણ્ડુકકાણ્ડ, નૈગમકાણ્ડ અને દૈવતકાણ્ડ આરંભમાં જુદા જુદા હતા—ખાસ
કરીને દૈવતકાણ્ડ જુદો હતો અને પાછળથી બધા જ કાંડો જોવા કરી દેવામાં
આવ્યા એવી માન્યતાને પણ ટકા મળે છે.

નિરુક્તના આરંભમાં દુર્ગાચાર્યની દીક્રાનો કેટલોક ભાગ નિષણ્ડુ તથા
નિરુક્તના સ્વરૂપ માટે અગત્યનો છે. તે આ પ્રમાણે છે :

આહ, કથમેતદ્વ્યતે અસમાન્નાતવ્યાખ્યાનમપ્યગ્રાભિપ્રેતમિતિ ? સમાન્ના-
નાર્હાણાં યા કિમર્થમસમાન્નાનમિતિ ઉચ્યતે—નિર્ચયનલક્ષણોપદેશાન્ । નિર્ચયન-
પ્રસક્તાનાઞ્ચ મૃગકર્ણમદ્રાધઃશબ્દપ્રસૂતીનામેયાયાનાં નિર્ચયનોપદેશાન્ દ્વાવતેડ-
સમાન્નાતવ્યાખ્યાનમપ્યગ્રાભિમતમ્ ।...ત હિ સમાન્નાનાર્હાણામ્જોડસિન્, તેનાં
સર્વેષાં સમાન્નાને શાસ્ત્રાન્ત યત્ર ન રચાન્...। શશ્યશ્ચ તાવલ્લક્ષણોદ્દેશોદાહરણ-
ભૂતનિષણ્ડુશબ્દસમવાયેનાવીતવેદેન મેધાચિના તપસિના લક્ષગચિનિયોગાર્થ-
ચ્છન્દોદૈવતનિશનચિદાભિયુક્તેતાગમયતા મન્ત્રાર્થોડ્ભૂદિતુમિત્યેતાચાનેવ નિષ-
ણ્ડુપુ શબ્દસમુદાયઃ સમાન્નાતઃ । તસ્માદુપરમસમાન્નાતવ્યાખ્યાનમપ્યગ્રાભિ-

મતમિતિ । અસમાન્નાતં ચ સર્વેષાં શાસ્ત્રાતિગૌરવમયાન્ ।... તં ચ
યોઽસમાન્નાતઃ છન્દસ્યેવાવસ્થિતોઽગ્રાદિરન્યૈર્વા નિરુક્તૈઃ સમાન્નાતઃ તમિમં
ચ નિષ્પટ્ય ઇત્યાચક્ષતે ।...નિરુદ્ધા હીયમેતસ્મિન્ શબ્દસમુદાયે સંજ્ઞેત્યભિપ્રાયઃ ।

દુર્ગાચાર્યની દીક્ષામાંથી આપેલા આ લાંબા અવતરણમાંથી નીચેની કેટલીક
ખાખતો ક્ષિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે યાસ્કના નિરુક્તમાં માત્ર નિધંદુના
શબ્દોનું જ નિર્વચન નથી આપ્યું પણ ખીજા પણ ધણા શબ્દો, જેમને આ
નિધંદુમાં સમાવેશ નથી થયો તેવા શબ્દોને પણ સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ
પરથી એક વિચાર કરી શકાય કે આપણા નિધંદુ ઉપરાંત ખીજાં પણ એ
પ્રકારનાં નિધંદુઓ અને નિરુક્તો હોવાં જોઈએ. ઉપરના અવતરણમાંના છેલ્લાની
આગલા વાક્યમાં અન્યૈર્વા નિરુક્તૈઃ સમાન્નાતઃ એવા શબ્દો આના સંદર્ભમાં
ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. નિરુક્તમાં પણ કેટલાંક એવાં પ્રમાણો મળે છે એને
આધારે ખીજાં નિધંદુઓની કલ્પના કરી શકાય. શ્રી વિષ્ણુપદ લદ્દાચાર્યના
Yaska's Nirukta નામના પુસ્તકમાં આ ચર્ચા કરેલી છે.

શ્રી લદ્દાચાર્ય માને છે કે યાસ્કના નિરુક્ત ઉપરાંત ખીજા પણ નિરુક્તમાંથી
હતા; અને દરેક નિરુક્ત-લેખક પાસે પોતપોતાના નિરુક્તના આધારરૂપ જુદા
જુદા નિધંદુઓ હતા, અને આ બધા નિધંદુઓના શબ્દની સંખ્યા પણ જુદી
જુદી હતી. યાસ્કના નિરુક્તમાં એવા ધણા શબ્દો સમજાવ્યા છે કે જે નિધંદુમાં
નથી. આ જ ખાખત દુર્ગાચાર્યના ઉપર દર્શાવેલા અવતરણમાં પણ છે. એમાંના
ધણા અપ્રાપ્ય નિધંદુઓમાંના શબ્દો છે. શ્રી લદ્દાચાર્ય માને છે કે બ્યારે બ્યારે
યાસ્ક નિધંદુના ટાઈ શબ્દોનું નિર્વચન આપે છે ત્યારે ત્યારે એ શબ્દને માટે
નામન્ કે કર્મન્ એવા શબ્દ વાપરીને સમજાવે છે. જો નિધંદુનો શબ્દ ટાઈ
નામ હોય તો નામન્ અને ક્રિયાપદ હોય તો કર્મન્ શબ્દ વાપરે છે; જેમકે
ઘઙ્ગિરિતિ રૂપનામ (નિ. ૨. ૯.), મંહતેર્દાનકર્મણઃ (નિ. ૧. ૭.), વગેરે. આ
પ્રકારના શબ્દપ્રયોગવાળાં સોળ નિર્વચનો નિરુક્તમાં મળ્યા આવે છે અને એ
શબ્દો નિધંદુમાં નથી. એમાંના કેટલાક આ પ્રમાણે છે :—

૧. મત્સર ઇતિ લોમનામ । (નિ. ૨. ૫)
૨. ઘિરિતિ શકુનિનામ । (નિ. ૨. ૬)
૩. પ્રથમ ઇતિ મુલ્યનામ । (નિ. ૨. ૨૨.)
૪. રવો રિપ્રમિતિ પાપનામની । (નિ. ૪. ૨૧.)
૫. દક્ષતેઃ સમઘંચતિકર્મણઃ । (નિ. ૧. ૭.)
૬. દક્ષતેરસાદકર્મણઃ । (નિ. ૧. ૭.)

૭. હાદતે: શબ્દકર્મણ: । (નિ. ૧. ૧.)
 ૮. હલાદતે: શીતીભાવકર્મણ: । (નિ. ૧. ૧.)
 ૯. દદાતેર્ધારયતિકર્મણ: । (નિ. ૨. ૨.)
 ૧૦. ઋવીતે: શબ્દકર્મણ: । (નિ. ૨. ૨૨.)

યજુર્વેદના ટીકાકાર ઉન્વટ પશુ આ જ શબ્દપ્રયોગ વાપરીને કેટલાક એવઃ શબ્દો સમજાવે છે, જે નિઘંટુમાં નથી; જેમ કે-પદ્મ इत्यपराधनाम् । (૪-૨૯). રેપ इति पापनाम् (૫-૩) વગેરે. ભદ્ર ભાસ્કરના તૈત્તિરીય સંહિતા ઉપરના ભાષ્યમાં પશુ આવો શબ્દપ્રયોગ મળે છે, જેમ કે-विव इति घननाम् ।, મતિરિતિ સ્તુતિનામ ।, વગેરે. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય એમ પણ જણાવે છે કે બે આ પ્રકારે બધા જ વૈદિક સાહિત્યને લગતા અન્યોમાંથી પ્રમાણો બેમાં ઠરવામાં આવે તો નિઘંટુ સાહિત્યનો વિસ્તાર ખ્યાલમાં આવી શકે. એઓ કહે છે : "If all the evidences strewn over the various Vedic works be collected together, we would be able to form an estimate as to the extent of the निघण्टु literature that preceded Yaska and which formed the materials of Yaska's निघण्टु, the only work of its kind now available to us." (Yaska's Nirukta p. 41) શ્રી ભટ્ટાચાર્યનું સૂચન સારું છે, પણ નામન અને કર્મન એ બે શબ્દોને આધારે જ યાસ્કના નિરૂપતમાં જ નહિ પણ ખીજ બધા અર્થોમાં પણ જ્યાં જ્યાં એવો શબ્દપ્રયોગ હોય ત્યાં ત્યાં નિઘંટુ શબ્દોનો જ ઉલ્લેખ છે એમ માનવું જૂરા વધારે પડતું લાગે છે. ઉપલબ્ધ નિઘંટુ ઉપરાંત ખીજ પણ નિઘંટુઓ રચાયા હતા-રચાયા હોવા બોધ એ એ આપણે માની શકીએ, કેઈ પુરાવો ન હોય તો પણ એમ ન માનવાને આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી, પણ અમુક શબ્દપ્રયોગનો જ માત્ર આધાર રાખવો એ બહુ સ્વબળ પ્રમાણ ગણી શકાય નહિ.

‘દેવતકાંડને માટે તો યાસ્કના પોતાના જ શબ્દો દ્વારા એમ નિશ્ચિત કરી શકાય કે ઉપલબ્ધ દેવતકાંડ ઉપરાંત તેની પહેલાં પણ દેવોનાં નામની આ પ્રકારની યાદીઓ હતી. યાસ્ક નિરૂપતમાં કહે છે :

इथातोऽभिधानैः संदृश्य दृष्टिञ्चोदयति । इन्द्राय वृत्रघ्ने । इन्द्राय वृत्रतुरे । इन्द्रायान्होरुचे इति । तानप्येकै समामनन्ति । भूर्यांसि तु समामनान् । यत्त मन्दिहानभृतं रयात्प्राधान्यतुति तत्समामने । अथात कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति—

વૃત્રહા, પુરન્દર-ઇતિ । તાન્યેકે સમામનન્તિ । મૂયાંસિ તુ સમામ્નાનાત્ ।
(નિ ૭. ૧૩)

અહીં યાસ્ક કહે છે કે દેવોનાં ગુણં ગુણં વિશેષણોની પણ કટલાક યાદી
ખનાવે છે પણ એમ કરવામાં યાદી ઘણી લાંબી થઈ જાય એવા ભય છે માટે
અહીં એમ કહ્યું નથી. આ અવતરણમાં સમામને એ પહેલો પુરુષ એક વચન
આસ ધ્યાન રાખવાનું છે. આ પરથી આપણે જરૂર કહી શકીએ કે યાસ્કના
સમયમાં આવા ઘણા સમામનાયો પ્રસિદ્ધ હોવા જોઈએ.

નિધંદુ અંગે એ અગત્યના પ્રશ્ના ઊભા થાય છે. એક તો નિધંદુ અને
નિરુક્ત ખતેના લેખક એક જ, એટલે યાસ્ક જ છે? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે
નિરુક્ત-વેદાંગ અને નિધંદુ વચ્ચે સંબંધ શો છે? વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રશ્ન
મૂઠ્ઠીએ તો એમ પૂછી શકાય કે-યાસ્કનું નિરુક્ત એ નિધંદુ પરનું ભાષ્ય છે,
તો શું નિધંદુ એ જ નિરુક્ત વેદાંગ છે? આ ખતે પ્રશ્નો ૧૧ ચર્ચા હવે પછીના
વિભાગમાં કરીશું

(૩) યાસ્ક અને તેનું નિરુક્ત :

સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથકારોના સમય વિશે અપણે ચોક્કસ
કંઈ જ જાણતા નથી અથવા બહુ જ ઓછું જાણીએ છીએ. યાસ્કના સમય
અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે. સામાન્ય રીતે ઈ. પૂ. ૭૦૦ ની આસપાસનો
ગણો યાસ્કને માટે ગણાય છે. યાસ્ક અને પાણિનિ એ ખેમાંથી કોણ પહેલા
થઈ ગયા અને કોણ પછી એ પણ મતભેદનો વિષય છે. ડૉ. ખેલવાલકર યાસ્કના
સમય વિશે કહે છે : “Unfortunately the time of યાસ્ક is
by no means yet certain. It depends...on the date that
is to be assigned to પાણિનિ, between whom and this
great writer at least a century, if not more, must be
supposed to have elapsed in order to account for all the
advances in the matter and wording of the rules of
grammar that are to be met with in the અષ્ટાધ્યાયી.”
(Systems of Sanskrit Grammar, pp. 6-7). યાસ્ક પાણિનિ પહેલાં
થઈ ગયા એમ માનવા માટેનું પ્રમાણ તે પાણિનિએ વાપરેલા યાદચ્છિક શબ્દો
(technical terms) છે, યાસ્ક નિરુક્તમાં કારિત, સ્કરિત, નામકરણ,
દ્વિપ્રકૃતિસ્થાન અને એવા બીજા સહેલા શબ્દો વાપરે છે, જેનો અર્થ સરળતાથી

સમજી શકાય. પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં દિ, ઘુ, મ અને એવા ખીજા યાદચ્છિક શબ્દ વપરાયા છે અને એ શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્રના યાદચ્છિક શબ્દસમૂહ જણવા વગર સરજી શકાય નહિ. ખીજું અગત્યનું પ્રમાણ એ છે કે ‘યાસ્ક’ એ નામ સમજાવવા માટે પાણિની ચરકાદિમ્યો ગોત્રે । (૨-૪-૬૩) એવું સ્પષ્ટ બાપે છે અને એ રીતે યાસ્કનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ મતભેદનો વિષય છે. સ્કોટ્સ એક રથળે કહે છે : The theory of યાસ્ક’s priority to પાણિની is accepted on very superficial evidence, or rather without reasoning. (Papers on Panini, p. 34). પ્રો. ગોલ્ડસ્ટકર ઉપર ટાંકેલા સ્ત્ર ૨-૪-૬૩ માટે કહે છે : Such, I hold, is afforded by the fact that પાણિની knows the name of યાસ્ક, for he teaches the formation of this word and heads a ગણ with it. And as we know at present of but one real યાસ્ક in the whole ancient literature, a doubt as to the identity of the author of the નિરુક્ત and the family chief adduced by પાણિની, would have first to be supported by plausible arguments before it could be assented to.” (Panini and his place in Sanskrit Literature, p. 170) ખરી રીતે તો ચરકાદિમ્યો ગોત્રે । માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે યાસ્કે નિરુક્તકાર યાસ્ક છે એમ કહેવું અથવા નિરુક્તકાર યાસ્ક નથી એમ કહેવું—બન્ને મુશ્કેલ છે. નિરુક્તના ૧૪મા અધ્યાયને અન્તે સમો યાસ્કાય એ પ્રકારે નમસ્કાર લખવામાં આવ્યા છે પણ એને આધારે એમ ન કહી શકાય કે નિરુક્તકાર યાસ્ક મૂળ યાસ્કથી જુદા છે, કારણ કે છેલ્લો અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે એમ લગભગ બધા જ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે.

શ્રી વિષ્ણુપદ લટાચાર્ય એમના Yask’s Niruktમાં યાસ્ક અને પાણિનીના સંબંધ અંગે એક અગત્યનો મુદ્દો ઊભો કરે છે. ગોલ્ડસ્ટકરના મતે પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં માંચ મૂત્રો (૧-૫-૫૩ થી ૫૭) ધણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પાણિનીનાં આ મૂત્રો અને તેના પર પતંજલિની ટીકાને આધારે ગોલ્ડસ્ટકર નીચેના મુદ્દાઓ તારવે છે :

૧. પાણિનીના વ્યાકરણમાં સંજ્ઞાઓ અર્થાત્ ૨૬ શબ્દો, જેનો અર્થ નક્કી જ છે, તે બધાની સમગ્રતી આપવામાં આવી નથી.

૨. જે સંજ્ઞાઓ વ્યુત્પત્તિથી સમજાવી શકાતી હોય તેવી જ સંજ્ઞાઓનો ઉદ્દેશ્ય સૂત્ર ૧-૨-૫૩માં દર્શાવ્યામાં આવ્યો છે.

૩. ટિ, ધ, મ જેવી સંજ્ઞાઓ પાણિનિના સમય પહેલાં રૂઢ હતી, આમ છતાં પાણિનિ એ સંજ્ઞાઓ સમજાવે છે કારણ કે એનો વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્ત અર્થ થતો નથી.

હવે પાણિનિ કેટલીક સંજ્ઞાઓ ને અર્થમાં વાપરે છે તે જ અર્થમાં તે જ સંજ્ઞાઓ યાસ્ક પણ વાપરે છે. જેમકે ઉપધા (નિ. ૨-૧, અને ૪-૧૨); અભ્યાસ (નિ. ૨-૨, ૨-૩, ૫-૧૨, ૧૦-૪૨); અભ્યસ્ત (નિ. ૨-૧૨, ૩-૧૦, ૪-૨૩, ૪-૨૫, ૬-૩); ગુણઃ (નિ. ૧૦-૧૭) વગેરે. ઉપધા, અભ્યાસ વગેરે સંજ્ઞાઓનો અર્થ વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્ત છે આમ છતાં પાણિનિ એ બધાને માટે ખાસ નિયમો આપીને સમજૂતી આપે છે. હવે જો યાસ્ક પાણિનિના પુરોગામી હોય તો આ બધી સંજ્ઞાઓ પ્રચલિત હોવી જોઈએ અને એવી સ્થિતિમાં પાણિનિ એનો અર્થ આપે નહિ; છતાં પાણિનિ આ બધાનો અર્થ આપે છે. આથી યાસ્ક પાણિનિના પુરોગામી હતા એ શંકાસ્પદ છે. અંતમાં શ્રી. ભટ્ટાચાર્ય કહે છે : “Though it is apparent on linguistic ground, ..., that Yaska belongs to a much earlier period than પાણિનિ, still the issue raised here demands special investigation before યાસ્ક's priority can be fully taken for granted.” (Yaska's Nirukta. p. 6) શ્રી ભટ્ટાચાર્ય જે મુદ્દો ઊભો કર્યો છે તે વિચારવા જેવો છે.

✓ યાસ્ક પાણિનિ પહેલાં ચર્ચિત થયા એમ સ્વીકારીને ડૉ. બેલ્લેલકર યાસ્કનો સમય ઈ. પૂ. ૮૦૦ થી ૭૦૦ ગણાવે છે. (Systems of Sanskrit Grammar p. 7).

✓ શ્રી. હંસે એવું પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ઋગ્વેદનાં પાઞ્ચગાનાં ચક્રોતો જરથુષ્ટ્રના સમયની આસપાસ એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વેની આઠમી સદીની આસપાસ રચાયાં હતાં. જે એમ હોય તો યાસ્કનો સમય તેથી ફીકડીક પાછળ ગણાવો જોઈએ, એમ સ્કોલ્ડ માને છે. (The Nirukta pp. 132-133) સ્કોલ્ડે જાતે યાસ્કના સમયની ચર્ચા ખાસ કરી નથી, આમ છતાં એમણે કેટલાંક મહત્વનાં સૂચનો કર્યા છે. સ્કોલ્ડના કક્ષા પ્રમાણે યાસ્કના સમયમાં અર્ધવેદને એકા-વેદ તરીકે ગણવામાં આવતો ન હતો. ભગવાન શુદ્ધના ચરણમાં પણ અર્ધવેદને ખીજા વેદો સાથે સમાન કક્ષાએ મૂકવામાં આવ્યો

ન હતો કારણ કે ખૌદ સાહિત્યમાં વેદત્રયીનો જ ઉલ્લેખ છે. પતંજલિના સમય દરમ્યાન (લગભગ ઈ. પૂ. ૧૫૦) અથર્વવેદને પણ ખીજ વેદ. સાથે ગણવામાં આવેલો છે. આમ યાસ્કનો સમય ધણા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની પછીનો કહી શકાય.

આ બાબતમાં ખીજું પણ એક સૂચન કરી શકાય એમ છે. નિરુક્તના પ્રથમ અધ્યાયમાં ઠૌત્સના અભિપ્રાયની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઠૌત્સ માને છે કે વેદમંત્રનો અર્થ થતો નથી અને એ માટેની દલીલ આપે છે. યાસ્ક એનો રદિયો આપે છે. અહીં ઠૌત્સનો અભિપ્રાય એ ખૌદ, જૈન કે ચાર્વાક જેવા દર્શનના અનુસારકનો અભિપ્રાય છે, અર્થાત્ ઠૌત્સ વેદ વિરુદ્ધ કોઈ સંપ્રદાયમાં માનતા હતા એમ કહેવું યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના સમયમાં યજુર્ગાદિ ક્રિયાઓ પર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો કે તેને પરિણામે ધર્મ-વેદધર્મ વૈધિક (formal) બની ગયો. અને એ પરિસ્થિતિમાં વેદમંત્રનો ઉપયોગ માત્ર યજુર્ગાદિ ક્રિયાઓમાં જ કરવાનો છે, એમાં સમજવા જેવું કંઈ છે જ નહિ એ પ્રદારની વેદવિરોધી તો નહિ પણ વેદાર્થવિરોધી માન્યતા બન્યાં.

પ્રો. લક્ષમણ સરપ આ માન્યતાનો ઉદ્ભવ કાંઈક જુદી રીતે સમજાવે છે. એમના જણાવ્યા પ્રમાણે અથર્વવેદને પણ ખીજ બધા વેદો સાથે સમકક્ષ ગણવા માટે જે કેટલાક પ્રયત્નો થયા તેમાં બાકીના ત્રણ વેદોના કરતાં અથર્વવેદ વધારે અગત્યનો છે એમ પણ જુદી જુદી કથાઓ દ્વારા બતાવવામાં આવ્યું. આ પછી પાંડળથી જ્યારે અથર્વવેદને વેદત્રયીની સાથે સમકક્ષ ગણવામાં આવ્યો ત્યારે પણ વેદવિરોધી વિચારો, જે ખડેલાં પ્રકટ કરવામાં આવેલા તે ચાલુ જ રહ્યા. આરણ્યકો તથા ઉપનિષદોમાં કેટલેક સ્થળે આ પ્રદારની માન્યતા આવે છે. મુંડકોપનિષદમાં વેદના અધ્યયનને અવિદ્યા કહેવામાં આવ્યું છે (૧-૧, ૪-૫), તથા વેદવિદ્યાને બ્રહ્મવિદ્યા કરતાં નીચી દેખાતી ગણી છે (મુંડક ૩-૨-૩) આ ઉપરાંત ક્ષીણ પણ ધણા ગ્રંથોમાં આ પ્રદારના વિચારો દર્શાવ્યા છે; જેમકે બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૧-૫-૨૩; કૌષીતકિ ઉપનિષદ ૨-૫; છાન્દોગ્યોપનિષદ, ૫-૧૧-૨૪; તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨-૫; લગવદ્બ્રીતા ૨-૪૨, ૪૫; ૬-૨૧; ૧૧-૪૮, ૫૩; વગેરે એમ પણ બની શકે કે ખૌદ તથા જૈન ગ્રંથોમાં જે વેદવિરોધી વિચારધારા છે તે આની અસરથી હોય. (જુઓ Introduction to the Nirukta pp. 74-75). યાસ્કના નિરુક્તમાં ઠૌત્સનો જે અભિપ્રાય છે તેને વેદાર્થવિરોધી અભિપ્રાય કહેવો વધારે યોગ્ય થઈ પડશે. જે ગ્રામીન ઉપનિષદોનો કાળ આવા અભિપ્રાયનો ઉદ્ભવકાળ ગણી લઈએ તો યાસ્કનો સમય તે પછીનો ગણી શકાય. આ દૃષ્ટિકોણથી યાસ્કના સમય અંગે વિચાર

કરવો જોઈએ, જો કે એ માર્ગે આપણે નિશ્ચયાત્મક રીતે કટલા આગળ વધી શકીએ એ એક પ્રશ્ન છે.

યાસ્ક વિશે આપણી પાસે ઘણી ઓછી માહિતી છે. તૈત્તિરીય સંહિતાના કાંડાતુકમમાં એને પૈક્ત્રી કહ્યા છે, અને વેદમંત્રોના સંગ્રહ અને સંપાદન કરનારા ઋષિઓમાં એમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પૈક્ત્રી એટલે પિજ્જના વંશજ. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૈશંપાયને આ સંહિતા યાસ્કને ઉપદેશી. અને તેણે તિત્તિરિને આપેલી. તિત્તિરિ પરથી સંહિતાનું નામ તૈત્તિરીય પડ્યું. આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્રોને અંતે જે વંશાવલી આપવામાં આવી છે, તેમાં પિજ્જનું નામ છે. અહીં પિજ્જ અઙ્ગિરસ ગોત્રના હોવાનું બતાવ્યું છે. આ પરથી યાસ્ક પંથુ અંગિરસ ગોત્રના હતા એમ કહી શકાય. હવે તે જ વંશાવલીમાં ભૂશુકુળનાં નામોમાં એક યસ્ક આવે છે અને યાસ્ક તેના વંશજ હોય એમ નામ પરથી લાગે છે.

૧૦૫ એ એક ઘણું વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કુળ હતું. બૃહદારણ્યક (૬-૩-૮-૯)માં એ કુળના મધુક નામના એક વિદ્વાનનો ઉલ્લેખ છે. આ મધુક અમુક યજ્ઞક્રિયાના ઉપદેશકોમાંના એક હતા. પાણિનિ અને તેના ટીકાકારો (૬-૩-૧૦૫) પૈક્ત્રી વલ્પઃ નો ઉલ્લેખ કરે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૧૧)માં જણાવ્યું છે કે ૧૦૫માં પૂર્ણિમાને આગલે દિવસે અમુક ઉપવાસ-કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણનો આ વિભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનું મનાય છે. શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર (૩-૩-૨૪) પરના લાખ્યમાં અસ્તિ તાપિઙ્ગનાં પૈક્ત્રિનાં ચ રહસ્યબ્રાહ્મણે પુરુષવિદ્યા એવો ઉલ્લેખ છે.

નિધંદુ અને નિરુક્ત ઉપરાંત યાસ્કે બીજા મંથો લખ્યા હોવાનું કહેવાનું નથી. નિધંદુ પણ યાસ્કની જ રચના છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે; એ ચર્ચા પછી હરીશ્વં. કૃષ્ણક પિંગળના જ્ઞાનસૂત્રમાં યાસ્કનો ઉલ્લેખ શોધી કાઢે છે—ન્યુક્તસારિણી દ્વિતીયઃ । સ્વપ્નોગ્રીવો ક્ષોપ્તુકઃ । ઉરોવૃહતી યાસ્કસ્ય । બૃહતીના પ્રકારના જ્ઞાનમાં બીજો પાદ ૧૨ અક્ષરનો હોય તો તેને ન્યુક્તસારિણી કહેવાય. ક્ષોપ્તુકિ તેને સ્વપ્નોગ્રીવો કહે છે, જ્યારે યાસ્ક તેને માટે ઉરોવૃહતી એવું નામ આપે છે. આ નામ નિધંદુ કે નિરુક્તમાં આવતું નથી. આથી આ એક માત્ર ઉલ્લેખને આધારે યાસ્કે જ્ઞાનસૂત્રનું પુસ્તક લખેલું અને તે ઉપલબ્ધ નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. રોય એમ માને છે કે અહીં ક્યાં તો હસ્તપ્રતના લેખકની અગર તો જ્ઞાનસૂત્રના મંથકર્તાની કાંઈક ખૂલ યદ્ય હોય એમ બની શકે. પ્રાતિશાખ્યમાં જે વિભાગમાં શંદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમાં એક-

વૈયાસકનો ઉલ્લેખ છે, તે જ રીતે એ વિભાગમાં ન્યકુસારિણી, સ્કન્ધોમીવી અને ઉરોમૃહતી એમ ત્રણે નાંભોનો પણ ઉલ્લેખ છે. હવે જો યાસ્કે 'ઉરોમૃહતી' નામ આપ્યું હોય તો પ્રાતિશાખ્ય, જે યાસ્કના કરતાં પૂર્વકાલીન છે, તેમાં એનું નામ આવી શકે નહિ. એમ બને કે ખરેખર 'વૈયાસક' જ મૂળ નામ હોય અને પાછળથી વધારે જાણીતા નામ 'યાસ્ક' ની સાથે એ બેથું થઈ ગયું હોય.

નિધંદુ પણ યાસ્કની રચના છે એવો પરંપરાગત મત છે, અને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ પણ એને ઠેકા આપ્યો છે. દુર્ગાચાર્ય એમ માને છે કે નિધંદુ અને નિરુક્ત બન્નેના લેખકો જુદા છે અને ખીજા કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો પણ એને ઠેકા આપે છે.

મહાભારતમાં મોક્ષધર્મપર્વમાં નીચે મુજબના શ્લોકો છે :

વૃષો હિ ભગવાન્ધર્મઃ ક્ષ્યાતો લોકેષુ ભારત ।

નિઘણ્ડુકપદાભ્યાને વિદ્ધિ માં વૃષમુત્તમમ્ ॥

કપિર્વરાહઃ શ્રેષ્ઠશ્ચ ધર્મશ્ચ વૃષ ઉચ્યતે ।

તસ્માદ્ વૃષાકપિં પ્રાહ્ કચયપો માં પ્રજાવતિઃ ॥

(મ. ભા., શાન્તિપર્વ. ૩૪૨.૮૬-૮૭)

એ જ પ્રકરણમાં યાસ્કનો પણ ઉલ્લેખ છે :

યાસ્કો મામૃપિરવ્યધો નૈકયજ્ઞેષુ ગીતથાન્ ।

શિપિવિષ્ટ ઇતિ હ્યસ્માન્ ગુહ્યનામધરો હ્યહમ્ ॥

સ્તુત્વા માં શિપિવિષ્ટેતિ યાસ્ક ઋપિરુદારધીઃ ।

મત્રપ્રસાદાદધો નષ્ટં નિરુક્તમધિજગ્મિવાન્ ॥

(એજન. ૩૪૨; ૭૨.૭૩)

નિધંદુમાં વૃષાકપિ શબ્દ આવે છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે કચયપ પ્રજાવતિ નિધંદુના સંપ્રાહક હતા. એ માન્યતા માટે કોઈ પણ જાતનો આધાર નથી. શ્રી. લક્ષ્મણ સ્વરૂપ કહે છે : "The theory of કચયપ's authorship is indeed absurd and hardly deserves any mention." (Intro. to the Nigkaptu. p. 14. fn. 1.) એ ગમે તે હોય, અને કચયપને નિધંદુના સંપ્રાહક કહેવા ધણું અયોગ્ય હોવા છતાં ઉપરના શ્લોકો પરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાભારત અનુસાર નિરુક્ત અને નિધંદુ બેના રચયિતાઓ એક ન હતા.

મધુસૂદન સરસ્વતી મહિમ્નસ્તોત્ર પરની દીક્ષામાં નિધંદુ અંગે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે:

‘‘ ઇધં નિઘણ્ટ્વાદયોઽપિ વૈદિકદ્રવ્યદેયતાત્મકપદાર્થપર્યાયશંન્દાત્મકા નિરુ-
ચતાન્તભૂતા એવ તત્રાપિ નિઘણ્ટ્વસંજ્ઞકઃ પશ્ચાદ્યાયાત્મકો પ્રન્યો મગવતા
યાસ્કેનૈવ કૃતઃ ।

ઋગ્વેદ પરના સાપ્તમીમાં વેંકટમાધવ ઋગ્વેદ ૭-૮-૭-૪ સમગ્રવર્તા જણાવે છે :

તત્ર એકવિંશતિર્નામાનિ કશ્ચિદ્વૌરિયમર્તોતિ પૃથિવીમાહ । તસ્ય હિ યાસ્ક-
પઠિતાન્યેકવિંશતિર્નામાનિ ।

• મધુસૂદન સરસ્વતી અને વેંકટમાધવના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિધંદુ પણ યાસ્કની જ રચના છે. આમ આ બાબતમાં મતભેદ છે; બન્ને પક્ષે જુદી જુદી દલીલો કરવામાં આવે છે. આપણે એ બધી દલીલો જોઈએ :

નિરુક્તના આરંભમાં યાસ્ક કહે છે : સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ । સ
ઠ્યાહ્યાતથ્યઃ । તમિમં સમામ્નાયં નિઘણ્ટવ્યં ઇત્યાચક્ષતે । (નિ. ૧-૧) આની
પર દીક્ષા કરતાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે: ગવાદિદેવપરન્યન્તઃ શબ્દસમુદાયઃ સમામ્નાય
સચ્યતે ।...। સં ચ ઋપિભિર્મન્ત્રાર્થપરિક્ષાનાય ઉદાહરણભૂતઃ પશ્ચાદ્યાયીશાસ્ત્ર-
સંગ્રહભાવેન એકસ્મિન્નામ્નાયે પ્રન્યીકૃત ઇત્યર્થઃ । દુર્ગાચાર્ય એમ પણ બતાવે
છે કે નિધંદુ એ શબ્દસમુદાયને માટે રૂઠ સંજ્ઞા છે, અને આપણા શબ્દસમુદાય
ઉપરાંત બીજા શબ્દસમુદાયોને પણ હાથ પાડી શકાય. આમ ઉપલબ્ધ શબ્દ-
સમુદાયમાં ન મળતા શબ્દો જેમાં સમાવવામાં આવેલા છે એવા બીજા નિધંદુ
ગ્રન્થો પણ હોવા જોઈએ, એ આપણે ઉપર જોયું. આપણે ઉપર એ પણ
જોયું કે માત્ર ઉપલબ્ધ શબ્દસમુદાયના શબ્દોનું જ નિર્વચન યાસ્ક આપે છે
એવું નથી પણ બીજા શબ્દસમુદાયમાં આવતા શબ્દો પણ યાસ્કે સમજાવેલા છે,
એમાં એક પ્રશ્ન એવો ઊભો કરી શકાય કે બધા જ શબ્દોનો સંગ્રહ નિધંદુમાં
કેમ કરવામાં આવ્યો નથી ? દુર્ગાચાર્ય આના જવાબમાં કહે છે કે બધા જ
શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં અતિવિસ્તાર થઈ ગય. ઉપરાંત ઉપલબ્ધ નિધંદુ અને
તેના પરનું નિરુક્ત માત્ર નિર્વચનપદ્ધતિ સમજાવવા માટે છે, એ ઉદાહરણરૂપ
છે. આ બધાં કથનો પરથી એમ કહી શકાય કે ઉપલબ્ધ નિધંદુની રચના
યાસ્કના સમય કરતાં ઘણા પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ. નિરુક્તનું બાક્ય
લ્પદેશાય ગ્લાયન્તોઽવરે હમં પ્રન્યં સમામ્નાસિપુઃ । (નિ. ૧-૨૦) પણ
એ જ દર્શાવે છે.

✓ નિધંદુના ચોથા અધ્યાયમાં દાવને । અકૂપારસ્ય । એમ શબ્દો આવે છે. નિરુક્તમાં (નિ. ૪—૧૮) યાસ્કે એ શબ્દો સમજાવતી વખતે અકૂપારસ્ય દાવને એમ બન્ને શબ્દો વિરુદ્ધ ક્રમમાં આપ્યા છે. હવે જો નિધંદુ અને નિરુક્ત બન્નેના રચયિતા યાસ્કે જ હોય તો આ પ્રકારનો ક્રમભેદ આવે નહિ. દુર્ગાચાર્ય આની ચર્ચા કરતાં કહે છે : એતસ્મિન્મન્ત્રે 'અકૂપારસ્ય દાવને' इत्ययमनयोः पदयोस्तु क्रमः । समाम्नाये पुनः 'दावने अकूपारस्य'—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेण अनुक्रमः । तेन ज्ञायते अन्यैरेवायं ऋषिभिः समाम्नायः समाम्नातः अन्य एव चायं भाष्यकार इति । एको हि समाम्नायं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावात् एकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभक्ष्यत् । आवे ७ ક્રમભેદ વાજપરસ્યમ્ અને વાજગન્ધ્યમ્ એ શબ્દો માટે પણ થાય છે (નિ. ૫—૧૫). તે સ્થળે દુર્ગાચાર્ય કહે છે : વાજગન્ધ્યમિત્યેતદ્વપિ પદમેકસ્મિન્નેવ નિગમે નિરુક્તમ્ । કેવલં સમામ્નાયાનુક્રમવિपर्यासः वाजपस्त्यं वाजगन्ध्यमित्येव समाम्नायानुक्रमः । निगमे पुनः अद्यास वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यमिति ।

નિધંદુમાં (૪—૧) ચ્યવન શબ્દ આવે છે. એ સમજાવતાં યાસ્કે કહે છે : ચ્યવન ઋષિર્भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् । (નિ. ૪—૧૯). આ પછી ઉદાહરણને માટે ઋગ્વેદ ૧૦-૩૬-૪ મંત્ર ટાંકે છે. હવે આ મંત્રમાં ચ્યવાન શબ્દ છે. ઋષિનું નામ ચ્યવાન છે, ચ્યવન નહિ. ઋગ્વેદમાં પાંચ-૭ વખત ચ્યવન શબ્દ ચ્યાવયિતા એ અર્થમાં આવે છે પણ તેના ઉદાહરણો યાસ્કે આપ્યાં નથી. આમ યાસ્કે ચ્યવન અને ચ્યવાન બેને ગૂંચવી નાંખે છે. આ પણ એક દલીલ તરીકે સર્વ શકાય કે નિધંદુ અને નિરુક્ત બેના લેખકો જુદા છે.

✓ નિધંદુમાં ઈર્ક શબ્દ ત્રણ વખત આવે છે. (૨-૭, ૨-૨૦, ૪-૨). નિધંદુ ૨-૭ માં ઈર્ક શબ્દ યજ્ઞનો પર્વાય છે, ૨-૨૦ માં યજ્ઞનો પર્વાય છે અને ૪-૨ માં અનેકાર્થક શબ્દ તરીકે વપરાયો છે. નિરુક્ત (૫-૪, ૬-૨૩) માં યાસ્કે ચાર અર્થો આપે છે. દેવ, મંત્ર, યજ્ઞ અને વૃક્ષ. અહીં યજ્ઞનો અર્થ આપવામાં આવ્યો નથી. જો નિધંદુના સંપાદક યાસ્કે જ હોય તો આમ બનવું અસંભવિત છે.

પ્રો. લગવદત એમ માને છે કે મધુસૂદન સરસ્વતીનો અભિપ્રાય જ યોગ્ય છે અને નિધંદુ તથા નિરુક્ત બન્નેના લેખક યાસ્કે જ છે. અકૂપારસ્ય દાવને એ બે શબ્દોને આધારે જે દલીલ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. યાસ્કેના ટાંકેલા મંત્ર ઉપરાંત ખીજા ઠાઈ જગ્યાએ આ શબ્દો આવતા ન હોય તો આપણે

દુર્ગાચાર્ય'નું કથન સ્વીકારી લઈએ પણ એવું નથી. ઇકૂપારસ્ય શબ્દ માત્ર એક જ સ્થળે આવે છે એ ખરું, પણ દાવને શબ્દ ખીજા મંત્રોમાં પણ આવે છે, એમ પણ બંને કે નિરુક્તની રચના વખતે યાસ્કે આ જ મંત્ર ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો હોય. કારણ કે અહીં બંને શબ્દો આવે છે અને આમ બે શબ્દો માટે જુદાં ઉદાહરણ આપવાની જરૂર ન પડે. આમ જોતાં આ શબ્દો માટે યાસ્કના ધ્યાનમાં માત્ર આ જ મંત્ર (ઋગ્વેદ ૫-૩૯-૨) હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. તે જ રીતે સંપદેશ્ય ચંદ્રાયન્તોઽવરે વિભ્રમપ્રજ્ઞાય હ્રમં પ્રન્યં સમાન્નાસિપુ...। એમાં હ્રમં પ્રન્યમ્ એટલે નિધંદુ એવો જે અર્થ દુર્ગાચાર્ય ક્યો છે તે યોગ્ય નથી. ખરી રીતે હ્રમં પ્રન્યમ્ એટલે 'આ પ્રકારના ગ્રન્થો' સમજવા જોઈએ. આ નિધંદુ ઉપરાંત તેના પહેલાં પણ નિધંદુ ગ્રન્થો રચાયા હતા એ આપણે ઉપર જોયું. એટલું જ નહિ પણ પ્રાકાશીન નિધંદુઓને આધારે યાસ્કે ઉપલબ્ધ નિધંદુનો સંગ્રહ ક્યો એમ પ્રો. લગવદત માને છે. એને માટે નિરુક્ત ૭-૧૩ માંના એક અગત્યના પરિચ્છેદનો ઉલ્લેખ કરે છે :

“અથાંતોઽભિધાનૈઃ સંયુજ્ય હ્રવિશ્રોદયતિ-ઇન્દ્રાય વૃત્રઘ્ને । ઇન્દ્રાય વૃત્રતરે । ઇન્દ્રાયાંહોમુચે-હતિ । તાન્યપિ એકે સમામનન્તિ । મૂયાંસિ તુ સમાન્નાનાત્ । ચત્ત સંવિદ્ધાનમૂતં સ્યાત્ પ્રાધાન્યસ્તુતિ તત્સમામને । અથોત કર્મભિઃ ક્ષપિઃ દેવતાઃ સ્તૌતિ । વૃત્રદા, પુરન્દર, હતિ । તાન્યપિ એકે સમામનન્તિ । મૂયાંસિ તુ સમાન્નાનાત્ ।”

અહીં યાસ્કે જણાવે છે કે કેટલાક દૈવતકાંડોમાં દેવોનાં ૩૬ નામો ઉપરાંત તેમનાં જુદાંજુદાં, વિશેષણોનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. પણ આમ કરવામાં યાદી ઘણી લાંબી થઈ જાય એમ છે આથી યાસ્કે જાતે તો જે નામો ૩૬ છે તેની જ યાદી કરી છે. અહીં સમામને એ ઉત્તમ પુરુષ એકવચન જ બતાવે છે કે આ સંગ્રહ યાસ્કે કરેલો છે.

પ્રો. લગવદતે જે દલીલો કરી છે તેમાં છેલ્લીને બાદ કરતાં ખીજી બધીમાં ખૂબ વજ્રદ જેવું લાગતું નથી. ‘હ્રમં પ્રન્યમ્’નો અર્થ ‘આ પ્રકારના ગ્રન્થો’ એવો કરવો એ વધારે પડતું છે. ઇકૂપારસ્ય દાવને માટે એમણે જે કહ્યું તે પ્રકારનું ગમે તે મુદ્દા પર કહી શકાય-ન્યાં આપણે કાંઈ જ જાણતા નથી ત્યાં આપણે ગમે તે દલીલ કરી શકીએ. એમ તો નિ. ૭-૧૩ નું વાક્ય, જેનો આધાર પ્રો. લગવદત લે છે, તે પણ આવી દોષક રીતે ન સમજી શકાય? એમ કહી શકાય કે સમામને એ શૂલ છે પણ મૂળમાં સમાન્નાનાત્ હોવું જોઈએ અને હસ્તપ્રતના લેખકના દોષથી આવો પાઠકેર થઈ ગયો છે. એમ પણ કહી શકાય કે

આખો વાક્યખંડ પ્રક્ષિપ્ત છે. એમ પણ કહી શકાય કે યાસ્કે પોતે આવી કોઈક યાદી કરી હોય પણ તે આ ઉપસન્ધ નિઘંટુથી જુદી હોય. આ રીતે ઘણાં અનુમાનો કરી શકાય.

મને તો એવું લાગે છે કે નિઘંટુનો પરાપૂર્વથી જે સંગ્રહ ચાલતો આવેતો તેમાં કોઈ એક જ લેખક આ યાદી કરેલી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. જુદાજુદા લેખકોએ એમાં ઉમેરા-ઘટાડા કર્યા હોય એને યાસ્કે જાતે પણ એમાં પોતાને ઉચિત લાગ્યા એવા ફેરફાર કર્યા હોય. અને આ રીતે સમામતે સંપાદને આવા અર્થમાં સમજવો જોઈએ.

નિઘંટુના સંગ્રાહકે કોઈ એક જ લેખક ન હતાં એ માટે મેં ઉપર ચર્ચા કરતી વખતે એવી મતલબતુ જણાવ્યું છે કે દેવતાકાંડ અને નૈઘંટુકાંડનાં સંગ્રાહકો જુદા હતા. એ જ રીતે નૈઘમકાંડ પણ સ્વતંત્ર હતો અને પાછળથી એ ત્રણે કાંડો ભેગા કરવામાં આવેલા. એ અંગે પ્રો. હરમરકરનો અભિપ્રાય ટાંકું છું : "Nor does the નિઘંટુ seem to be the work of only one author. Thus, for instance, the author of the second section of the fourth અધ્યાય of the નિઘંટુ is clearly different from the author of the first three અધ્યાય, as shown from the fact that the second section of the fourth અધ્યાય gives certain words, the meanings of which have already been given in the first three અધ્યાય. Thus અન્ધ: IV. 2-6, વરાહ: IV. 2-21, સ્વસરાણિ IV. 2-22, જ્યૌઃ IV. 2-23 સિનમ્ IV. 2-28, વયુનમ્ IV. 2-48, are already explained in II. 7-1, I. 10-13, I. 9-5, II. 5-5, II. 7-8, III. 9-10, respectively. It is clear therefore that the author of the second section of the fourth અધ્યાય was not aware of the first three અધ્યાય."

આગળ ચાલતાં પ્રો. હરમરકર જણાવે છે : "In the fourth અધ્યાય of the નિઘંટુ there are eight pairs of consecutive words occurring in some Rigvedic passages, out of which (1) two occur in IV. 1-દાવને ધક્કારસ્ય, IV. 1-32-33; and વિદ્રધે દ્રુપદે-IV. 1. 88-89; (2) two occur in IV. 2-ગાદિષ્ઠ: દૂત:, IV. 2-2-3; કૂટસ્ય ચર્ષણિ:, IV. 2. 70-71; and (3) four occur in IV. 3. ધન્વાયં કિમોદિને IV. 3-43-44; ધુર્ધ્રો પુરન્ધિ:, IV. 3-50-51;

चतः पचता IV. 3-64-65; सदान्वे शिरिम्बिठः IV. 3-119-120. In the case of the first section, the exact words occurring in the passage are taken, though the order is changed in the case of दावने अकूपारस्य. In the case of the second section, वाहिष्ठो दूतो in the passage has been reduced to its original, वाहिष्ठः and दूतः. In the case of the third section, while अन्वायं किमीदिने and चतः पचता are taken unchanged, श्रुष्टी पुरन्धिः and सदान्वे शिरिम्बिठः are substituted for पुरन्धिम and शिरिम्बिठस्य of the original passage. If one can keep in tact दावने अकूपारस्य in IV. 1, one fails to understand how शिरिम्बिठस्य should lose its genitive or पुरन्धिम its accusative. It is clear therefore that the third section must not have been produced by the author of the first section of the fourth अध्याय” श्री. કરમરકરનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે એમ સહજ કહી શકાય. નિર્ધારના બધા કાંડોના સંપ્રાદેશ જુદા છે એટલું જ માત્ર નહિ પણ નૈગમકાંડના જુદાજુદા વિશાગોના સંપ્રાદેશ પણ જુદા છે, યાસ્કે જાતે એનું સંસ્કરણ માત્ર કયું હોય-તેમાં પણ દૈવતકાંડનું જ સંસ્કરણ કયું હોય એ સંભવિત છે.

આ સાથે એક વિચાર એ પણ કરવા જેવો છે કે નિરુક્તના પણ બધા જ અધ્યાયો એક જ લેખકના છે કે નહિ. નિરુક્તના પૂર્વ અને ઉત્તર બંને પટ્ટકાના લેખકો એક જ છે કે કેમ એ બાબતમાં શંકા ઊભી કરતા કેટલાક મુદ્દાઓ છે :

૧. ધર્મી હસ્તપ્રતોમાં પૂર્વપટ્ટક અને ઉત્તરપટ્ટક જુદાંજુદાં આપવામાં આવે છે.

૨. ઉત્તરપટ્ટકના અધ્યાયો અને તેના વિશાગો સામાન્ય રીતે અથ અને અઘાતોથી શરૂ થાય છે, પૂર્વપટ્ટકમાં માત્ર પ્રથમ અધ્યાયમાં જ આ પ્રકારનું લખાણ છે. પહેલા અને સાતમા અધ્યાયમાં જે સમાનતા છે તે કદાચ પાછળથી બનાવવામાં આવેલી હોય એવો સંભવ છે. પહેલા તથા સાતમા અધ્યાયમાં જ નિગમોમાં સ્વરાદિ ચિહ્નોનો અભાવ છે.

૩. પૂર્વપટ્ટકમાં નિર્વચન મુખ્ય લાગ લગવે છે. ઉત્તરપટ્ટકમાં દૈવતકાંડનું વ્યાખ્યાન હોવાથી એમાં યશની દૃષ્ટિએ ચર્ચાઓ આવે છે, નિર્વચન ગૌણ સ્થાને છે.

૪. ઉત્તરપટ્ટકમાં યજુર્વેદની અસરે સ્પષ્ટ છે. નૈરુક્ત સિદ્ધાન્તના વિરોધમાં યાજ્ઞિકોનો મત આપવામાં આવે છે.

૫. પૂર્વપટ્ટકમાં એક જ પરિચ્છેદમાં બે કે વધારે નિગમો દાંડેલા છે. ઉત્તરપટ્ટકમાં અમુક અપવાદ બાદ કરતાં દરેક પરિચ્છેદમાં એક એક જ નિગમનું અવતરણ આપેલું છે.

૬. પૂર્વપટ્ટક તથા ઉત્તરપટ્ટકમાં શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ભેદ છે. ઉદાહરણ તરીકે પૂર્વપટ્ટકમાં નિર્વચન આપતી વખતે અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિ અપનાવેલી છે—વાક્ય કસ્માત્ ? વચતે : । આમ સગલગ દરેક વખતે શબ્દ સાથે કસ્માત્ આવે છે અને પછી નિર્વચન આપેલું છે. ઉત્તરપટ્ટકમાં કસ્માત્ના વ્યવધાન વગર સીધેસીધું નિર્વચન આપેલું છે.

૭. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં નિરુક્તના ઉલ્લેખો પૂર્વપટ્ટકમાંથી જ કરવામાં આવ્યા છે. ઉત્તરપટ્ટકમાંથી નહિ. આને બહુ આધારભૂત દલીલ ન ગણી શકાય છતાં એક વાત તો ખરી જ કે ઉત્તરપટ્ટકમાંથી જરા પણ ઉલ્લેખ ન હોય એ કાઠી નાખવા જેવી બાબત તો નથી જ.

આમ ઉપરના સાત મુદ્દાઓને આધારે એમ કહી શકાય કે નિરુક્ત પણ એક જ લેખકની કૃતિ છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે.

આવો જ એક ખીજો અગત્યનો પ્રશ્ન ‘નિરુક્ત’ નામ અંગે છે. યાસ્કના ‘ત્ર્યંચમાં નૈરુક્તાઃ । નો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ આ અન્ય નિરુક્ત છે એવું કોઈ જગાએ લખ્યું નથી. સાયણીયાર્થ ઋગ્વેદભાષ્યની ભૂમિકામાં નીચે મુજબ જણાવે છે :

અર્થાવિવોધે નિરપેક્ષતયા પદજાતં યત્રોક્તં તન્નિરુક્તમ્ । ‘ગૌઃ ગ્મા, વ્મા, ક્ષ્મા, ક્ષમા’ इत्यारभ्य ‘वसवः वाजिनः, देवपत्न्य’ इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थाविवोधाय परापेक्षा न विद्यते, तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् ।...पञ्चाध्यायरूपे काण्डत्रयात्मके एतस्मिन्ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वमिति ।

યાસ્કના અન્યને માટે પણ સાયણ ‘નિરુક્ત’ શબ્દ જ વાપરે છે. એઓ કહે છે કે ‘તદપ્યુચ્યતે નિરુક્તમ્ ।’ આમ યાસ્કના અન્યને માટે ‘નિરુક્ત’ શીર્ષક વપરાય છે એની સાયણને ખબર હતી.

પ્રસ્થાનભેદના કર્તા મધુસૂદન સરસ્વતી પણ નિરુક્ત શબ્દ નિર્ધટુને માટે વાપરે છે. સામગ્રમિ પણ સાયણાચાર્યને અનુસરે છે પણ ઠોંસમાં નિર્ધટુ શબ્દ મૂકે છે.

પ્રો. સર્વમણ્યુ.સ્વરૂપ જણાવે છે કે સાયણની માન્યતા ખોટી છે કારણ કે યાસ્ક જાતે એને માટે નિર્ધટુ શબ્દ વાપરે છે. ખીજું દ્રાષ્ટ, પણ ગ્રન્થને નિરુક્ત ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે એમાં વ્યુત્પત્તિઓ સમજાવવામાં આવી હોય પ્રો. સ્વરૂપના શબ્દો આ પ્રમાણે છે: ' 5

સાયણ is evidently wrong in giving the title નિરુક્તમ્ to the સમાન્તાય, for યાસ્ક distinctly states that it is called નિર્ધટુ..... The list of words can only be called નિર્ધટુ and it is wrong to call it નિરુક્તમ્; the term નિરુક્ત can be applied only when some etymological explanations are given." (Intro to the નિર્ધટુ. p. 13).

આ આખો જ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. નિરુક્ત કાને કહેવાય? નિર્ધટુને નિરુક્ત કહી શકાય? યાસ્કનું નિરુક્ત એ નિરુક્ત છે? યાસ્ક અને નૈરુક્તોનો સંબંધ શો?

યાસ્ક બધું મળાને ૨૦ વખત નૈરુક્તા: નો ઉલ્લેખ કરે છે: ૧-૧૨, ૨-૧૪, ૨-૧૬, ૩-૮, ૩-૧૪, ૩-૧૬, ૪-૨૪, ૫-૧૧, ૬-૧, ૬-૩, ૬-૧૧, ૭-૪, ૭-૫, ૮-૧૩, ૯-૪, ૧૧-૧૬, ૧૧-૨૬, ૧૧-૩૧, ૧૨-૧૦, ૧૨-૪૧. એમાંથી ૧૦ સ્થળોએ વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી છે: ૨-૧૪માં ધૃમ્નિ<પ્રાશુતે; ૩-૮માં નિપાદ<નિ+સદ્; ૩-૧૪માં તરકર<તરકર; ૩-૧૬માં યજ્ઞ<યજતિ; ૪-૨૪માં તાયુ<સ્ત્યાન; ૬-૧માં શુચિ<સિષ્; ૬-૩માં સલલુક<સલ્લુલ્લ; ૬-૧૧માં ક્રઙ્ય<ક્રુન્; ૮-૩માં દયદ્ટ<તૂર્ણ+મશ્; અને ૯-૪માં મંગલ<મસજ. બાકીનાં દશ સ્થળે જુદી જુદી માન્યતાઓ આપવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે:

નિ. ૧-૧૨: નૈરુક્તા:ના સિદ્ધાન્ત અનુસાર બધાં જ નામો ક્રિયાપદોમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે.

નિ. ૨-૧૬. ધૃમ્ન=મેષ.

નિ. ૫-૧૧. સૂર્ય શુકલપક્ષના પંદર દિવસ અને પંદર રાત્રિઓમાં જે પાણી પીએ છે તે જ ધન્દ્રે પીધેલાં સોમનાં ત્રીસ સરોવરો છે. દુર્ગાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે નૈરુક્તોની માન્યતા અનુસાર સૂર્ય અને ધન્દ્ર એક જ છે.

નિ. ૭-૪. ને મંત્રોના દેવતાઓ ચોક્કસ ન હોય તે નરાશંકના મંત્રો સમજવા.
નિ. ૭-૫. દેવતાઓ માત્ર ત્રણ જ છે.

નિ. ૧૧-૧૬. ઋગ્વેદ-મંત્ર ૧૦-૧૪-૬ અન્તરિક્ષ દેવતાઓનો છે.

નિ. ૧૧-૨૬. અનુમતી અને રાક્ષા દેવોની પત્નીઓ છે.

નિ. ૧૧-૩૧. સિનીવાલી અને કુહ દેવોની પત્નીઓ છે.

નિ. ૧૨-૧૦. ઋગ્વેદ સૂક્ત ૧૦-૧૭ અન્તરિક્ષદેવતા ઈન્દ્ર અને વાયુનું છે.

નિ. ૧૨-૪૧. ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૫૦ અને ૧૦-૬૦-૧૬ સ્વર્ગસ્થાનીય દેવતાઓનાં છે.

આ દશ ઉલ્લેખોમાંથી પ્રથમમાં નૈરુક્તોનો સિદ્ધાન્ત આપેલો છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે બધા જ શબ્દો કે શબ્દોના થોડા લાગે મૂળ ધાતુમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે ઉપર જે દશ વ્યુત્પત્તિઓ નૈરુક્તોની જણાવેલી છે તેમાં દરેકમાં મૂળ ધાતુ શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે. બાકીના નવ ઉલ્લેખોમાં કોઈ વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ એ ઉલ્લેખોમાં જે મતો દર્શાવ્યા છે તેને વ્યુત્પત્તિ કાઢે કાંઈ સંબંધ નથી. આ આખી જ ચર્ચા હરીને સ્કોલર કહે છે : "If the Nairukta: really were etymologists in explaining words—and explaining then by trying to establish, as it were their pedigree,—this, however, was certainly not the sole doctrine of the school." (The Nirukta p. 101). તો પછી નૈરુક્તોનો સિદ્ધાન્ત શો હતો ?

સ્કોલર કહે છે : If we can judge by the relatively few passages where they are mentioned, they were rather a school of Vedic theologians, and their aim was not so much to investigate into the origin of words as to explain the Veda or certain portion of it." (એજન પૃ. ૧૦૮) આ એક વાત વિચારવા જેવી છે. અહીં ઉપરના નવ ઉલ્લેખો વિશે વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર છે.

નિ. ૨-૧૬ માં વૃત્ત કોણ છે એની ચર્ચા કરેલી છે.

તત્થો ધૃતઃ ? મેષ ઇતિ નૈરુક્તઃ । ત્વાષ્ટ્રોડમુર દર્યેતિદ્વાસિયાઃ । ધર્મં ચ જ્યોતિષઞ્ચ મિશ્રોમાશ્વકર્મણો વર્ષકર્મ જાયતે ત્યોપમાર્થેન સુદ્ધવર્ણા ભવન્તિ ।

નૈરુક્તોને મંત્રે વૃત્ર મેધ-વાદળ છે. ઐતિહાસિકાના અલિપ્રાય પ્રમાણે વૃત્ર અસુર હતો અને ત્વષ્ટાનો પુત્ર હતો. પાણી અને પ્રકાશના મિશ્રણથી વર્ષા થાય છે. તેને સમજાવવા માટે યુદ્ધના જેવાં વર્ણનો દરવામાં આપ્યાં છે.

નિ. ૫-૧૧ માં સોમનાં ત્રીસ સરોવરો અંગે યાજ્ઞિકો અને નૈરુક્તોના મત બતાવ્યો છે : 'તત્રૈતદ્યાજ્ઞિકા વેદયન્તે-ત્રિશદુવથપાત્રાણિ માધ્યન્દિને સવને એકદેવતાનિ તાન્યેતસ્મિન્કાલે પ્રતિધાનેન પિવન્તિ તાન્યત્ર સરાંસ્યુચ્યન્તે । ત્રિશદપરપક્ષસ્યાહોરાત્રાસ્ત્રિશત્પૂર્વપક્ષસ્યેતિ' નૈરુક્તઃ । તદ્યા પતાશ્ચાન્દ્રમસ્ય આગામિન્ય આપો ભવન્તિ રશ્મયસ્તા અપરપક્ષે પિવન્તિ ।

ઋગ્વેદ ૮-૬૬-૪ માં કહ્યું છે કે ઇન્દ્ર એકી સાથે સોમનાં ત્રીસ સરોવરો પી ગયા. યાજ્ઞિકાના કલા પ્રમાણે માધ્યન્દિન સવનમાં એક દેવને માટે સોમનાં ત્રીસ ઉચ્છેદપાત્રો (libation vessels) હોય છે. તે તેઓ એકીસાથે પી જાય છે, અહીં તેને સરોવરો કહ્યાં છે. નૈરુક્તોના કલા મુજબ શુદ્ધ પક્ષના ત્રીસ રાત્રિ-દિવસ (૧૫ રાત્રિ + ૧૫ દિવસ) અને કૃષ્ણ પક્ષના ત્રીસ રાત્રિ દિવસ હોય છે. સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્રનું પાણી (ચાન્દ્રમસ્ય આપઃ) ખીજ પક્ષમાં પી જાય છે.

નિ. ૭-૪ માં જેમાં દેવતાઓ અનિર્દિષ્ટ હોય તેવા મંત્રો અંગે બે અલિપ્રાયો આપેલા છે : અથાન્યત્ર યજ્ઞાત્ પ્રાજાપત્યા ઇતિ યાજ્ઞિકાઃ । નારાશંસા ઇતિ નૈરુક્તાઃ । જે મંત્રોના દેવતાઓ નક્કી ન હોય તેમાં શું સમજવું ? જે યજ્ઞ કે યજ્ઞના વિભાગમાં તે મંત્ર વપરાયો હોય તે યજ્ઞ કે યજ્ઞાંગના દેવતાને તે મંત્રના દેવતા સમજવા. પણ જે મંત્રો યજ્ઞ કે યજ્ઞાંગમાં ઉપયુક્ત ન હોય તે પ્રજાપતિના ગણવા એમ યાજ્ઞિકો કહે છે અને નરાશંસના ગણવા એમ નૈરુક્તો કહે છે. આ ઉપરાંત ખીજા અલિપ્રાયો યાસ્કે આપેલા છે. નરાશંસને માટે દુર્ગાચાર્ય કહે છે : નરાશંસોઽગ્નિર્યજ્ઞો યા ।

નિ. ૭-૫ માં દેવતાઓની સંખ્યા અંગે ચર્ચા છે : તિસ્ર એવ દેવતા ઇતિ નૈરુક્તાઃ । અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનો વાયુર્વેન્દ્રો વાન્તરિક્ષસ્થાનઃ સૂર્યો દ્યુસ્થાનઃ । તાસાં માહાભાગ્યાત્ એકૈકસ્યા અપિ બહૂનિ નામધેયાનિ ભવન્તિ । અપિ યા કર્મપૃથક્ત્વાદ્યથા હોતાધ્વયુર્ગ્રહોદ્રાતેત્યપ્યેકસ્ય સતઃ । અપિ યા પૃથગેવ સ્યુઃ પૃથગ્ચ સ્તુતયો ભવન્તિ તથાભિધાનાનિ ।...વગેરે. પૃથ્વી પર અગ્નિ, અન્તરિક્ષમાં વાયુ અથવા ઇન્દ્ર અને સ્વર્ગમાં સૂર્ય એમ માત્ર ત્રણ જ દેવતાઓ છે એમ નૈરુક્તો માને છે, આ દેવતાઓના જુદાસ્વને લીધે જુદાંજુદાં નામો વપરાય છે.

કદાચ એવું પણ હોય કે જેમ એક જ બ્રાહ્મણ જુદાંજુદાં ઠમો કરવાથી હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા અને હિદગાતા એમ જુદીજુદી રીતે બોલાવાય તેમ દેવતાઓ પણ ત્રણ જ હોવા છતાં જુદાંજુદાં ઠમેની લીધે જુદાંજુદાં નામે બોલાવાય. ખીલે અભિપ્રાય એવો છે કે સ્તુતિઓ તથા નામો જુદાં હોવાથી દેવો પણ જુદા જ માનવાં એ ખરું કે એક માણસ જુદાં જુદાં કામ કરે પણ જુદા જુદા માણસો પણ વહેંચીને જુદાં જુદાં કામ કરી શકે ને? તો પછી શું એકત્વ છે જ નહિ? એક દષ્ટિએ જરૂર છે. એમાં દેવતાઓનું સ્થાનૈકત્વ અને સંબોધૈકત્વ (સમ્બોધો નામ હતરેતરોપકારિત્વમ્, સમાનકાર્યતેત્યર્થઃ ।) બેયું બેઈએ. આમ બેદ અને અબેદ બન્ને સાચા છે. તેને માટે યાસ્ક એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે—તત્રૈતન્નરરાષ્ટ્રમિતિ । અહીં રાષ્ટ્રની દષ્ટિએ અબેદ છે અને અને માણસોની દષ્ટિએ બેદ છે.

નિ. ૧૧-૧૬ માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : માધ્યમિકો દેવગણ इति नैरुक्ताः । पितर इत्याख्यानम् । ऋग्वेदमंत्र १०-१४-६માં અંગિરસો, પિતૃઓ, આયર્વણો અને ભૃગુઓની સ્તુતિ છે. આ બધા અન્તરિક્ષસ્થાનના દેવતાઓ છે એમ નૈરુક્તો માને છે. આખ્યાનવિદો (આખ્યાન = tradition) ના મતે એ પિતૃઓ છે. આ પછી યાસ્ક કહે છે કે ઋષિઓની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે અને તે માટે ઋગ્વેદ મંત્ર ૭.૩૩.૮ ઉદાહરણ તરીકે આપે છે.

નિ. ૧૧-૨૬માં જથ્થાબુ છે: अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतियोत्तरा सा राकेति विज्ञायते । નૈરુક્તોને મતે અનુમતી અને રાકા દેવોની પત્નીઓ છે. યાજ્ઞિકાને અભિપ્રાયે તે પૂર્ણિમા છે. પૂર્ણિમાનો પૂર્વભાગ તે અનુમતી અને ઉત્તરભાગ તે રાકા એમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં (ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૯.૧૧; પૃષ્ઠિશ બ્રાહ્મણ ૪.૬;) જથ્થાબુ છે.

નિ. ૧૧-૩૧માં સિનીવાલી અને કુહ અંગે આવા જ અભિપ્રાયો છે. સિનીવાલી કુહરિતિ દેવપત્ન્યાવિતિ નૈરુક્તાઃ । અમાયાસ્યા इति याज्ञिकाः । या पूर्वामात्रास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहरिति विज्ञायते । અહીં પણ યાજ્ઞિકાને મતે સિનીવાલી અને કુહ અમાવાસ્યાઓ છે અને અમાવાસ્યાનો પૂર્વ ભાગ તે સિનીવાલી તથા ઉત્તર ભાગ તે-કુહ એમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો (ઐતરેય બ્રા. ૮.૧; પૃષ્ઠિશ બ્રા. ૪.૬) જથ્થાબે છે.

ઋગ્વેદ ૧૦-૧૭ માં જે યુગલ છે તે વિશે નિ. ૧૨-૧૦માં જથ્થાબુ છે: मध्यमं च माध्यमिकं च घाचम् इति नैरुक्ताः । यमं च यमी चेत्येति द्वासिकाः ।

શબ્દ ઘણી વખત વર્પરાયો છે અને ત્યાં એનો અર્થ 'વ્યુત્પત્તિ' એવો નથી થતો એમ સ્કોલ્ડ સાચું જ કહે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે સ્કોલ્ડ નિ. પ. ૮.નું વાક્ય ટાકે છે. અહીં શિપિવિષ્ટ શબ્દ સમજાવવા માટે ઝગવેદ મંત્ર ૭. ૧૦૦. ૬. ટાંક્યા પછી યાસ્કે કહે છે—તરયોત્તરા મૂયસે નિર્વચનાય । અને ખીજા મંત્ર ટાકે છે. આ વાક્યનો અર્થ 'તેને વધારે સમજાવવા માટે' એટલો જ થાય અહીં વ્યુત્પત્તિનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી.

દુર્ગાચાર્ય એમની ભૂમિકામાં વેદાંગ નિરુક્ત વિશે આ પ્રમાણે કહે છે : પ્રધાનં ચેદમિતરેશ્ચોડ્ગ્રેખ્યઃ સર્વશાસ્ત્રેભ્યશ્ચાપેરિજ્ઞાનાભિનિવેશાત્ । ધર્થો હિ પ્રધાન સંદુગુણઃ શબ્દઃ યથા શબ્દલક્ષણપરિજ્ઞાન સર્વશાસ્ત્રેષુ વ્યાકરણાત્, एवं सर्वशब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । આમ દુર્ગાના કહેવા પ્રમાણે જેમ વ્યાકરણથી શબ્દનાં રૂપસિદ્ધિ આદિની ખબર પડે છે તેમ નિરુક્તથી શબ્દના અર્થનું નિર્વચન જણાય છે. અહીં નિર્વચન એટલે 'વ્યુત્પત્તિ' એવો અર્થ નથી થતો, માત્ર 'સમજાવી' એવો જ અર્થ યોગ્ય છે. દુર્ગા કહે છે કે શબ્દ ગૌણ છે, અર્થ પ્રધાન છે. વ્યુત્પત્તિમાં શબ્દ ગૌણ છે એમ કહેવું એ યોગ્ય છે?

નિરુક્તાનાં પ્રયોજનો યાસ્કે આપ્યાં છે અને તે આપણે ઉપર જોયાં. એમાં પણ યાસ્કે વેદના અર્થજ્ઞાનને માટે આ શાસ્ત્ર આવશ્યક છે એમ જણાવે છે. અજ્ઞાનનિન્દામાં પણ જે વેદ જાણે છે, પણ તેનો અર્થ નથી જાણતો તેની જ નિન્દા કરી છે. યાસ્કે નિર્વચનના જે સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. તેમાં પણ અર્થ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. આમ નિરુક્તાનું પ્રયોજન વેદમંત્રોના શબ્દોનું અર્થજ્ઞાન છે એમ યાસ્કે તથા દુર્ગા બંનેના કહેવાથી આપણે ઠીકી રાકીએ.

હવે એક વિચારવા જેવું એ છે કે વેદના શબ્દોના અર્થજ્ઞાન માટે નૈરુક્તોની પદ્ધતિ કેવી હતી? એને માટે ઉપર જે દશ ઉલ્લેખોમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ આપી છે એમ આપણે કહ્યું તે જોવાથી આહો ખ્યાલ આવી શકે. તે બધા ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે :

નિ. ૨. ૧૪. વૃશિરાદિત્યો ભવતિ—પ્રાશ્નુત એન વર્ણ इति नैरुक्ताः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टા માસં ડેયોતિપામ્ । વગેરે.

નિ. ૩. ૮. નિષાદઃ કરમાન્નિપદનો ભવતિ । નિપણ્ણમરિમન્પાપકમિતિ નેરુપતાઃ ।

નિ. ૩. ૧૪. તસ્કરસ્તસ્કરો ભવતિ કરોતિ યત્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।
તનોતેર્વા સ્યાત્સન્તતકર્મા ભવતિ । બહોરાત્રકર્મા વા ।

નિ. ૩. ૧૬. યતઃ કર્માત્પ્રત્યાત્ યજતિકર્મેતિ નૈરુક્તાઃ । યાજ્ઞચો
ભવતીતિ યા યજુરુત્ત્રો ભવતીતિ યા બહુકુળ્ળાજિન ઇત્યૌપમન્યથો યજુપ્યેન
નયન્તીતિ યા ।

નિ. ૪. ૨૪. તાયુરિતિ સ્તેનનામ, સંસ્ત્યાનમસ્મિન્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।
તસ્યતેર્વા સ્યાત્ ।

નિ. ૬. ૧. શુચિઃ જોષતેર્જ્યલતિકર્મણઃ । અયમપીતરઃ શુચિરેતસ્માદેવ ।
નિપિક્તમસ્માત્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।

નિ. ૬. ૩. સલલ્લકં સંલ્લુબ્ધં ભવતિ પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ । સરલ્લકં વા
સ્યાત્સત્તૈરભ્યસ્તાત્ ।

નિ. ૬. ૧૧. ક્રવ્યં ધિકૃત્તાજ્ઞાયત્ ઇતિ નૈરુક્તાઃ ।

નિ. ૮. ૧૩. ત્યેષ્ટા તૂર્ણમશ્રુતે ઇતિ નૈરુક્તાઃ । ત્યેષેર્વા સ્યાદીપ્તિકર્મણઃ
સ્વક્ષતેર્વા સ્યાત્કરોતિકર્મણઃ ।

નિ. ૯. ૪. મઙ્ગલં ગિરતેર્ગુણાત્યર્થે ગિરત્યેનર્થાનિતિ વા । બઙ્ગલમઙ્ગલત્ ।
મજ્જયતિ પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ । માં ગચ્છત્વિતિ યા ।

ઉપરના દસે ઉલ્લેખો ધ્યાનથી જોતાં કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય
છે. પ્રથમ તો એક સ્થાન-૬.૧૧. બાદ કરતાં બાકીના બધા જ ઉલ્લેખોમાં
નૈરુક્તોના મત ઉપરાંત યાસ્ક ખીન્ન પશુ નિર્વચનો આપે છે. ખીન્ન એ
નૈરુક્તોનાં નિર્વચનોમાં અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. આત્મશુ-
ભંધોમાં આ પ્રકારનાં નિર્વચનો આપવામાં આવ્યાં છે. યાસ્ક જાતે પશુ આવા
નિર્વચનો ટાંકે છે; જેમકે નિ. ૨. ૧૭ માં તૈત્તિરીય સંહિતાનું વાક્ય યદ્વૃણોત્તદ્
વૃત્તસ્ય વૃત્તત્વમ્' વગેરે (તૈ. સં. ૨. ૪. ૧૨. ૨.) ટાંકે છે.

આ બધું જોતાં આપણે નૈરુક્તોને માટે નીચેની બાબતો કહી શકીએ
એમ છીએ.

(૧) નૈરુક્તાઃ એ વેદનો અર્થ અમુક રીતે ઘટાવનાર સંપ્રદાય હોતો.

(૨) વેદવર્ણિત દેવો અને પ્રસંગો વિવિધ પ્રકૃતિગત ઘટનાઓ છે એ
સિદ્ધાન્તને આધારે નૈરુક્તો વેદનું અર્થઘટન કરતા.

(૩) વેદના જ્ઞાન માટે વેદના શબ્દોનું જ માત્ર જ્ઞાન નહિ પણ વેદના શબ્દોના અર્થનું પણ જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ નૈરુક્તો માનતા.

(૪) વેદમાં આવતા શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે એ શબ્દોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. જેવી રીતે બ્રાહ્મણમંથોમાં અને ઉપનિષદોમાં શબ્દોને સમજાવવામાં આવ્યા છે, તેવી જ રીતે નૈરુક્તો પણ સમજાવતા. આમ નૈરુક્તોએ જે નિર્વચનો આપ્યાં એમાં વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ જરૂર હતું પણ એ નિર્વચન પાછળ વ્યુત્પત્તિ આપવાનો હેતુ નહિ પણ એ દ્વારા શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો જ હેતુ હતો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આટલું નક્કી કર્યા પછી આપણે ખીમ પ્રશ્નો વિચાર કરીએ. આપણે ઉપર જોયું કે સાયણાચાર્ય નિર્ધારે નિરુક્ત કહે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે જેમાં અર્થબોધને માટે શુદ્ધ શુદ્ધ શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય તેને નિરુક્ત કહેવાય. સાયણાચાર્ય નિર્ધારે સ્પષ્ટ રીતે જ નિરુક્ત કહે છે. નૈર્ધારકાંડમાં પ્રત્યેક શબ્દસમૂહની પાછળ અર્થ આપેલો છે. દૈવતકાંડમાં પણ અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરેલી છે, એ આપણે જોયું. દૈવતકાંડમાં સ્થાન અનુસાર દેવતાઓનાં નામોની વ્યવસ્થા કરેલી છે. અને એ રીતે જોતાં નૈરુક્તોનો અગત્યનો સિદ્ધાંત-કે, વેદવર્ણિત દેવો પ્રકૃતિગત ઘટનાઓ છે-એમાં અમુક અંશે છે. પ્રથમ કાંડમાં તો અર્થ આપેલા છે, જો કે એમાં નિર્વચનની પદ્ધતિ નથી. નૈગમકાંડમાં કાંઈ જ નથી. દુર્ગાચાર્ય એની ભૂમિકામાં જણાવે છે : અથાસ્યૈવમશ્વિલપુરુષાર્થોપકારવૃત્તિસમર્થસ્ય સંમદઃ ।.....તસ્યૈવા ગથાદ્યા દેવપત્ન્યન્તાં પદ્માધ્યાયી સૂત્રસંમદઃ । આમ નિર્ધારે એ નિરુક્તશાસ્ત્રનો સૂત્રસંગ્રહ છે. આ દૃષ્ટિએ નિર્ધારે નિરુક્ત જ કહીએ તો કાંઈ જ ખોટું નથી. યાસ્ક એને માટે નિરુક્ત શબ્દ નથી વાપરતા આથી સાયણાચાર્યનું કહેવું ખોટું છે એવી શ્રી. સરપની દલીલ મને તો બરાબર લાગતી નથી. યાસ્ક જાતે ખોતાના મંથને પણ નિરુક્ત નથી કહેતા. સરપ એને પણ કવી રીતે નિરુક્ત કહી શકે ?

હવે એ જોઈએ કે યાસ્ક નૈરુક્ત કહી શકાય કે નહિ
કેટલાક મુદ્દાઓ છે.

બુદ્ધદેવતામાં નૈરુક્તોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે :

તત્ સ્વભાવઃ કતિભ્યસ્તુ કર્મભ્યો નામ જાયતે ।

સત્ત્વાનાં વૈદિકાનાં ઘા યદ્વાન્યદિદ્ કિંચન ॥

નવમ્ય ઇતિ નૈરુક્તાઃ પુરાણાઃ કવચશ્ચ ચે ।

મધૂકઃ શ્વેતકેતુશ્ચ ગાલવશ્ચૈવ મન્યતે ॥

નિવાસાત્ કર્મણો રૂપાત્ મહ્નલાદ્વાચ આશિષઃ ।

યદ્દચ્છયોપવસનાત્ તથામુખ્યાયણાચ યત્ ॥

ચતુર્ભ્ય ઇતિ તત્રાહુર્યાસ્કગાર્ગ્યરથીતરાઃ ।

આશિષોઽથાર્થવૈરૂપ્યાત્ ષાચઃ કર્મણ એવ ચ ॥ (૧.૨૩-૨૬)

આ શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે નૈરુક્તો, પ્રાચીન વિદ્વાનો, મધૂક, શ્વેતકેતુ અને ગાલવ માને છે કે નામની ઉત્પત્તિ નવ પ્રકારે થાય છે. યાસ્ક, ગાર્ગ્ય અને રથીતર એવો અભિપ્રાય આપે છે કે નામની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારે થાય છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યાસ્કનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોથી જુદો છે.

નિ. ૧-૧૭ માં યાસ્ક નૈરુક્તોનો મત આપે છે કે ‘સર્વાણિ નામાનિ આલ્યાતજ્ઞાનિ’ અને તે અંગે ચર્ચા પણ કરે છે, આમ છતાં ‘સત્ય’ શબ્દની ઉત્પત્તિ આપતાં શાક્ટાયન એ ધાતુઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની યાસ્ક ટીકા પણ કરે છે. અને શાક્ટાયન જે જાતે નૈરુક્ત ન હોય (પતંજલિ એમને વૈયાકરણ માને છે) તો પણ એમનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોના જેવો જ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ખીજું એક અગત્યનું વિધાન સ્કોલ્ડે કહ્યું છે : “But what is perhaps of most importance is that his etymological practice does not agree with that of the નૈરુક્તાઃ, as he often derives words from nouns, quite contrary to their doctrine as exposed in N. 1-12.” (The Nirukta p. 114). આ બાબતમાં સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપવા માટે યાસ્કનાં બધાં જ નિર્વચનોનો અભ્યાસ કરવો પડે અને તેને માટે અહીં અવકાશ નથી. સ્કોલ્ડે બધાં જ નિર્વચનો તપાસેલાં છે, એ બધાંની યાદી પણ આપી છે એટલે એમનું આ વિધાન ન માનવાનું કોઈ કારણ નથી.

ઉપરના મુદ્દાઓને આધારે સ્કોલ્ડે યાસ્કના નૈરુક્ત હોવા સંબંધમાં શંકા જાણી કરે છે. એ શંકાને ટેકા આપે એવી ખીજ બાબતો મારા ધ્યાનમાં આવી છે, તે હું જણાવું છું.

(૩) વેદના જ્ઞાન માટે વેદના શબ્દોનું જ માત્ર જ્ઞાન નહિ પણ વેદનું શબ્દોના અર્થનું પણ જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ નૈરુક્તો માનતા.

(૪) વેદમાં આવતા શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે એ શબ્દોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. જેવી રીતે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને ઉપનિષદોમાં શબ્દોને સમજાવવામાં આવ્યા છે, તેવી જ રીતે નૈરુક્તો પણ સમજાવતા. આમ નૈરુક્તોએ જે નિર્વચનો આપ્યા એમાં વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ જરૂર હતું પણ એ નિર્વચન પાછળ વ્યુત્પત્તિ આપવાનો હેતુ નહિ પણ એ દ્વારા શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો જ હેતુ હતો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આટલું નક્કી કર્યા પછી આપણે ખીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. આપણે ઉપર જોયું કે સાયણાચાર્ય નિર્ધંદુને નિરુક્ત કહે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે જેમાં અર્થબોધને માટે જુદા જુદા શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય તેને નિરુક્ત કહેવાય. સાયણાચાર્ય નિર્ધંદુને સ્પષ્ટ રીતે જ નિરુક્ત કહે છે. નિર્ધંદુકાંડમાં પ્રત્યેક શબ્દસમૂહની પાછળ અર્થ આપેલો છે. દૈવતકાંડમાં પણ અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરેલી છે, એ આપણે જોયું. દૈવતકાંડમાં સ્થાન અનુસાર દેવતાઓનાં નામોની વ્યવસ્થા કરેલી છે. અને એ રીતે જોતાં નૈરુક્તોનો અગત્યનો સિદ્ધાંત-કે વેદવર્ણિત દેવો પ્રકૃતિગત ઘટનાઓ છે-એમાં અમુક અંશે છે. પ્રથમ કાંડમાં તો અર્થ આપેલા છે, જો કે એમાં નિર્વચનની પદ્ધતિ નથી. નૈગમકાંડમાં કાંઈ જ નથી. દુર્ગાચાર્ય એની ભૂમિકામાં જણાવે છે : અથાસ્ત્યૈવમશ્વિલપુરુષાર્થોપકારવૃત્તિસમર્થસ્ય સંપ્રહઃ ।.....તસ્યૈવા ગણાયા દેવપત્ન્યન્તા પદ્માખ્યાયી સૂત્રસંપ્રહઃ । આમ નિર્ધંદુ એ નિરુક્તશાસ્ત્રનો સૂત્રસંગ્રહ છે. આ દૃષ્ટિએ નિર્ધંદુને નિરુક્ત જ કહીએ તો કાંઈ જ ખોટું નથી. ચારુક એને માટે નિરુક્ત શબ્દ નથી વાપરતા આથી સાયણાચાર્યનું કહેવું ખોટું છે એવી શ્રી. સરપની દલીલ મને તો ખરાબર લાગતી નથી. ચારુક જાતે પોતાના અન્યને પણ નિરુક્ત નથી કહેતા, તો પછી સરપ એને પણ કવી રીતે નિરુક્ત કહી શકે ?

હવે એ જોઈએ કે ચારુક નૈરુક્ત હતા કે નહિ, તથા 'ચારુકનાં' અન્યને નિરુક્ત કહી શકાય કે નહિ. ચારુકને નૈરુક્ત માનવામાં શંકા ઉત્પન્ન થાય એવા કેટલાક મુદ્દાઓ છે.

પ્રૃથક્કેવતામાં નૈરુક્તોના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે

તત્ સ્વભાવઃ કતિભ્યસ્તુ કર્મઙ્યો નામ જાયતે ।

સત્ત્વાનાં વૈદિકાનાં ષા યદ્વાન્યદિદ્ કિંચન ॥

નવમ્ય ઇતિ નૈરુક્તાઃ પુરાણાઃ કવચશ્ચ યે ।

મધૂકઃ સ્વેતકેતુશ્ચ ગાલચશ્ચ મન્યતે ॥

નિયાતાત્ કર્મણો રૂપાત્ મહ્નલાદ્વાચ આશિપઃ ।

યદ્દચ્છયોપવસનાત્ તથામુદ્યાયણાચ ચત્ ॥

ચતુર્મ્ય ઇતિ તત્રાદ્યૈસ્કિનાર્ગરથીતરાઃ ।

આશિપોઽધાર્થવૈરુપ્યાત્ ષાચઃ કર્મણ એવ ચ ॥ (૧-૨૩-૨૬)

આ શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે નૈરુક્તો, પ્રાચીન વિદ્વાનો, મધૂક, સ્વેતકેતુ અને ગાલચ માને છે કે નામની ઉત્પત્તિ નવ પ્રકારે થાય છે. યાસ્ક, ગામ્ધર્ અને રથીતર એવો અભિપ્રાય આપે છે કે નામની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારે થાય છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યાસ્કનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોથી જુદો છે.

નિ. ૧-૧૭ માં યાસ્ક નૈરુક્તોનો મત આપે છે કે ‘સર્વાણિ નામાનિ આદ્યાતજાનિ’ અને તે અંગે ચર્ચા પણ કરે છે, આમ છતાં ‘સત્ય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં શાકટાયન એ ધાતુઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની યાસ્ક ટીકા પણ કરે છે. અને શાકટાયન જો જાતે નૈરુક્ત ન હોય (પતંજલિ એમને વૈયાકરણ માને છે) તો પણ એમનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોના જેવો જ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ખીન્તું એક અગત્યનું વિધાન સ્કોલ્ડે કહ્યું છે : “But what is perhaps of most importance is that his etymological practice does not agree with that of the નૈરુક્તાઃ, as he often derives words from nouns, ‘quite’ contrary to their doctrine as exposed in N. 1-12.” (The Nirukta p. 114). આ બાબતમાં સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપવા માટે યાસ્કનાં બધાં જ નિર્વચનોનો અભ્યાસ કરવો પડે અને તેને માટે અહીં અવકાશ નથી. સ્કોલ્ડે બધાં જ નિર્વચનો તપાસેલાં છે, એ બધાંની યાદી પણ આપી છે એટલે એમનું આ વિધાન જ માનવાનું જોઈ શકાય નથી.

ઉપરના મુદ્દાઓને આધારે સ્કોલ્ડે યાસ્કના નૈરુક્ત હોવા સંબંધમાં શંકા જાળી કરે છે. એ શંકાને ટેકા આપે એવી ખીજ બાબતો મારા ધ્યાનમાં આવી છે, તે હું જણાવું છું.

સ્કંદોઃ કંદોઃ છે કે માત્ર ત્રણ જ દેવતાઓ છે એવાં નૈરુક્તોનાં, સિદ્ધાંતઃ
 યાસ્કને માન્ય નથી : (The Nirukta p: 114). નિ. ૭.૫ માં યાસ્ક-
 નૈરુક્તો અને યાજ્ઞિકાનાં વિરુદ્ધ અભિપ્રાયોનું; સમાધાન કરતા હોય એમ લાગે
 છે. નૈરુક્તોનાં જે નવ-ઉલ્લેખો (જેમાં નિર્વચન નથી) આપણે ઉપર જણાવ્યા
 એમાં બધામાં જ નૈરુક્તોનાં અભિપ્રાય વિરુદ્ધ ઐતિહાસિકો કે યાજ્ઞિકાના મતો.
 આપેલા છે, અને નિ. ૨. ૧૬ ને ખાદ્ય કરતાં પ્રાકીના આઠમાં યાસ્ક જાતે
 નૈરુક્તોના અભિપ્રાય સાથે સંમત થાય છે એવું આપણે કહી શકતા નથી. જિહ્વુ-
 દ્વટલીક વખત તો યાસ્કનું વલણ નૈરુક્તોના મતથી જુદું જ હોય એમ લાગે છે.
 નિ. ૧૧-૧૬માં આપણે જોયું કે નૈરુક્તો અને આખ્યાનવિદોના અભિપ્રાયો
 આખ્યા પછી યાસ્ક જે દલીલ દે છે અને ઉત્તર આપે છે તે આખ્યાનવિદોને
 ટેકાં આપે છે. તે જ રીતે નિ. ૧૨.૧૦માં અભિપ્રાયો આખ્યા પછી યાસ્ક યમ-
 યમીને માટે ઇતિહાસ પશુ કહે છે; આ ઇતિહાસ ઐતિહાસિકો આપે છે.
 જ્યાં નિર્વચનો આપવામાં આવ્યાં છે એવા દસ ઉલ્લેખોમાં પશુ યાસ્ક નિ.
 ૬.૧૧ ખાદ્ય કરતાં વિકલ્પે ખીજાં નિર્વચનો આપે છે; અને નૈરુક્તોનાં નિર્વચનો
 કરતા એ વધારે ઉચિત પશુ લાગે છે.

ઉપર આપણે જોયું કે નૈરુક્તો વેદવર્ણિત પ્રસંગોને અને વ્યક્તિઓને
 પ્રકૃતિગત ઘટનાઓ તરીકે સમજાવતા, જ્યારે ઐતિહાસિકો એને ઐતિહાસિક
 વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગો તરીકે લેખાવતા. આમ નૈરુક્તોના મતને નિત્યપક્ષ કહી
 શકાય, અને ઐતિહાસિકોના અભિપ્રાયને આખ્યાનપક્ષ કહેવો યોગ્ય છે. યાસ્કના
 નિરુક્તમાં ઋગ્વેદના ઘણા મંત્રો, આખ્યાનપક્ષની દૃષ્ટિએ સમજાવેલા છે એ.
 ખ્યાનમાં લેવું જોઈએ. નિ. ૨.૧૦-૧૨માં ઋગ્વેદ ૧૦.૬૬.૫, ૭ ટાંકીને
 દેવાપિ અને શન્તુની કથા આપેલી છે. નિ. ૨.૨૫-૨૭માં વિશ્વામિત્ર અને
 નદીઓની કથા ઋગ્વેદ મંત્ર ૭.૩૩.૫ ટાંકીને આપેલી છે. ઋગ્વેદ ૧.૪૫.૩
 ટાંકીને નિ. ૩.૧૭ માં યાસ્ક કહે છે : અર્ચિષ મૃગુઃ સમ્બભૂવ । આ પશુ
 આખ્યાનપક્ષને અનુસરે છે. નિ. ૪.૪૬માં જણાવ્યું છે કે ત્રિત જ્યારે દેવામાં
 પડી ગયા ત્યારે ઋગ્વેદ ૧.૧૦.૮નું પ્રતિજ્ઞાન થયેલું. આ પશુ ઐતિહાસિક-
 પક્ષ અનુસાર છે. તે જ રીતે ઋગ્વેદ ૧૦.૮૫.૧૦ સમજાવવામાં યાસ્ક
 (નિ. ૧૨.૮) આખ્યાન પક્ષને અનુસરે છે. આવાં ખીજાં ઉદાહરણો બતાવી
 શકાય એમ છે. આ બધે સ્થળે સ્કન્દસ્વામી એમની ટીકામાં નૈરુક્તોના પક્ષને
 અનુસરીને ખીજો અર્થ આપે છે એ નોંધવું જોઈએ.

ઉપરના મુદ્દાઓ પર વિચાર કરતાં આપણે જરૂર કહી શકીએ કે યાસ્ક-
 જાતે નૈરુક્ત હતા એમ આપણી જે સામાન્ય માન્યતા છે તે શંકાસ્પદ છે. કંદાય યાસ્ક:

નૈરુક્ત ન હોય એમ માનવું વધારે સચુકિતક લાગે છે. યાસ્કે કદાચ જાતે નૈરુક્ત ન હોય એમ માનીએ તો યાસ્કે લખેલા મંથને નિરુક્ત કહી શકાય ? નિરુક્ત-શબ્દનો અર્થ માત્ર 'વ્યાખ્યાન' એવો જ કરીએ તો એને નિરુક્ત કહેવામાં કાંઈ વાંધો લાગતો નથી. આપણે ત્યાં આવા દાખલાઓ છે કે અમુક અભિપ્રાયને સંપૂર્ણ રીતે ન અનુસરનારા લેખકોએ પણ તે તે વિદ્યાશાખાના અર્થો પર ટીકા લખી છે. યાસ્કે તો માત્ર સમાગ્નાય પર લાખ્ય જ લખ્યું છે અને લાખ્યને નિરુક્ત કહી શકાય. સમાગ્નાય નૈરુક્તોની રચના હોઈ શકે-કદાચ એવા ખીજા ઘણા સમાગ્નાયો પણ હોઈ શકે-અને નૈરુક્તોની રચના પર લાખ્ય લખનાર જાતે નૈરુક્ત ન હોય તો પણ એ લાખ્યને નિરુક્ત-સામાન્ય અર્થમાં, અને પછી કાલાન્તરે એ લાખ્યના નામ તરીકે જ-કહેવાયું હોય એમ થઈ શકે. યાસ્કે જાતે તો પોતાના મંથને નિરુક્ત કહેતા નથી. મહાભારતમાં (શાંતિપર્વ, ૩૨૪.૭૨-૭૩) યાસ્કે અને નિરુક્તનો જ ઉલ્લેખ આવે છે તેને આપણે આ પ્રકારે સમજી શકીએ.

(૪) યાસ્કના કેટલાક અગત્યન સિદ્ધાંતો :

નિરુક્તમાં યાસ્કે કેટલીક અગત્યની ચર્ચાઓ કરી છે. તેને આપણે બે વિભાગમાં જોઈ શકીએ.

૧. કેટલી ચર્ચાઓ ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે, તેમાં યાસ્કની માન્યતા પ્રમાણે શબ્દોના પ્રકારો, બધાં જ નામો ધાતુઓમાંથી આવ્યાં છે એવો નૈરુક્તોનો સિદ્ધાંત અને યાસ્કે આપેલા નિર્વચનના નિયમો આવી જાય છે.

૨. કેટલીક ચર્ચાઓ વેદના અર્થઘટન અંગેની છે; તેમાં કૌતસનો મન્ત્રો અનર્થક છે એવો મત, તેમજ ઋગ્વેદમન્ત્રોના પ્રકારો, દેવોની સંખ્યા, તથા સ્વરૂપની ચર્ચા સમાવી શકાય.

આ બંને આપણે વારાફરતી વિચારીએ.

ભાષાવિષયક વિચારો :

યાસ્કના જણાવ્યા પ્રમાણે શબ્દો ચાર પ્રકારના હોય છે : નામ, આખ્યાત (=ક્રિયાપદ), ઉપસર્ગ અને તિષાત. નામ અને આખ્યાત સમઘવતાં યાસ્કે-કહે છે : ભાવપ્રધાનમાસ્ત્યાતં સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ । આમ ક્રિયાપદમાં ભાવ (becoming) મુખ્ય હોય છે, નામમાં સત્ત્વ (being) પ્રધાન હોય છે. હવે એ બંનેમાં ભાવ જ મુખ્ય હોય તો નામ અને આખ્યાત વચ્ચેનો ભેદ કેમ

સમજવો ? યાસ્કે જણાવે છે કે જેમાં એક પછી એક ક્રિયાઓ થતી હોય તેને આખ્યાત કહેવાય, જેમકે ‘ગચ્છતિ ।’ એમાં જનનાર અક્રિત ઘણી ક્રિયાઓ કરતી હોય છે, જેમકે જોડા પહેરવા, એક પગ ઉપાડવો, પછી બીજો ઉપાડવો, વગેરે જરૂર પડે ત્યાં વળતું વગેરે. આ બધી જ ક્રિયાઓ કરનારને માટે આપણે કહીએ કે ‘તે જાય છે.’ આમ છતાં જ્યારે આ બધી જ ક્રિયાઓનો આખો જ વ્યાપાર એક સત્ત્વ તરીકે લઈને આપણે ગમન શબ્દ વાપરીએ, ‘તે ગમન કરે છે’, તો તે નામ બને છે. આ રીતે ભાવવાચક નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચેનો ભેદ યાસ્કે સમજાવે છે.

વાર્થાયાણિના જણાવ્યા પ્રમાણે ભાવના વિદ્યારો છ હોય છે-ઉત્પન્ન થાય છે, છે (=exists), બદલાય છે, વધે છે, ઘટે છે અને નાશ પામે છે.

ઉપસર્ગો નામ અને આખ્યાતના અર્થમાં ફેરફાર લાવે છે.

નિપાત ત્રણ પ્રકારના છે-ઉપમાવાચક, કર્મોપસંગ્રહાર્થીય અને પદપૂરણ-યાસ્કે આ બધાની યાદી આપે છે.

યાસ્કે નામ અને આખ્યાતની જે વ્યાખ્યા આપી છે તેની સાથે એરિસ્ટોટલે આપેલી વ્યાખ્યાઓ સરખાવવા જેવી છે : “A noun or a name is a composite significant sound not involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it. A verb is a composite significant sound involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it. Whereas the word ‘man’ or ‘white’ does not imply when, ‘walks’ and ‘has walked’ involve in addition to the idea of walking that of time present or time past.” આમ એરિસ્ટોટલે કાળને મહત્ત્વ આપ્યું છે, જ્યારે યાસ્કે ભાવને મુખ્ય ગણ્યો છે. ખીણ યાસ્કે જે સત્ત્વભૂત નામની ચર્ચા કરી છે તે એરિસ્ટોટલે કરી નથી.

નામ અને આખ્યાતનાં લક્ષણો સમજાવતાં યાસ્કે એક અગત્યની ચર્ચા કરેલી છે. ઔદુમ્બરાયણ કહે છે કે શબ્દો હિન્દ્રયનિત્ય છે અર્થાત્ અનિત્ય છે. હવે જો વાક્યમાં શબ્દો અને શબ્દમાં અક્ષરો અનિત્ય હોય તો આવા ચાર વિલાસો થઈ ન શકે, શબ્દો એકબીજાની સાથે સંબંધમાં ન આવી શકે અને

શબ્દો પશુ સિદ્ધ ન થાય. આના જવાબમાં પાસ્ક કહે છે કે શબ્દો વ્યાપ્તિમાન હોય છે. દુર્ગાચાર્યની વૃત્તિને આધારે આપણે કહી શકીએ કે આપણા અસંપ્રજાત ચિત્તમાં શબ્દોની નિત્ય આકૃતિઓ હોય છે. આ આકૃતિઓ શબ્દ દ્વારા અસંપ્રજાતમાંથી સંપ્રજાત ચિત્તમાં આવે છે અને એ રીતે આપણને ભાષા દ્વારા અર્થ સમજાવ્ય છે. ખીજું એ કે ભાષાને બદલે એટલા વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ અર્થ તો સમજાવ્ય, પણ આપણે ભાષા દ્વારા જે સૂક્ષ્મતા અને સ્પષ્ટતા દર્શાવી શકીએ તે એટલાથી ધર્મ ન શકે, આથી જ વ્યવહારમાં ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. આમ શબ્દોમાં વ્યાપ્તિમત્ત્વ ઉપરાંત અણીયસ્ત્વ પણ છે.

નામ કઈ રીતે આપવામાં આવે છે એ અંગેની ચર્ચા નિરુક્તના પ્રથમ અધ્યાયમાં મળે છે. નૈરુક્તો અને શાકટાયન માને છે કે બધાં જ નામો આખ્યાતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ગાર્ગ્ય અને કેટલાક વૈયાકરણોના અભિપ્રાયે બધાં નામો નહિ પણ થોડાંક જ નામો ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગણી શકાય. અહીં ગાર્ગ્ય વગેરેની દલીલ આ પ્રમાણે છે :

૧. દરેક માણસ જે કામ કરે તે નામે તે ઓળખાવેા જોઈએ. જે કામ રસ્તો કાપે તેને અધ્વાનમ્ અશ્નોતિ-અશ્વ કહેવો.

૨. દરેકને તે તે કામ અનુસાર જુદાં જુદાં નામો આપવાં જોઈએ. સ્તંભને માત્ર સ્થૂળા જ નહિ પણ દરશયા (=દરે શેતે) વગેરે નામો આપી શકાય.

૩. નામો એવી રીતે આપવાં જોઈએ કે જે વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે ધાતુમાંથી આવેલાં છે એમ સમજી શકાય. પુરુષને બદલે પુરિશય, અશ્વને બદલે અષ્ટા તથા તૃણને બદલે તર્દન કહેવું જોઈએ.

૪. સત્ત્વ ભાવના કરતાં પહેલું હોય છે. થોડો ચાલે તે પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય છે જ પણ ચાલે ત્યારે જ એને અશ્વ કહેવાય તો તે પહેલાં એને નામ જ ન અપાય.

૫. નામ સમજાવવાને માટે ઘણી વખત વિચાર કરવો પડે છે. પૃથિવી-શબ્દ પ્રથ્ઞ ધાતુમાંથી આવેલો છે. તો પૃથિવીને કોણે વિસ્તારી, શાને આધારે વિસ્તારી, -વગેરે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે.

આ દલીલોનો જવાબ આ રીતે અપાયો છે :

૧. ઘણી વ્યક્તિઓ એક જ ક્રિયા સાથે સંકળાયેલી હોવા છતાં દરેકને તે નામ આપવામાં આવતું નથી, પણ માત્ર અમુકને જ આપવામાં આવે છે. આ આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ.

૨. એક જ વ્યક્તિ ઘણી ક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલી હોવા છતાં એને બધાં જ નામો આપવામાં નથી આવતાં પણ માત્ર અમુક જ નામો આપવામાં આવે છે એ પણ આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ.

૩. ભાષામાં એવા પણ શબ્દો છે કે જે ધાતુઓમાંથી વ્યાકરણના નિયમો અનુસાર આવેલા છે; જેમકે જાગરૂક.

૪. પાછળથી આવતી ક્રિયાઓને આધારે પણ નામ આપવામાં આવે છે.

૫. પૃથિવી શબ્દ પ્રથમ પરથી આવ્યો એટલું જ બસ છે. પૃથ્વીનો વિસ્તાર ઠાણે થયો કે શાને આધારે થયો એ બધું વિચારવાની જરૂર જ નથી.

આખી ચર્ચામાં એક બે બાજતો ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે. પ્રથમ તો યાસ્કે જે જવાબો આપ્યા છે એ બધામાં પૂર્વપક્ષે રજૂ કરેલી ઉકીકતો સ્વીકારી લીધેલી છે. આ રીતે નામો આપવામાં આવેલાં છે એટલે એમાં આમ કેમ નથી અને તેમ કેમ નથી એવા પ્રશ્નો ન પૂછવા જોઈએ-કાંઈક એવા પ્રકારના જવાબો છે. બીજું એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નામો બધાં જ આખ્યાતમાંથી આવેલાં છે એમ સ્વીકારવામાં ભાષાના વિકાસમાં શ્રદ્ધા જે ભાગ લેજવે છે તેનો વિચાર જ કરવામાં નથી આવ્યો. નામો આખ્યાતને આધારે આપવામાં આવે છે એમ ભલે માનવામાં આવે પણ એમાં જે શ્રદ્ધા (= convention) નું તત્ત્વ છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

નિરુક્તના બીજા અધ્યાયના આરંભમાં યાસ્કે નિર્વચનના સિદ્ધાન્તો આપેલા છે. એ બધા જ સિદ્ધાન્તોને ક્રમવાર વ્યવસ્થિત રીતે આપવા મુશ્કેલ છે. સ્કોલ્ડના જણાવ્યા મુજબ આ બધાને જ માત્ર એક નિયમમાં સમાવી શકાય- “Any sound, in any position and in any epoch, can become any other sound.” સ્કોલ્ડને અનુસરીને આપણે ઉદાહરણોને આધારે યાસ્કના નિર્વચનો અંગેના નિયમો નીચે મુજબ તારવી શકીએ :

૧. દ્વેષાકં રૂપેમાં મૂળ ધાતુનો કોઈ પણ વર્ણ ન રહે : પ્રત્તમ > પ્ર + √દા; ઘવત્તમ > ઘવ + √દા.

૨. મૂળ ધાતુનો એક વ્યંજન જ માત્ર રહે : સ્તઃ, સન્તિ > √અસ્.

૩. વ્યંજન + સ્વર + વ્યંજન આવતા હોય એવા ધાતુમાંથી અન્ત્ય વ્યંજન જતો રહે : ગત્વા > √ગમ્.

૪. આવા ધાતુઓમાં મધ્યે આવતો સ્વર પણ જોતો રહે : જન્મતું > $\sqrt{\text{ગમ્}}$.
 ૫. હ્રસ્વ સ્વર પછી શબ્દને અંતે અનુનાસિક આવે તો 'દીર્ઘ' સ્વર થાય : રાજા > રાજન્.

૬. એક વ્યંજન પડતો મૂકવામાં આવે : તત્ + ત્યા = તત્યા
 ૭. બે વર્ણો અથવા સ્વર પડતા મૂકવામાં આવે : ત્રિ + ક્વચ = તૃચ.
 ૮. ધાતુનો આરંભનો વ્યંજન ફેરવાઈ જાય છે : જ્યોતિ > $\sqrt{\text{જ્યુત્}}$.
 ૯. એક સ્વરની આગળથી આવતા બે વ્યંજનોની અદલાબદલી થાય :

સિકતાઃ > $\sqrt{\text{કસ્}}$.

૧૦. ધાતુનો અન્ત્ય વ્યંજન 'હ' હોય તો તેનો 'ઘ' કે 'ધ' થાય :

ઓષ > $\sqrt{\text{વહ્}}$; વધૂ > $\sqrt{\text{વહ્}}$.

૧૧. ધાતુમાં વર્ણનો હિમેરો થાય : આસ્થત્ > $\sqrt{\text{અસ્}}$.

૧૨. સંપ્રસારણ અનુસાર ફેરફાર થાય : મૃદુ > $\sqrt{\text{મ્રદ્}}$.

૧૩. વૈદિક શબ્દો ભાષાના ધાતુઓમાંથી આવે : વમૂનાઃ > $\sqrt{\text{વમ્}}$.

૧૪. ભાષાના શબ્દો વૈદિક ધાતુઓમાંથી આવે : ઊઘ્ણ > $\sqrt{\text{ઊઘ્}}$.

૧૫. કેટલાક શબ્દો અને તેના મૂળ ધાતુઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વપરાતી-

બોલીઓમાં હોય : $\sqrt{\text{દા}} = \text{દાપવું}$ પૂર્વમાં વપરાય છે, પણ દાત્ર માત્ર ઉત્તરમાં વપરાય છે.

૧૬. તદ્વિત પ્રત્યયોને છૂટા પાડીને નિર્વચન કરવું : વળ્લવ > વળ્લ.

૧૭. સમાસોમાં પદ છૂટાં પાડીને નિર્વચન કરવું. રાજપુરુષઃ = રાજન્ + પુરુષઃ.

આ રીતે જુદા જુદા શબ્દોમાં જુદા જુદા ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખીને નિર્વચન કરવું એમ યાસ્ક કહે છે. યાસ્ક કહે છે કે જો વ્યાકરણવિષયક સંસ્કારાદિ બરાબર હોય તો તો પ્રશ્ન જ નથી પણ જો તેમ ન હોય તો ગમે તે વર્ણસામ્યનો ખ્યાલ રાખવો અને સંસ્કાર પર ધ્યાન આપવું નહિ પણ અર્થ પર જ ધ્યાન આપવું. જો વર્ણસામ્ય ન હોય તો ગમે તે રીતે નિર્વચન કરવું, એટલા ખાતર નિર્વચન ન કરવું એમ નહિ, કારણ કે શબ્દોમાં ઘણા

ફેરફારો થા'લવે છે. અતે યાસ્કે એક અગત્યની વાત કહે છે. ન વક્રપદાનિ નિર્ઘૃયાત્ । પ્રકરણાદિ સંદર્ભ વગરના શબ્દોનું નિર્વચન આપવું નહિ, કારણ કે જુદા જુદા સંદર્ભમાં શબ્દના જુદા જુદા અર્થો થઈ શકે છે. આ બધા પ્રકારથી એમ લાગે છે કે અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને ગમે તે રીતે ગમે તે શબ્દોનું નિર્વચન ગમે તે ધાતુમાંથી સમજાવવું. આથી પણ આપણી એક માન્યતાને પુષ્ટિ મળી શકે કે યાસ્કેને માટે નિર્વચન એ વ્યુત્પત્તિ નહિ પણ સમજૂતી જ હતી.

સોફિસ્ટીસનાં “કટલાંક વાક્યો શ્રી. સ્વરૂપે ટાંક્યાં છે તે આની સાથે સરખાવવા જેવાં છે.

1. “Yes my dear friend; but then you know that the original names have been long ago buried and disguised by people sticking on and stripping off letters for the sake of euphony, and twisting and bedizening them in all sorts of ways.....and the additions are often such that at last no human being can possibly make out the original meaning of the word.”

2. “Now attend to me; and first, remember that we often put in and out letters in words and give names as we please and change the accents.”

3. “And whether the syllables of the name are the same or not the same, makes no difference, provided the meaning is retained; nor does the addition or subtraction of a letter make any difference so long as the essence of the thing remains in possession of the name and appears in it.”

આ ઉપરાંત શ્રી. સ્વરૂપ ખીમ પણ બે વાક્યો ટાંકે છે, જે રસપ્રદ હોવાથી અહીં ઉતાર્યાં છે.

1. “Etymology is a science in which vowels count for nothing and consonants for very little.”—Voltaire.

2. “A sound etymology has nothing to do with sound.”—Max Müller.

વેદાર્થવિપ્રયક્ષ વિચારો :

યાસ્કે કહે છે કે નિરુક્ત વેદમંત્રોનો અર્થ જાણવા માટે ઉપયોગી છે. દ્રોણ નામના એક વિદ્વાન માને છે કે વેદમંત્રોનો અર્થ જ થતો નથી અને તેથી આખું શાસ્ત્ર નિર્રર્થક છે. દ્રોણની દલીલો નીચે પ્રમાણે છે :-

૧. વેદમંત્રોમાં શબ્દો તેમજ તેમનો ક્રમ નિયત હોય છે. અંશુક શબ્દોને બદલે તેનો પર્વાય વાપરી શકાય નહિ. ‘અગ્નિ આ યાહિ ધીતયૈ’ ને બદલે ‘વિભાવસો ધાગચ્છ પાનાય’ એમ ન કહી શકાય; તેજ રીતે શબ્દોનો ક્રમ ફેરવીને ‘આ યાહિ અગ્ને’ એમ પણ ન કહેવાય. જો મંત્રોનો અર્થ થઈ શકતો હોય તો પર્વાય મહર્વાધી કે ક્રમ ફેરવવાથી અર્થ બદલાય નહિ એટલે એમાં કંઈ વાધો ન લેવો જોઈએ.

૨. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં રૂપસંપત્તિનું વિધાન કરવામાં આવે છે. ઉરું પ્રથસ્વ इति પ્રથયતિ । હવે જો ‘ઉરું પ્રથસ્વ’થી જ અર્થ સમજતો હોય તો ‘પ્રથયતિ’ ની જરૂર જ નથી.

૩. ઘણી વખત મંત્રાર્થ અનુપપન્ન હોય છે, ‘સ્વધિતે મૈતં દિંસીઃ ।’ હવે કુહાડી વડે જાતે જ હિંસા કરે છે, તો ‘તુ’ હિંસા ન કર’ એમ કુહાડીને કહેવાનો શો અર્થ ?

૪. ઘણા મંત્રો પરસ્પર વિરોધી અર્થવાળા હોય છે. ‘एक एवं रुद्रोऽवतम्ये न द्वितीयः । પ્રમાણે રુદ્ર એક છે. બીજા એક મંત્ર અસંખ્યાતા સહસ્રાણિ ये रुद्रा अधि भूम्याम् । પ્રમાણે રુદ્રો અસંખ્ય છે.

૫. ‘શુ’ કરવાનું તે જાણતા હોવા છતાં અંધવ્યુ’ હોતાને સંમજાવે છે, જેમકે અગ્નયે સમિષ્યમાનાય અનુમૂહિ । જો મંત્રોનો અર્થ થતો હોય તો આખું સંપ્રેષણ આવશ્યક નથી.

૬. કેટલીક વૈષ્ણવ મંત્રોમાં અસંખ્યપ્રલોપ જેવું લાગે છે, જેમકે અદિતિઃ સર્વમ્ । અદિતિઃૌરદિતિરન્તરિક્ષમ્ ।—જો યૌઃ હોય તે અન્તરિક્ષ કેવી રીતે બને ?

૭. ઘણા શબ્દોના અર્થો સ્પષ્ટ નથી જેમ કે યાદશિમન્.

આના જવાબમાં યાસ્કે કહે છે કે મંત્રો અર્થવાન છે કારણ કે જે શબ્દો વ્યવહારમાં વપરાય છે તે જ શબ્દો વેદમાં પણ છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ લખ્યું છે—“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणंमृगयजુર્योમિबंदति ।”

અહીં ક્ષમ્ અભિવદતિ એ શબ્દો જ ખતાવે છે કે મન્ત્રો અનર્થક નથી. ઉપરની ખધી દલીલોનો જવાબ પણ યાસ્કે આપે છે.

૧. શબ્દો અને તેનો ક્રમ નિયત હોય એવું તો વ્યવહારમાં પણ છે, જેમ કે પિતાપુત્રો એમ જ બોલાય, પુત્રપિતરી નહિ.

૨. રૂપસંપત્તિના વિધાનથી આનર્થક્ય સિદ્ધ થતું નથી. મન્ત્રોક્ત અર્થને જ બ્રાહ્મણોમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે.

૩. ‘સ્વધિતે મૈનં હિંસીઃ’ માં તો વેદવચનથી અહિંસા જ છે.

૪. વ્યવહારમાં પણ એવાં વાક્યો આવે છે જે વિરુદ્ધ અર્થવાળાં હોય; જેમ કે—‘બનસિત્રો રાજા ।’ અને રાજા અમિત્ર વગરનો તો હોય જ નહિ.

૫. વ્યવહારમાં પણ જાણવા છતાં કહેવામાં આવે છે—‘દેવદત્તોઽહમભિવાદયે ।’ અહીં ગુરુ જાણતા હોય છે કે અભિવાદક દેવદત્ત છે, છતાં નામ બોલવામાં આવે છે.

૬. વ્યવહારમાં પણ એવાં વાક્યો આવે છે જેમકે—સર્વે રસા અનુપ્રાપ્તાઃ પાનીયમ્ ।

૭. શબ્દોનો અર્થ ન સમજાય તે કાંઈ શબ્દોનો વાંક નથી. યાસ્કે કહે છે તેમ—નૈવ સ્થાણોરપરાધો યદેનમન્થો ન પશ્યતિ । પુરુષાપરાધઃ સ ભવતિ ।

આમ આખી ચર્ચા રસપ્રદ છે. અહીં વિચારવા જેવું તો એ છે કે યાસ્કેના કાળમાં પણ વેદાર્થવિરોધી (એને વેદવિરોધી કહેવો યોગ્ય નથી) અભિપ્રાય પ્રચલિત હતો.

સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં યાસ્કે ઋચાઓનું બે રીતે પૃથક્કરણ કરે છે. પ્રથમ તો ઋચાઓ ત્રણ પ્રકારની હોય—પરોક્ષકૃત, પ્રત્યક્ષકૃત અને આધ્યાત્મિકા. સામાન્ય રીતે ગમે તે નામ કે વિલક્ષિત હોય અને ક્રિયાપદમાં ત્રીજો પુરુષ વાપરવામાં આવે તે પરોક્ષકૃત; જે મન્ત્રોમાં બીજો પુરુષ વાપરવામાં આવે તથા યુષ્મદ્ સર્વનામ આવે તે પ્રત્યક્ષકૃત; અને જેમાં અસ્મદ્ સર્વનામ સાથે ક્રિયાપદનો પહેલો પુરુષ વપરાય તે આધ્યાત્મિકા. આમ જેમાં ઋષિ દેવો વિશે કહેતા હોય તે પરોક્ષકૃત, જેમાં દેવોને સંબોધવામાં આવે તે પ્રત્યક્ષકૃત અને ઋષિ પોતાને અનુલક્ષીને કાર્ષિક કહે તે આધ્યાત્મિકા ઋચાઓ કહેવાય.

વિષયની દૃષ્ટિએ પણ ઋચાઓનું વિભાજન યાસ્કે કર્યું છે. ઋચાઓમાં સ્તુતિ, આશીર્વાદ, શુભકામના, શપથ, શાપ, કાર્ષિક કહેવાની ઇચ્છા, પરિદેવના

દેવતાઓને આહાર હોય છે કે નહિ ? એ અંગે એ મતો છે. એક મત પ્રમાણે દેવો પુરુષવિધ છે. તેની દલીલો આ પ્રમાણે છે :

૧. દેવતાઓ ચૈતન્યયુક્ત હોય એવી રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, અને એમનાં નામો પણ એવાં જ છે.

૨. પુરુષનાં અંગોની માફક એમનાં અંગોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૩. પુરુષની માફક જ એમની વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે.

૪. પુરુષના જેવાં જ એમનાં કર્મો છે.

ખીજા મત પ્રમાણે દેવતાઓ પુરુષવિધ નથી. અંશિ, વાયુ, સૂર્ય, પૃથ્વી, ચંદ્ર વગેરે જે પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ દેખાય છે તે બધાં પુરુષવિધ નથી, આથી દેવોને માટે પણ માનવાહાર ઠીકી શકાય નહિ. ઉપરની દલીલોનો જવાબ પણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે :

૧. પાસા, વનસ્પતિ જેવી અચેતન વસ્તુઓની પણ ચેતનની માફક જ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૨. સોમ વાટવાના પથ્થર જેવી અચેતન વસ્તુઓનાં પણ અંગો કહેવાયાં છે.

૩. દ્રવ્યસંયોગ પણ અચેતનનો ચેતન જેવો જ ઠીકો છે.

૪. કર્મ અંગે પણ એમ ઠીકી શકાય કે સોમગ્રાવા જેવી અચેતન વસ્તુઓમાં કર્મો કહેવામાં આવે છે.

અતે યાસ્ક કહે છે કે દેવતાઓ પુરુષવિધ અને અપુરુષવિધ એમ બન્ને હોઈ શકે. જેવી રીતે પુરુષયજ્ઞમાનનો યજ્ઞ એ કર્માત્મા છે તેવી રીતે બધી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ પુરુષવિધ દેવતાઓના કર્માત્મા છે એમ ઠીકી શકાય.

अथ निघण्टुः ।

[नैघण्टुककाण्डः ।]

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

गौः । ग्मा । ज्मा । ह्मा । क्षा । क्षमा । क्षोणी । क्षितिः ।
उदनिः । उर्वी । पृथ्वी । मृती । रिपः । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः ।
भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कुशनम् ।
लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्म । अमृतम् । मरुत् । दन्नम् ।
जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आका-
शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः ।
समुद्रः । अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः । पृथ्विः । नार्कः । गौः । विष्टप् । नम इति षट्
साधारणानि ॥ ४ ॥

खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । अभीश्वः । दीधितयः ।
 गर्भस्तयः । वनम् । उस्ताः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्त क्रयः ।
 साध्याः । सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः । आशाः । उपराः । आष्टाः । काष्ठाः । व्योम । कहुभः ।
 हरित इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । राभ्या । यभ्या । नभ्या ।
 दोषा । नक्ता । तमः । रजः । अस्त्रिणी । पयस्वती । तमस्वती । घृताची ।
 शिरिणा । मोकी । शोकी । ऊधः । पयः । हिमा । वस्वीति
 त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा । अर्जुनी ।
 बाजिनी । वाजिनीवती । सुम्रावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुपी ।
 सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरीति षोडशोपोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः । द्युः । भानुः । वासरम् । स्वस्तराणि । ग्रंसः । घर्मः ।
 घृणः । दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यतीति द्वादशाहर्नामानि
 ॥ ९ ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । बलः । अश्वः । पुरुभोजः । बलिशानः ।
 अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । बराहः । शर्वरः । रोहिणः ।
 रवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अन्नम् । बलाहकः ।
 मेघः । दृतिः । ओदनः । घृपन्धिः । घृत्रः । असुरः । कोश इति
 त्रिशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गर्भीरा ।
 गुम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्रार्जनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः ।
 ५विः । भारती । धमनिः । नाळीः । मेना । मेळिः । सूर्या । सरस्वती ।
 निवित् । स्वाहा । वपुः । उपन्दिः । मायुः । काकुत् । जिह्वा । घोषः ।
 स्वरः । शब्दः । स्वनः । श्रक् । होत्रा । गीः । गाथा । गेणः । धेनी ।
 ग्राः । विषा । नना । कशः । घिपणा । नौः । अक्षरम् । मही । अदितिः ।
 शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । बल्युः । गल्दा । सरः । सुपर्णा ।
 वेकुरेति सप्तपंचाशद्वाङ्मनानि ॥ ११ ॥

अर्णः । क्षोदः । क्षत्र । नमः । अम्भः । कवन्धम् । सलिलम् ।
 वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरीषम् । पिप्पलम् । क्षीरम् । विषम् ।
 रेतः । कशः । जन्म । ब्यूकम् । बुंसम् । तुङ्ग्या । बुवुरम् । सुक्षेम । घरु-

णम् । सुरा । अरिन्दानि । ध्वस्मन्वत् । जामि । आयुधानि । क्षपः ।
 आहिः । अक्षरम् । स्रोतः । वृत्तिः । रसः । उदकम् । पयः । सरः । भेष-
 जम् । सहः । शवः । यहः । ओजः । सुखम् । क्षत्रम् । आवयाः ।
 शुभम् । यादुः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम ।
 यशः । महः । सर्पाकम् । स्वृतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् ।
 गम्भीरम् । ईम् । अनेम् । हविः । सप्त । सदनम् । ऋतम् । योनिः
 ऋतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षि-
 तम् । बहिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम ।
 स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अभ्वम् । वपुः । अम्बु । तोयम् । तूयम् ।
 कृपीटम् । शुक्रम् । तेजः । स्वधा । वारि । जलम् । जलानम् । इदमित्येक-
 शतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

अवनयः । यव्याः । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्वः । धुनयः ।
 रुजानाः । वक्षणाः । खादो अर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः ।
 अग्रुवः । नमन्वः । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः । ससुतः । अर्णाः ।
 सिन्धवः । कुल्याः । वर्यः । उर्व्यः । इरोवत्यः । पर्वित्यः । सर्वन्त्यः ।
 ऊर्जस्वत्यः । पयस्वत्यः । तस्वत्यः । सस्वत्यः । हस्वत्यः । रोधस्वत्यः ।

भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्य इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥१३॥

अत्यः । हयः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वह्निः । दधिकाः । दधि-
क्रावा । एतम्बः । एतशः । पैद्रः । दौर्गहः । औच्चैश्रवसः । तार्क्ष्यः ।
आशुः । वृघ्नः । अरुपः । मांश्चत्वः । अव्यथयः । श्येनासः । सुपर्णाः ।
पतङ्गाः । नरः । ह्यार्याणाम् । हंसासः । अश्वा इति पट्त्रिंशतिरश्वनामानि
॥ १४ ॥

हरीन्द्रस्य । रोहितोऽग्रेः । हरिते आदित्यस्य । रासभावश्चिनोः ।
अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उपसाम् । श्यावाः सवितुः ।
विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोरिति दश आदिष्टोपयोजनानि ॥१५॥

आजते । आशते । आशयति । दीदयति । शोचति । मन्दते ।
भन्दते । रोचते । ज्योत्तते । द्योतते । द्युमदिति एकादश ज्वलति-
कर्माणः ॥ १६ ॥

जम्ब । कल्मलीकिनम् । जञ्जणाभवन । मल्मलाभवन ।
अचिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हणिः । शृङ्गाणीत्येकादश
ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥

इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अपः । अप्नः । दंसः । वेपः । वेपः । विप्न्दी । व्रतम् ।
 कर्वरम् । कर्णम् । शवम् । क्रतुः । कर्णानि । कर्णांसि । कर्णिकृतम् ।
 कर्न्ती । चक्रत् । कर्त्तव्यम् । कर्तोः । कर्तव्ये । कृत्वी । धीः । शची ।
 शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पमिति पट्टिशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् । तोकम् । तनयः । तोक्म । त्कम् । शेपः । अप्नः ।
 गयः । जाः । अपत्यम् । यहुः । सुनुः । नपात् । प्रजा । वीजमिति
 पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः । नरः । धवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः ।
 कृष्टयः । चर्षणयः । नेहुपः । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः ।
 व्रीताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः ।
 जगतः । तस्थुपः । पञ्चजनाः । विवस्वन्तः । पृतना इति पञ्च-
 विंशतिमनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयती । ज्यवाना । अभीशू । अप्नवाना । विनङ्गसौ । गर्भस्ती ।
 कर्स्नौ । बाहू । भुरिजौ । क्षिपस्ती । शफ्वरी । भरित्रे इति द्वादश
 बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रयः । अण्वयः । क्षिपः । विशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः ।
 अधर्यः । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हरितः । स्वसारः । जामयः ।
 सनाभयः । योक्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीश्वः ।
 दीधितयः । गभस्तय इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वश्मि । उश्मसि । वेति । वेनति । वेसति । वाञ्छति ।
 वष्टि । वनोति । जुपेते । हर्यति । आ चके । उशिक्ष ।
 मन्यते । छन्तसत् । चाकनत् । चकमानः । कनेति । कानिपदिति
 अष्टादश कान्तिकर्माणः ॥ ६ ॥

अन्धः । वाजः । पर्यः । श्रवः । पृथः । पितुः । सुतः ।
 सिनेम् । अवः । क्षु । घासिः । इरा । इळा । इपम् । उर्क । रसः ।
 स्वधा । अर्कः । क्षत्र । नेमः । ससम् । नमः । आर्युः । सूनृता ।
 ब्रह्म । वचः । कीलालम् । यश इत्पष्टाविंशतिरक्षनामानि ॥ ७ ॥

आ वपति । भवति । वभस्ति । वेति । वेवष्टि । अविप्यन् ।
 वप्सति । भसथः । वध्वाम् । ह्वरतीति दशाक्षिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः । पार्जः । शर्वः । तवः । सरः । त्वक्षः । शर्धः । वार्धः ।
 नृम्णम् । तविषी । शुर्मम् । शुष्णम् । दक्षः । वीळ । च्यौत्नम् ।
 शूपम् । सहः । यहः । वधः । वर्गः । वृजनम् । वृक् । मज्मना ।
 पौस्यानि । धर्णसिः । द्रविणम् । स्यन्द्रासः । शम्बरमित्यष्टाविंशतिर्व-
 लनामानि ॥ ९ ॥

मघम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः । वरिवः । ध्वात्रम् । रत्नम् ।
 रविः । क्षत्रम् । भगः । मीळहुम् । गयः । घुग्नम् । इन्द्रियम् ।
 वसु । रायः । राधः । भोजनम् । तना । नृम्णम् । बन्धुः । मेधा ।
 यशः । ब्रह्म । द्रविणम् । श्रवः । वृत्रम् । वृत्तमित्यष्टाविंशतिरेव
 धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या । उस्ता । उत्तिया । अही । मही । अदितिः ।
 इळा । जगती । शक्वरीति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते । हेळते । भामते । भृणीयते । श्रीणाति । भ्रेषति ।
 दीर्घति । वृणुष्यति । कम्पते । भोजत इति दश क्रुध्यति-
 कर्माणः ॥ १२ ॥

द्रमति । द्रवति । वेति । हयन्तात् । एति । जगायात् । अयुधुरिति
द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु । मधु । द्रवत् । ओषम् । जीराः । जूणिः । शृताः ।
शूचनासः । शीमम् । तुषु । तूयम् । तूणि । अजिरम् । भुरण्युः ।
शु । आशु । प्राशुः । तूतुजिः । तूतुजानः । तुज्यमानासः । अज्राः ।
साचीवित् । द्युगत् । ताजत् । तरणिः । वातरंहा इति पड्विंशतिः
क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

तुळित् । आसात् । अम्बरम् । तुर्वशे । अस्तमीके । आके ।
उपाके । अर्वाके । अन्तमानाम् । अवमे । उपम इत्येकादशान्तिक-
नामानि ॥ १६ ॥

रणः । विवाक् । विखादः । नदनुः । भरे । आक्रन्दे ।
आहवे । आजौ । पृतनाज्यम् । अभीके । समीके । समस्तपम् ।
नेमधिता । सङ्गाः । समितिः । समनम् । मीळ्हे । पृतनाः । स्पृधः ।
भृधः । पृत्सु । समत्सु । समये । समरणे । समोहे । समिधे ।
संख्ये । सङ्गे । संयुगे । सङ्गथे । सङ्गमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ ।
शूरसातौ । वार्जसातौ । समनीके । खले । खजे । पौस्थे । महाघने ।
वाजे । अज्मे । सव । संयत् । संवत इति पद्चत्वारिंशत्सङ्गम-
नामानि ॥ १७ ॥

इन्वति । नक्षति । आक्षाणः । आनद् । आष्ट । आपानः ।

अशत् । नशत् । आनशे । अश्नुत इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दम्नोति । श्रथति । ध्वरति । धूर्धति । वृणक्ति । वृथति ।

कृण्वति । कृन्तति । श्रसिति । नमते । अर्दयति । स्तृणाति ।

स्नेहयति । यातयति । स्फुरति । स्फुलति । निवपन्तु । अवतिरति ।

चियातः । आतिरत् । तज्जित् । आखण्डल । द्रूणाति । रम्णाति ।

शृणाति । शम्नाति । तृणेज्झिह । ताज्झिह । नितोशते । निवर्हयति ।

मिनाति । मिनोति । धमतीति त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः ॥ १९ ॥

दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सृकः । वधः ।

वज्रः । अर्कः । कुत्सः । कुलिशः । तुञ्जः । तिग्मः । मेनिः ।

स्वधितिः । सार्यकः । परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः

॥ २१ ॥

राष्ट्री । अर्यः । निपुत्वान् । इन इन इति चत्वारिश्चरनामानि

॥ २२ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शर्थत् । विथम् । परीणसा ।
 व्यानशिः । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश
 बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् । ह्रस्वः । निघृष्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु ।
 वज्रकः । दध्रम् । अर्भकः । क्षुल्लकः । अल्पकमित्येकादश
 ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

महत् । ब्रध्नः । ऋष्वः । वृहत् । उक्षितः । तवसः । तविपः ।
 महिपः । अम्बः । ऋभुक्षाः । उक्षा । विहायाः । यह्वः । ववक्षिथ ।
 विवक्षसे । अम्भृणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः । रभसः ।
 ब्राधन् । विरप्शी । अद्भुतम् । वंहिष्ठः । वहिपदिति
 पञ्चविंशतिर्महनामानि ॥ ३ ॥

गयः । कृदरः । गतीः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् ।
 दुरोणे । नीळम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः ।
 योनिः । सध । शरणम् । वरुथम् । छदिः । छदिः । छाया ।
 शर्म । अजमेति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरञ्ज्यति । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति ।
 क्रुध्नोति । क्रुणद्धि । क्रुच्छति । सपति । विवासतीति दश
 परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्वाता । शतरा । शार्तपन्ता । शिल्गुः । स्यूमकम् ।
 शेवृधम् । मयः । सुग्न्यम् । सुदिनम् । शूपम् । शुनम् । शग्मम् ।
 मेपजम् । जलापम् । स्योनम् । सुन्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् ।
 कमिति [कदिति] विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक् । वत्रिः । वर्षः । वर्षुः । अमतिः । अप्सः । प्सुः ।
 अम्रः । पिष्टम् । पेशः । कृशनम् । मरुत् । अर्जुनम् । ताम्रम् ।
 अरूपम् । शिल्पमिति [शप्यमिति] षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रमा । अनेमा । अनेद्यः । अनवद्यः । अनभिश्चस्त्यः ।
 उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनमिति दश प्रशस्य-
 नामानि ॥ ८ ॥

केतुः । केतः । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः ।
 शची । माया । वयुनम् । अभिरुयेत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

घद् । श्रद् । स॒त्रा । अ॒द्वा । इ॒त्या । अ॒तमि॒ति प॒दः
सत्यनामानि ॥ १० ॥

चि॒र्षय॑त् । चा॒क॒र्नत् । अ॒र्च॒क्ष्म । च॒ष्टे । वि॒ च॒ष्टे । वि॒र्च॒र्षणिः ।
वि॒श्वच॑र्षणिः । अव॒चाक॑शदिति अष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हि॒कम् । नु॒कम् । सु॒कम् । आ॒हि॒कम् । आ॒कीम् । न॒किः ।
मा॒किः । न॒कीम् । [आकृतमित्यामिश्राणि ।] आकृतमिति नवोत्तराणि
पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥ १२ ॥

इ॒दमि॒व । इ॒दं यथा । अ॒ग्निर्न॒ ये । च॒तुर॑श्चि॒द॒द॒मा॒नात् ।
ब्रा॒ह्म॒णा व्र॑त॒चा॒रिणः । वृ॒क्ष॒स्य॒ नु ते॑ पु॒रु॒ह॒त॒ व॒याः । जा॒र आ
भ॒गम् । मे॒पो भू॒तो॒रे॒भि य॒ज्ञयः । त॒द्रूपः । त॒द्वर्णः । त॒द्वत् ।
तथे॑त्युपमाः ॥ १३ ॥

अ॒चि॑ति । गा॒य॒ति । रे॒म॒ति । स्तो॒म॒ति । गु॒र्ध॒य॒ति । गु॒ण॒ति ।
ज॒र॒ते । ह॒य॒ते । न॒द॒ति । पृ॒च्छ॒ति । रि॒ह॒ति । ध॒र्म॒ति । कृ॒पा॒य॒ति । कृ॒प॒य॒ति ।
प॒न॒स्य॑ति । प॒ना॒य॒ते । व॒ल्गु॑यति । म॒न्द॒ते । म॒न्द॒ते । छ॒न्द॒ति । छ॒द॒य॒ते । श॒श॒-
मा॒नः । र॒ज्ज॑यति । र॒ज॑यति । श॒ंस॑ति । स्तो॒ति । यौ॒ति । रौ॒ति ॥

नौति । मनति । पणायति । पर्णते । सर्पति । पृष्ठाः ।
मह्यति । वाजयति । पूजयति । मन्यते । मर्दति । रसति ।
स्वरति । वेनति । मन्द्रयते । जल्पतीति चतुश्चा-
रिंशदर्चतिकर्माण ॥ १४ ॥

विग्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः । कर्षः ।
ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः ।
मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः । आकेनिपः । उशिजः । कीस्तासः ।
अद्वातयः । मतयः । मनुथाः । [मेधाविन इति] वाघत इति
चतुर्विंशतिमधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तामुः । कीरिः । गौः ।
सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् । रुद्रः । कृपण्युरिति त्रयोदश
स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेघः । विदथः । नार्यः । सर्वनम् ।
होत्रा । इष्टिः । देवताता । मुखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । धर्म
इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भरताः । कुरवः । वाघतः । वृक्तवर्हिपः । यतस्रुचः । मरुतः ।
सुबाधः । देवयव इत्यष्टाष्टत्विङ्गमानि ॥ १८ ॥

ईमहे । यामि । मन्महे । दद्धि । शग्धि । पूधि । मिमिद्धि ।
मिमीहि । रिरिद्धि । रिरीहि । पीपरत् । यन्तारः । यन्धि ।
इपुध्यति । मेदमहि । मनामहे । मांयत इति सप्तदश याश्चाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पृणाक्षि । पृणाति ।
शिक्षति । तुञ्जति । मंहत इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परि स्रव । पर्वस्व । अभ्यर्ष । आशिष इति चत्वारः
अध्येपणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति । सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

कूपः । कातुः । कर्तः । वत्रः । काटः । खातः । अवतः ।
क्रिविः । छर्दः । उत्सः । ऋश्यदात् । कारोतरात् । कुशयः । केवट
इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः । तर्का । रिभ्वा । रिपुः । रिक्ता । रिहायाः । तायुः ।
तस्करः । वनर्गुः । हुरश्चित् । मुपीवान् । मलिम्बुचः । अधशंसः ।
वृक इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम् । सखः । सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यम् । अपीच्य-
मिति पदं निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पराके । पराचैः । आरे । परावत इति पञ्च
दूरेनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम् । अह्वायेति
पदं पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् । नूतनम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । इदानीमिति
पञ्च नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे । अभीके । दध्रम् । अर्भकम् । त्तिरः । सतः । त्वः ।
नेमः । ऋक्षाः । स्तुभिः । वज्रीभिः । उपजिह्विका । ऊर्दरम् ।
कृदरम् । रम्भः । पिनाकम् । मेना । ग्राः । शेषः । वैतसः । अया ।
एना । सिपक्त । सचते । भ्यसते । रेजते इति पङ्क्तिशतिर्दिश
उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

स्वधे । पुरन्धी । धिपणे । रोदसी । क्षोणी । अम्भसी ।
नभसी । रजसी । सदसी । सन्ननी । घृतवती । बहुले । गभीरे ।

[ऐकपदिककाण्डः ।]

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जहा । निधा । शिताम । मेहना । दमूनाः । मृषः । इपिरेण ।
 कुरुतन । जठर । तितउ । शिप्रे । मध्या । मन्द । ईर्मान्तासः ।
 कार्यमानः । लोधम् । शिरम् । विद्रधे । द्रुपदे । तुर्वनि । नंसन्ते ।
 नसन्त । आहनसः । अन्नसत् । इष्मिणः । बाहः । परितक्म्या ।
 सुविते । दयते । नूचित् । नूच । दावने । अकूपारस्य । शिशीते ।
 सुतुकः । सुप्रायणः । अप्रायुवः । च्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे ।
 व्यन्तः । क्राणाः । वाशी । विपुणः । जामिः । पिता । शंयोः ।
 अदितिः । एरिरे । जसरिः । जरते । मन्दिने । गौः । गातुः ।
 दंसयः । तूताव । चयसे । विरुते । ऋधक् । अस्याः । अस्य ।
 [इति द्विपष्टिः पदानि] ॥ १ ॥

सस्निम् । बाहिष्ठः । दूतः । वावशानः । वार्यम् । अन्धः ।
 असश्चन्ती । वनुप्यति । तरुप्यति । भन्दनाः । आहनः । नदः ।
 सोमो अक्षाः । श्रात्रम् । ऊतिः । हासमाने । पद्भिः । सप्तम् ।
 द्विता । त्राः । वराहः । स्वसराणि । शर्पाः । अर्कः । पविः ।

अस्मे । पार्थः । सवीमनि । सप्रथाः । विदधानि ।
 श्रायन्तः । आशीः । अजीगः । अपूरः । शशमानः । देवो देवाच्या
 कृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानम् । अनवायम् । किमीदिने ।
 अमवान् । अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमर्तिः । श्रुष्टी । पुरन्धिः ।
 रुशत् । रिशादशः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनपक् । तुर्वणिः ।
 गिर्विणसे । अमूर्त्ते मूर्ते । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयायि । अग्रिया ।
 चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जज्झतीः । अप्रतिष्कृतः ।
 शाशदानः । सुप्रः । सुशिप्रः । शिप्रे । रंसु । द्विबर्हीः । अक्रः ।
 उराणः । स्तिर्यानाम् । स्तिपाः । जवारु । जरूथम् । कुलिशः ।
 तुज्जः । वर्हणा । ततनुष्टिम् । इलीविशः । कियेधाः । भृमिः ।
 विप्पितः । तुरीपम् । रास्पिनः । ऋज्जतिः । ऋजुनीती ।
 प्रतद्वस्त्र । हिनोत । चोष्क्यमाणः । चोष्क्यते । सुमत् । दिविष्टिषु ।
 दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीपमः । अनर्शरातिम् । अनर्वा ।
 असांमि । गल्देया । जल्हवः । चकुरः । वेकनाटान् ।
 अभिधेतन । अंहुरः । चतः । वाताप्यम् । चाक्न् । रथ्यति ।

असक्राम् । आधवः । अनवव्रवः । सदान्वे । शिरिम्बिष्ठः ।
 पराशरः । क्रिविर्दती । करूलती । दनः । शरारुः । इदंयुः ।
 कीकटेषु । वृन्दः । वृन्दम् । किः । उल्वम् । कवीसमृवीसम् ।
 [इति त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि] ॥ ३ ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ।

[दैवतकाण्डः ।]

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानर [इति त्रीणि पदानि] ॥ १ ॥

द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः ।
द्वारः । उपासानक्ता । दैव्या होतारा । तिस्रो देवीः । त्वष्टा ।
वनस्पतिः । स्वाहाकृतय [इति त्रयोदशपदानि] ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । प्रावाणः ।
नाराशंसः । रथः । दुन्दुभिः । इपुधिः । हस्तघ्नः । अभीशंवः ।
वनुः । ज्या । इपुः । अश्वार्जनी । उल्लखलम् । घृषमः । द्रुघणः ।
पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः । रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा ।
पृथिवी । अप्वा । अग्रायी । उल्लखलमुसले । हविर्धानि ।
धावापृथिवी । विपाद्वृत्तुद्री । आर्त्ता । शुनासीरौ । देवी जोष्टी ।
देवी ऊर्जाहृती [इति पञ्चत्रिंशत् पदानि] ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । वृहस्पतिः ।
ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्य पतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपां
नपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तारुण्यः ।
मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वार्तः । अग्निः । वेनः ।

असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः ।
सुपर्णः । पुरुरवा [इति द्वात्रिंशत् पदानि] ॥ ४ ॥

इयेनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता ।
विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः ।
अथर्वाणः । भृगवः । आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती ।
वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी ।
पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । पथ्या ।
स्वस्तिः । उपाः । इष्ठा । रोदसी [इति पदत्रिंशत् पदानि] ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उपाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । त्वष्टा ।
सविता । भगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः ।
केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अज एकपात् । पृथिवी ।
समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दुष्यन् । आदित्याः । सप्तऋषयः ।
देवाः । विश्वदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो ।
देवपत्न्यः [इत्येकत्रिंशत् पदानि] ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीयास्कमुनिविरचितं निरुक्तं प्रारभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

समाम्नायः समाम्नातः । स व्याख्यातव्यः । तन्निमं समाम्नायं निघण्टव
इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मात् । निगमा इमे भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य
समाहृत्य समाम्नाताः । ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाग्निघण्टव उच्यन्ते
इत्योपमन्वयः । अपि वा हननादेव स्युः । समाहृता भवन्ति । यद्वा
समाहृता भवन्ति ।

तद् यानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानी-
मानि भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति । भावप्रधानमाख्यातम् ।
सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद् यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं
भावमाख्यातेनाचष्टे । व्रजति पचतीति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपयन्तं मूर्तं
सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । व्रज्या पक्तिरिति । अद इति सत्त्वानामुपदेशः ।
गौरवः पुरुषो हस्तीति । भवतीति भावस्य । आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ।

[इन्द्रियनित्यं वचनमोदुम्बरायणः] ॥ १ ॥ १०१३१ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते । अयमपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरपदेशः ।
शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीयुस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं
व्यवहारार्थं लोके । तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम् । पुरुषविद्यानित्यत्वाद्
कर्मसंपत्तिमन्त्रो वेदे ।

पञ्चभावविकारा भवन्तीति वाप्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते
वर्धतेऽपक्षीयते वितस्नतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापर-
भावमाचष्टे । न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । विप-
रिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारम् । वर्धत इति स्वाङ्गाम्युष्यम् ।
सांयोगिकानां वार्पणाम् । वर्धते विजयेनेति वा । वर्धते शरीरेणेति वा ।

अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतोत्यपरभावस्यादि-
भाचष्टे । न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह । ते
यथावचनमभ्युहितव्याः ।

न निर्वद्धा उपसर्गा अर्धाभिराहुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु
कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्थाः भवन्तीति गार्ग्यः । तत्
य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ।

आ इत्येवार्थे । अत्र परा इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अभिः इत्याभिमु-
ख्यम् । प्रति इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अति सु इत्यभिपूजितार्थे । निर्-दुर्
इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । नि अव इति विनिग्रहार्थीया । उद् इत्येतयोः
प्रातिलोम्यम् । सम् इत्येकीभावम् । वि अप इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अनु
इति सादृश्यापरभावम् । अपि इति संसर्गम् । उप इत्युपजनम् । परि इति
सर्वतोभावम् । अधि इत्युपरिभावमन्वयं वा । एवमुच्चावचानर्थप्राहुः । त
उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । अप्युपमार्थे । अपि
कर्मोपसंग्रहार्थे । अपि पदपूरणाः । तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ।

इवेति भाषायां च । अन्वध्याये च ।

अग्निरिव । इन्द्र इव । इति ।

नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायम् ।

नेन्द्र देवममंसते ।

इति प्रतिषेधार्थीयः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ।

दुर्मदासो न सुरायाम् ।

१. ऋ. १०. ८४.२; १०१.३.

२. ऋ. १०. ८४.५; १११.२; १७३.२.

३. ऋ. १०. ८१.१.

४. ऋ. ८.२. १२.

इत्युपमार्थीयः । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ।

चिदित्येपोजेककर्मा । आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् । इति पूजायाम् ।
आचार्यः कस्मात् । आचार्यं आचारं ग्राहयति । आचिनोत्यर्थान् । आचिनोति
बुद्धिमिति वा । दधिचित् । इत्युपमार्थे । कुत्मापांश्चिदाहर । इत्यवकुत्सिते ।
कुत्मापाः कुलेषु सीदन्ति ।

नृ इत्येपोजेककर्मा । इदं नृं करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं नृ
करिष्यति । इत्यनुपृष्टे । नन्वेतदकार्पात् । इति च । अयाप्युपमार्थं भवति ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयोः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वयाः शाखा वृतेः । वातायना भवन्ति ।
शाखाः खशयाः । शक्नोतेर्वा ।

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वोद्देशिकमिव विग्रहेण
पृथक्त्वात् स कर्मोपसंग्रहः ।

चेति समुच्चयाथं उभाभ्यां संप्रयुज्यते ।

अहं च त्वं च वृत्रहन् । इति ।

एतस्मिन्नेवार्थे ।

देवेभ्यश्च पितॄभ्य औ । इत्याकारः ।

वेति विचारणार्थे ।

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेदव्रौ । इति ।

अथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा । इति ।

१. ऋ. १. २४. ३

२. ऋ. ८. १२. ११

३. ऋ. १०. ११. ११

४. ऋ. १०. १८. ६

५. तै. स. १. ७. ५. २; का. मं. १३. १४.

अह इति च ह इति च विनिप्रहार्योया । पूर्वेण संप्रयुज्येते ।
अयमहेदं करोत्वयमिदम् । इदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति ।

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण । मृपेमे यदन्ति सत्यमु ते
यदन्तीति । अथापि पदपूरणः ।

इदमे । तदु ।

होत्येपोऽनेककर्मा । इदं हि करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं हि
करिष्यति । इत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकरिष्यति । इत्यसूयायाम् ।

किलेति विद्याप्रकर्षे । एवं किलेति । अथापि नु ननु इत्येताभ्यां
संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न किलेवम् । ननु किलेवम् ।

मेति प्रतिपेधे । मा कार्षीः । मा हार्षीरिति च ।

खत्विति च । खलु कृत्वा । खलु कृतम् । अथापि पदपूरणः । एवं
खलु तद् बभूवेति ।

सश्वदिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् । सश्वदेवम् । इत्यनुपृष्टे ।
एवं सश्वत् । इत्यस्वयं पृष्टे ।

नूनमिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायं विचि-
कित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च ।

अगस्त्य इन्द्राय हवितिरूप्य महद्म्यः संप्रदित्सांचकार । स इन्द्र
एस्य परिदेवयाचक्रे ॥५॥

न नूनमस्ति नोऽश्वः कस्तद्वद् यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तममि संचरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव अस्तनम् । अथास्मिन् द्यवि । द्युस्त्यहो
नामधेयम् । द्योतत इति सतः । अ उपाशंसनोयः कालः । ह्यो होतः कालः ।

१. अ. ४. ५१. ५

२. अ. १. १२. १

३. अ. १. १७०. १

कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतम् । इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव । अन्यस्य
चित्रम् । अभिसंचरेण्यमभिसंचारि । अन्यो नानेयः । चित्तं चेततेः । उताधीतं
विनश्यतीति । अप्याध्यातं विनश्यति । आध्यातमभिप्रेतम् ।

अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीरोः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता
गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती । मघमिति धननामधेयम् । मंहतेर्दान-
कर्मणः । दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः । व्यृद्धं समर्धयतीति । अपि
वा प्रदक्षिणागमनात् । दिशमभिप्रेत्य । दिग्धस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तः ।
दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणः । हस्तो हन्तेः । प्राशुहंनने ।
देहि स्तोतृभ्यः कामान् । मास्मानतिदंहीः । मास्मानतिहाय दाः । भगो
नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहदिति महतो नामधेयम् ।
परिवृहत्वं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरो वा । वीरो वीरयत्यभिप्रात् ।
वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः वीरयतेर्वा ।

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजेत् ।

प्रासृजदिति वा । प्रासृजत् सर्वत इति वा ।

वि सीमतः सुरुचो वेन आबः । इति च ।

ध्यवृणोत् सर्वत आदित्यः । सुरुच आदित्यरश्मयः । सुरुचनात् ।

अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीतं पंचमीकर्माणम् । सीम्नः
सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा । विपीव्यति देशाविति ।

त्व इति विनिग्रहार्थीयम् । सर्वनामानुदात्तम् । अर्थनामेत्येके ॥ ७ ॥

१. ऋ. २. ११. २१.

२. ऋ. २. २८. ४.

३. अ. वे. ४. १. १; ५ १. १; ता. वे. १. ३२१; वा. सं. १३. ३.

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि विमिमीत उ त्वे ॥

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋषामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् । होता । ऋगर्चनी । गायत्रमेको गायति शक्वरीषु । उद्गाता । गायत्रं गायतेऽस्तुतिकर्मणः । शक्वर्षे ऋचः । शक्नोतेः ।

तद् यदाभिष्टुतमशक्यदन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वम् ।
इति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः । सर्वं वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृहल्लः श्रुततः । ब्रह्मा परिवृहल्लं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकः । अध्वर्युः । अध्वर्युरध्वरयुः । अध्वरं युनक्ति । अध्वरस्य नेता । अध्वरं कामयत इति वा । अपि वाधीयाने गुरूपबन्धः । अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरतिहिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः ।
निपात इत्येके । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिः नाम स्यात् । हृष्टव्यक्तं तु भवति ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः । इति द्वितीयायाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं १ वि, सस्ते २ इति चतुर्थ्याम् ।

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ ८ ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमां बभूवुः ।

आदमास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददथे ॥

१. ऋ. १०. ७१. ११.

२. शुभोः कौ. मा. २३. २, तेभ्य ऐ. मा. ५. ७. ३.

३. ऋ. १०. ७१. ५.

४. ऋ. १०. ७१. ४.

५. ऋ. १०. ७१. ७.

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः । अक्षि चण्डेः । अनन्तेरित्याग्रायणः ।

तस्मादेते भ्यक्तरे इव भवतेः ।

इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्ततेः । निकृत्तद्वारो भवति । ऋच्छते-
रित्याग्रायणः ।

ऋच्छन्तीव स्वे उदगन्ताम् ।

इति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वासमा बभूवुः । आस्यदध्ना
अपरे । उपकक्षदध्ना अपरे । आस्यमस्यतेः । आस्यन्दत एनदन्नमिति वा ।
दध्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणः । दस्यतेर्वा स्यात् । विदस्ततरं भवति ।
प्रस्नेया हृदा इवैके ददृशिरे । प्रस्नेया स्नानार्हाः । हृदो ह्लादतेः
शब्दकर्मणः । ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः ।

अथापि समुच्चयार्थं भवति ।

पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थका । कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निष्प्रश्नासिचक्षिरो भूरितोका वृकादिव ।

विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ।

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतनं सुते ।

१. अवतरथुतुं भूण शीघ्री शक्यतुं नथी.

२. दौ. मा. १७. ४.

३. अवतरथुतुं भूण शीघ्री शक्यतुं नथी.

४. श्र. १. ६. २; अ. वे. २०. ७१. ८.

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयः । गिरो गृणातेः ।

अयमु ते समतसि ।

अयं ते समतसि ।

इद्योऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विज्ञायेते इव ।

अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्मिरेके ह्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वभेषु सोमान् ।

शचीमर्दन्त उत दक्षिणाभिर्नैजिह्वायन्त्यो नरकं पतमि ॥ इति ।

नरकं न्यरकं नीचगमनम् । नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ।

अथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत् सुरां पिबन्तीति । सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वप्यु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि । नामाख्याते चोपसर्ग-
निपाताश्च ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ॥ न सर्वाणीति-
गान्धर्वो वैयाकरणानां चैके । तद् यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन
विकारेणान्वितो स्याताम् । संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषो-
हस्तीति ।

अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यैः कश्च तत्कर्म कुर्यात्
सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन् । यः कश्चाध्वानमभ्रवीताश्चः स वचनीयः
स्यात् । यत् किञ्चित्तृचात् तृणं तत् ।

१. ऋ. ८. ६२. २१; ८. ११. १४.

२. ऋ. १. ३०. ४; अ. वे. २०. ४५ १; सा. वे. १. १८३; २. ६४६.

३. ऋ. किल. १०. १०६. १.

अथापि चेत् सर्वाभ्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भाविः संप्रयुज्येत
 तावदभ्येयो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । तत्रैवं स्पृणा दरशया वा संजनी
 च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि
 प्रतीतार्थीनि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् । पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् ।
 अष्टेत्यश्वम् । तदेनमिति तृणम् ।

अथापि निष्पन्नेऽभिभ्याहारेऽभिविचारयन्ति । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।
 क एनामप्रययिष्यत् । किमाधारश्चेति ।

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतराधान्तसंचस्कार शाक-
 टायनः । एतेः कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः शृद्धं च सकारादि च ।

अथापि सत्त्वपूर्वो भावः इत्याहुः । अपरस्माद्धावात् पूर्वस्य प्रदेशो
 नोपपद्यत इति ।

तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत् तद् यत्र स्वरसंस्कारी समर्थो प्रादेशिकेन
 विकारेणान्वितो स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ।

यथो एतद् यः कश्च तत्कर्मं कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति
 पश्यामः समातकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको
 जीवनो भूमिज इति ।

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ।

यथो एतद् यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति
 सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्येकपदिवा यथा व्रततिर्दम्भता जात्य आट्णारो
 जागरुको दर्विहोमोति ।

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिभ्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवाति हि निष्पन्नेऽभि-
 म्माहारे योगपरीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रययिष्यत् किमा-
 धारश्चेति । अथ वं दर्शनेन पृथुः । अप्रथिता चेदप्यन्यैः । अथाप्येवं सर्वं
 एव दृष्टप्रवादा उपालम्ब्यन्ते ।

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतराधान्तसंचस्कारेति योजनान्वितेऽर्थे संचस्कार स
 तेन गर्ह्यः । सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये ।

शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः । इति ।

अथापि जानन्तं संप्रेष्यति ।

अग्नये समिष्यमानायानुग्रहि ।^{१३} इति ।

अथाप्याहादितिः सर्वमिति ।

अदितिर्द्यौरदितिस्तन्तरिक्षम् । इति ।

तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ।

अम्यक्^{१४} यादृश्मिन्^{१५} जारयायि^{१६} काणुका^{१७} ।

इति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ।

एतद्वाच्यं यज्ञस्य समृद्धं यद्वा रूपसमृद्धं यत्कर्म-विद्यमानमृष्यजुषामिव दत्त ।^{१८}

इति च ब्राह्मणम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः ।^{१९} इति ।

१. ऋ. १०. १३३. २; अ. २०. ८५. ३; सा. २. ११५२.

२. ऋ. १०. १०३. १; अ. १८. १३. १; सा. २. ११८८. १.

३. तै. सं. ६. ३. ७. १; मे. सं. १. ४. ११; श. ब्रा. २. ५. २. ८.

४. ऋ. १. ८६. १०.

५. ओ३ अ. ११२. प्रयुक्त. ऋ. १. १३६. ३. १२.

६. ओ३ अ. ११२. प्रयुक्त. ऋ. ५. ४४. ८.

७. ओ३ अ. ११२. प्रयुक्त. ऋ. ६. १२. ४.

८. ओ३ अ. ११२. प्रयुक्त. ऋ. ८. ७७. ४.

९. शो. ब्रा. २. ६.

१०. ऋ. १०. ८५. ४२.

यथो एतन्निग्रयतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेऽप्येतत् ।
यथा । इन्द्राग्नी । पितापुत्री । इति ।

यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति ।

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादर्हिता प्रतीयेत ।

यथो एतद् विप्रतिपिद्वार्था भवन्तीति लौकिकेऽप्येतत् । यथा ।
असपन्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रो राजा । इति ।

यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते । जानते-मधुपर्कं
प्राह । इति ।

यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेऽप्येतत् । यथा । सर्वरसा
अनुप्राप्ताः पानीयम् । इति ।

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्यो न
पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो
भवति पारोवच्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रसस्यो भवति ॥ १६ ॥

✓ [अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते]

अवसायं पद्वते रुद्र मृळ । इति ।

पद्वदवसं गावः पय्यदनम् । अवतेगं त्यर्थस्यासौ नामकरणः ।
तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अव सायाश्वान् । इति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निष्कृत्या हृदमा जगाम । इति ।

पंचम्यर्थप्रेक्षा वा । पठ्यर्थप्रेक्षा वा । आकारान्तम् ।

परो निष्कृत्या आ चक्ष्व । इति ।

१. श्र. १०. ११६. १.

२. श्र. १. १०४. १.

३. श्र. १०. ११५. १; अ. वे. १. २७. १.

४. श्र. १०. ११४. १; अ. वे. २०. ६१. २३.

चतुर्व्यंशप्रेक्षा । एकाग्रान्तम् ।

अपरः सन्निकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां
पार्यदन्ति ।

अथापि-याज्ञे-दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् ।
चैव द्रुयुलिङ्गजा-अथ रम इति ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति । इति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्र । इति ।

तथाग्निमन्त्रिये मन्त्रे । त्विपितो ज्वलितः । त्विपिरित्यप्यस्य
दीप्तिनाम भवति ।

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारहृरः क्लामृद्धोस्य चेदं न विजानाति योऽयम् ।

योऽयं इत्यकलं भद्रमश्नुते नार्कमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव दाक्यते ।

अनमाविर्वा शुक्लो न तज्ज्वलति कश्चित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽर्जः । अरणस्यो वा ॥ १८ ॥

१. ऋ. १. ४. ७; वा. सं. ३८. १३.

२. ऋ. १०. ८४. २; अ. वे. ४. ३१. २.

३. सं. ब्रा. ३.

४. शुभो पातं गल मदासाध्य १. १. १. त्यां तेभ्य मन्त्राणां सायधुआध्यामां
पहेलु यरथु यरधीतमविज्ञातं ये प्रभाणे छे.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं १ वि सस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥^२

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांसमाहार्यम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्त इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याह । अनया वाचा । उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः क्रतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति स शृणोति । इत्यर्थजप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्ननं द्विन्वन्त्यपि वार्जिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवा अफलामपुष्पाम् ॥^३

अप्येकं वाक्सख्ये । स्थिरपीतमाहु रममाणं विपीतार्थम् । देवसख्ये । रमणीये स्थाने इति वा । विज्ञातार्थम् । यं नाप्नुवन्ति वाग्नेयेषु बलवत्स्वपि । अधेन्वा ह्येष चरति मायया । वाक्प्रतिरूपया । नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोहान् देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति । अफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा । किञ्चित्पुष्पफलेति वा । अर्थे वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा ।

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । विल्मं भिल्मं भासनमिति वा ।

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । धातुदंघातेः । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि । एतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैघंटुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनेदमिति । तद् यदन्त्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघंटुकं तत् ।

अक्षं न त्वा वारवन्तम् ।^३

१. ऋ. १०. ७१. ४.

२. ऋ. १०. ७१. ५.

३. ऋ. १. २७. १; सा. वे. १. १७; २. ६८४.

अश्वमिव त्वा बालवन्तम् । बाला दंशवारणार्या भवन्ति । दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

४१५५२

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो माष्ट्यंतिकर्मणः । भीमो विभ्यत्यस्मात् । भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् । अयं चेद् देवताभिधानम् । - कायं न चरतीति । गिरिष्ठा - गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्रीर्णो भवति । पर्ववान् - पर्वतः । पर्वं पुनः पृणातेः प्रोणातेर्वा । अर्धमासपर्वं । देवानस्मिन्प्रीणन्तीति । तत् प्रकृतीतस्सन्धि-
-सामान्यात् । मेघस्थायी । मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् देवतमित्याचक्षते ।
तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनम् । (तद् येषु पदेषु स्वरसंस्कारो समयो प्रादेशिकेन विकारेणान्वितो स्यातां तेषां तानि निर्द्दयात्) अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत । केनचिद् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याश्चिद्दयात् न त्वेव न निर्द्दयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । (यथार्थं विभक्तीः सप्तमयेत्)

(प्रथमवृत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते) अथाप्यस्तेनिवृत्तिस्थानेष्वालोपो भवति । स्तः । सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा । गतमिति । अथाप्युपधालोपो भवति । जग्मतुः । जग्मुरिति । अथाप्युपधाविकारो भवति । राजा । दण्डीति । अथापि वर्णलोपो भवति । तत्त्वा यामि । इति । अथापि द्विवर्णलोपः । तृच इति । अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिः । घनः । बिन्दुः । वादधः इति । अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति । स्तोकाः । रज्जुः । सिकताः । तर्क्विति ।

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघः । मेघः । नाघः । गाघः । वधूः । मध्विति । अथापि वर्णोपजनः । आस्थत् । द्वारः । भरुजेति ।

(तद् यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्घातुर्भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद् यथैतत् । ऊतिः । मृदुः । पृथुः । पृषतः । कुणारमिति)

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । दमूनाः । क्षेत्रसाधा इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णम् । धृतमिति ।

अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु । श्रवतिर्गतिकर्मा कंधोजेष्वेव भाष्यते । कंधोजाः कंबलभोजाः । कमनीयभोजा वा । कंबलः कमनीयो भवति । विकारमस्यायेषु भाष्यन्ते । शव इति । दातिर्लवनार्थं प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्द्दयात् ।

अथ तद्धितसमासेष्वेकपदं वा नैकपदं च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भूयात् । दण्ड्यः पुरुषः दण्डमहंतीति वा । दण्डेन संपद्यत इति वा । दण्डो ददातेर्धारयतिकर्मणः । अकूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते । दमनादित्योऽभ्यन्धवं । दण्डमस्याकर्पतीति गर्हाधाम् ।

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । कक्षं सेवते । कक्षो गाहतेः । वस इति नामकरणः । ख्यातेर्वा नयंकोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कपतेर्वा । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः । बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राजा राजतेः । पुरुषः पुरि पादः । पुरि पायः । पूरयतेर्वा । पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्माभाषीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरेषेण सर्वम् ॥^१

इत्यपि निगमो भवति ।

विश्वकद्राकर्षः । वीति चक्र इति श्वगतो भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना । कद्रातीति द्रातिकुत्सना । चक्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ।

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम् । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो वृणोतेः । रूपं रोचतेः । एव तद्धितसमासान्निर्भूयात् ।

नैक्यदानि निर्भूयात् । नावैयाकरणाय । नानुपसन्नाय । अनिदंविदे वा । नित्यं ह्यविजातुविज्ञानेऽभूया । उपसन्नाय तु निर्भूयात् । गो बालं विजातुं स्यात् । मेघाविने । तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमा ज्ञानम् गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि ।

अस्यैकाग्रानृजवेऽभूताय न मां मया शीर्येवती तथा स्याम् ॥

य आतुणस्यवितयेन कर्णावदुःखं कुर्वन्मृतं सं प्रपच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुःखम् क्तमश्नुनाह ॥

अथापिता ये गुरं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा ममसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान् भुनक्ति धुनं तत् ॥

यमेव विद्याः शुचिर्भूतं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुष्टेत् कृतमर्थनाह तस्मै मा ब्रूया निषिष्यै ब्रह्मन् ॥^१

इति । निधिः शैवधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता भवति । यद्यास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वोकारो नामकरणः ।

अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां तादृक्तेन कृत्स्नेवत्प्रिगमा भवन्ति ।

गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।^२

इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेस्तृप्तिकर्मेणः । मत्सर इति लोभनाम । अभिमत्त एनेन धनं भवति । पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । घसेर्वैरो नामकरणः । उक्षोरमिति यथा ।

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ।^३

इत्यधिपवणचर्मणः । अंशुः क्षमष्टमात्रो भवति । अननाय क्षं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वा । उक्षृतं भवतीति वा ।

अथापि चर्म च श्लेष्मा च ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीळ्यस्व ।^४

१. सं. मा. ३.

२. ऋ. १. ४६. ४.

३. ऋ. १०. ९४. ९.

४. ऋ. ६. ४७. २६; अ० वे० ६. १२५. १. :

इति रयस्तुतो । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च ।

गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।^१

इतीपुस्तुतो ।

ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्वितम् । अथ चेन्न । गव्या गमयतीपू-
निति ॥ ५ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद् गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुपादः ।^२

वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि । वृक्षो व्रध्नात् । वृत्वा क्षा तिष्ठतीति वा ।
क्षा क्षियतेः । निवासकर्मणः । नियता मीमयद् गौः शब्दं करोति । मीमयतिः
शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति । पुरुषानदनाय । विरिति शकुनिनाम ।
वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीपुनामेह भवत्येतस्मादेव ।

आदित्योऽपि गौरुच्यते ।

उत्तादः परूपे गत्रि ।^३

पवंवति भास्वसीत्योपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमस प्रति
दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति ।

सुपुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।^४

इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।

अत्राह गौरमन्वत ।^५

इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

१. ऋ. ६. ७५. ११; वा. सं. २९. ४८

२. ऋ. १०. २७. २२.

३. ऋ. ६. ५६. ३.

४. वा. सं. १८. ४०; श. ब्रा. ९. ४. १. ६.

५. ऋ. १. ८४. १५; अ. वे. २०. ४१ ३; सा. वे. १. १४७; २. २६५.

ता वां वास्तून्पुद्गमसि गमधै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥^१

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगाः । भूरीति बहूनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृंग श्रयतेर्वा ! शृणातेर्वा । क्षम्यातेर्वा । शरणायोद्धतमिति वा । शिरसो निगंतमिति वा । अयासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं पराध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । तन्निधानात् पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः । प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि ।

एवमन्येषामपि सत्त्वानां सदेहा विद्यन्ते । तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुश्रान्तानि ।

तत्र निष्कृतिनिरमणात् । ऋच्छते. कृच्छापत्तिरितरा । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्यहुप्रजा निष्कृतिमा विवेश ॥^२

बहुप्रजाः कृच्छमापद्यत इति परिव्राजकाः । वर्षकर्मति नैरुक्ताः । य ई चकारेति करोति किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सो अस्य वेद मध्यमः । स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् । स मातुर्योनी । मातांतरिक्षम् । निर्मोयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिरन्तरिक्षम् । महानवयवः । परिवीतो वायुना । अयमपीतरो योनिरेतस्मादेव । परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ।

(शाकपूणिः संकल्पयाञ्चक्रे । सर्वा देवता जानानीति । तस्मै देवतोभय-
लिङ्गा प्रादुर्बभूवा तां न जज्ञे । ता पप्रच्छ । विचिदिपाणि त्वेति ।
सास्मा एतामृचमादिदेश । एषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥

अयं स शिक्ते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं ध्वंसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमाहृत ॥^१

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति । मायुं शब्दं करोति ।
मायुमिवादिष्यमिति वा । वागेपा माध्यमिका । ध्वंसने मेघेऽधिश्चिता ।
सा चित्तिभिः कर्माभनीर्चनकरोति मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते
वव्रिम् । वव्रिरिति रूपनाम । वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवी
तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्य कस्मात् । ह्रियत आयम्य-
मानमिति वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमण भवतीति वा ।
हृदयरमण भवतीति वा । हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्ष कस्मात् । अन्तरा क्षान्त
भवति । अन्तरेमे इति वा । शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण मदिह्यते । समुद्र, कस्मात् ।
समुद्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । समोदन्तेऽस्मिन्भूतानि ।
समुदको भवति । समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः ।

तथेतिहासमाचक्षते । देवापिश्चाण्डिपेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरो
वभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः
शतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ब्रुवपं । तमूचुर्ग्राह्याणाः । अधर्मंस्त्वया
चरितः । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितम् । तस्मात्ते देवो न वर्यंतीति ।
स शतनुर्देवापि शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः । पुरोहितस्तेऽसानि ।
याजयानि च त्वेति । तस्येतद् वर्यंकामसूक्तम् । तस्येषा भवति ॥ १० ॥

आ॒ष्टि॒पे॒णो हो॒त्रमृ॒पि॒नि पी॒द॒न्दे॒वापि॒दे॒वसु॒म॒तिं चि॑कित्त्वान् ।

स उत्त॑रस्मा॒दध॑रं स॒मु॒द्र॒म॒पो दि॒व्या अ॑सृजद्व॒र्ग्या अभि॑ ॥

आष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्रः । इपितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा । समानगतिर्वा । पुत्रः पुरु त्रायते । निपरणाद्वा । पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृपिनिपीदन् । ऋपिदर्शनात् । स्तोमानन्ददर्शेत्योपमग्नयः ।

तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्यभ्यानपत् ते ऋपयोऽभवन् तदधीणामृपित्वम् ।^१

इति विज्ञायते । देवापिदेवानामाप्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वाश्चित्तनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् । उत्तर उद्धततरो भवति । अधरोऽधोरः । अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥

य॒दे॒वापिः श॒न्त॑नवे पु॒रोहि॑तो हो॒त्राय॑ वृ॒तः कृ॒पय॑न्नदीध॑त्

दे॒वश्रु॑तं वृ॒ष्टि॒र्वनि॑ ररा॒णो बृ॒ह॒स्पति॑र्वाच॑मस्मा अ॒यच्छत् ॥^२

शन्तनुः शं तनोऽस्त्यति वा । शमस्मै तन्वा अस्त्यति वा । पुरोहितः पुर एनं दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायत् । देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति । वृष्टिर्वनि वृष्टियाचिनम् । रराणो रातिरभ्यस्तः । बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् । सोऽस्मै वाचमयच्छत् । बृहदुपग्राह्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मात् । आदत्ते रसान् । आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । आदीप्तो भासेति वा । अदितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाम्यान्नाये सूक्तभाक् ।

१. ऋ. १०. ६८. ५.

२. तै. भा. २.६.

३. ऋ. १०. ६८. ७.

सूर्यमादित्यम् ।^१

अदितेः पुत्रम् । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद् यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यायम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येति ।

अथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुनस्पती^२ ।

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन^३ ।

इत्यपि निगमो भवति । अथापि वरुणस्यैकस्य

अथा वृषमादित्य व्रते तव^४ ।

व्रतमिति कर्मनाम । वृणोतीति सतः । निवृत्तिकर्मा चारयतीति सतः । अत्रमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसाम् । स्वृतो भासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता । पृथिव्यादित्यो भवति । प्राभुत एनं वर्णं इति नैरुक्ताः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम् । संस्पृष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । संस्पृष्टा ज्योतिभिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नाक आदित्यो भवति । नेता रसानाम् । नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणयः । अथ द्यौः । कमिति गुप्तनाम । तत्प्रतिपिदं प्रतिपिद्येत ।

न वा अमुं लोके ज्ञानुषे किं च नाकम् ।^५

१. ऋ. १०.२१.११. (बुध्वा निबुध्वा ७२८)

२. ऋ. १. १३१. ३; २. ४१. १; सा. वे. २. २१२.

३. ऋ. १. ५६. २.

४. ऋ. १. २४. १५; वा. सं. १२. १२.

५. अ२१२७१ भूषण रोषी शङ्काधुं नथी.

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नासुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र
गच्छन्ति ।

गौरादित्यो भवति । गमयति रसान् । गच्छत्यन्तरिक्षे । अथ द्यौः ।
यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति । यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ।
विष्टवादित्यो भवति । आविष्टो रसान् । आविष्टो भामं ज्योतिषाम् ।
आविष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । आविष्टा ज्योतिभिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नभ आदित्यो भवति । नेता रसानां । नेता भासाम् । ज्योतिषां
प्रणयः । अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ।

न न भातीति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात् । तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ।

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्मात् । दिशतेः । आसदनात् ।
अपि वाम्यशनात् ।

तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति । काष्ठा
दिशो भवन्ति । क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । कांष्ठा उपदिशो भवन्ति ।
इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा
स्थितो भवति । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति ।
आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्यावराणाम् । १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं चि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदेन्द्रशत्रुः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं
शरीरम् । मेघः । शरीरं शृणातेः । शस्त्रातेर्वा । वृत्रस्य निष्यं निर्णामं
विचरन्ति विजानन्त्याप इति । दीर्घं द्राघतेः । तमस्तनोतेः । आशयदाशेतेः ।
इन्द्रशत्रुर्दिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा । तस्मादिन्द्रशत्रुः ।

तत्को वृत्रः । मेघ इति नैरुक्ताः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः । अपां च ज्योतिषश्च मिथोभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार । तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः । तदभि-
वादिष्येषाम्भवति ॥ १६ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठुभिर्द्वद्वा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वा अप तद्ववार ॥

दासपत्नीर्दासाधिपत्यः । दासो दस्यते । उपदासयति कर्माणि ।
अहिगोपा अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः । अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ।

अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव । निर्हसितोपसर्गः, आहन्तीति । निरुद्धा
आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिर्भवति । पणिः पणनात् । वणिक् पण्यं
नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भरं भवति विभर्ते । वृत्रं
जघ्निवान् । अपववार तत् । वृत्रो वृणोतेर्वा । वर्ततेर्वा । वधतेर्वा ।

यद्वृणोस्तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम्^२ । इति विज्ञायते । यदवर्तत तदु वृत्रस्य
वृत्रत्वम्^२ । इति विज्ञायते । यदवर्धत तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम्^२ इति विज्ञायते
॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात् । प्ररमयति
भूतानि नक्तञ्चारीणि । उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति । रात्रेर्वा
स्यादानकर्मणः । प्रदीयन्तेऽस्यामवस्थायाः ।

उपोनामान्युत्तराणि षोडश । उपाः कस्मात् । उच्छतीति सत्याः ।
रात्रेरपरः कालः । तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाचित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ॥

यथा प्रसूता सवितुः सवाचै एवा रात्र्युपसे योनिमारैक् ॥

१. ऋ. १. ३२. ११

२. तत्रे अनतरलोतुं भूण शोधी शक्यते नथी. शुभे। निर्वचनस्य-वृत्र.

३. ऋ. १. ११३-१; सा. वे. २. १०६६.

इदं श्रष्टं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् । चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट
विभूततमम् । यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे
योनिमरिचत् स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः ।

तस्या एतापरा भवति ॥ १९ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम । रोचतेज्वलतिकर्मणः ।
सूर्यमस्या वत्समाह । साहस्रयाव । रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् ।
श्वेत्या श्वेततेः । अरिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं
कृष्यतेः । निकृष्टो वर्णः । अयने संस्तौति । समानबन्धू समानबन्धने ।
अमृते अमरणधर्माणौ । अनूची अनूच्यावित्तीतरेतरमभिप्रेत्य । द्यावा
वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ । द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतस्तथा सह
चरत इति स्यात् । आमिनाने आमिन्वाने । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मात् । उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि ।
तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहरर्जुनम् । विवर्तेते रजसी वेद्याभि-
वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव । उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां
ज्योतिषां राजा । अवाहन्नाग्निर्ज्योतिषा तमांसि ।

मेघनामान्युत्तराणि त्रिशत् । मेघः कस्मात् । मेहतीति सतः । आ
उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पूर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो
भवति । उपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राणि । उपरता आप इति वा । तेषामेषा
भवति ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेपामुपेरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृवूकं बहतः पुरीपम् ।

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति । कृन्तत्रमन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षेरोपधीः पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवं । अनूप्यत उदकेन । अपि यान्वाबिति स्यात् । यथा प्रागिति । तस्यानूप इति स्यात् । यथा प्राचीनमिति । द्वा वृवूकं बहतः पुरीपं । वाय्वादित्या उदकम् । वृवूकमिन्द्रोदकनामि । व्रवीतेः शब्दकर्मणः । अंशतेर्वा । पुरीपं पृणातेः । पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाहनामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक् कस्मात् । वचेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद्देवतावदुपरिष्ठात्तद्वधारुयास्यामः । अथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

इयं शुष्मेभिर्विसृष्टा इवार्जुत्सानु गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥^२

इयं शुष्मेः शोषणं । शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः । विसं विस्यतेभेदनकर्मणः । वृद्धिकर्मणो वा । सानुसमुच्छ्रित भवति । समुन्मुत्तमिति वा । महद्भिर्हर्मिभिः । पारावतघ्नी पारावारघातिनीम् । पारं परं भवति । अयारमवरम् । अवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वती नदी कर्मभिः परिचरेम ।

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मात् । उन्नतीति सतः ।

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मात् । नदना इमा भवन्ति । शब्दवरयः । बहुलमासां नैषण्डुकं वृत्तम् । आश्चर्यमिव प्राधान्येन ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पंजवनस्य पुरोहितो बभूव ।

विश्वामित्रः सर्वमित्रः । सर्वं संसृतम् । सुदाः कल्याणदानः । पंजवनः पंजवनस्य पुत्रः । पंजवनः पुनः स्पधेनीयजवो वा । अमिश्रोभावगतिर्वा । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुष्योः सम्भेदमाययौ । अनुययुरितरेस । विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव । गाघा भवतेति । अपि द्विवत् । अपि बहुवत् । तद् यद् द्विवदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः । अर्धतद्बहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्ने कुशिकस्य सूनुः ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिने । ऋतावरीर्ऋतवत्यः । ऋतमित्युदकनाम । प्रत्युतं भवति । मुहूर्तमेवेत्यनेनैवैर्वा । मुहूर्तो मुहुर्ऋतुः । ऋतुरर्त्तैर्गतिकर्मणः मुहुर्मूहळ इव कालः । यावदभीक्षणं चेति । अभीक्षणमभिक्षणं भवति । क्षणः क्षणोतेः । प्रक्षणुतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या पज्ञया वाचनाय । कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । क्रौशतेः शब्दकर्मणः । क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः । साधु विक्रोशयिताऽर्थानामिति वा । नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रोऽस्मानरदद्वज्रबाहुः । अरदतिः खनतिकर्मा । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता । सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेः । वृणोतेरिरयोर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ ^१

आशृणवाम ते कारो वचनानि^१ । याहि दूरादनसा च रथेन च
निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रम् । मर्यायेव कन्या परिध्वजनाय ।
निनमा इति वा ।

अश्वनामान्युत्तराणि पड्विशति । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः
कस्मात् । अश्रुतेऽध्वानम् । महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिका इत्येतद्
दधत् क्रामतीति वा । दधत् क्रन्दतीति वा । दधदाकारी भवतीति वा ।
तस्याश्ववदेवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद् देवतावदुपरिष्ठात्तद्
व्याख्यास्याम । अथेतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्काँस्यन्वापनीफणत् ॥ ^२

अपि स वाजी वेजनवान् । क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् । ग्रीवायां
बद्धः । ग्रीवा गिरतेर्वा । शृणातेर्वा । गृह्णातेर्वा । अपि कक्ष आसनीति
व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनुसंतवीत्वत् । तनोतेः
पूर्व्या प्रकृत्या निगमः । पथामङ्काँसि पथां कुटिलानि । पन्थाः पततेर्वा ।
पद्यतेर्वा । पन्थतेर्वा । अङ्कोऽश्वतेः । आपनीफणदिति फणतेश्चकरीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ।

ज्वलतिकर्माणि उत्तरे घातव एकादश ।

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्य-
तोऽनुक्रमिष्यामः । अनवगतसंस्काराश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ।

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।

जहा को अस्मदीयते ॥

मर्या इति मनुष्यनाम । मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा
मर्यादादीयते । मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेयतिराक्रोशकर्म । अपापकं
जघान कमहं जातु । कोऽस्मद्भूतः पलायते ।

निधा पाश्या भवति । यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः
पाशयते । विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नार्धमानाः ।

अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुग्ध्य स्मान्निधयेव ब्रह्मान् ॥

वयो वेबहुवचनम् । सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः उपसेदुरिन्द्रं
याचमानाः । अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा । चष्टे वा । पूर्धि
पूरय देहीति वा । मुञ्चास्माध् पाशैरिव ब्रह्मान् ॥

१. श्र. ८. ४५. ३७.

२. श्र. १०. ७३. ११; श्र. वे. १. ३१८.

प्राश्नतः श्रोणितः शितामतः ।

प्राश्नं सप्तमयमङ्गं भवति । पशुः स्पृशतेः । संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् ।
पृष्ठं स्पृशतेः । संस्पृष्टमङ्गः । अङ्गमङ्गनात् । अञ्चनाद्वा । श्रोणिः
श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः । श्रोणिश्चलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति ।
दोर्द्ववतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिः, विपितो भवति । श्यामतो यकृत्
इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद् यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो
मेदस्त इति गालवः । शितिः श्यतेः । मांसं माननं वा । मांसं वा ।
मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा । मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्वियः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर^२ ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं घनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा ।
श्रोणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यम् । अद्विवन् ।
अद्विराहणात्येनेन । अपि वात्तेः स्यात् ।

ते सोमादो^३ । इति ह विज्ञायते ।

राध इति घननाम । राध्नुवन्त्येनेन । तन्नस्त्वं वित्तघनोभाभ्यां
हस्ताभ्यामाहर ।

उभौ समुब्धौ भवतः ।

दमूना दममना या । दानमना वा । दान्तमना वा । अपि वा दम
इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

१. वा. सं. २१. ४३ ने। अंश.

२. श्र. ५. ३६. १; सा. वे. १. ३४५; २. ५२२.

३. श्र. १०. ६४. ६. "यास्ते ऋषय आने वैदिके निगम नयी धारु",
इति ह विज्ञायते सामान्य रीते आह्वयोभांसी लक्षिता इतारा भारे
अे प्रथाने छे."

जुष्टो दमूना अतिथिदुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि^१ ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । पर-
गृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो
यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामाभर
भोजनानि । विहृत्यान्वेषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा ।
घनानीति वा ।

मूपो मूपिका इत्यर्थः । मूपिकाः पुनर्मुष्णातेः । मूपोप्येतस्मादेव ॥५॥

सं मा तपन्त्यमितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूपो न शिश्वा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

अवित्तं मे अस्य रोदसी ॥^२

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपशवः । मूपिका
इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधान वा स्यात् । शिश्वानि
व्यदन्तीति वा । सन्तपन्ति माध्यः कामाः । स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे
अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्वावापृथिव्याविति ।

त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मोतिहासमिश्रमृद्धमिश्रं
गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तोर्णतमो मेघया बभूव । अपि वा संस्थानामै-
वामिप्रेतं स्यात् । एकतो द्वितश्चित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इ॒पि॒रेण॑ ते॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भक्षी॒महि॒ पित्र्य॑स्येव रा॒यः ।

सोम॑ राज॒न्प्र ण॒ आयू॑पि ता॒रीर॑हा॒नीव॒ सूर्यो॑ वा॒सरा॑णि ॥ १

ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा । ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव घनस्य । प्रवधंय च न आयूपि सोम राजन् अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा ।

कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति । कर्तनहन्तनयातनेति ।

जठरमुदरं भवति । जग्धमस्मिन्ध्रयते धीयते वा ॥ ७ ॥

म॒रु॒त॒वौ इन्द्र॑ वृ॒षभो॑ र॒णाय॑ पि॒वा सोम॑मनु॒ष्य॒धं म॑दा॒य ।

आ॒ सि॒ञ्च॒ स्व॒ज॒ठरे॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिं त्वं॑ रा॒जा॒सि॒ प्र॒दि॒वः सु॒ता॒नाम् ॥

मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्भिः, तद्वान् । वृषभो वषितापाम् । रणाय रमणीयाय संग्रामाय । पिव सोमम् । अनुष्वधमन्वघ्नम् । मदाय मदनीयाय जेष्टाय । आसिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौषमिकं माद्यतेः । इदमपोतरन्मध्येतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितल परिपवनं भवति । ततवद्वा । तुन्नवद्वा । तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥

स॒क्तु॑मि॒व ति॒त॒उ॒ना पु॒न॒न्तो॒ यत्र॑ धी॒रा मन॑सा वा॒चम॑क्र॒त ।

अ॒ग्रा स॒खा॒यः स॒ख्यानि॑ जा॒नते॒ म॒द्रू॒पां ल॒क्ष्मी॑र्नि॒हि॒ताधि॑ वा॒चि ॥ ३

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सक्तः । दुर्धवो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा

वाचमकृतं प्रज्ञानम् । धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायाः
सख्यानि संजानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि इति । भद्रं भगेन
व्याख्यातम् । भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयम् । भवद्रमयतीति वा ।
भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा । लक्षणाद्वा । लप्स्यनाद्वा । लाञ्छनाद्वा ।
रूपतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः । लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणः । लज्जतेर्वा
स्यादलाघाकर्मणः ।

शिप्रे इत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वित्तं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥^१

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां वित्तं
संहियते । यदासावयुक्त हरणानादित्यरस्मीन् । हरितोऽश्वानिति वा ।
अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ।

धेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थं स्यात् । रात्रीव
वासस्तनुत इति । तथापि निगमो भवति ।

पुनः समव्यद्वित्तं वर्यन्ती । समनारसीत् ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दक्षसे सगजमानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥^३

इन्द्रेण हि संहृद्यसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन । मन्दू मद्विष्णु ।
युवा स्यः । अपि वा मन्दुना तेनेति स्यात् । समानव, वर्चसेत्येतेन
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

१. अ. १. ११५. ४; अ. वे. २०. १२३. १; वा. सं. ३३. ३७.

२. अ. २. ३८. ४.

३. अ. १. ६. ७; अ. वे. २०. ४०. १; ७०. ३; सा. वे. २. २००.

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥^१

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः । सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव । समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूरणास दिव्यासो अत्याः । शूरः शक्तेर्गतिकर्मणः । दिव्या दिविजाः । अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेघ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिश इति । श्रेणिः श्रयतेः । समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्यदापन् । दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः ।

अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्वो निरतष्ट इति ।

सूरादश्वं^१ वसधो निरतष्ट^२ । इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नृपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे^३ निवर्तनं^४ यदूरे सन्निहाभवः ॥^३

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि । त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशान्यत् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनम् । दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः ।

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।^४

लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

१. श्र. १. १६३. १०; वा. सं. २९. २१.

२. श्र. १. १६३. २; वा. सं. २९. १३.

३. श्र. ३. ६. २; सा. च. १. ५३.

४. श्र. ३. ५३. २३.

शीरं पावकशोचिषम् ।^१

पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वा । आशिनमिति वा ॥ १४ ॥

कनीनके^१ विद्रुधे नवे^१ द्रुपदे^१ अर्भके ।

वभ्रू यामेषु^१ शोभेते ॥^२

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति । क्वेयं नेतव्येति वा । कमनेनानीयत इति वा । कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठान-प्रवचनानि । सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्वयोर्दारुपादोः । दारु दृणातेर्वा । द्रूणातेर्वा । तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते । अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते । वभ्रूवोरश्वयोः संस्तवः ।

इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादितृपिः प्रसंख्यायाह ।

सुवास्त्वा^३ अधि तुग्वनि ।

सुवास्तुर्नदी । तुग्व तीर्थं भवति । तूर्णमेतदायन्ति ।

कुविभंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।^४

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसन्त इत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ।

ये ते मदा आहनसो विहायस्तेभिरिन्द्रं^५ चोदय दातवे मघम् ।

ये ते मदा आहनवन्त वंचनवन्तस्तेरिन्द्रं चोदय दाताय मघम् ॥ १५ ॥

१. ऋ. ३. ८. ८; ८. ४३ ३१; ८. १०२. ११.

२. ऋ. ४. ३२. ३३. .

३. ऋ. ८. १६. ३७.

४. ऋ. ७. ५८. ५.

५. ऋ. ९. ७५. ५.

उपो॑ अ॒दशि॑ शु॒न्ध्यु॒वो न वक्षो॑ नो॒धा ई॒वा॒विर॑कृत प्रि॒याणि॑ ।

अ॒द्म॒सन्न॑ से॒सतो॑ वो॒धय॑न्ती श॒श्वत्त॒मागा॒त्पुन॑रे॒युपी॑णाम् ॥^१

उपादशि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति । शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासाध्यूढम् । इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेव । अध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव । उदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते । शाधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति । नवनं दधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुर्वत एवमुपा रूपाण्याविष्कुर्वते । अन्नसत् । अन्नान्नं भवति । अन्नसादिनोति वा । अन्नसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती । शश्वत्तमागात्पुनरेयुपीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकत-
मागात्पुनरेयुपीणाम् ।

ते वा॒शीम॑न्त इ॒ष्मिणः॑ ।^२

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम । वाश्यत इति सत्याः ।

शं॒सा॒वा॒ध्वर्यो॑ प्रति॑ मे गृणी॒हीन्द्रा॑य॒ वाहः॑ कृ॒णवा॑व जुष्टं॑ ।^३

अभिवहनस्तुतिमभिवधणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेव शस्यते । परितक्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

सुविते सु इते सूते । सुगते प्रजायामिति वा ।

सु॒विते मा॑ धाः ।^४ इत्यपि निगमो भवति ।

१. ऋ. १. १२४. ४.

२. ऋ. १. ८७. ६.

३. ऋ. ३. ५३. ३.

४. तै. सं. १. २. १०. २; का. सं. २. ८.

दयतिरनेककर्मा ।

भवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । इत्युपदयाकर्मा ।

य एक इद्विदयते वसु ।^२ इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ।

दुर्वर्तुर्भूमो दयते वनानि ।^३ इति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः ।

विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।^४ इति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोपसा विवत्तमश्विना तान् ।

अहं हि वामुतये वन्देनाय मां वामसो दोषा दयमानो अब्रुमुधत् ।^५

दयमान इति ।

नू चिदिति निपातः । पुराणनवयोः । नू चेति च ।

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् ।^६

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ।

नू च पुरा च सदने रयीणाम् ।^७

अद्य च पुरा च सदने रयीणाम् । रयिरिति धननाम । रातेर्दान-
कर्मणः ॥ १७ ॥

१. का. सं. १६. ३; तै. ब्रा. १११. ५. १३. १.

२. ऋ. १. ८४. ७; अ. वे. २०. ६३. ४; सा. वे. १. ३८६; २. ६६१.

३. ऋ. ६. ६. ५.

४. ऋ. ३. ३४. १; अ. वे. २०. ११. १.

५. अथर्वश्रुतिं भूषणं शोधयितुं नदी. दुर्गा पक्षे उल्लेखं न यत्र आये उ.

६. ऋ. ६. ३०. ३.

७. ऋ. १. ६६. ७.

विद्यामं तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।^१

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः । कच्छोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पातीति वा । कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयमसीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव । कमुदकम् । तेन छाद्यते ।

शिशिती शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।^२

निक्षयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्मात् । रहसि क्षणोतीति वा । रात्रौ नद्यत इति वा ।

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरथैः ।^३

सुतुकनः सुतुकैरिति वा । सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि थयन्ताम् ।^४

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्राप्नुवो रक्षितारो दिवेदिवे ।^५

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युः । अप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तः । रक्षितारश्च । अहन्यहनि ।

१. श्र. ५. ३६. २; सा. घे. २. ५२३.

२. श्र. ५. २. ६.

३. श्र. १०. ३. ७.

४. बा. सं. २८. ५.

५. श्र. १. ८६. १; बा. सं. २५. १४.

च्यवन ऋषिर्भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य
निगमा भवन्ति ।

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।^१

युवं च्यवनम् । सनयं पुराणम् । यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय
तत्तक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा ।

रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका
रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तान्यवः ।^२ इत्यपि निगमो भवति ।

हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । उदकं हर उच्यते । लोका
हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते ।

प्रत्यग्रे हरसा हरः शृणीहि ।^३ इत्यपि निगमो भवति ।

जुहुरे वि चितयन्तः ।^४ जुह्विरे विचेतयमानाः ।

व्यन्त इत्येपोऽनेककर्मा ।

पदं देवस्य नर्मसा व्यन्तः ।^५ इति पश्यतिकर्मा ।

वीहि शूर पुरोळाशम् ।^६ इति खादतिकर्मा ।

१. ऋ. १०. ३६. ४.

२. ऋ. ५. ६३. ५.

३. ऋ. १०. ८७. २५; छा. वे. १. ६५.

४. ऋ. ५. १६. २.

५. ऋ. ६. १. ४.

६. ऋ. १. ४१. ३; भा. वे. २०. २३. ३.

वी॒तं पा॒तं प॒यस॑ उ॒त्ति॒र्या॒याः ।^१ अ॒भी॒तं पि॒ब॒तं प॒यस॑ उ॒त्ति॒र्या॒याः ।

उत्तिर्येति गोनाम । उत्साविणोऽस्यां भोगाः । उत्सेति च ।

स्वामि॑न्म॒ म॒तिभिः॑ सु॒ते सु॒नी॒यासो॑ व॒त्स॒यवः॑ ।

गोभिः॑ क्रा॒णा अ॒नू॒पत॑ ॥^२

गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत ।

आ तू पि॒श्व ह॒रि॒मीं द्रो॒रु॒प॒स्थे वा॒शीभि॑स्त॒क्षता॑श्म॒न्मयी॑भिः ।^३

आसिञ्च ह॒रि द्रो॒रु॒प॒स्थे द्रु॒म॒म॒यस्य॑ । ह॒रिः सो॒मो ह॒रि॒त॒व॒र्णः ।
अ॒य॒म॒पी॒त॒रो ह॒रि॒रे॒त॒स्मा॒दे॒व । वा॒शीभि॑स्त॒क्षता॑श्म॒न्मयी॑भिः । वा॒शीभि॑र॒श्म॒म॒यी॒-
भि॒रि॒ति वा । वा॒ग्भि॒रि॒ति वा ।

स श॒र्द्ध॒द॒र्यो वि॒पु॒णस्य॑ ज॒न्तो॒र्मा शि॒श्र॒दे॒वा अपि॑ गु॒र्भ॒तं नः॑ ।^४

स उत्स॒ह॒तां यो वि॒पु॒णस्य॑ ज॒न्तोर्वि॒प॒म॒स्य । मा शि॒श्र॒दे॒वा अ॒ब्र॒ह्म॒च॒र्याः ।
शि॒श्म॒नं श्र॑यतेः । अपि गु॒र्भ॒तं नः॑ । स॒त्यं वा य॒ज्ञं वा ॥ १९ ॥

आ धा॒ ता ग॑च्छा॒नु॒त्तरा॑ यु॒गानि॑ यत्र जा॒म॒यः कृ॒ण॒व॒न्न॒जा॒मि ।

उ॒प॒ व॒र्ध॒हि वृ॒ष॒भाय॑ वा॒हु॒म॒न्यमि॑च्छ॒स्य सु॒भगे॑ प॒तिं म॒त् ।^५

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि । यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामि-
कर्माणि । जाम्यतिरेकनाम । बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वा उपजनः ।

१. ऋ. १. १५३. ४; अ. वे. ७. ७३. ५.

२. णु॒भ्यो। ऋ. १ १३४. २.

३. ऋ. १०. १०१. १०.

४. ऋ. ७. २१. ५.

५. ऋ. १०. १०. १०; अ. वे. १८. १. ११.

उपपेहि षुपभाय बाहुम् । अन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

द्यौर्मै^१ पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै^२ माता पृथिवी महतीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बो^३ र्योनिरन्तरत्रा^४ पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

द्यौर्मै पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता । नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महतीयम् । बन्धुः संबन्धनात् । नाभिः संनहनात् ।

नाभ्या सधदा गर्भा जायन्ते ।^२

इत्याहुः । एतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते । संबन्धव्य इति च । ज्ञातिः संज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्बो र्योनिरन्तः । उत्तान उत्ततानः । ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पजन्यः पृथिव्याः ।

शंभुः सुखंभुः ।

अथा नः शं योररपो दधात् ।^३

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् । अथापि शंभुर्वाहंस्पत्य उच्यते ।

तच्छंभोराष्टमीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।^४

इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥

१. ऋ. १. १६४. ३३; अ. वे. ९. १०. १२.

२. शुभो। तै. सं. ६. १. ७. २.

३. ऋ. १०. १५. ४; वा. सं. १९. ५५. शुभो। अ. वे. १८. १. १५.

४. तै. सं. २. ६. १०. २; श. भा. १. ८. १. २६.

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ।^१

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । एनान्यदीनानीति वा ।

यमेरिरे भृगवः ।^२

एरिर इतीतिरुपसृष्टोऽग्न्यस्तः ॥ २३ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचायमानं जसुरि न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥^३

अपि स्मैनं वस्त्रमथिभिव वस्त्रमाथिनम् । वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम । संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु । भर इति संग्रामनाम । भरतेर्वा । हरतेर्वा । नीचायमानं नीचैरयमानम् । नीचैर्निचित भवति । उक्षैरुद्धितं भवति । जस्तमिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् । श्रवश्चापि पशुमच्च यूथम् । प्रशसा च यूथ च । धनं च यूथ चेति वा । यूथ योतेः । समायुतं भवति ।

इन्धान एनं जरते स्वाधीः ।^४ गृणाति ।

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

प्र मन्दिने पितुमर्चिता वचः ।^५ प्राचंत मन्दिने पितुमद्वचः ।

गौर्वारिष्मातः ॥ २४ ॥

१. ऋ. १. ८६. १०; अ. वे. ७. १; वा. से. २५. २३.

२. ऋ. १. १४३. ४.

३. ऋ. ४. ३८. ५.

४. ऋ. १०. ४५. १; वा. से. १२. १८.

५. ऋ. १. १०१. १; सा. वे. १. ३८०.

अत्राह गोरेमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥^१

अत्र ह गोः सममं सतादित्यरश्मयः स्वं नामः । अपीच्यमपचितम् ।
अपगतम् । अपिहितम् । अन्तर्हितं वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे ।
गातुर्व्याख्यातः ।

गातुं कृणवन्नुपसो जनाय^२ । इत्यपि निगमो भवति ।

दंसयः कर्माणि । दंसयन्ति एनानि ।

कुत्साय मन्मन्द्वाश्च दंसयः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

स तुताव नैनमश्नोत्यंहतिः^४ ।

स तुताव नैनमंहतिरभोति । अहतिश्चांहश्चाहुश्च हन्तेः । निरुद्धोपघात् ।
विपरीतात् ।

बृहस्पते चर्यसे इत्पियारुम्^५ ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयति हि साकर्मा । विद्युते चावापृथिग्यो ।
वियघनात् ।

समान्या विद्युते दूरेअन्ते^६ ।

१. ऋ. १. ८४. १५; अ. वे. २०. ४१. ३; सा. वे. १. १४७; २. २६५.

२. ऋ. ४. ५१. १.

३. ऋ. १०. १३८. १.

४. ऋ. १. ६४. २.

५. ऋ. १. १६०. ५.

६. ऋ. १. ५४. ७.

समानं संमानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽन्तेः ।
ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।^१

ऋधुवन्नयाक्षीः । ऋधुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति
चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थंतरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थ-
तरमनुदात्तम् ।

अस्या ऊ पु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च ।^२

श्रवस्यतामजाश्च ।^३

अस्यै नः सातय उपभव । अहेळमानोऽकुध्यन् । ररिवान् । रातिरभ्यस्तः ।
अजाश्चेति पूषणमाह । अजाश्च अजा अजताः ।

अथानुदात्तम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवति शरदः शतम् ।^४

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोषघयो
भवन्ति । क्षीर्णा आप इति वा ।

अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥^५

१. वा. सं. ८. २०.

२. अ. १. १३८. ४.

३. अ. १.

४. अ. १०. ८५. ३६; अ. वे. १४. २. २.

५. अ. १. ११४. १; अ. वे. १. ६. १.

अत्राह गोरमन्वतु नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥^१

अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामः । अपीच्यमपचितम् ।
अपगतम् । अपिहितम् । अन्तहितं वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे ।
गातुर्व्याख्यातः ।

गातुं कृणवन्नुपसो जनाय^२ । इत्यपि निगमो भवति ।

दंसयः कर्माणि । दंसयन्ति एतानि ।

कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः^४ ।

स तुताव नैनमंहतिरश्नोति । अंहतिश्चांहश्चाहुश्च हन्तेः । निरुद्धोपधात् ।
विपरीतात् ।

बृहस्पते चयसे इत्पियारुम्^५ ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयति हिंसाकर्मा । वियुते चावापृथिव्यौ ।
वियथनात् ।

समान्या वियुते दूरेअन्ते^६ ।

१. ऋ. १. ८४. १५; अ. वे. २०. ४१. ३; सा. वे. १. १४७; २. २६५.

२. ऋ. ४. ५१. १.

३. ऋ. १०. १३८. १.

४. ऋ. १. ६४. २.

५. ऋ. १. १६०. ५.

६. ऋ. १. ५४. ७.

समानं संमानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽततेः ।
ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्यूध्नोत्यर्थे दृश्यते ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।^१

ऋधुवन्नयाक्षीः । ऋधुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति
चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थंतरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थ-
तरमनुदात्तम् ।

अस्या ऊ पु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च ।^२

श्रवस्यतामजाश्च ।^३

अस्यै नः सातय उपभव । अहेळमानोऽक्रुध्यन् । ररिवान् । रातिरभ्यस्तः ।
अजाश्चेति पूषणमाह । अजाश्च अजा अजनाः ।

अथानुदात्तम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिजर्विति शरदः शतम् ।^४

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोषधयो
भवन्ति । शीर्षा आप इति वा ।

अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विस्पतिं सप्तपुत्रम् ॥^५

१. वा. सं. ८. २०.

२. ऋ. १. १३८. ४.

३. ऐश्व.

४. ऋ. १०. ८५. ३६; अ. वे. १४. २. २.

५. ऋ. १. १६४. १; अ. वे. १. ६. १.

अस्य वामस्य वननीयस्य । पलितस्य पालयितुः । होतुर्ह्यतिथ्यस्य ।
तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणः । हरते भागं
भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः । तत्रापश्यं
सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा । विष्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्र-
मिति वा । सप्त सृप्ता संख्या । सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अथो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥^१

सप्त युञ्जन्ति रथम् । एकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा ।
चरतेर्वा । क्रामतेर्वा । एकोऽथो वहति सप्तनामादित्यः । सप्तास्मै रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति । सप्तैनमृपयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरन्नामैत-
स्मादेव । अभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रम् ।
अथुः संवत्सरः । ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन्भूतानि ।
ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः । वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यः । हेमन्तो हिमवान् । हिमं
पुनर्हन्तेर्वा । हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणम् । अनर्धमप्रत्यृतमन्यरिमन् ।
यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते । तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने^२ ।

इति पञ्चतुतया ।

पञ्चतयः संवत्सरस्य ।^३

इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन ।

पठर आहुरपितम्^४ ।

इति षष्ठतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । पद् पुनः सहतेः ।

१. ऋ. १. १६४. २; अ. वे. १. ६. २; १३. ३. ८.

२. ऋ. १. १६४. १३; अ. वे. १. ६. ११.

३. शुभ्र. ऐ. ब्रा. १. १. १४; श. ब्रा. १. ७. २. ८ पञ्चरे.

४. ऋ. १. १६४. १२; अ. वे. १. ६. १२.

द्वादशारं नहि तज्जराय ।^१

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ।^२

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शुक्लवोऽर्पिताः पटिर्न चलाचलासः ।^३

पटिथ ह वै त्रीणि च द्वातानि संवत्सरस्याहोरात्राः ।^४

इति च ब्राह्मणं समासेन ।

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ।^५

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ।^६

इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

१. ऋ. १. ११४. ११; अ. वे. १. ६. ३.

२. श्रु. १. ११४. ४८; अ. वे. १८. ८. ४.

३. ऋ. १. ११४. ४८; अ. वे. १०. ८. ४.

४. शुभ्र. गो. मा. १. ५. ५. ऐ. मा. २. १७. २. ता. मा. १२. ३. २. ३. पञ्चमे.

५. ऋ. १. ११४. ११; अ. वे. १. ६. १३.

६. शुभ्र. गो. मा. १. ५. ५; ऐ. मा. २. १७. ४; पञ्चमे.

अथोत्तरपट्टं प्रारभ्यते ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथातो देवतम् । तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् देवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवता-यामार्यं पश्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति । तान्निविधा ऋचः । परोक्षकृताः । प्रत्यक्षकृताः । आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते । प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ।^१

इन्द्रमिदं गाथिनो ब्रूहत् ।^२

इन्द्रेणैते वृत्सवो वेविषाणाः ।^३

इन्द्राय सामं गायत ।^४

नेन्द्राद्वते पवते धाम किं चन ।^५

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ।^६

इन्द्रे कामा अयंसत ।^७ इति ।

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगाः । त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

१. ऋ. १०. ८६. १०.

२. ऋ. १. ७. १; अ. वे. २०. ३८. ४; २०. ४७. ४; २०. ७०. ७;
सा. वे. १. १६८; २. १४६.

३. ऋ. ७. १८. १५.

४. ऋ. ८. ६८. १; अ. वे. २०. ६२. ५; सा. वे. १. ३८८; २. ३७५.

५. ऋ. १. ६८. १; सा. वे. २. ७२०.

६. ऋ. १. ३२. १; शुभो. अ. वे. २. ५. ५.

७. आ. अवतरन्तु भूण शोधी शक्यं नथी.

त्वमिन्द्र बलादधि^१ ।

वि न इन्द्र मृधो^२ जहि^३ । इति

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदन्यद्वि शंसत^४ ।

कण्वा अभि प्र गायत^५ ।

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वम्^६ । इति ।

अथाध्यात्मिकय उत्तमपुरुषयोगाः । अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।
यथेतदिन्द्रो वैकुण्ठः । लबसूक्तम् । वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः । अल्पश आध्यात्मिकाः ।

अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्^७ । इति । यथैतस्मिन्सूक्तं ।

अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ।

सुवक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासम् । सुवर्चा मुखेन । सुधुस्कर्णाभ्यां भूयासम् ।^८ इति ।

तदेतद्बहुलमाध्वयैवे याज्ञेपु च मन्त्रेषु ।

अथापि शपथाभिशापो ।

१. ऋ. १०. १५३. २; अ. वे. २०. ६३. ५; सा. वे. १. १२०.

२. ऋ. १०. १५२. ४; अ. वे. १. २१. २; सा. वे. २. १२१८ पञ्चरे.

३. ऋ. ८. १. १; अ. वे. २०. ८५. १; सा. वे. १. २४२; २. ७१०.

४. ऋ. १. ३७. १.

५. ऋ. ३. ५३. ११.

६. ऋ. १. ३२. १. ऋ. अ. वे. २. ५. ५.

७. ऋ. ५१. १. अ. वे. २. ६. १६ पञ्चरे.

अ॒द्या मु॑री॒य॒ यदि॑ या॒तु॒धानो॒ अस्मि॑ ।

अ॒द्या म॒ वी॒र॒र्द॒शभि॑र्वि॒यू॒याः । इति॑ ।

अथापि कस्यचिद्भ्रावस्याचिरवशात् ।

न मृ॒त्युरा॑सीद॒मृतं॑ न तर्हि॑ ।

तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळद॑मग्रे ।

अथापि वीरदेवना करमाद्यिद्भ्रावात् ।

सु॒दे॒वो अ॒द्य प्र॒पते॑दनाष्ट॒त् ।

न वि॑ जा॒नामि॑ यदि॑ वे॒दमस्मि॑ । इति॑ ।

अथापि निन्दाप्रशप्ते ।

के॒व॒ला॒घो भ॑वति के॒व॒ला॒दी ।

भो॒ज॒स्ये॒दं पु॑ष्क॒रिणी॑व॒ वेश्म॑ ।

एवमशसूक्ते शूतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च । एवमुक्त्वावचैरभिप्रायै-
र्ऋषीणा मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

१. ऋ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. १. १५.

२. ऋ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. ४. १५.

३. ऋ. १०. १२६. २.

४. ऋ. १०. १२६. ३.

५. ऋ. १०. ६५. १४.

६. ऋ. १. १६४. ३७; अ. वे. ९. १०. १५.

७. ऋ. १०. ११७. ६ तै. मा. २. ८. ८. ३. शुभो भवति ३. ११८

८. ऋ. १०. १०७. १०.

९. ऋ. १०. ३४.

तद्योऽनादिष्टदेवता मन्त्रारतेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवता स यज्ञो वा यज्ञार्हो वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकाः । नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा । अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।

याज्ञदेवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथाश्व-
प्रभृतीन्योषधिपयंगतानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्थान्
देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभागाद् देवताया एक आत्मा
बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च
सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋणयः स्तुवन्तीत्याहुः । प्रकृतिसार्वनाम्नाच्च ।
इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः । आत्मजन्मानः ।
आत्मैवैषां रथो भवति । आत्माश्वः । आत्मायुधम् । आत्मेपवः ।
आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो
वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभागादेकैकस्या अपि
बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वर्यु-
र्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः । पृथग्धि स्तुतयो भवन्ति ।
तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्मणि
कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्यां मनुष्याः
पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना चेतारस्य लोकस्य ।
तत्रैतध्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्वि
स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋष्या तं इन्द्रं स्थविरस्य वाह ।^१

यत्सं गृभ्णा मघवन्काशिरिते ।^२

अथा मुनीय यदि यातुधानो अस्मि^१ ।

अथा म वीरैर्दशभिर्वि यूयाः^२ । इति ।

अथापि कस्यचिद्भ्रावस्याचिह्मात् ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि^३ ।

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रे^४ ।

अथापि परिदेवना करमाषिद्भ्रावात् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्^५ ।

न वि जानामि यदि वेदमस्मि^६ । इति ।

अथापि निन्दाप्रशसे ।

केवलाद्यो भवति केवलादी^७ ।

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेदम^८ ।

एवमक्षसूक्ते घृतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च । एवमुक्त्वावचैरभिप्राये-
र्ज्ञपीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

१. ऋ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. ४. १५.

२. ऋ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. ४. १५.

३. ऋ. १०. १२६. २.

४. ऋ. १०. १२६. ३.

५. ऋ. १०. ६५. १४.

६. ऋ. १. ११४. ३७; अ. वे. १. १०. १५.

७. ऋ. १०. ११७. ६. तै. ब्रा. २. ८. ८. ३. शुभो मनुस्मृति ३. ११८

८. ऋ. १०. १०७. १०.

९. ऋ. १०. ३४.

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवता स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकाः । नाराशंसा इति नेरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा । अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।

याज्ञदेवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथाश्व-प्रभृतौन्योपधिपर्यन्तानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्यान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिभिरङ्गपयः स्तुवन्तीत्याहुः । प्रकृतिसावेनाम्याच्च । इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः । आत्मजन्मानः । आत्मैवैषां रथो भवति । आत्माश्वः । आत्मापुधम् । आत्मेपवः । आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिस्र एव देवता इति नेरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वर्यु-र्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्थुः । पृथग्धि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाट्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना चैतरस्य लोकस्य । तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋष्या तं इन्द्रं स्थविरस्य बाहू ।

यत्सं गृभ्णा मधवन्काशिरिते ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

आ द्वाभ्यां^१ हरिभ्यामिन्द्र याहि ।

कल्याणीज्या^२ सुरणं गृहे ते ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ।

अद्दीन्द्र^३ पित्र च प्रस्थितस्य ।

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ ६ ॥

अपौरुषविधाः स्युरित्यपरम् । अपि तु यद् दृश्यतेऽपौरुषविधं तत् । यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते । यथाक्षप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति ।

अभि क्रन्दन्ति हरितैभिरासभिः ।^४ इति ग्रावस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव ।

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्निम् ।^५ इति नदीस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव ।

होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत ।^६ इति ग्रावस्तुतिरेव ।

१. श्र. २. १८. ५.

२. श्र. ३. ५३. ६.

३. श्र. १०. ११६. ७.

४. श्र. १. १०. ८.

५. श्र. १०. ८४. २.

६. श्र. १०. ७५. ८.

७. श्र. १०. ८४. २.

। अपि बोभयविधाः स्युः । अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मिमान एते स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष चारुयानसमयः ॥ ७ ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात् । तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि । अथं लोकः । प्रातः सवनं । वसन्तः । गायत्री । त्रिवृत्स्तोमः । रथंतरं साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने । अग्नायी पृथिवीळेति स्त्रियः । अथास्य कर्म । वहनं च हविषामावाहनं च देवतानाम् । यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । इन्द्रः । सोमः । वरुणः । पर्जन्यः । ऋतवः । आग्नावैष्णवं हविर्नैवृक्मंसस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथाप्याग्नापौष्णं हविर्नैव तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

पूषा त्वेत्थ्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता आदित्यः । स त्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । अग्निरूपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्र्यं धनं भवति । विन्दतेर्वैकोपसगति । ददातेर्वा स्याद् द्रुपसगति ॥ ९ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोकः । माध्यंदिनं सवनम् । ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । पञ्चदशस्तोमः । बृहत्साम । ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधः । या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । अग्निः । सोमः । वरुणः । पूषा । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । पर्वतः । कुरसः । विष्णुः । धातुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते । पूष्णा रुद्रेण च सोमः । वायुना च पूषा । वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असी लोकः । तृतीयसवनम् । वर्षा । जगती । सप्तदशस्तोमः । वैरूपं साम । ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने

याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् । यच्च
 किञ्चित्प्रवृत्तमादित्यकर्मैव तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ।
 एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत । शरद-
 नुष्टुवेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिधिणव-
 स्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो
 रेवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननात् । छन्दांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् । यजुर्यजतेः ।
 साम सम्मितमृचा । अस्यतेर्वा । ऋचा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री
 गायतेः स्तुतिकर्मणः ।^१ त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुक्तादुदपत्त ।^२ इति
 च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्सनाता भवति । स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः ।
 उष्णीषिणी वेत्यौपमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः । ककुप् ककुभिनी भवति ।
 ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वा । उब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनात् ।

गायत्रीमेव त्रिपदा सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभति । इति च ब्राह्मणम् ।
 बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा । का तु
 त्रिता स्यात् । तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृद्धश्च । तस्य स्तोभनीति वा ।

यत् त्रिरस्तोभत् तत् त्रिष्टुभस्त्रिष्टुभम् ।^४ इति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा ।

जलगत्यमानोऽसृजत् ।^५ इति च ब्राह्मणम् । विराड्विराजनाद्वा ।
 विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात्संपूर्णाक्षरा । विराधनादूनाक्षरा ।
 विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम् । पिपीलिका पेलते-
 गतिकर्मणः ।

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजः । हविर्भाजः । ऋग्भाजश्च
 भूयिष्ठाः । काश्चिन्निपातभाजः । अधोताभिधानं संयुज्य हविश्चोदयति ।

१. दे. मा. ३. २

२. दे. मा. ३. ३.

३. दे. मा. ३.

४. दे. मा. ३.

५. णुयो दे. मा. ३.

इन्द्राय वृत्रमे ।^१ इन्द्राय वृत्रवुरे । इन्द्रायोहोसुच^२ इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तोति । वृत्रहा । पुरन्दरः । इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायोदनं देहि । स्नातायानुलेपनम् । पिशासते पानीयमिति ॥ १३ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थोलाण्ठीविः । न क्रोपयति न स्नेहयति । त्रिम्य आख्यातेभ्यो जायत इति षाकपूणिः । इतात् । अक्ताद्गधाद्वा । नीतात् । स खल्वेतैरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥^३

अग्निमीळेऽग्निं याचामि । ईळिरध्येषणाकर्मा । पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा । द्युस्थानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं ह्यातारम् । जुहोतेर्होतैर्योर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् ।

तस्यैषापरा भवति । १५ ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।

स देवाँ एह वक्षति ॥^४

१. मै. सं. २. २. ११.

२. मै. सं. २. २. १०.

३. ऋ. १. १. १.

४. ऋ. १. १. २.

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहस्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरिति । अध्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ।

ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो अग्निम् ।

धृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥

अभिमनन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा । संमाननाद्वा । कल्याण्यः । स्मर्यमानासः । अग्निमित्यापमिकम् । धृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त । नसतिराप्नोतिकर्मा वा । नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । विहर्यतीति ।

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारत् ।^२ इत्यादिव्यमुक्तं मन्यन्ते ।

समुद्रादुपेपोऽद्भ्य उदेति ।^३ इति च ग्राहणम् ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

अग्निः सर्वा देवताः^४ । इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपणो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातृरिश्वाणमाहुः ॥^५

१. ऋ. ४. ५८. ८; वा. सं. १७. ८१.

२. ऋ. ४. ५८. १; वा. सं. १७. ८८.

३. को. भा. २५. १.

४. अ. भा. २. ३; तै. भा. १. ४. ४. १०, ज्यो. अ. भा. १. १. ४; ता. भा. २. १. १२; घृ. भा. २. १. १२; य. भा. २. ७; श. भा. १. १. २. ८; मै. सं. १. ४. १४ आ. अग्निः ५५१ वै. उभेरेसे. ८.

५. ऋ. १. ११४. ४६; अ. वे. १. १०. २८.

इममेवाग्निं महान्तं च आत्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजः । गरुत्मान् गरणवान् । गुर्वीरमा । महात्मेति वा ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निः । निपातमेवेते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद । जातानि वैनं विदुः । जाते जाते विद्यत इति वा । जातवित्तो वा । जातधनः । जातविद्यो वा जातप्रजानः ।

यत्तज्जातः पश्चन्नविन्दत इति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् ^१ इति ब्राह्मणम् ।

तस्मात्सर्वानृतून्यशवोऽग्निमभिसर्पन्ति ^२ इति च ।

तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्च^१ हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो बहिरासदे^३ ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानम् । अपि वोपमार्थं स्यात् । अश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बहिरासोदत्त्विति । सदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतपोषु विद्यते । यत्तु किञ्चिदग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरिति । अप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसो उच्येते । ततो नु मध्यमः ।

अभि प्रवन्त समनेव योपाः^४ । इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

अथासावादित्यः ।

१. मै. सं. १. ८. २. शुओ। ऐ. ब्रा. ३. ३६. श. ब्रा. ९. ५. १. ६८.

२. मै. सं. १. ८. २.

३. ऋ. १०. १८८. १.

४. ऋ. ४. ५८. ८. शुओ। उपरि परिच्छेद १७ओ.

उदु त्वं जातवेदसम्^१ । इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निर्ह्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा ।
निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्मात् । विश्वान्नरान्नयति । विश्व एनं नरा नयन्तीति
वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य
वैश्वानरः ।

तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिथीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण^२ ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । राजा
यः सर्वेषां भूतानामभिश्चरणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतो
स्यामेति ।

तत्को वैश्वानरः । मध्यम इत्याचार्याः । वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युर्ममिर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं मेतु^३ ॥

प्रब्रवीमि तत् महत्त्वं माहाभाग्यम् । वृषभस्य वपितुरपाम् । यं पूरवः
पूरयितव्या मनुष्याः । वृत्रहणं मेघहनम् । सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः ।
दस्युर्दस्यतेः । क्षयार्थात् । उपदस्यन्त्यस्मिन्नसाः । उपदासयति कर्माणि ।
तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन् । अवाधूनोदपः काष्ठा । अभिनत् शम्बरं मेघम् ।

१. श्र. १. ५०. १; अ. वे. १३. २. १६; २०. ४७ १३; सा. वे. १. ३१;
वा. सं. ७. ४१; ८. ४१.

२. श्र. १. ६८. १; वा. सं. २६. ७.

३. श्र. १. ५८. ६.

अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः । रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः । तामनुकृतिं होताग्निमास्ते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन^१ प्रतिपद्यते । सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेत । आग्नेयो हि भवति । तत आगच्छति मध्यमस्याना देवता । रुद्रं च मरुतश्च । ततोऽग्निमिहस्थानमग्नैव स्तोत्रियं शंसति ।

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति । एतस्य हि द्वादशविधं कर्म ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः^२ । इति ।

अथापि निविस्सौर्यवैश्वानरी भवति ।

आ यो द्वां मात्या पृथिवीम्^३ । इति । एष हि द्वावापृथिव्यावाभासयति ।

अथापि छान्दोमिकं सूक्तं^४ सौर्यवैश्वानरं भवति ।

दिवि पृष्टो अरोचत^५ । इति । एष हि दिवि पृष्टो अरोचतेति ।

अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं^५ सौर्यवैश्वानरं भवति ।

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरोऽयं यत् ताम्या जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति ।

यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मेव तावद् भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः । उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः ।

अथादिस्मात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कर्म वा मणि वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगामयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्प्रदीप्यते । सोऽयमेव सम्पद्यते ।

अथाप्याह ।

१. अ. १. ८. ९.

२. मं. मं. २. १. २; शुभो. को. पा. ४. ३; १९. २.

३. शो. धौ. ए. ८. २२. १.

४. वा. सं. ११. ६२.

५. अ. १०. ८८.

वैश्वानरो यतते सूर्येण^१ । इति । न च पुनरात्मनात्मा संयतते ।

अग्न्येनैवान्यः संयतते । इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति ।
इतोऽस्याचिपस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वेवमवक्ष्यत् ।

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा
सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीया
प्रवादा अभविष्यन् । आदित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्निति । उदेपीति
अस्तमेपीति । विपर्येपीति । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा
भवन्ति । अग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति । वहसीति । पचसीति । दहसीति ।

यथो एतद्वर्पकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुचैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यप्रयः^२ ।

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नयानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आ ववृत्रन्तसर्दनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते^३ ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिः । आदित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्य-
रश्मयः । ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते । सहस्थानादुदकस्यादित्यात् ।
अथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम । जिघत्तः सिञ्चतिकर्मणः ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

१. श्र. १. ६८. १; वा. सं. २६. ७. शुभो आगसे। परिच्छेद.

२. श्र. १. १६४. ५१.

३. श्र. १. १६४. ४७; अ. वे. ६. २२. १.

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति घामच्छद्दिवि खलु वै भूया वर्पति महतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा खलु वै असावादिशोऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽयं वर्पति ।^१ इति ।

यथो एतद्गोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याभ्रायवचनादेतद् भवति ।

यथो एतद्वैश्वानरो यो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्ति । अस्ति हि सौर्यं एककपालः पञ्चकपालश्च ।

यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी वैश्वानरः^२ । संवत्सरो वैश्वानरः^३ । ब्राह्मणो वैश्वानरः^४ । इति ।

यथो एतन्निविस्सौर्यं वैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति ।

यो विद्भ्यो मानुषोभ्यो दीदेत्^५ । इत्येष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ।

यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं^६ सौर्यं वैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ।

जमदग्निभिराहुतः^७ । इति । जमदग्नयः प्रजमित्ताग्नयो वा । प्रज्वलिताग्नयो वा । तैरभिहुतो भवति ।

यथो एतद्विष्ण्वान्तोय सूक्तं^८ सौर्यं वैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

इविष्ण्वान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधर्यापप्रथन्त ॥

१. ऋग्वे. कौ. मा. ११. १०; तै. सं. २. ४. १०; मै. सं. २. ४. ८.

२. ऋग्वे. श. मा. १३. ३. ८. ३.

३. श. मा. ५. २. ५. १५; ६. ६. १. ५.

४. ऋग्वे. तै. मा. ३. ७. ३. २.

५. ऋग्वे. कौ. मा. ५. ८. शा. श्रौ. ८. २२. १.

६. वा. सं. ३२. ८२. ऋग्वे. आगदे। परिच्छेद.

७. भा. श्रौ. सू. ८. १; शा. श्रौ. सू. १०. १०. ८.

८. ऋ. १०. ८८. १.

हवियंत्पानीयम् । अजरम् । सूर्यंविदि । दिविस्पृणि । अभिहुतं
जुष्टमानी । तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च । एतेभ्यः सर्वेभ्यः
कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथस्त । अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृम्णात् विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति
वागृल्लत माध्यमिका देवगणाः । विश इव राजानमुपतस्थुः । ऋग्मिय-
मृग्मन्तमिति वा । अचंतीयमिति वा पूजनीयमिति वा । अहरद्यं दूतो
देवानां विवस्वत आदित्याद् । विवस्वान्विवासनवान् । प्रेरितवतः
परागताद्वा । अपि वा अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहतरिमाह ।
मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ।

अथैनमेताभ्या सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तोति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूणिश्चरति प्रजानन् ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते । मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निः ।
ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त एव । प्रजां स्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां
यज्ञसंपादिनाम् । अपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तसर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति
स्वरमाणः ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिमी रोदसिप्राम् ।

तमू अकृण्वस्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजीजनन् शक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः
आ पूरणम् । तमकुर्वस्त्रेधाभावाय । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्योति शारूपिणः ।

यदस्य दिवि तृतीयं तदसावदित्यः^१ । इति हि ब्राह्मणम् । तदग्नीकृत्य स्तोति ।

अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तोति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियांसो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिणू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा^३ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् आदितेयम् अदितेः पुत्रम् ।
यदा चरिणू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणौ । उषाश्चादित्यश्च ।
मिथुनौ कस्मात् । मिनोतिः श्रयतिकर्मा । धु इति नामकरणः । यकारो
वा । नयतिः परः । वनिर्वा । समाश्रितावन्योन्यं नयतः । वनुतो वा ।
मनुष्यमिथुनावष्येतस्मादेव । मेघन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ।

अथैनमेतयान्नोकृत्य स्तोति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञिन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुर्तिसधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत्^४ ॥

१. ऋ. १०. ८. १०.

२. आगुं भूण भणुं नधी.

३. ऋ. १०. ८८. ११.

४. ऋ. १०. ८८. १७.

यत्र विषदेते दैव्यो होतारौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । कतरो
नो यज्ञे भूयो वेद । इत्याश्वनुवन्ति तत्सहमर्दनं समानास्यानां ऋत्विजरतेषां
यज्ञं समनुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपण्यो ३ वसते मातरिश्वः ।

तावदधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो नि पीदन् ॥

यावन्मात्रमुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य
संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहीति यथा । सुपण्यः सुपतनाः । एता रात्रयो
वसते मातरिश्वज्योतिर्वर्णस्य । तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो
होतास्याग्नेर्होतुरवरो निपीदन् ।

होतृजपस्त्वन्निर्वैश्वनरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्नि होत्राय
सह वित्रा वैश्वानरेण^२ । इति । इममेवाग्नि सवितारमाह । सर्वस्य प्रसवितारम् ।
मध्यमं वा । उत्तमं वा पितरम् ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरः ।
निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते भजते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

નિરુક્ત

અધ્યાય પહેલો

ૐ શબ્દસંગ્રહ સંકલિત થયો છે. તેની વ્યાખ્યા કરવાની છે. આ શબ્દ-સંગ્રહને “નિધણ્ડુઓ” કહે છે. “નિધણ્ડુઓ” શાથી (કહેવાયા)? એ બધા મંત્રાર્થસૂચક છે, વેદોર્થોના લક્ષ્યલક્ષ્યને સંકલિત કર્યા છે. “તે નિગન્તુ (=અર્થદર્શક) હોવાથી જ, વ્યુત્પત્તિથી નિધણ્ડુઓ કહેવાય છે” એમ ઔપમન્યવ (માને છે.)

અથવા આ + √હ્રન્ માંથી યે હોય (કેમકે) સાથે મૂકેલા (સમ્ + આ + હ્રન્) છે, અથવા તો, સાથે આણેલા (સમ્ + આ + હ્ર) છે (તેથી નિધણ્ડુઓ કહેવાયા હોય).

હવે જે ચાર પદસમૂહો હોય છે તે આ પ્રમાણે : ^{નામ} નામ અને ^{વ્યાખ્યા} વ્યાખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાતો. એમાં નામ અને વ્યાખ્યાતની આ વ્યાખ્યા બતાવી છે : જેમાં ભાવ (= ક્રિયા) મુખ્ય હોય તે વ્યાખ્યાત. જેમાં સત્ત્વ પ્રધાન હોય તે નામો. હવે, જ્યાં (= જે વાક્યમાં) અને ભાવપ્રધાન હોય, ત્યાં પૂર્વાપર બનતી (= પૂર્વેની અવસ્થામાંથી પછીની અવસ્થામાં ગતિ કરતી) ક્રિયાને વ્યાખ્યાત વડે નિર્દેશાય છે, જેમકે ‘જાય છે,’ ‘રાંધે છે.’ શરૂઆતથી માંડીને સમાપ્તિ પર્થતની, મૂર્ત (= સિદ્ધ) બનેલી, સત્ત્વરૂપ બનેલી (સમગ્ર ક્રિયા) ને સત્ત્વનામથી (નિર્દેશાય છે), જેમકે ‘ગમન,’ ‘પાક’. ઝડપ : (= ‘આ’ દર્શક સર્વનામ) એ સત્ત્વોનો સાધારણ નિર્દેશ કરે છે, (જેમકે) ગાય, ઘોડો, પુરુષ, હાથી. (જ્યારે) મર્યાદા (= ‘મૂ’, ‘થવું’, ક્રિયા) એ ભાવનો (નિર્દેશ કરે છે જેમકે) ખેતર છે, સૂએ છે, જાય છે, ભોજી રહે છે. ઔદુગ્ધરામણ (ને મતે) “વાણી કેવળ ઇન્દ્રિયોમાં જ નિત્ય છે.” (૧)

એમ થતાં (પદના) ચાર પ્રકાર (પાડવા) યોગ્ય ન રહે, કે એકસાથે ઉત્પન્ન ન થયેલા શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ અને (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રે દર્શાવેલો યોગ (= પ્રત્યયસંબંધ) પણ (સિદ્ધ ન રહે). પરંતુ શબ્દની વ્યાપકતાને લીધે (આ બધું) શક્ય છે). ઉપરાંત સુક્રમતા હોવાને કારણે લોકોમાં બવહાર માટે શબ્દો વડે જ નામકરણ થાય છે. તે (શબ્દો)નું અધિધાન મનુષ્યોની જેમ જ દેવતાઓમાં પણ છે. મનુષ્યોનું જ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી, કર્મોની સિદ્ધિ દર્શાવતા મંત્રો વેદોમાં આપવામાં આવ્યા છે. . . .

પાખ્યાયણિને મતે ભાવના વિકાર હોય છે : જન્મે છે, છે, પરિવર્તન પામે છે, વધે છે, ઘટે છે અને નાશ પામે છે. 'જન્મે છે' તે પૂર્વાવસ્થાનો આરંભ દર્શાવે છે, પણ પછીની અવસ્થાનો નિર્દેશ કે નિષેધ કરતો નથી. 'છે' તે ઉત્પન્ન થયેલ સત્ત્વને નિશ્ચિત કરે છે. 'પરિવર્તન પામે છે' એટલે ક્ષય ન પામનાર વસ્તુનો મૂળ તત્ત્વમાંથી વિકાર. 'વધે છે' એટલે પોતાનો કે અંગનો ઉત્કર્ષ. જેમકે 'વિજ્યથી વૃદ્ધિ પામે છે' કે 'શરીરે વધે છે'. 'ક્ષય પામે છે'ની વ્યાખ્યા એની સાથે જ થઈ ગઈ એનાથી વિરુદ્ધ. 'વિનાશ પામે છે' તે પછીની અવસ્થાનો આરંભ દર્શાવે છે, પણ પૂર્વની અવસ્થાનો નિર્દેશ કરતો નથી કે નિષેધ કરતો નથી. (૨)

ભાવના આથી જુદા વિકારો તે આના જ વિકારો હોય છે એમ કહ્યું છે. તે સંદર્ભ પ્રમાણે કહી લેવા.

શાક્ટાયનને મતે વજ્રજેડાયેલા ઉપસર્ગો કરો અર્થ પ્રગટ કરતા નથી, પરંતુ નામ અને આખ્યાતના (અન્ય) કર્મ (=અર્થ) સાથેના ઉપસર્ગો (=ગૌણ સાંયોગિક અર્થો) ના જ સૂચક બની શકે છે. ગાગ્યને મતે આ પદો (=ઉપસર્ગો)ના અર્થો વિવિધ હોય છે. તેથી એમાં પદનો જ (વિશિષ્ટ) અર્થ કહી છે તે નામ અને આખ્યાતના અર્થમાં થયેલા વિકારને વ્યક્ત કરે છે.

આ તે 'આ તરફ'ના અર્થમાં (વપરાય છે).

પ્ર, પરા તે એનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

અભિ 'ની સામે' (ના અર્થમાં).

પ્રતિ તે એનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

અતિ, સુ આદર દર્શાવવા (ના અર્થમાં).

નિર્, દુર્ તે એનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

તિ, ઇવ 'નીચે તરફ' (ના અર્થમાં).

ઉદ્ તેનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

સમ્ એક સાથે થવાના (અર્થમાં).

વિ, ક્ષપ તેનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

અનુ સાદૃશ્ય કે 'પાછળ' (ના અર્થમાં).

અપિ સંસર્ગ (ના અર્થમાં).

ઉપ પાસે (ના અર્થમાં).

પરિ 'બધી બાજુએ હોયું' (ના અર્થમાં).

અધિ 'ની ઉપર હોયું' કે 'ઐશ્વર્ય' (ના અર્થમાં).

આમ તેઓ જુદા જુદા અર્થો ખતાવે છે. તે ધ્યાનમાં લેવા. (ઠ)

હવે નિપાતો. (તે પણ) વિવિધ અર્થોમાં પ્રયોજાય છે. ક્યારેક ઉપમાના અર્થમાં, ક્યારેક ક્રમો (= અર્થો) ના સંયોજનના અર્થમાં, ક્યારેક પદપૂરણ તરીકે.

તેમાંથી આ ચાર ઉપમાના અર્થમાં હોય છે.

હવે (પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત) ભાષામાં અને વેદોમાં (ઉપમાર્થે) યોજાય છે.

અગ્નિ જેવો, ઇન્દ્ર જેવો.

ન (પ્રશિષ્ટ) ભાષામાં નિષેધના અર્થવાળો છે, વેદોમાં (ઉપમા અને નિષેધ) બંને (અર્થોમાં) પ્રયોજાય છે.

ઇન્દ્રને દેવ ન માન્યો.

એમાં નિષેધના અર્થમાં છે. જેનો નિષેધ કરાતો હોય તેની આગળ તેનો પ્રયોગ કરાય છે.

સુરામાં દુર્મદ બનેલાઓ જેવા.

એમાં ઉપમાના અર્થમાં છે. જેની ઉપમા અપાઈ હોય તેના પછી તેનો પ્રયોગ કરાય છે.

ચિદ્-એ અનેક અર્થવાળો છે. 'પૂજ્ય આચાર્ય' આ સમજાવશે? એમાં આદરનો અર્થ છે. આચાર્ય શાથી? આચાર મૂલ્ય કરાવે તે આચાર્ય. (જ્ઞાનના) વિષયોને વ્યવસ્થા અર્પે છે તેથી. અથવા જુદાં સંચિત કરે (ક્રમશઃ વ્યવસ્થિત કરે, વધારે) છે (તેથી આચાર્ય કહેવાય છે). 'દહી જેવું' એમાં ઉપમાર્થ છે. 'કુહમાય (= કળથી) તો લાવ' એમાં તિરસ્કારના અર્થમાં છે. કુતોમાં બેસી જાય છે (નાશ પામે છે, સીકે છે) તેથી કુહમાય.

નુ-એ અનેક અર્થોવાળો છે. 'તેથી આમ કરશે' એમાં હેતુ (= કારણ) દર્શાવવા (પ્રયોજાય છે). 'શી રીતે કરશે' તેમાં વળતો પ્રશ્ન કરવા માટે. તેમજ 'સાચે જ તેમ ક્યું છે?' એમાં પણ (એ જ અર્થમાં) પ્રયોજાય છે. વળી ઉપમાના અર્થમાં પણ હોય છે.

જેમ વૃક્ષની ડાળીઓ તેમ તારી, હે અનેકશઃ આવાહન કરાયેલ (ઇન્દ્ર)!

જેમ 'વૃક્ષ'ની શાખાઓ તેમ 'તારી', હે અનેકવાર આવાહન કરાયેલ (કન્દ) !
 યયા: = એટલે શાખાઓ, ✓ વૌ માંથી પવનમાં જતી (= ચાલતી, હાલતી) હોય
 છે (તેથી). શાખા એટલે આકાશમાં સતારી (= રહેતારી), અથવા ✓ શક્ માંથી.
 હવે અર્થસંયોજક (સર્વોપસંગ્રહ) તે છે જેના આગમનથી અર્થોત્ત
 લિન્નત્વ નિશ્ચિત રીતે જણાય છે, પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક નહિ, કેમકે તેમાં તે
 જુદા નિર્દેશ દ્વારા જ લિન્નતા રહેલી છે.

જ સમુચ્ચયના અર્થમાં અને સાથે પ્રયોજાય છે.

હું અને તું, હે વૃત્તહન્તા !

એ જ અર્થમાં

દેવોને માટે અને પિતૃઓને માટે માં યા (પણ પ્રયોજાયો છે).

વા વિચારણાના અર્થમાં, જેમકે

અરે, આ પૃથિવીને હું અહીં મૂકીશ કે ત્યાંહી?

વળી સમુચ્ચયના અર્થમાં પણ હોય છે.

વાયુ તને અને મનુ તને. (૪)

અહ અને હ વિનિમ્લ (= મર્યાદા) ના અર્થવાળા છે, (અને એમાંથી)
 આગલા સાથે પ્રયોજાય છે. જેમકે 'આ આમ કરે, આ આમ', 'આમ કરશે,
 આમ નહીં કરે.'

હવે ઉકાર પણ એ જ અર્થમાં પાછલા સાથે (પ્રયોજાય છે). 'આ
 લોકો જોહું જોશે છે, પણ તેઓ સાચું કહે છે.' વળી પાદપૂરક પણ છે.

આ, તે.

હિ-અનેક અર્થોવાળો છે. 'તેથી આમ કરશે' એમાં કારણ દર્શાવવા.
 'કરશે શી રીતે?' એમાં વળતો પ્રશ્ન કરવા. 'શી રીતે પૂરું કરવાનો?' એમાં
 હયાં દર્શાવવા.

કિલ્-જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ બતાવવા (પ્રયોજાય છે). જેમ કે 'આમ જ છે'.
 વળી વળતો પ્રશ્ન કરવામાં પણ નુ, નનુ-એમની સાથે પ્રયોજાય છે. 'આમ
 નહોતું શું?' 'આમ જ હતું કે?'

મા-નિષેધના અર્થમાં. જેમ કે 'કરીશ મા.' અને 'લઈશ મા.'

હવે પછી (નિષેધના અર્થમાં). 'ખસ કર.' 'ખડુ ક્યું.' વગી પાદપૂરક તરીકે પછી. 'તે આમ બન્યું.'

શશ્વત્-(પ્રશિષ્ટ) ભાષામાં અનિશ્ચિતતાના અર્થમાં. 'એમ હતું કે?' એમ વળતા પ્રશ્નના અર્થમાં. 'એમ હશે ખરું?' એમ પોતાને ન પૂછ્યું હોય ત્યારે.

નૂનમ્-(પ્રશિષ્ટ) ભાષામાં અનિશ્ચિતતાના અર્થમાં. વેદોમાં અનિશ્ચયાત્મક અને પાદપૂરક બંને અર્થમાં.

અગત્યે ઈન્દ્રને માટે હવિષ નક્કી કરીને (પછી તે) મરુતોને આપવાની ઈચ્છા કરી. એવો (= ત્યારે) ઈન્દ્ર આવીને શોક કરવા લાગ્યો. (૫)

ન તો આજ છે, ન કાલ. જે થયું જ નથી તેને કોણ જાણે? અન્યનું ચિત્ત તો અસ્થિર જ હોવાનું. વગી જે અપેક્ષિત તે નાશ પામ્યું છે.

ન તો આજ છે, (એટલે) અત્યાર કે નથી તો આવતી કાલ. અલ્પ-આ જ દિવસે. યું તે દિવસનો પર્યાય છે. ✓ યુત્વ એ (ધાતુ)માંથી. ધ્વઃ રાહ જોવા યોગ્ય કાળ. હ્યઃ પૂરો થઈ ગયેલો કાળ. કોણ તેને જાણે, જે અદ્ભુત છે? કોણ તેને જાણે જે નથી થયું? આ બીજું જે 'અદ્ભુત' તે પછી જાણે (પૂર્વે) નથી જ થયું. 'અન્યનું' ચિત્ત તો હોવાનું જ અસ્થિર'-(લુટી લુટી વસ્તુઓ) પ્રત્યે આકર્ષાતું. અન્ય-(ઘેર) ન આણવા યોગ્ય ચિત્તમ્-✓ ચિત્ત્માંથી. ઉતાઘીતં વિવનર્ણાતિ-વગી વિચારી રાખેલું તે પમુ નાશ પામે છે. વિચારી રાખેલું-અભિપ્રેત.

હવે (નૂનમ્) પદપૂરણ તરીકે પછી (વપરાય છે.) (૬)

હે ઈન્દ્ર ! (ખરે જ) તારી તે પુષ્કળ હક્ષિયા પ્રશંસકને સામું વરદાનનું હોહન કરો. સ્વરૂપાહરણે આપ. (એમને) મૂડી ન દે. આગ્ય અમને (પ્રાપ્ત થાઓ). વીરો સાથે અમે સભામાં મદાન શબ્દ ઉચ્ચારીએ.

તે તારો (પુરસ્કાર) પ્રશંસકને વરદાનનું પ્રદાન કરો. વર પસંદ કરવા યોગ્ય હોય છે. જરિતા-વખાણ કરનાર. દક્ષિણ. પુષ્કળ-મધ-(ધન)વગી. મધ એ

ધનનો પર્યાય છે. દાનના અર્થવાળાં ✓ મંહૂ માંથી. દક્ષિણા 'સમૃદ્ધ કરવું' એ અર્થવાળાં ✓ દક્ષ માંથી, સમૃદ્ધિ વિનાનાને સમૃદ્ધ કરે છે, તેથી. અથવા, દિશાને ઉદેશીને, જમણી તરફ જવાથી. દિશાનું ઉત્પત્તિકારણ હાય છે. દક્ષિણ (= જમણો) હાય, 'ઉત્સાહ' અર્થવાળાં ✓ દક્ષ માંથી. અથવા દાનના અર્થવાળાં ✓ દાક્ષ માંથી એ હોય. હસ્ત, ✓ હૃત્ માંથી. પ્રહારમાં વેગીલો છે. સ્તુતિપાઠકોને ઇચ્છિત પદાર્થો આપ. અમને પસાર કરી ન જઈશ. અમને મૂકી દબને ન આપીશ. ભાગ્ય અમને (પ્રાપ્ત) થાઓ. અમારી સમિતિઓમાં (અમે) મહાન્ શબ્દ કરીએ. મગઃ, ✓ મજ્ માંથી. વૃદ્ધ એ મહાનનો પર્યાય છે, બધી બાબતુ વધેલું હોય છે. વીરોવાળાં કે દયાણુકારક પુત્રોવાળાં. વીર અભિત્રાને વિખેરી નાખે છે (વિ + ફેર), કે ગતિઅર્થક ✓ વી માંથી, કે. ✓ વીર્ય માંથી.

‘સોમ’ સમગ્રતાના અર્થમાં કે પદપૂરણ તરીકે.

આદિત્યે તેમને મોકલી.

મોકલી, કે બધી દિશામાં મોકલી. અને

સૂર્યે પિતાનાં કિરણો બધી તરફ પ્રગટ કર્યાં.

સૂર્યે બધી બાબતુએથી પ્રગટ કર્યાં. સુરુચઃ—સૂર્યના કિરણો. પૂજ. તેજસ્વી હોવાને કારણે. અથવા તે ‘સોમ’ એ (શબ્દ) પંચમીના અર્થનો પ્રત્યય (ત્ત્વ) નિર્ણયક લે છે. સોમનઃ — સોમતઃ — સોમાતઃ — મર્ધાદાથી.. સોમા એટલે છેડા, જે દેશને જોડે છે તેથી.

‘સ્વ’ મર્ધાદિત કરવાના અર્થવાળું. અનુદાત સર્વનામ છે. ‘અધ’ નો પર્યાય છે એમ કેટલાક (માને છે.) (૭)

એક પાપક ઋત્યાઓને પુષ્ટ કરતો બેસે છે. એક શક્યરી છંદમાં ગાયત્ર સૂકત ગાય છે. એક બ્રહ્મા પ્રસંગે પ્રસંગે વિદ્યા આચરે છે. જ્યારે એક યજ્ઞની ક્રિયાઓ આચરે છે.

એમાં ઋત્વિજોનાં કર્મોના વિનિયોગ આદેશ્યો છે. એક ઋત્યાઓને પુષ્ટ કરતો બેસે છે—પુષ્ટવાન્ (પોષણ કરનાર)—હોતા. ઋત્વ-પૂજનું સાધન. એક

શકવરીમાં ગાયત્રી 'છંદ' ગાય છે-તે ઉદ્ગાતા. ગાયત્રમ્-સ્તુતિ 'ના' અર્થવાળા
 ✓ગૈ માંથી. શકવરી નાચાઓ-✓શક્ માંથી. જાણવા મળે છે. તેમ-
 "તેથી જેમના વડે યત્રને હણવા શક્તિમાન થયો તે શકવરીઓની વિશેષતા."
 એક બ્રહ્મા પ્રસંગે પ્રસંગે શાસ્ત્ર દર્શિ છે. બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યાઓ ધરાવે છે, બધું
 જાણવા શક્તિમાન છે. વ્રહ્મા-શ્રુતિઓમાં બધી રીતે સમૃદ્ધ હોય છે. વ્રહ્મા-બધાથી
 બધી રીતે મોટું. એક અધ્વર્યુ-યજ્ઞનાં પરિમાણને માપે છે. અધ્વર્યુ-યજ્ઞને જોડે
 છે. યજ્ઞને દોરી જનારો. અથવા યજ્ઞને ચાહે છે. કે પછી, અધિ + ✓ઈ ને યુઃ
 અનુગ (લાગ્યો હોય). અધ્વર એ યજ્ઞનો પર્ચાય. ✓દ્વૃ હિંસાના અર્થવાળું
 છે, તેનાથી વિરુદ્ધ અર્થ.

કેટલાકને મતે (ત્વ) નિપાત છે. પણ તો પછી નામ અનુદાત પ્રકૃતિવાળું-
 શી રીતે હોઈ શકે? વળી આમાં તો વિકારો દેખાય છે.

પરંતુ તેઓએ તને મિત્રતામાં સ્થિર દહ્યો છે. એમાં દ્વિતીયામાં.

વળી, કેટલાકને તેણે દેહ સમર્પ્યો. એમાં ચતુર્થીમાં.

અને વળી પ્રથમા બહુવચનમાં-(૮)

(સમાન) આંખવાળા (=દષ્ટિવાળા) અને જ્ઞાનવાળા (=જ્ઞાનવાળા)
 મિત્રો મનના વેગમાં સમાન બન્યા નહિ. કેટલાક સહેજ જ પહોંચતા,
 તો કેટલાક બગલ સુધીના (પહોંચતા પાણીવાળા), (તો કેટલાક)
 જ્ઞાન કરી શકાય એવા તળાવો જેવા દેખાયા (=જણાયા).

આંખવાળા અને જ્ઞાનવાળા મિત્રો. અક્ષિ ✓ચૈષ્ માંથી. આગ્રાયણને મતે
 ✓અઙ્ઙ માંથી. જાણવા મળે તેમ - "તેથી તે જણે (ખીજ બધાં અંગો કરતાં)
 વધુ વ્યક્ત હોય છે." કર્ણ ✓કૃત્ માંથી. એનું દાર કાપેલું હોય છે. આગ્રાયણને
 મતે ✓ઋઙ્ઙ માંથી. જાણીતું છે તેમ - "(સખે) જણે આકાશમાં વિસ્તરતા
 (જાન) તરફ જાય છે." મનના પ્રવેગમાં અસમાન બન્યા. ખીજ કેટલાક મુખ સુધી
 પહોંચતા (પાણીવાળા) છે. અન્ય કાખ સુધી પહોંચનારા. આર્યમ્ - ✓અસ્ માંથી.
 અથવા એના તરફ જન વહે છે એથી. દદ્ન - વહેવાના અર્થવાળા ✓દૈષ્ માંથી.
 અથવા ✓દસ્ માંથી હોય. વધુ ને વધુ દૈષ્ મળે જાય છે. તળાવો જેવા

કેટલાક પ્રસ્નેય દેખાયા. પ્રસ્નેય - સ્નાન-માટે યોગ્ય. હૃદય - 'અવાજ' ના અર્થવાળા ✓ હ્રાદ માંથી કે શીતળ કરવાના અર્થવાળા ✓ હ્રાદ માંથી થે હોય.

વળી (ત્વ) સમુચ્ચયના અર્થમાં પણ હોય છે.

પર્યાયો અને અધિનોને સમતુ.

એટલે કે અધિનો સાથે સંબંધિત અને પર્યાયો.

હવે જ્યારે અર્થ પ્રવૃત્ત થાય (= પૂરો સમજાય) ત્યારે પણ અનિયત અક્ષરોવાળા (ગદ્ય) અર્થોમાં જે વાક્ય-પૂરકો આવે છે તે નિયત અક્ષરોવાળા (પદ્યઅર્થો)માં પદ્યપૂરણ હોય છે. નિરર્થક હોય છે. કમ્, ઈમ્, ઇવ્ અને જ. (૯)

ત્વચાના રક્ષણ (= વસો) વિનાના પુષ્કળ સંતાનોવાળા મનુષ્યોએ જાણે વરુઓથી હરીને આઠંદ ક્યું : શિશિર જીવન માટે (આવે).

શિશિર જીવન માટે. શિશિર - ✓ શ્ચ માંથી કે ✓ સમ્ માંથી.

નિંઓવાયેલા આ (સોમરસ) ને વહેવા દો.

નીચવેલા એને છોડી દો.

તેને અમારી ઉક્તિઓ સમૃદ્ધ કરો.

તેને સમૃદ્ધ કરો-અમારી ઉક્તિઓ - સુલિઓ. ગિરઃ - ✓ ગૃ માંથી.

આ, (જેના પ્રત્યે) તું જૂકે છે તે, તારે માટે જ છે.

(જેના પ્રત્યે) તું જાય છે (તે) આ તારે માટે જ છે.

હવે પણ (પદ્યપૂરણ તરીકે વપરાયેલું) દેખાય છે, "(તેઓએ) સારી રીતે જાણેલું." "તે બંને સારી રીતે જાણખાય છે"

અને વળી ન એ (શબ્દ) હવે ની સાથે સતત (કે અત્યંત) લય (ના અર્થમાં) પ્રયોજાય છે. (૧૦)

કેટલાક દ્વિવિધ વડે આ (જનન) માંથી સ્વર્ગ શોધે છે, કેટલાક યજ્ઞોમાં સોમને નિર્ધોષતાં (સ્વર્ગ શોધે છે). (કેટલાક) કુટિબોને પૃથ્વી કરેલા. (કેટલાક) હસ્તિકાઓ વડે, (સ્વર્ગ) શોધે છે. કુટિબ, આચરણ કરતી અથવા ક્યાંક નરકમાં ન પડીએ.

નરકમ્-નીચે જવું તે. અધોગમન અથવા એનાં આનંદનાયક સ્થાન આપ પણ નથી તેથી.

વળી નાં ચ પણ હતુની સાથે અનુપ્રમમાં પ્રયોજ્ય છે. જેમકે “સુરા ન પીએ તો ને?” સુરા - ✓ સુ માંથી. આમ વિવિધ અર્થોમાં પ્રયોજ્ય છે. તેમના તરફ ધ્યાન આપવું. (૧૧)

આમ આ ચાર પદસમૂહો અતુકમે પૂરા થયા : નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાતો. તેમાં શાક્ટાચત્રને મતે અને નૈટુકતોની પરંપરા અનુસાર (બધાં) નામો આખ્યાતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. ગાર્ગ્ય અને કેટલાક વૈયાકરણો માને છે - બધાં નહિ. (પણ) જેમાં સ્વર અને (વ્યાકરણના પ્રત્યયાદિ સંસ્કારો અર્થસૂચક હોય અને પ્રાદેશિક (= વિશિષ્ટ ક્રિયાસૂચક) ગુણ (= ધાતુ) સાથે સંબંધ હોય તેવાં જ (નામો આખ્યાતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે) (ત્યારે, સ્વર સંસ્કાર અર્થસૂચક હોય પણ ક્રિયાસૂચક ધાતુ સાથે સંબંધ ન હોય એવાં જે નામો) તે રૂઢ હોય છે : જેવાં કે બળદ, અશ્વ, પુરુષ, હાથી વગેરે. હવે જે બધાં જ નામો ધાતુત્પન્ન હોય તો, જે કોઈ પણ તે કર્મ કરે તે (દરેક) પદાર્થ (સર્વ-વ્યક્તિ) તે પ્રમાણે (= તે નામથી) ઓળખાય. જે કોઈ પણ (વ્યક્તિ) માર્ગને સેવે (પાર કરે) તેને અશ્વ કહેવો જોઈએ. જે કોઈ પણ વીધે તે તૃણ. અને વળી જે બધાં જ નામો ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તો (કોઈ પણ પદાર્થ) જેટલી ક્રિયાઓ સાથે પ્રયુક્ત (= સંબંધ) હોય તેટલી (અધી ધાતુઓ) પાસેથી નામ પામી શકે. તો તો આ પ્રમાણે ચાંબડાઓને દરશયા (દરમાં-હેમાં સૂનાર) અને આસમ્જની (મોભને ટેકવનાર) પણ કહેવાય. (૧૨)

ઉપરાંત જે એમના ન્યાય (= વ્યાકરણના નિયમો) અનુસારના કર્મનામના (પ્રત્યયાદિ) સંસ્કારો હોય, અને જે રીતે સ્પષ્ટ અર્થવાળા થાય, તે રીતે એમને (= એ નામોને) ઉચ્ચારવાં (પ્રયોજવાં) જોઈએ ‘પુરુષ’ ને ‘પુરિશ્વ’ એમ ઉચ્ચારવો જોઈએ ‘અશ્વ’ ને ‘અશ્વા’ એમ. ‘તૃણ’ ને ‘તર્દન’. વળી પ્રયોગો પ્રચલિત બને ત્યારે (સોડો) વિચારે છે - ✓ પ્રષ્ (વિસ્તારવું) માંથી પૃથિવી એમ કહે છે. એને કોણ વિસ્તારી હશે? શાનો આધાર હશે (એને)?

હવે અર્થ અસંબંધ હોય, (પ્રત્યયાદિ) સંસ્કારો અપ્રાદેશિક (= ક્રિયાપ્રદેશ સાથે સંબંધ ન ધરાવતા) હોય, તેમ છતાં શાક્ટાચત્રને પદના વિવિધ ખડોને (આખ્યાત)પદોમાંથી નિષ્પન્ન કર્યા છે. દા. ત. (મદ્યમાં) : ✓ દૈના પ્રેરિનાપના યશરમાંથી (શબ્દનો) અંત (ભાગ) સાંધો, અને ✓ પ્રમ્ (થવું)ના શુદ્ધ રૂપના સંકારમાંથી આદિ (ભાગ).

અને વળી, બાવ. (= ક્રિયા)ની પહેલાં સત્ત્વ (= પદાર્થ) હોય છે એમ કહ્યું છે. પાછળની ક્રિયામાંથી (તેની) પહેલાનો પ્રદેશ સંભવિત નથી. તેથી, આ: (આપ્પાતજ નામોનો સિદ્ધાંત) યોગ્ય નથી. (૧૩)

હવે આ જે “જેમાં સ્વર અને સંસ્કારો અર્થસૂચક હોય અને પ્રાદેશિક ગુણ સાથે સંબંધ હોય (તે જ) બધાં પ્રાદેશિક (= ધાતુપન્ન) છે” એમ (કહ્યું તેમાં) એમ જ હોય તો તો એ વાંધાજનક નથી જ.

આ જે “જે કોઈ પણ તે કર્મ કરે તે બધાં સર્વો તે પ્રમાણે ઓળખાય” એમ (કહ્યું તેમાં) આપણે જોઈએ છીએ કે સમાન કર્મવાળાંમાંથી કેટલાંકને નામ મળે છે, કેટલાંકને નથી મળતું. જેમકે તક્ષા, પરિગ્રાજક, જીવન, ભૂમિજ વગેરે. આનાથી જ પછીનો (તર્ક) નિરસત થયો.

આ જે “અને વળી જે રીતે તેમાંના અર્થ સમગ્રનય તે રીતે તેમને ઓળખાવવા જોઈએ” એમ (કહ્યું તેમાં) ઐક્યપદિક(કાણકમાં) અલ્પપ્રયુક્ત કૃદન્તો છે પણ ખરાં. જેમ કે વ્રતતિઃ, દમૂનાઃ, જાટચઃ, આટ્ઞારઃ, જાગરુકઃ, દર્વિહોમો વગેરે

આ જે “પ્રયોગો પ્રચલિત અને ત્યારે વિચારે છે” એમ (કહ્યું તેમાં) પ્રયોગો ન્યારે પ્રચલિત અને ત્યારે જ તે (શબ્દ)ની પ્રક્રિયાની તપાસ થાય છે. ✓પ્રથ્ માંથી પૃથિવી એમ કહે છે ત્યારે કોણે એને વિસ્તારી અને શેને આધારે (એમ વિચારાય છે). વળી જોવામાં તે વિશાળ છે જ, કહેને પછી તે બીજાઓએ વિસ્તારી ન હોય ! અને વળી આ રીતે (તો) બધા જ (શબ્દો)માં દોષ જોઈને વાધો કાઢી શકાય.

આ જે “(અમુક) પદોમાંથી બીજાં પદોના અંશોને નિષ્પન્ન કરે છે” એમ (કહ્યું તેમાં) તો જે અસંબંધ અર્થમાંથી નિષ્પન્ન કરે તેની તે માટે નિન્દા કરવી જોઈએ. એ તો (ખોટી નિષ્પત્તિ આપનાર) પુરુષની નિન્દા થઈ, નહિ કે ચાત્રની.

આ જે “પાછળની ક્રિયામાંથી પહેલાનો પ્રદેશ ન સંભવી શકે” એમ (કહ્યું તેમાં) આપણે જોઈએ છીએ કે પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલાં કેટલાંક સર્વોનો પછીની ક્રિયામાંથી નામ મળતું હોય છે, કેટલાંકને નથી મળતું. જેમ કે ચિત્તવાદઃ,

સમ્પ્રસૂટકઃ વગેરે. ‘ચિત્ત્વ - ✓મૃ માંથી. કે ✓મિદ માંથી. (૧૪)

અને વળી આના (=આ શાસ્ત્ર) સિવાય મન્ત્રોનો અર્થ સમજતો નથી. અર્થ માટે પ્રયત્ન ન કરનાર સ્વર અને સંસ્કાર (=વ્યાકરણનું રૂપ)ને પૂરેપૂર્ણ સમજી શકતો નથી. તેથી આ વિદ્યાશાસ્ત્ર વ્યાકરણનું પૂરક પણ છે અને પોતાનો હેતુ સાધનારું પણ છે.

કૌતસને મતે, જો (આ શાસ્ત્ર) મન્ત્રોના અર્થની પ્રતીતિ માટે હોય તો 'તો એ નકામું' છે. કેમ કે મન્ત્રો અર્થહીન છે, તે આ (=નીચેનાં કારણો)થી જોઈ શકાય છે. એમની (=મન્ત્રોની) શબ્દયોજના નિશ્ચિત છે, આનુપૂર્વી (=ક્રમ) પણ નિશ્ચિત હોય છે. બ્રાહ્મણ(મંથો) દ્વારા એમનું રૂપ (=ક્રિયા) સંપન્ન કરવાનો આદેશ અપાય છે. "સર્વત્ર વિસ્તારો" તો એ ફેલાવે છે. "હું છાદુ" અને એ છાંટે છે. વળી અસંગત અર્થવાળા પણ હોય છે. "હે એપમિ, આને રક્ષ" પ્રહાર કરતાં કહે છે, "હે કૃણ્ણાડી, આને હણીશ નહિ." વળી વિરુદ્ધ અર્થવાળા પણ હોય છે. "એક જ રુદ્ર રહેલો હતો, બીજો નહિ" - "ભૂમિ ઉપર જે અગણિત હજારો રુદ્રો..." "હે ઈન્દ્ર, તું શત્રુ વિનાનો જન્મ્યો છે." "ઈન્દ્રે સેંકડો સેનાઓને એક સાથે છતી લીધી." અને વળી જાણતાને આદેશ આપે છે. "સંકોચતા ઋષિને ઋષ્યા સંભાળો." અને વળી; અદિતિ જ બધું છે એમ કહે છે: "અદિતિ સ્વર્ગ છે, આદિતિ અંતરિક્ષ છે." એની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર આપીશું. વળી અસ્પષ્ટ અર્થવાળા હોય છે. દા ત. ભમ્બક, યાદૈશ્મન, જારયામિ, કાણુવા. (૧૫)

(મન્ત્રો,) તેમાંના શબ્દો (લોહબોલીના શબ્દો સાથે) સમાન હોવાથી, અર્થપૂર્ણ હોય છે. "જે યજ્ઞની રૂપસમૃદ્ધિને, જે કરતા કમને ઋગ્વેદ) કે યજુર(વેદ) આદેશો છે, તે ખરેખર રજ્ઞની સમૃદ્ધિ (=પૂર્ણતા) છે." એવું (એક) બ્રાહ્મણ(મંથનું વિધાન) છે, "પુત્રો-પૌત્રો સાથે કીડા કરતા...." આ જે "શબ્દયોજના નિશ્ચિત છે, ક્રમ પણ નિશ્ચિત હોય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) સૌકિક (ભાષા)માં પણ એવું હોય છે, જેમકે ઈન્દ્ર અને અગ્નિ, પિતાપુત્ર. આ જે "બ્રાહ્મણો દ્વારા એમનું રૂપ સંપન્ન કરવાનો આદેશ અપાય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) તે સો માત્ર) કહેવાયેલાની પુનરુક્તિ છે. આ જે "અસંગત અર્થવાળા હોય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) વેદના વચનથી અદિસા સમજવી. આ જે "વિરુદ્ધ અર્થવાળા હોય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) સૌકિક (બ્યવહાર)માં પણ એવું હોય છે. જેમ કે, આ બ્રાહ્મણ કરીક વિનાનો છે, આ રાગને અભિત્રો નથી વગેરે. આ જે "જાણતાને આદેશો છે" એમ. (કહ્યું તેમાં) ઝોગખતો હોય તેને (પણ) અગ્નિવાદન કરાય છે. જાણતાની સમક્ષ "મધુપક" ઉચ્ચારાય છે. આ જે "અદિતિ સર્વ છે" એમ (કહ્યું તેમાં)

લૌકિક (ભાષા) માં યે તેવું છે, જેમ કે પાણીમાં બધા રસ : સમાર્પિત થાય છે. આ જે “અસ્પષ્ટ અર્થવાળા છે” એમ (કહ્યું તેમાં) આંધળો એને ન જુએ તો થાંભલાનો દોષ નથી. એ તો પુરુષનો જ અપ્રસાદ હોય છે. જેમ જનપદ પ્રજામાં વિદ્યાથી પુરુષ વિશિષ્ટ : બને છે, તેમ જ પરંપરાપ્રાપ્ત વેદવિદ્યા જાણનારાઓમાં અર્થાત્ વિદ્યાવાન્ પ્રશંસનીય થાય છે. (૧૬)

વળી, આ (શાસ્ત્ર) સિવાય પદોનું વિભાજન ન થઈ શકે. જેમ કે “પગવાળાં ગતિશીલ (પ્રાણી) પર, હે રુદ્ર, કૃપા કરે.” પગવાળું ગતિશીલ (પ્રાણી), ગાયો માર્ગે ભ્રમણ (= ભાડું, દંધ પૂરું પાડે) છે. ગતિના અર્થવાળા ✓ અર્થ માંથી. અસ : એ નામવાચક પ્રત્યય છે. તેથી તેને (પદપાઠમાં) જુદું ગણતા નથી. “અશ્વોને છોડી મૂકીને...” (અથ) ઉપસર્ગવાળો ✓ સૌ ‘છોડી મૂક્યું’ એ અર્થમાં છે, તેથી જુદું ગણે છે.

“નિર્કર્તિનો દૂત આ આવી પહોંચ્યો” એમાં પંચમી કે પડીના અર્થનો નિર્દેશક આકારાંત છે “દૂર ધર્મ નિર્કર્તિને કહે.” એમાં દેકારાંત ચતુર્થીના અર્થનો નિર્દેશક છે અત્યંત પાસે આવવું તે સંહિતા. સંહિતા પદોની પ્રકૃતિ (= સ્વાભાવિક રરૂપ) છે. સર્વ શાખાઓનાં પ્રાતિશાખ્યોનાં મૂળ (વેદોનાં) પદોમાં જ છે.

વળી યજુની (ક્રિયાઓ)માં દેવતાઓ સંબંધી ધણું વિધાનો (= અંશો, ખંડો) હોય છે. તે પણ આ (શાસ્ત્ર) દ્વારા જાણી શકાય. તેઓ (= વિરોધીઓ) કદાચ કહેશે, “એમાં તો એમ સૂચનોને યોજાવવાના છીએ.” તો, “દેવતાઓ તને ઇન્દ્રની જેમ, વાયુની જેમ શક્તિથી પૂર્ણ કરે છે.” એમાં અગ્નિને ઉદ્દિષ્ટ મંત્રમાં વાયુનું ચિહ્ન તેમ જ ઇન્દ્રનું ચિહ્ન છે. તે જ પ્રમાણે “હે મન્યુ ! અગ્નિની જેમ પ્રજવળેલો તું વિજયી થા.” તેમાં મન્યુને ઉદ્દિષ્ટ મંત્રમાં અગ્નિ છે. ત્વિવિત : એટલે સજગેલો. તેનું ‘ત્વિવિ’ એ (૩૫) પણ ‘દીપ્તિ’ નો પર્યાય છે. વળી જ્ઞાનની પ્રશંસા થાય છે અને અજ્ઞાનની નિન્દા. (૧૭)

એ ખરેખર સ્તંભ છે, બરવાદી છે, જે વેદને શીખીને અર્થ નથી માંખતો. જે અર્થજ્ઞ હોય તે જ બધા કલ્યાણ પામે છે, તે જ્ઞાનથી પામે છે જે સ્વર્ગને પામે છે.

જે સમજના વિના મદલું કપું તે દેવજ શબ્દથી પડ્યા પાડે છે. અગ્નિ ન હોય તેમાં જેમ સૂકાં કાષ્ઠ તેમ તે ફરી પ્રજવળતું નથી.

સ્થાણુ, ✓ સ્થા માંથી. અયં, ✓ અ માંથી. અથવા, દૂર રહે છે. (૧૮)

વળી કોઈ એક જોતો (= દષ્ટિવાળો) છતાં વાણીને નથી શકતો, વળી કોઈ સાંભળતો (= સાંભળવા શક્તિમાન) છતાં એને સાંભળી નથી શકતો, જ્યારે કોઈકની પાસે (એ) પોતાના દેહને પ્રગટ કરે છે, પતિની પાસે સુંદર વસ્ત્રોવાળી કામનાપૂર્ણ પત્નીની જેમ.

વળી એક જોઈ શકનારો વાણીને જોતો નથી. અને વળી સાંભળનારો એને સાંભળતો નથી. એમ (સોડનો) અર્થ અવિદ્વાનની પાત કરે છે. જ્યારે કોઈકની પાસે દેહ પ્રગટ કરે છે એટલે કે જ્ઞાન પોતાની જાતને પ્રગટ કરે છે. આ વાણી દ્વારા અર્થનું પ્રાકટ્ય કર્યું. ઉત્તમ વાણીમાં (= અંતિમ વાક્ય-ચરણમાં) ઉપમા (કહી). ઋતુકાળમાં જેમ કામનાવાળી સુવસ્ત્રા પત્ની પતિ પાસે (દેહ પ્રગટ કરે તેમ). જેમ તે એને જુએ છે, તે સાંભળે છે તેમ. એ પ્રમાણે અર્થજ્ઞની પ્રશંસા (થઈ). તેના વધારે સ્પષ્ટીકરણ માટે હવે પછીની (કહિકા). (૧૯)

વળી કોઈકને (વાણીની) મિત્રતામાં સ્થિર (રીતે) રમમાણુ કહ્યો છે. એને સભાઓમાં કોઈ (પણ) હણી (= હરાવી) શકતા નથી. (પણ) અદ્વૈત કે અપુષ્પા વાણીને સાંભળનારો આ, ગાય નહિ (છતાં ગાય છે એવું સમજાય તેવી) ભ્રમણાથી ફરે છે.

વળી એકને વાણીના સમ્યમાં સ્થિર પાન કરનારો, રમમાણુ રહેતો, વિશેષે કરીને અર્થોત્તે પી જનારો કહ્યો છે. અથવા તો રમણીય સ્થાનમાં દેવોનાં સમ્યમાં (રહેનારો), કે જે અર્થજ્ઞને પ્રખર અર્થસભાઓમાં પણ (કોઈ) પહોંચી શકતા નથી. પણ આ તો વાણીના જેવી, ધેતુ નહિ એવી ભ્રમણાથી જ ફરે છે, એને માટે વાણી દેવો અને મનુષ્યોનાં સ્થાનોમાં દોહવા યોગ્ય કામોને નથી દોહતી, જે અદ્વૈતા અપુષ્પા વાણીને સાંભળતો હોય છે. અથવા એને માટે વાણી અદ્વૈતા અપુષ્પા બને છે, અથવા અદ્વૈત કૂલ-ફળ આપનારી. વાણીના અર્થને કૂલ-ફળ કહ્યાં. યસસંબંધી અને દેવતાસંબંધી (મંત્રો તે વાણીનાં અનુક્રમે) કૂલ અને ફળ. અથવા દેવતા અને અધ્યાત્મ. (તે કૂલ અને ફળ).

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરનારો ઋષિઓ થયા. તેઓએ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર ન કરેલા પછીનાઓને ઉપદેશથી મન્ત્રો આપ્યા. ઉપદેશથી જ્ઞાનિ પામતા પછીનાઓને અર્થગ્રહણ કરવા માટે આ ગ્રંથ, વેદો અને વેદાંગોની રચના કરી. વિત્તમ = (વેદના અર્થને) મેલવું અથવા પ્રકાશવું. “આટલા સમાન કર્મવાળા ધાતુઓ.” ધાતુ ✓ ઘા માંથી. “આટલાં આ સર્વનાં નામો.” “આટલા અર્થોનો આ

અભિધા શબ્દ” “દેવતાનું આ નામ નૈધણુક છે, મુખ્યત્વે આ છે.” આમાં બીજા દેવને ઉદ્દિષ્ટ મંત્રમાં આવેલું હોય તે (દેવતાનું નામ) નૈધણુક. “વાળવાળા અથ શા તને...” વાળવાળા અથ જેવા તને. (લાંબા, ચાલ (દંશ દેનારી) આખીને વારવા ખાટે હોય છે. દંશઃ, ✓દશ માંથી.

“ગિરિ પર રહેતા, ગમે ત્યાં ફરતા લયનાનક પ્રાણી સમા....” પ્રાણી જેવો લયંકર, કુચર, ગિરિ પર રહેનાર. મૃગ ગતિના અર્થવાળા ✓મૃજ્ માંથી. મોમ-એનાથી (માણસ) બીજે છે, મોઢમ પણ એ ધાતુમાંથી જ. કુચર-‘કુત્સિત કર્મ આચરે છે.’ જે એ દેવતાનું અભિધાન હોય તો ‘એ ક્યાં નથી ફરી શકતો!’ એમ (સમજવું). ગિરિઠટા:-ગિરિ પર રહેનાર.ગિરિ એટલે પર્વત. ઊંચે નીકળેલો છે. પર્વ (= સાંધા) વાળો છે તેથી પર્વત. વળી પર્વ ✓વૃ માંથી કે ✓વ્રો માંથી. આમાં અર્ધમાસનું પર્વ દેવોને પ્રસન્ન કરે છે, તેથી સંધિઓ (હોવાની) સમાનતાને લીધે, તેમાંથી જ નીકળેલો બીજો (અર્થ)-‘મેઘ ઉપર રહેલું’. મેઘ પણ ગિરિ છે તે આથી જ.

જે મુખ્ય સ્તુતિવાળા દેવતાઓનાં નામો છે તે દૈવત કહેવાય છે. તેની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર કરીશું. નૈધણુક અને નૈગમ (નામોની વ્યાખ્યા) આ રહી, આ રહી (૨૦)

આ પહેલો અધ્યાય

અધ્યાય બીજો

૧

હવે (શબ્દોત્) નિર્વચન. તો, જે પદોમાં સ્વર અને સંસ્કારો અર્થસચક હોય અને પ્રાદેશિક ગુણ સાથે સંબંધ હોય, તે (પદોત્) તે મુજબ નિર્વચન કરવું. પણ જ્યારે અર્થ અસંબંધ હોય અને વિકાર પ્રાદેશિક ન હોય ત્યારે હંમેશા અર્થાનુસારી (અને નામ કે ધાતુના) રૂપની કોઈ સમાનતા (ધ્યાનમાં રાખીને) પરીક્ષણ કરવું. (આવી) સમાનતા પણ ન હોય ત્યારે અક્ષરો અને વર્ણોની સમાનતાથી વ્યુત્પત્તિ આપવી. પણ (શબ્દોત્) નિર્વચન જ ન આપવું એમ નહિ. સંસ્કાર (= વ્યાકરણનાં રૂપો) પર ધ્યાન આપવું નહિ. કેમકે (નામ કે ધાતુનાં) રૂપો (= વૃત્તિઓ) સદેહાત્મક હોય છે. અર્થ પ્રમાણે વિભક્તિઓને ફેરવવી.

પ્રત્તમ્, અવત્તમ્ માં ધાતુનો આદિ (અંશ) જ શેષ રહ્યો છે. અને વળી ✓ઝસ્ ના આદિનો (ગુણ અને વૃદ્ધિની) નિવૃત્તિનાં સ્થાનોમાં લોપ થાય છે, સ્તઃ, સન્તિ એમ. તો વળી અન્તનો પણ લોપ થાય છે, જેમકે ગત્વા, ગતમ્ ક્યારેક ઉપાન્ત્યનો પણ લોપ થાય છે જગમતુઃ, જગમુઃ જેવામાં. તો ક્યારેક ઉપાન્ત્યમાં વિકાર થાય છે—દા. ત. રાજા, દણ્ડો. કયાંક વર્ણનો લોપ થાય છે: સત્ત્વા, ચામિ. વળી બે વર્ણનો પણ લોપ થાય છે—તૃચઃ. કોઈકવાર આદિનો વિકાર પણ થાય છે—જેમકે ઝયોતિઃ, ઘનઃ, વિન્દુઃ, વાટચઃ. તો વળી આદિ-અન્ત (બંને)નો વિપર્યય થાય છે—સ્તોકકઃ, રજ્જુઃ, સિકતાઃ, તર્કુઃ. કદિક અન્તમાં પરિવર્તન પણ થાય છે. (૧)

ઔઘઃ, મેઘઃ, નાઘઃ, ગાંઘઃ, વઘૂઃ, મઘુઃ વગેરેમાં. ક્યારેક (નવો) વર્ણ આવી પડે છે. માસ્યત્, દ્વારઃ, મરુજાઃ વગેરે. હવે જ્યાં સ્વરથી અવ્યવહિત અર્ધસ્વરો ધાતુની અંદર હોય, તે શબ્દોની બે પ્રકૃતિઓ (= પ્રકારો) તું સ્થાન છે એમ કહ્યું છે. જ્યારે (કોઈક) સિદ્ધ રૂપ ઉત્પન્ન ન થતું હોય ત્યારે બીજી (ધાતુ) પડે ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમાં પણ કેટલાંક (રૂપ) અલ્પ વિકારવાળાં હોય છે. તે આવા-ઝતિઃ, મૃદુઃ, પૃથુઃ, પૃથતઃ, કુળારુમ્.

વળી ક્યારેક ભાષાનાં ધાતુઓમાંથી વૈદિક કૃદન્તો બને છે—જેવાં કે દમૂનાઃ, સેત્રસાઘાઃ. વળી વૈદિક (ધાતુઓ) માંથી ભાષાનાં (કૃદન્તો) પણ—જેવાં કે રણ્ણ, ઘૃતમ્. તો વળી એક પ્રદેશમાં પ્રકૃતિઓ જ બોલાય છે, બીજામાં વિકૃતિઓ.

ગતિના અર્થવાળો $\sqrt{\text{સવ}}$ ક્રમોન્વેશમાં જ બોલાય છે. કમ્વોજા: - કામજા.
 ભોગવનારા, કે કમનંય (સુંદર પદાર્થો)ને ભોગવનારા. કામજા સુંદર હોય છે.
 $\sqrt{\text{સવ}}$ (= $\sqrt{\text{સવ}}$ ધાતુ)નો વિકાર સવઃ આર્યોમાં બોલાય છે. પૂર્વના પ્રદેશોમાં.
 $\sqrt{\text{સા}}$ કાપવાના અર્થમાં (પ્રયોગનંય છે), ન્યારે ઉત્તરનાં પ્રદેશોમાં ઘાત્ર. આ
 પ્રમાણે એકલા (= સાદાં) પદો સમજાવવાં.

હવે એક કે અનેક પર્વો (= સંધિ) વાળા તદ્વિત કે સમાસોમાં આગલાં
 આગલાં અને પાછલાં પાછલાં લુદાં પાડીને વ્યાખ્યા કરવી. દંડુય પુરુષ. દંડને
 લાયક છે તે અથવા દંડથી સાધી શકાય તે. દણ્ડ ધારણ કરવાના અર્થવાળા
 $\sqrt{\text{દદ}}$ માંથી. (લોકો) કહે છે. અકૂર મણિને ધારણ કરે છે. ઔપમન્યવતિ
 મતે દણ્ડ) દમન (= $\sqrt{\text{દમ્}}$)માંથી. નિન્દામાં-એની લાકડી જેવી લો-
 કક્ષ્યા-ધોડાનું દોરકું. કાંખમાં રહે છે. કક્ષ: $\sqrt{\text{ગાહ}}$ માંથી. વસ એ
 નામકારક (પ્રત્યય) છે. અથવા $\sqrt{\text{હયા}}$ માંથી. દ્વિગુણિત નિરર્થક છે. 'એમા
 શું કહેવાનું?' (માંથી મન્યો હોય). અથવા $\sqrt{\text{કપ્}}$ માંથી. એની સમાનતાને
 લીધે માણસની કાંખ. બાહુમૂલની સમાનતા હેવાને લીધે ધોડાની (પણ કાંખ
 કહેવાય છે). (૨)

રાજાનો પુરુષ તે રાજપુરુષ. રાજા, $\sqrt{\text{રાજ}}$ માંથી. પુરુષ: - નગરમાં
 બેસનાર ($\sqrt{\text{સદ}}$), નગરમાં સ્તાર ($\sqrt{\text{શી}}$). અથવા $\sqrt{\text{પૂરય}}$ માંથી. આંતર
 પુરુષને અનુલક્ષીને કહેતાં જે બીતરને ભરી દે છે તે.

જેનાથી કશું પર નથી કે અપર નથી, જેનાથી કોઈ સુખતર નથી કે મહત્તર નથી,
 (જે) એક સ્વર્ગમાં વૃક્ષની જેમ સ્થિર રહે છે, તે પુરુષ વડે આ-સર્વ (કોઈ)
 સભર થયું છે.

એવો વેદપ્રયોગ પણ છે.

વિશ્વકદ્રાકર્ષ: - વિ અને ચક્રદ્ર: ક્રૂતરાની ગતિ(ના અર્થ)માં પ્રયોગાય
 છે. દ્રાતિ એ ગતિની નિન્દા છે. કદ્રાતિ એ દ્રાતિની યે નિન્દા. ચક્રદ્રાતિ એટલે
 કદ્રાતિમાં નિરર્થક દ્વિગુણિત છે. તે જેનામાં છે તે વિશ્વકદ્ર:

✓વ્વાય્ માંથી. હીરં ✓ક્ષર્ માંથી. ઠ ✓વસૂ માંથી. ફેરઃ નામવાચક (પ્રત્યય) છે, હીરમ્ માં છે તેવા.

“સોમને ઢાહતાં ગાય પર બેસે છે”

✓એમાં આસનનાં અર્ધ માટે (ગો શબ્દ પ્રયોગ્ય છે). અંશુઃ આરોગતા-

(✓ઘશ) વેંતે આનંદદાયક બને છે. અથવા જીવનને માટે સુખ છે. ✓મ

✓વર્ માંથી. અથવા (શરીરમાંથી) ઉતરડાયેલું (હવ + ✓વૃત્) હોય છે.

અને વળી આમહુ અને ક્ષ (ના અર્થમાં ગો શબ્દ પ્રયોગ્ય છે).

ગાયો(ના અર્ધ-ક્ષ)થી સજ્જ થયો છે, દંઠ થા.

એમ રચની સ્તુતિમાં. વળી શિરાતંતુઓ અને ક્ષ(ના અર્થમાં પણ ગો પ્રયોગ્ય છે).

ગાયો(ના તંતુ-ક્ષ)થી સજ્જ થયેલ, પૂરતાં જ ઊંડ છે.

✓એમ બાણના વર્ણનમાં.

✓પણજને પણ ગો કહેવાય છે. ગાયના તંતુમાંથી બની હોય તો તદ્દિતના અર્થમાં (પ્રયોગ છે એમ સમજાવવું). અને જે ગાયના તંતુમાંથી ન બની હોય, તો જે બાણને મોકલે છે (> ✓ગમ્ પ્રેરક) (એમ સમજાવવું). (૫)

વૃક્ષવૃક્ષે બાંધેલી પણજ ટંકાર કરે છે ત્યારે પુરુષલક્ષી પક્ષીઓ ઊંડે છે.

વૃક્ષલક્ષે એટલે દરેક ધનુષ્ય ઉપર. વૃક્ષઃ ✓વૃક્ષમાંથી. અથવા પૃથ્વીને આવરીને રહે છે. ક્ષા નિવાસના અર્થવાળા ✓ક્ષિમાંથી. બાંધેલી ગાય ટંકાર કરે છે, અવાજ કરે છે. ✓મિ અવાજના અર્થવાળા છે. ત્યારે પક્ષીઓ ઊંડે છે. પુરુષોને લક્ષણ કરવા. વિઃ એ પક્ષીનો પર્યાય છે, ગતિના અર્થવાળા ✓વૃમાંથી. ઉપરાંત એ બાણનો પણ પર્યાય થાય છે, એ (ધાતુ)માંથી જ.

✓સૂર્ય પણ ગોઃ કહેવાય છે.

વળી આ સાંધાવાળા સૂર્યમાં

તે સંધિવાળા, તે ઔષ્ઠમન્યવના મતે તેજસ્વી. હવે એનું એક કિરણ એક તરફ પ્રકાશે છે તે આ (નીચેના સમજવું). સૂર્યમાંથી જ એનું તેજ (મેળવેલું) હોય છે.

સુષુપ્ત સૂર્યનું કિરણ છે, ચન્દ્રમા ગન્ધર્વ છે.

એવા વેદપ્રયોગ પણ છે. તે (સૂર્યકિરણ) પણ ગૌઃ કહેવાય છે.

આહી, ખરેખર, (તેઓએ) કિરણનો વિચાર કર્યો.

આને આગળ ઉપર સમજાવીશું, અર્ધા જ કિરણો ગાવઃ કહેવાય છે. (૬)

તમારા (બેના) તે નિવાસોમાં જવા ઈચ્છીએ છીએ ત્યાં ઘણાં શીંગડાંવાળી તથા ચપળ ગાયો હોય છે. ત્યાં, ખરેખર, વિશાળ ગતિવાળા વિષ્ણુનું તે પરમ સ્થાન ખૂબ પ્રકાશે છે.

તે તમારા (બેના) નિવાસોની કામના કરીએ છીએ જવા માટે, ત્યાં ગાયો અનેક શીંગડાંવાળી-ઘણાં શીંગડાંવાળી હોય છે. મૂરિ એ 'બહુ'નો પર્યાય છે, ઘણું ઉત્પન્ન કરે છે (પ્ર + √ભૂ) તેથી. શૃંગમ્ √શ્રિ માંથી, કે √શ્રુ માંથી. કે √શ્મ માંથી. અથવા શરણુ (=રક્ષણુ)ને માટે ઊગેલું છે, કે પછી માયામાંથી નીકળેલું છે. ઘયાસઃ ચપળ. ત્યાં વિશાળ ગતિવાળા મહાન ગતિવાળા વિષ્ણુનું તે શ્રેષ્ઠ, સર્વોચ્ચ રહેલું સ્થાન અત્યંત પ્રકાશે છે. પાદઃ √પદ માંથી. તેને (ધૂળમાં) મૂકવાથી (જે છાપ ઊઠે તે) પદમ્. પશુના પગોની ઉપમાથી (જે ચોથો) ભાગ થાય તે (પશુ) પાદ (કહેવાય છે). ચોથા ભાગની સમાનતાથી ખીજાં પદો (પણ સમજાવો).

આ પ્રમાણે ખીજાં સરવોનાં (નામો અંગે) પણ સંદેહ હોય છે. તે જો સમાન અર્થવાળાં હોય તો તેમનાં નિર્વચન પણ સમાન થશે. જો ભિન્ન અર્થોવાળાં હોય તો નિર્વચનો ભિન્ન થશે. અર્થ પ્રમાણે (શબ્દો) સમજાવવા. આમ પૃથ્વીનાં એકવીસ નામો સમજાવ્યાં.

તેમાં નિર્ઋતિઃ આનંદ આપવાને કારણે (નિ + √રમ્). √શ્ત્ર માંથી આદ્યત આવી પડવાના (અર્થવાળી પેલી) ખીજી (નિર્ઋતિ બને છે). તેના પૃથ્વી સાથે ગોટાળો થાય છે. એમનો ભેદ (ધ્યાનમાં રાખવો). આ (નીચેના શ્લોક) તેના વિશે છે. (૭)

જેણે એને ક્યો તણે એને જાણ્યો નહીં, જેણે એને જોયો તેનાથી તે છુપાયેલો જ રહ્યો. માતાની યોનિમાં અદશ્ય ઘરાયેલો તે બહુ પ્રજા(= સંતાન, જન્મ કે રૂપ)વાળો પૃથ્વીમાં પ્રવેશ્યો.

બહુ પ્રજા(= સંતાન)વાળો દુઃખમાં આવી પડે છે એમ પરિત્રાજ્ઞા(નું કહેવું છે). (આમાં) વરસાદની ક્રિયા(નો ઉલ્લેખ) છે એમ નરુક્તો (માને છે). 'જેણે એને ક્યો' વરસાદનો અર્થ લેતાં ('ચકારમાં') ✓ કૃ (કરવું) તેમ જ ✓ કૃ(વિખેરવું)નો સંદેહ થાય છે. 'તેણે એને જાણ્યો નહીં', મધ્યમે (= અંતરિક્ષે). જેણે (એને) સૂર્યથી ઢંકાયેલો જોયો તે મધ્યમે જ એને જાણ્યો. 'તે માતાની યોનિમાં'. માતા અંતરિક્ષા એમાં પ્રાણીઓ નિર્માણ (નિર્ + ✓ મા) થાય છે. યોનિઃ અંતરિક્ષ મહાન પ્રદેશ છે. વાયુથી ઘેરાયેલો. વળી આ બીજી યોનિ(નો અર્થ) થાય છે તે પણ આ (ધાતુ) માથી જ. (કેમકે માંસમજ્જાદિથી) ઘેરાયેલ હોય છે બહુ પ્રજાવાળો (= અનેક રૂપે પ્રગટતો, મેઘ) વરસાદની ક્રિયાથી પૃથ્વી પર જઈ પડે છે.

શાકપૂણ્યો સંકલ્પ કર્યો કે '(હું) બધી દેવતાઓને જાણું છું'. તેની સમક્ષ ઉભયસિદ્ધી દેવતા પ્રકટ થઈ. તેને ન જાણી શક્યો. તેને પૂછ્યું. 'તમને જાણવા ઇચ્છું છું.' તે (દેવતાઓ) આને આ ક્ષયાનો આદેશ કર્યો. 'આની દેવતા હું છું.' (૮)

આ તે ગરજે છે જેનાથી ઘેરાયેલી, કચડી નાખતા (મેઘ)માં રહેલી વાણી ઘોર ગર્જના કરે છે. તેણે (= વાણીએ), ખરેખર, ઢડાકાઓ વડે મત્સ્યને ડરાવ્યો, વિદ્યુત બનીને (પોતાનું) રૂપ અદશ્ય કરી દીધું.

આ તે અવાજ કરે છે જેણે ઘેરેલી વાણી ગરજે છે. ઢડાકા-અવાજ કરે છે. અથવા માયુ એટલે કે સૂર્યની જેમ (પ્રકાશે છે- મિમાતિ). આ વાણી માધ્યમિકા છે. ઘ્વંસન એટલે કે મેઘમાં રહેલી. તે (પોતાના) ઢડાકાઓ-ક્રિયાઓ વડે મનુષ્યને અત્યંત નીચો કરી મૂકે છે. વિદ્યુત બનીને તે પોતાનું રૂપ સંતાડે છે. વક્રિઃ રૂપનો પર્યાય છે. લોકે છે (✓ વૃ) તેથી. વરસાદથી પૃથ્વીને આવરી લઈને (તે પોતાનું વિદ્યુતરૂપ) પાછું ખેંચી લે છે. (૯)

ત્યાર પછી સુવર્ણના અંદર નામ છે. હિરણ્ય શાથી? ધડાયેલું લઈ જવાય છે (✓હૃ કર્મ ૦), કે એકથી ખીબ માણસ પાસે લઈ જવાય છે, અથવા વિતરકારક અને આનંદદાયક હોય છે, કે હૃદયને આનંદ આપનારું હોય છે. કદાચ 'પ્રમળ ઇચ્છા'ના અર્થવાળા ✓હૃ માંથી પણ હોય.

પછીનાં સોળ નામ અંતરિક્ષનાં છે. અન્તરિક્ષ શાથી? (તે આદાશ-ધરતીની) વચ્ચે છે અને પૃથ્વીનો અંત છે, અથવા આ બંનેની વચ્ચે છે. કે પછી શરીરોની અંદર અક્ષય છે.

તેમાં 'સમુદ્ર'નો પાર્થિવ સમુદ્ર સાથે ગોટાળો થાય છે. સમુદ્ર: શાથી? એમાંથી જળો મોટા જગ્યામાં (સમ્) ઉપર વહે છે, અથવા (નદીઓનાં) પાણી એના તરફ દો છે. એમાં પ્રાણીઓ આનંદે છે, કે (એ) પાણીનો મોટો જગ્યા છે, કે (એ) બીજવે છે. એમનો ભેદ (ધ્યાનમાં રાખવો).

તેમાં એક ઇતિહાસ કહેવાય છે- ઋષિવેણુનો પુત્ર દેવાપિ અને શંતનુ, કુરુવંશમાં બે ભાઈઓ થઈ ગયા. તે નાના ભાઈ શંતનુએ (પોતાનો) અભિષેક કરાવ્યો દેવાપિએ તપ આદ્યું. પછી શંતનુના રાજ્યમાં ખાર વર્ષ વરસાદ ન થયો. તેને કહ્યું બ્રાહ્મણોએ- "તે અધર્મ આચર્યો છે. મોટા ભાઈની આડે આવીને (તે પોતાનો) અભિષેક કરાવ્યો છે. તેથી તારે માટે વરસાદ થતો નથી." તે શંતનુએ દેવાપિને રાજ્ય વડે (એવા) વારંવાર સમજાવ્યો. તેને કહ્યું દેવાપિએ - "તારો પુરોહિત ચર્ચિ, અને તને યજ્ઞ કરાવીશ." તેનું આ વરસાદની ઇચ્છાનું સૂક્ત છે. તેમાંના આ (નીચેનો શ્લોક) છે. (૧૦)

હોતૃસ્થાને બેઠેલા, દેવોની સદ્ભાવના (કેમ મેળવવી તે) જાણનાર ઋષિવેણુના તે પુત્ર ઋષિ દેવાપિએ ઉપરના (સમુદ્ર)માંથી નીચેના સમુદ્ર તરફ વર્ષાટ્પી દિવ્ય જળો મુક્ત કર્યાં.

ઘાઘ્ટવેણ:- ઋષિવેણુનો પુત્ર અથવા જેણે સેનાને પ્રેરેલી છે તેનો (પુત્ર). સેના- ઈશ્વર(નાયક)વાળી અથવા સમાન ગતિવાળી. પુત્ર:- અત્યંત રક્ષણ કરે છે. (પિણ્ડ)દાનથી અથવા 'પુત્ર' (નામનું) નરક, તેમાંથી બચાવે છે. 'હોતૃસ્થાને બેઠેલા ઋષિ.' ઋષિ: 'દર્શનને કારણે. ઔપમન્યવં (કહે છે)- ' (એમણે) સ્તોમોને દીઠા.'

'તેથી આ તપ કરતા (ઋષિઓ)ને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ જે પ્રગટ થયું, તે ઋષિઓ થયા, તે ઋષિઓનું ઋષિત્વ'. એમ (પણ બ્રાહ્મણોમાં) જાણીતું છે. દેવાપિ:- સ્તુતિ

અને દાન-પત્રે દેવાની (પ્રીતિની) પ્રાપ્તિ દ્વારા; દેવસુમતિ-દેવાની કલ્યાણી
મતિને, ચિકિત્વાન્-(કેમ સિદ્ધ કરવી તે) જાણનાર. 'તેણે ઉપલામાંથી નીચેના
સમુદ્ર તરફ.' ઉત્તર:-વધારે જાણે હોય છે. અઘર:-નીચે જ ગતિ કરનાર. અંધ:-
નદી દોડતું, એમ જીર્ણગતિનો નિષેધ થયો છે. તેના પછીની ક્રયા વધારે
સ્પષ્ટતા માટે. (૧૧)

જ્યારે હોતુ સ્થાને વસાયેલા શંતનુના પુરોહિત દેવાપિએ:
(યજ્ઞનો અગ્નિ) યેતાવતાં પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઉદ્ધાર (રરાણ:)
જૃહસ્પતિએ એને દેવો સાંભળે એવી વૃષ્ટિયાચક વાણી અર્પી.

શંતનુ:-હે દેહ, (તાડું) કલ્યાણ થાઓ! અથવા એને દેહથી કલ્યાણ
થાઓ. પુરોહિત:-આગળ એને મુકે છે. હોતુસ્થાને વસાયેલાએ (યજ્ઞનો અગ્નિ)
યેતાવતાં અનુધ્યાન કર્યું. દેવશ્રુતમ્-દેવો એને સાંભળે છે. વૃષ્ટિર્વાનમ્-વરસાદની
યાચના કરતી. રરાણ-૨/૨૦ (આપણું ના દ્વિગુણિત. જૃહસ્પતિ જ્ઞાતા હતા.
તેણે એને વાણી અર્પી. 'જૃહત્'ની વ્યાખ્યા (આગળ) અપાર્છ મર્ષ. (૧૨)

પછીનાં ૭ નામ આદાશનાં અને સૂર્યનાં સમાન છે. જે (નામ) મુખ્યત્વે
સૂર્યનાં છે તેમની હવે પછી વ્યાખ્યા કરીશું. આદિત્ય: શાધી? રસો ગ્રહણ કરે
છે, નક્ષત્રોનું તેજ ગ્રહી લે છે કે તેજથી ચોમેર (આ) ગળાવે છે. કે પછી
અદિતિનો પુત્ર. પરંતુ એના આ (હેલા વિશેષણ)નો પ્રયોગ ક્રયાઓની
સંહિતા(=મગ્ગવેદ)માં અદ્ય જ થયો છે, (કેવળ એક જ) સૂક્તનું જાગૃત છે—

સૂર્યને, આદિતેયને.

અદિતિના પુત્રને. આમ ખીછ દેવતાઓની પણ (એમને) આદિત્ય તરીકે
સંબોધતી રત્નુતિઓ થાય છે. જેમ કે મિત્રની, વરુણની, અર્યમોની, દક્ષની,
ભાગની, અંશની.

આ મિત્ર અને વરુણની—

આદિત્યો, દાનક્રિયાના સ્વામીઓ.

દાનના સ્વામીઓ. વળી આ મિત્રની એકલાની—

જે, હે આદિત્ય, પ્રત દારા તને (ચરુ-હવિ) અર્પે છે તે મત્યઃ,
હે મિત્ર, અન્નધાન થાઓ.

એવો વેદપ્રયોગ છે. વળી વરુણની એકલાની—

હવે, હે આદિત્ય, અમે તારા પ્રતમાં (રહીએ).

વ્રત એ કર્મનો પર્યાય છે. પસંદ કરે છે ($\sqrt{વ}$) તેથી. (નિષિદ્ધ કર્મમાંથી) પાછા વળવાનો અર્થમાં, વારે છે ($\sqrt{વ}$ પ્રેરક) તેથી. અનને પશુ વ્રત કહેવાય છે. જે શરીરને આવરે છે (આ + વૃ). ૧૩૦

સ્વર્ એટલે આદિત્ય. સારી રીતે જનાર. સારી રીતે (અધકારનો) નાશ કરનાર. રસો તરફ (=અદૃશ્ય કરવા) સારી રીતે ગયેલો, નક્ષત્રોના તેજ તરફ સારી રીતે ગયેલો, અથવા તેજ વડે સારી રીતે વ્યાપ્ત, આ સાથે આકાશ- (ના અર્થ)ની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. પૃથ્વી એટલે આદિત્ય. “પ્રયજ વ્યાપી વળે છે એને (ઉજ્જવલ) વર્ણ” એમ નૈરુકતો (કહે છે). રસોને સંસ્પર્શ કરનાર, નક્ષત્રોના તેજને સંસ્પર્શ કરનાર, અથવા તેજ વડે સંસ્પર્શ કરાયેલો. હવે આકાશ(ના અર્થમાં). પ્રકાશ વડે અને પુણ્યશાળીઓ વડે સંસ્પર્શ કરાયેલું.

નાક એટલે આદિત્ય. રસોને લઈ જનાર. કિરણોને લઈ જનાર (=ફેલાવનાર). નક્ષત્રોના નેતા. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). કમ્ એ સુખનો પર્યાય છે. તેના વિરુદ્ધાર્થ (=અ-કમ્) નો જેમાં વિરોધ થાય છે તે.

એ લોકમાં ગયેલાને કશું દુઃખ નથી.

એ લોકમાં ગયેલાને કશું અસુખ નથી. કેમકે પુણ્યશાળીઓ જ ત્યાં જાય છે.

ગૌઃ એટલે આદિત્ય. રસોને મોકલે છે ($\sqrt{ગમ્}$ પ્રેર). અંતરિક્ષમાં જાય છે. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). જે પૃથ્વીની ઉપર દૂર સુધી ગયેલું છે. અને વળી એમાં નક્ષત્રો જાય છે. વિરટ્ એટલે આદિત્ય. રસોમાં પ્રવેશેલો છે. નક્ષત્રોના તેજમાં પ્રવેશેલો છે. અથવા તેજ વડે વ્યાપ્ત છે. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). નક્ષત્રો વડે અને પુણ્યશાળીઓ વડે વ્યાપ્ત છે. નમઃ એટલે આદિત્ય. રસોને લઈ જનાર. તેજને લઈ જનાર, નક્ષત્રોના નેતા. અથવા તે વળી, મનઃનો જ (વર્ણ) વિપર્યાય થયો હોય. અથવા, નહીં કે ‘નથી પ્રકાશતો.’ આ સાથે આકાશ(ના અર્થ)ની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. (૧૪)

પછીના પંદર કિરણના પર્યાય છે. રશ્મિઃ નિવંત્રણને કારણે. તેમાંના પહેલા પર્યાય ઘોડાની લગામના પણ સમાન (પર્યાય) છે.

પછીના આઠ દિશાના પર્યાય છે. દિશઃ શામાંથી? $\sqrt{દિશ્}$ માંથી. પાસે હોવાને કારણે. અથવા તે વ્યાપેલી હોવાને કારણે.

તેમાં કાઠા તે અનેક સરવોનો પર્ણાય છે. કાઠાઃ એટલે દિશાઓ.
 ફેલાઈને (= ચાલીને, $\sqrt{\text{ક્રમ}}$) સ્થિર થઈ છે. કાઠાઃ એટલે ઉપદિશાઓ
 (= ખૂણાઓ). પરસ્પરને ઓળંગીને (= સ્પર્શીને) સ્થિર રહેલી છે. આદિત્ય
 પણ કાઠા કહેવાય છે. (આકાશને) ઓળંગી જઈને સ્થિર થાય છે. બાંધુ-
 (ના માર્ગ)નો છેડો (માર્ગ + મન્તઃ) પણ કાઠા કહેવાય છે. અંતર
 કાપીને સ્થિર થાય છે. જળો પણ કાઠાઃ કહેવાય છે. વહીને સ્થિર થાય છે,
 એટલે કે સ્થાવર જળો. (૧૫)

ન થોભતાં, ન બેસતાં જળોની વચ્ચે શરીર મૂકેલું હતું.
 વૃત્તના (સ્થાન) તરફ જળો (વિચરે છે). ઇન્દ્રનો શત્રુ દીર્ઘ તમમાં
 સૂતેલો હતો.

ન થોભતાં, ન બેસતાં, એટલે કે અસ્થાવર જળોની મધ્યમાં મૂકેલું હતું
 શરીર (એટલે કે) મેવ. શરીર $\sqrt{\text{શૂ}}$ માંથી. અથવા $\sqrt{\text{શમ્}}$ માંથી. વૃત્તના ગુપ્ત
 (સ્થાન)-નામરહિત (= સંતાર્થ રહેવાના) સ્થાન તરફ વિચરે છે એટલે કે
 (સ્થાનને) જાણે છે જળો. દીર્ઘ $\sqrt{\text{દ્રાઘ}}$ માંથી. તમઃ $\sqrt{\text{તન્}}$ માંથી. કાશયદ્
 દ્વા + $\sqrt{\text{શી}}$ તું (૩૫ છે). ઇન્દ્રશત્રુ-ઈન્દ્ર આનો નાશ કરનાર કે ચીરી
 નાખનાર છે. તેથી ઇન્દ્રશત્રુ.

તો વૃત્ત કાણુ? 'મેઘ', એમ નેરુકતો (કહે છે). 'ત્વષ્ટાનો પુત્ર, અસુર' એમ
 ઐતિહાસિકો. જળો અને પ્રકાશતું મિશ્રણ થવાની ઘટનામાંથી વર્ષાની ઘટના જન્મે
 છે. એમાં અવધાર અર્થે યુદ્ધનાં વર્ણનો હોય છે. અલખત, મન્ત્રો(=વેદો)નાં
 વર્ણનો અને બ્રાહ્મણોની કથાઓ (તેને) સર્પની જેમ (વર્ણવે છે.) શરીરની
 અત્યંત વૃદ્ધિ (તેણે જળના) પ્રવાહોને નિવાર્યા (= રોક્યા). તેના હણતારો
 વહેવા લાગ્યાં જળ. તેને સમજાવતી આ ઋચા છે. (૧૬)

અહિ વડે રક્ષાયેલાં દાસપત્નીઓ-જળો, પશ્ચિ વડે (રોકાયેલી)
 ગાયોની જેમ, રુંધાયેલાં પડ્યાં હતાં. જળોતું ઊદ્ર જે ઢંકાયેલું હતું
 તેને વૃત્તના હણનારે ખોલી નાખ્યું.

દાસપત્નોઃ-દાસ જેમનો અધિપતિ છે. દાસઃ $\sqrt{\text{દસ}}$ માંથી. તે કામ
 પૂરાં કરે છે (ઉપ + $\sqrt{\text{દસ}}$ પ્રે) 'અહિ વડે રક્ષાયેલાં પડ્યાં હતાં.' સર્પ વડે
 સંતાડાયેલાં. અહિઃ ગતિને કારણે. તથા છે અંતરિક્ષમાં.

‘આ ખીએ સર્પ’ (= સાપ) : પશુ આ (આતુ) માંથી જ. ઉપસર્ગ હસ્વ
 યયો છે, ‘હલો છે’ (ઘા + √હૃ) તે. ‘રુધાયેલાં જળો. પશિ વડે (શિકાયેલી)
 ગાયોની જેમ.’ પણ તે જ વશિષ્ઠ હોય છે. પણિ: - વ્યાપારને કારણે, વણિક-
 માલને સાફ કરે છે. ‘જળોતું હિં જ દંડાયેલું હતું.’ વિલં (ખરેખર તો)
 મરં છે, √મૂ માંથી. ‘વૃત્તના હણનારે ખોલી નાખ્યું તેને.’ વૃત્ત: √વૂ માંથી.
 ઠે √વૂઠ માંથી. ઠે √વૂઠ માંથી.

‘જે (એણે) હાંધું તે જ વૃત્તનું વૃત્તવ’ એમ (ખાલસોમાં) જાણીતું છે.
 ‘(જળને) વહાળ્યાં તે જ વૃત્તનું વૃત્તવ’ એમ જાણીતું છે. ‘જે (તે) વધ્યો તે જ
 વૃત્તનું વૃત્તવ’ એમ (પણ) જાણીતું છે. (૧૭)

પછીના ત્રેવીસ રાત્રિના પર્યાય છે. રાત્રિ: સાથી? આનંદ આપે છે
 નિશાચર પ્રાણીઓને. શાંત કરે છે ખીન્ન (પ્રાણી)ઓને, સ્થિર કરે છે. કે દાનના
 અર્થવાળા √રા માંથી. એમાં (= રાત્રિમાં) ઝાકળ અપાય છે.

પછીના સોળ ઉપાના પર્યાય છે. ઉપા: સાથી? પ્રકાશે છે (√વિસ્) તેથી.
 રાતનો પાછલો વખત. તેની આ (અચા) છે. (૧૮)

પ્રકાશોમાં શ્રેષ્ઠ આ પ્રકાશ આવી પહોંચ્યો. ઝળહળતો અને
 વિશાળ (અગ્નિ)દવજ જન્મ્યો. જેમ (પોતે ઉપાને) પ્રસવી, તેમ
 સૂર્યના પ્રસવ માટે રાત્રિએ ઉપાને માટે સ્થાન ખાલી કર્યું.

‘પ્રકાશોમાં શ્રેષ્ઠ આ પ્રકાશ આવ્યો.’ સુંદર, પ્રકેતન-શ્રેષ્ઠ રીતે જાણીતું
 જન્મ્યું, સૌથી વધુ વ્યાપેલું. જેમ (ઉપાને) પ્રસવેલી રાત્રિ સવિતાના-આદિત્યના
 જન્મ માટે. આમ રાત્રિએ ઉપાને માટે આકાશ ખાલી કર્યું-સ્થાન. સ્વયંયોનિ:-
 એની સાથે ગર્ભ જોડાય છે.

તેની (=ઉપાની) આ ખીણ (અચા) છે. (૧૯)

ઝળહળતા વાહરડાંવાળી પ્રકાશમાન શ્વેતી આવી. અને એના
 નિવાસોને કૃષ્ણાએ ખાલી કર્યા. સમાન સ્વજનોવાળી, અમર,
 (એકમીજીને) અનુસસ્તી અને પ્રકાશમાન (એકમીજીનો) રંગ
 બદલતી કરે છે.

અળહળતા વાછરડાવાળી, સૂર્યરૂપી વાછરડાવાળી, રુદ્રાવું વર્ણનો પર્યાય છે. અળહળવાના અર્થવાળા $\sqrt{\text{રુદ્ર}}$ માંથી. સૂર્યને એનો વાછરડો કહ્યો. સહચારને કારણે, કે રસ હરી લેવાને કારણે. 'પ્રકાશમાન સ્વેતી આવી.' શ્વેત્યા $\sqrt{\text{શ્વિત્}}$ માંથી. ખાલી ક્યાં એના સદનો કૃષ્ણાએ, શ્યામવર્ણની રાત્રિએ. કૃષ્ણ $\sqrt{\text{કૃષ્}}$ માંથી. નિકૃષ્ટ વર્ણ છે. પછી એ બનેલી રતુતિ દરે છે. સમાન સ્વજનોવાળી-સમાન બંધનોવાળી. સમૃત્તે-અમરતાના લક્ષણવાળી. સનૂચી. એકબીજાને અનુસરતી. એકબીજાને અનુલક્ષીને બંને પ્રકાશમાન રંગ (બદલાતા) ફરે છે. તે જ બંને પ્રકાશમાન છે. પ્રકાશવાને કારણે. અથવા તો ઘૌસ (સાથે) ફરે છે, તેની સાથે ફરે એમ પણ હોય. શામિનાને-સર્જનારી. અન્યો-ન્યના આત્માને રચતી.

પછીના બાર દિવસના પર્યાય છે. મહઃ શાથી ? એમાં (લોકો) કર્મો પાર પાડે છે. તેનો આ વૈશ્વાનરને લગતી ઋત્યામાં આકસ્મિક ઉલ્લેખ છે. (૨૦)

કાળો દિવસ અને ધોળો દિવસ (બંને) પ્રદેશો જાણવાયોગ્ય (પ્રવૃત્તિઓ) સાથે પલટાયા ફરે છે. જન્મ પામતાં(વેંત જ) વૈશ્વાનર અગ્નિએ, રાજાની જેમ, પ્રકાશ વડે તિમિરોને જીતી લીધાં.

'કાળો દિવસ' (તે) રાત્રિ. 'અને ધોળો દિવસ' જીજ્ઞો. વારાફરતી બદલાયા ફરે છે (બંને) પ્રદેશો વેદ્યામિઃ જાણવાયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે. વૈશ્વાનર જન્મ પામતા-જિજ્ઞતા આદિયની જેમ. બધા નક્ષત્રોનો રાજા. અગ્નિએ પ્રકાશથી-તિમિરોને દૂર કર્યાં.

પછીના ત્રીસ મેઘના પર્યાય છે. મેઘઃ શાથી ? (જળ) સીંચે છે તેથી. ઉપર, ઉપલઃ ત્યાં સુધીના પર્વતના નામ સાથે સમાન છે. ઉપરઃ ઉપલઃ થી (દેવળ) મેઘ(ના પર્યાય) છે. એમાં વાદળો અટકી જાય છે. અથવા જળો અટકાવી રખાય છે. તેમની વ્યા (ઋત્યા) છે. (૨૧)

દેવોના નિર્માણમાં (મેઘો) પહેલા(=મુખ્ય) બની રહ્યાં એમના દાર(=છિદ્ર)માંથી જળો. પ્રગટ થયાં. ક્રમશઃ કૃપા કરતા વણ (દેવો), પૃથ્વીને તપાવે છે, બે (દેવો) આનંદકારક જળોને લઈ આવે છે.

દેવોના નિર્માણમાં પ્રથમ હતા-માધ્યમિક દેવજો. પ્રથમઃ તે 'મુખ્ય' નો પર્યાય છે. પ્રકૃતતમ હોય છે. કૃત્તવ્રમ એટલે અંતરિક્ષ. મેઘોને ચીરી નાખવાનું

(સ્થાન), મેઘોને સીરવાથી જળ પેદા થાય છે. ત્રણ તપાવે છે પૃથ્વીને. કમશઃ કૃપા કરતા. પર્જન્મ, વાયુ, આદિત્ય ઠંડી, ગરમી અને વર્ષા વડે વનરપતિઓને પરિપક્વ કરે છે. અનૂપાઃ — કમશઃ (અનુ) વાવે છે લોકોને પોતપોતાના કર્મથી. 'અનૂપ'નો આ બીજો અર્થ (= નદીનો કાંઠો, ભેજવાળો પ્રદેશ) પણ આઃ (ધાતુ), માંથી જ. સંતૃપ્ત રહે છે પાણીથી. કે પછી અન્વાપ્ (પાણીની બાલુમાં રહેલું) એમ પણ હોય. જેમ પ્રાક્ (છે તેમ), તેતું અનૂપઃ બન્ધુ હોય. જેમ પ્રાચીન (બન્ધુ છે તેમ), એ (દેવો) આનંદદાયક જળને લઈ આવે છે. વાયુ અને આદિત્ય ઉદકને (લાવે છે). વૃદ્ધકમ્ એ જળનો પર્યાય છે, અવાજના અર્થવાળા $\sqrt{\text{વ્ર}} માંથી$ કે $\sqrt{\text{અશ્}} માંથી$. પુરીયં $\sqrt{\text{પૃ}} માંથી$ અથવા $\sqrt{\text{પૃના}}$ પ્રેરકમાંથી. (૨૨)

પછીના સત્તાવન વાણીના પર્યાય છે. વાક્ શામાંથી? $\sqrt{\text{વચ્}} માંથી$. તેમાં સરસ્વતી. તેના નદીની જેમ અને દેવતાની જેમ વેદપ્રયોગ છે, તેમાં જે દેવતાની જેમ (પ્રયોગ) છે, તેની આનળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું અહીં આ (ઋચા) નદીની જેમ (પ્રયોગ કરે છે). (૨૩)

(કમળ) નાળને ચૂંદનારીની જેમ આણે બળ (= વેગ) થી. (અને) બળવાન મોજાંઓથી ગિરિઓના શિખરને તોડી નાખ્યું છે. (તેથી આત્મ) રક્ષણાર્થે સુયોજિત સ્તુતિઓ વડે બંને કાંઠાઓને હણતી સરસ્વતીને પૂજ્યો.

આણે બળથી — શોધી લે તેવા (બળ) થી. શુભ્રમ એ બળનો પર્યાય છે. (શત્રુઓને) શોષે છે તેથી. વિસં, તોડવાના અર્થવાળા કે વૃદ્ધિના અર્થવાળા $\sqrt{\text{વિમ્}} માંથી$. સાનુ ખૂબ ઊંચે રહેલું છે, અથવા ખૂબ ઊંચું મૂકેલું છે. 'મોટાં મોજાંઓથી.' પારાવત્તઘ્ની — પારાવારને હણનારીને. પારં — દૂરતું હોય છે, ઓવારમ્ — પાસેતું. રક્ષણ માટે સારી રીતે આરંભેલી સુંદર સ્તુતિઓ વડે સરસ્વતી નદીને, (પૂજનાં) કર્મો વડે સેવીએ.

પછીનાં સો નામ જળના પર્યાય છે. ઉદકં શાથી? હાંજવે છે. ($\sqrt{\text{ઉદ્}}$) તેથી.

પછીનાં સાડત્રીસ નદીના પર્યાય છે. નદ્યઃ શાથી? નાદ કરનારી તેઓ હોય છે. અવાજવાળાં. ધણુખરું (ઋચાઓમાં) એમનું ગૌણ સ્થાન હોય છે. મુખ્યત્વા (હોય તે તો) આશ્ચર્ય જેવું જ.

તેમાં ઇતિહાસ કહે છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિ સુદાસ પૈજવનનો પુરોહિત બન્યા. વિશ્વામિત્ર - સર્વના મિત્ર. સર્વ - સાથે સરતું. સુદાસ - કપાણુકારક દાન કરનાર. પૈજવન:- પિજવનનો પુત્ર. તે વળી વિ-જવન:- સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય વેગવાળો. કે મિત્ર ન થઈ શકે એવી (= અજોડ) ગતિવાળો. તે ધન લઈને વિપાશ અને શુભ્રીના સંગમ આગળ આવ્યો. અનુસરતા આવ્યા ખીખ. તે વિશ્વામિત્રે નદીઓની સ્તુતિ કરી “છીછરી (=ગિતરી શકાય તેવી) થાઓ.” (સ્તુતિ) બે (નદીઓ) હોય તેવી પણ અને ઘણીની જેમ પણ (કરી) (= દ્વિવચન-બહુવચનમાં). તેમાં જે એની જેમ (કરેલી સ્તુતિ) છે, તેની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર કરીશું. અહીં આ (ઋચામાં) બહુની જેમ.

હે જલવતીઓ ! મારાં સૌમ્ય વચનને ખાતર મુહૂર્ત(માત્ર) પ્રવાહોમાંથી થાંલી જાઓ. રક્ષણ ઈચ્છતો (હું) કુશિકનો પુત્ર મોટી મનીષાથી નદી પ્રત્યે આવાહન કરું છું.

અહીં જાઓ મારા વચનને ખાતર. સૌમ્ય-સૌમ સંપાદન કરનારાં. ક્રતાવરી:-જળવતીઓ. ક્રતમ્ જળનો પર્યાય છે. બધે વ્યાસ હોય છે. મુહૂર્ત- (માત્ર) એવું-પ્રવાહોથી, રક્ષણથી. મુહૂર્ત:-વારંવાર (આવતી) ઋતુ. ક્રતુઃ ગતિના અર્થવાળા ✓ક્ત્રમાંથી. મુહુઃ-મૂઠ જેવો કાળ. અને જ્યાં સુધી અબીક્ષ્ય હોય (ત્યાં સુધી). અમોક્ષ્યં તે અમિક્ષણમ્ જ છે. ક્ષણઃ ✓ક્ષણમાંથી. અગિંસો (= કપાયેલો) કાળ છે. કાલઃ-ગતિના અર્થવાળા ✓ક્લમાંથી. નદી પ્રત્યે આવાહન કરું છું. વૃહસ્પા-મોટી મનીષયા-મનની ઈચ્છા વડે, સ્તુતિ વડે, કે પ્રદા વડે રક્ષણાર્થે. કુશિકનો પુત્ર. કુશિક રાજા થઈ ગયો. અરાજના અર્થવાળા ✓ક્રુશ્માંથી. કે પંજી પ્રકાશિત કરવાના અર્થવાળા ✓ક્ષ્માંથી થે હોય. અથવા અર્થોને સારી રીતે પ્રકટ કરનાર. નદીઓએ જવાબ આપ્યો. (૨૫)

હાથમાં વજ્રાળા ઇન્દ્રે અમને ખોદી, નદીઓના ઘેરનાર ધૃતને હણ્યો. સુંદર હાથવાળા દેવ સવિતાએ અમને દોરી. તેની ગ્રેરજામાં (= ધી) અમે વિશાળ (બનીને) જઈએ છીએ.

‘ઇન્દ્રે અમને ખોદી વજ્રાણુએ’. ✓રદ્ ખોદવાના અર્થવાળો છે. હણ્યો ધૃતને-નદીઓના ઘેરનારને - એની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. ‘દેવ સવિતાએ દોરી’.

‘સુપાણિ’-દર્શનાંશુપ્રદ હાથવાળો. પાણિ’-પૂજના-અર્થવાળો. ‘વૃષ્ણમીથી. (મનુષ્યો).
 બે હાથ જોડીને દેવાને પૂજે છે. ‘તેની પ્રેરણાથી અમે વિશાળ (બનીને) જમ્મ
 છીએ.’ ઋત્વ્યઃ √ઋત્વું માંથી. ઔર્ણવાક્ષને મતે √વૃ માંથી. (આમ). જવાબઃ
 આપીને અતે સંમતિ આપી. (૨૬)

હે ચારણ, તારાં વચનો (અમે) સાંભળીશું. (૭). દરથી ગાડાં.
 સાથે રથ સાથે આવે છે. ધવડાવતી સ્ત્રીની જેમ (હું) તારે માટે,
 પ્રયત્નમને આલિંગવા માટે (નમતી) કન્યાની જેમ (હું) તારે માટે
 નીચી નમીશ.

‘સાંભળીશું’, હે ચારણ, તારાં વચનો. ‘જ, દર સુધી ગાડાં સાથે અને
 રથ સાથે’ ‘નીચી નમીએ છીએ તારે માટે પુત્રને ધવડાવતી સ્ત્રીની જેમ.’
 ‘પ્રેમીને માટે જેમ કન્યા આલિંગન માટે’. અથવા (હું) નીચી નમીશ.

પછીના ઇલ્લીસ અશ્વના પર્યાય છે. તેમાંના છેલ્લા આઠ (હંમેશા) બહુની
 જેમ (= બહુવચનમાં જ પ્રયોજાય છે). અશ્વઃ શાથી ? કાપે છે રસ્તાને અથવા
 ખૂબ ખાનારો હોય છે તેમાં દાઢિત્રાઃ - એ (સવારને) ધારણ કરતો ચાલે છે
 (તેથી) અથવા ધારણ કરતો હજી હજી છે (તેથી). અથવા તો ધારણ કરતો
 (સુંદર) આકારવાળો મને છે (તેથી). તેના અશ્વની જેમ અને દેવતાની
 જેમ વેદપ્રયોગો હોય છે. તેમાં જે દેવતાની જેમ (પ્રયોગો છે) તેની આગળ
 ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું. અહીં આ (અશ્વ) અશ્વની જેમ (પ્રયોગ કરે છે). (૨૭)

વળી તે (અશ્વારોહીને) ધારણ કરીને જતો, અશ્વ, ડોકે, પડખા
 વચ્ચે, મુખે બંધાયેલો, (પોતાની) શક્તિને સતત અને પૂરેપૂરી
 સંકારતો, માર્ગના વળાંકને બાળુએથી (ઘનુ) ઠેકી જતો, ચાખૂદ
 વીંઝાતાં ઉતાવળો દાડે છે.

અને તે વાજી વેગવાન વીંઝાયા પછી ત્વરાથી કાપે છે માર્ગને. ડોકમાં
 બંધાયેલો. ગ્રીવા √ગૃ (૧) માંથી. કે √ગૃ (૬) માંથી. કે √ગ્રહે માંથી
 ‘પડખા વચ્ચે, મુખે’-તેની વ્યાખ્યા ધર્મ ગર્ભ. ક્રતુને (= અશ્વારોહીને) ધારણ
 કરી જનાર-ક્રિયાને કે જુદિને. ઘનુ સંતવીત્વત્ - √ત્ત્વ ની પૂર્વ પ્રકૃતિ વડે.

(= ધાતુના મૂળ રૂપ વડે જ થયેલો) વેદપ્રયોગ છે. માર્ગોના વળાંકિને, માર્ગના વાંકિને. વન્યાઃ √પત્માંથી. ઠે √વદ્માંથી. ઠે √વન્ધ્માંથી. અઠ્ઠઃ √અઠ્ઠ્માંથી. આપનીકળત્ તે √કળ્ તું અંકરીત રૂપ (તીવ્રતાદર્શક દ્વિરુક્તિ) છે.

પછીનાં દશ (નામ) ઉપયોગનાં આદેશવાળા છે એમ (સ્પષ્ટ જ) કહે છે સાહચર્યના જ્ઞાન માટે.

√જ્વલ્ ના અર્થવાળા છે પછીના અગિયાર ધાતુઓ.

એટલી જ (સંખ્યામાં) પછીના, જ્વલત્ના નામધેયો (= પયથિ) છે, નામધેયો છે. (૨૮)

આ બીજો અધ્યાય

અધ્યાય ચોથો -

હું એક અર્થવાળા અનેક શબ્દો(નો સંગ્રહ) - તે આ ક્ષો. હવે જે અનેક અર્થવાળા એક શબ્દો તેમને અર્થથી ક્રમશઃ સમજાવીશું. અને જેના સંસ્કાર (=રૂપસિદ્ધિ) ન ઓળખાતા હોય તેવા વેદપ્રયોગો (સમજાવીશું). તેને એકપદિકમ્ કહે છે.

જહા નો અર્થ છે '(મેં) મારો'. (૧)

ખરે જ, હું મનુષ્યો, ક્યા મિત્રે કહ્યું છે, 'વણઉશ્કેર્યાં (મેં) મિત્રને મારો'? કોણ અમારાથી (દૂર) જાય છે?

મર્યા તે મનુષ્યનો પર્યાય. કે મર્યાદાનો પર્યાય પણ હોય. મર્યાદા-મનુષ્યો વડે નહીં કરાય છે. મર્યાદા-(મે) મર્યાદિત પ્રદેશોની વિભાગરેખા). ✓મેચ્છ ઉશ્કેરાટના અર્થવાળું છે. ક્યા નિષ્પાપને મેં ક્યારેય માર્યો? કોણ અમારાથી ખીધેલો ભાગે છે?

તિષ્ઠા-જળ છે. જે સુકાય છે તે. વાડ્યા-પાશનો સમૂહ. વાશ:-✓પશુમાંથી દદ બાંધવાને કારણે. (૨)

સુંદર પાંખવાળાં પક્ષીઓ (જેવા) યજ્ઞગ્રેમી ઋષિઓ યાચના કરતા ઈન્દ્ર પાસે પહોંચ્યા. 'હંકાચેલાને ખોલી નાખ, મનુષ્યો ભરી દે, જાળેખાંધ્યા સમા અમને મુક્ત કર.'

વચ:-વિઃ તું બહુવચન. સુંદર પાંખવાળાં, સુંદર ફેલાતાં સૂર્યનાં કિરણો પહોંચ્યા ઈન્દ્ર પાસે યાચના કરતાં. ખોલી નાખ તિમિરધેર્યાં ચક્ષુ. ચક્ષુ:-✓સ્વ્યામાંથી. કે ✓ચક્ષુ માંથી. પૂર્વિ-પૂરી દે કે આપ. છોડ અમને પાશ વડે બંધાયા જેવાને.

પડખેથી, નિતંખેથી, હાથેથી

પાર્શ્વ-સાંધાવાળું અંગ હોય છે. પર્ણ:-✓સ્પૃશ્માંથી. પીકના ભાગને સ્પર્શનાર. પૃષ્ઠ ✓સ્પૃશ્માંથી. અંગો વડે સ્પર્શવિલ. અઙ્ગમ્-ચિહ્નિત થવાને કારણે. કે વળવાને કારણે. શ્રોણિ:-ગતિ નિમિત્તે ચલનના અર્થવાળા ✓શ્રોણ-માંથી. જતા (માણસ)નો નિતંખ જાણે કે હાથે છે. શિતામ્-તે હાથ (આણીના

આગલા પગ) છે. દોઃ ✓દ્વિર્માંથી. 'ગર્ભોશયે તે શિતામ', એમ શાકપૂર્ણિ:
(માને છે), '૬૬ બંધાયેલું હોય છે.' 'ક્યામમાંથી (એટલે) યકૃતમાંથી,' એમ.
તૈમ્નિઃ. ક્યામં ✓સ્વીમાંથી. યકૃત-એમ તેમ (કરતા) ક્યાય છે. 'સરે.
માંસમાંથી (એટલે) મેદમાંથી' એમ ગાલવ. શિતિઃ ✓સ્ત્રીમાંથી. માંસમ-
માનનીય કે મનને ગમે એવું. અથવા તો મન એમાં બેસી જાય છે. મેદસ્
✓મિદમાંથી. (૩)

હે ઇન્દ્ર, જે દર્શનીય પ્રશંસનીય ધન તારે આપવા યોગ્ય છે તે,
હે વજ્રધારી, ધનને જાણનાર, બંને હાથોએ અમને આણી આપ.

જે, હે ઇન્દ્ર, સુંદર પ્રશંસનીય ધન છે. અથવા જે મારી પાસે અહીં નથી.
તે. (એમ) તથા મધ્યમ પદો (ગણતાં). તારે અમને તે આપવા યોગ્ય છે.
વજ્રધારી. અદ્વિઃ- ચીરે છે આનાથી. કે વળી ✓અદ્માંથી થે હોય.

'તે સોમભક્ષકો...' એમ પણ જણાવે છે.

રાઘ: તે ધનનો પર્યાય. સિદ્ધિ મેળવે છે એનાથી. તે અમને તું, હે ધનના
શાતા, બંને હાથોએ આણી આપ. ઉમ્મો-મયાદિત હોય છે.

દમૂનાઃ- દ્વાણુ મનવાળો, કે દાનની વૃત્તિવાળો, કે દમેલા મનવાળો.
અથવા તો, દમઃ એ ગૃહનો પર્યાય છે, તેમાં ચિત્તવાળો (પણ) હોય.

મમઃ ✓મન્માંથી. (૪)

ગૃહસંબંધી, ઘરમાં આનંદ પામતો અતિથિ, વિદ્વાન (એવો તું)
આ અમારા યજ્ઞની પાસે આવ. (અમારા) બંધા આંકમકોને હણીને,
હે અગ્નિ, શત્રુઓના ભોગો (અમને) આણી આપ.

અતિથિઃ-ગૃહો તરફ ગયેલો હોય છે. અથવા જીજ્ઞાસુઓના મુજબ કે
જીજ્ઞાસુઓના ગૃહોમાં (નિશ્ચિત) તિથિઓએ જાય છે. દુરોણઃ એ ધરનો પર્યાય.
મુશ્કેલીએ સંતોષાય એવાં હોય છે, મુશ્કેલીથી વૃપ્ત થાય એવાં. આ અમારા યજ્ઞ
પાસે આવ વિદ્વાન. બધા, હે અગ્નિ, આંકમકોને હણીને શત્રુઓના આણી આપ
ભોગો. હણીને પારકાઓના સૈન્યોને શત્રુઓના ભવનમાંથી આણી આપ
ભોજનો. કે ધનો.

મૂવ: નો અર્થ છે 'ઉદર'. વળી મૂવિકા: મૂવ માંથી. મૂવ: પણ એમાંથી જ. (૫)

સપત્નીઓ જેવી ઈંટા મને બધી બાબુએ સંતાપે છે. ઉદર: જેમ સૂતરને, (તેમ) મને, હે ઈન્દ્ર, તારા રતોતાને આધિઓ ખાઈ જાય છે. હે સ્વર્ગ-પૃથિવી, મારી આ (અવસ્થા)ને જાણો.

સંતાપે છે મને બધી તરફ સપત્નીઓ જેવી આ ઈંટા-કૂવાની ઈંટા. ઉદર: જેમ ચીકણા દોરા ખાઈ જાય છે. અથવા પોતાના અંગનું નામ પણ હોય. પોતાનાં અંગો ખાય છે. સંતાપે છે મને આધિઓ-કામનાઓ. રતોતાને તારા, હે શતકંતુ, જાણો મારી આ (દશા), હે ઘાવાપૃથિવી. સમજો મારી આ (અવસ્થા) હે ઘાવાપૃથિવી, એમ.

કૂવામાં પડેલા ત્રિતને આ સુકત પ્રત્યક્ષ થયું. તત્સંબધી રતુતિ ઇતિહાસ-સુકત, ઋચાવાણી, ગાથાસમેત છે. ત્રિત:- બુદ્ધિથી દૂર સુધી તરનારો (= શ્રેષ્ઠ) થયો અથવા તો સંખ્યાનો પર્યાય જ અભિપ્રેત હોય. એકત:, દ્વિત:, ત્રિત: એ ત્રણ થઈ ગયા. (૬)

ગતિશીલ મનથી અમે તારે માટે કાઢેલા (રસ)નું, પૈતૃક સંપત્તિની જેમ, બક્ષણ કરીએ. હે સોમ રાજન્, સૂર્ય જેમ ઉનાળાના દિવસોને (તેમ તું) અમારાં આયુષ્યોને વધાર.

ગતિશીલ કે પ્રેરિત કે ધસી જતા. મન વડે તારે માટે નિચોવેલાનું બક્ષણ કરીએ જેમ પૈતૃક ધનનું. અને વધાર અમારાં આયુષ્યો, હે સોમ રાજન્. દિવસોને જેમ સૂર્ય ઉનાળાના. વાસરાણ- વિવિધ ગતિવાળાં, કે અત્યંત પ્રદાશમાન, કે પસાર થઈ જનાર.

કુરુતન- એ(માં નનો) આગમ નિરર્થક હોય છે. (એમ જ) કર્તન, હનન, માતન વગેરે.

જઠરં તે પેટ હોય છે. ખાધેલું એમાં ધારણ કરાય છે, કે મુકાય છે. (૭)

હે ઈન્દ્ર, મરુતોવાળો, વૃષભ (એવો તું) રજુ માટે ઉત્તેજના અર્થે ભોજન પછી સોમ પી. તારા ઉદરમાં મધુની ઊર્મિ સીંચ. પહેલાના દિવસોથી તું કાઢેલા (સોમરસો)નો રાગ છે.

મરુતોવાળો, હે ઈન્દ્ર! મરુતો વડે, તેમનાવાળો. વૃષમઃ—જળોને વરસાવનાર.
 રણુ માટે—રમણીય સંગ્રામ માટે. પી સોમ. ભોજન પછી—અન્ન પછી. ઉત્તેજના
 માટે, ઉન્માદક વિજયને માટે. સીચ તારા જરૂરમાં મધુની ઊર્મિને. મધુ એટલે
 સોમ, ઉપમાર્થક છે, √મદ્માંથી. આ ખીણું મધુ(=મદિરા) પણ એમાંથી જ.
 તું રાજા છે પૂર્વેનાયે દિવસોમાં નિઓવાપેલાઓનો. (૮)

તિત્તત્ત ચાળણી હોય છે. ચામડા(ના ઢાંકણ)વાળું. અથવા હિરોવાળું.
 અથવા તલ જેવડાં હિરોવાળું. (૯)

સાથવાને જેમ ચાળણીથી પવિત્ર કરતા (હોય તેમ) જ્યાં
 ધીરાઓ મનથી વાણીને (પવિત્ર) કરી, ત્યાં મિત્રો મૈત્રીઓને
 ઓળખે છે. એમની વાણીમાં કદ્યાણી લક્ષ્મી રહેલી છે.

સાથવાને જેમ ચાળણીથી પવિત્ર કરતા. સક્તુઃ √સક્માંથી. (એને)
 ધોવો મુરકેલ હોય છે. અથવા વિપર્યય પામેલા √કસ્માંથી થે હોય. વિકસિત
 હોય છે. જ્યાં ધીરાઓએ મનથી વાણીને એડેલ છે, જ્ઞાને. ધીરાઓ—પ્રખર
 જ્ઞાનવાળા, ધ્યાનવાળા. ત્યાં મિત્રો મૈત્રીઓને પારખે છે. કદ્યાણી લક્ષ્મી મુકાયેલી
 છે એમની વાણીમાં એમ. મદ્રંતી વ્યાખ્યા મગ દ્વારા યર્ધ ગર્ધ. ભજવા જેવું,
 ગ્રાણીઓએ એના તરફ દોડવા જેવું. અથવા અસ્તિત્વ ધારતું (એ) આનંદ
 આપે છે. અથવા (યોગ્ય) પાત્રવાળું (= પાત્ર પાસે જનારું), લક્ષ્મીઃ મળવાને
 કારણે, કે સુચવવાને કારણે, કે મેળવવાની ઇચ્છામાંથી. કે ચિદ્રમાંથી, કે પછી પ્રમળ
 ઇચ્છાના અર્થવાળા √લ્ગ્માંથી થે હોય. કે વળમવાના અર્થવાળા √લગ્માંથી
 હોય. કે અપ્રશંસાના અર્થવાળા √લજ્માંથી થે હોય.

શિપ્રે—એની આગળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું. (૧૦)

એ (જ) સૂર્યનું દેવત્વ, એ જ મહિમા, કે કર્મોની વચ્ચેથી જ
 (તે) ફેલાયેલાને સંકેલી લે છે. જ્યારે એણે અધ્યશાળામાંથી
 ઘોડાઓને જોડ્યા ત્યારે રાત્રી આને માટે વસ્ત્ર ફેલાવે છે.

તે સૂર્યનું દેવત્વ, તે મહિમા, જે કર્મો કરાનાંની વચ્ચે ફેલાયેલાને સંકેલી
 લેવાય છે. જ્યારે એણે યોજ્યાં કરણોને, સર્પકિરણોને, કે હરિત અશ્વોને. હવે
 રાત્રિ વસ્ત્ર ફેલાવે છે એને માટે. પ્રકાશમાન દિવસને વિયોજતી સર્વથી, કે વળી
 ઉપમાના અર્થમાં થે હોય. રાત્રિ જેમ વસ્ત્ર ફેલાવે છે, એવો પણ વેદપ્રયોગ છે—

ફેલાયેલાને વણતીએ પાછું સંકેદ્યું. સમેટી લીધું. (૧૧)

ખરે જ, ઇન્દ્રની સાથે, ન ડરતા (ગણ)ની સાથે જતો (તું)
દેખાય છે. (ખને) આનંદિત, સમાન બળવાળા છે.

ઇન્દ્રની, ખરેખર, દેખાય છે સાથે જતો નીડર ગણની, મન્દૂ-હર્ષિત.
તમે બને છો. અથવા “હર્ષિત તે (ગણ)ની સાથે” એમ પણ હોય. “સમાન
બળવાળા”ની પણ આથી વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. (૧૨)

સુનિર્મિત પૂઠવાળા, સુદૃઢ મધ્યભાગવાળા, શૂરા, દિવ્ય, દોડનારા
અશ્વો જ્યારે દિવ્ય માર્ગ પર પહોંચે છે (ત્યારે) હારબંધ હંસોની
જેમ પ્રયત્ન કરે છે.

ઈર્ષાંતા: - સુપુષ્ટ પૂઠવાળા, અત્યંત પુષ્ટ પૂઠવાળા કે વિશાળ પૂઠવાળા.
સિલિકમઘ્યમા: - સુમઠિત મધ્યભાગવાળા કે મધ્યભાગમાં મસ્તકવાળા. અથવા
તો શિર:—સૂર્ય(નો ઉલ્લેખ) હોય છે. જે (નિદ્રા સુધી) અતુસરે છે બધાં
પ્રાણીઓને, અને મધ્યમાં એમની રહે છે. આ બીજું શિર પણ એમાંથી જ.
આશ્રિત એને (બધી) ઇન્દ્રિયો હોય છે. સાથે શૂરાઓ દિવ્યો દોડનારા. શૂરા:
ગતિના અર્થવાળા ✓શર્વ માંથી. દિવ્યા: - આકાશમાં જન્મેલા. સત્યા: -
દોડનારા. ‘હંસોની જેમ હારબંધ પ્રયત્ન કરે છે.’ હંસા: ✓હન્ માંથી, હણે
છે રસ્તાને. ‘હારબંધ’-તેમાં શ્રેણિ: ✓શ્રિ માંથી. સાથે રહેલા હોય છે.
જ્યારે પહોંચે છે, જ્યારે પામે છે. દિવ્ય માર્ગને, પથને, રસ્તાને અશ્વો.

આદિત્યની રતુતિ (તે) અશ્વની (રતુનિ) છે. આદિત્યમાંથી અશ્વ નિમયો
તેથી.

સૂર્યમાંથી અશ્વને દેવોએ નિર્મેયો. એમ વેદપ્રયોગ પણ છે. (૧૩)

વનોને નિરખતો, જે તું માતાઓ-જળો પાસે ગયો તે તારું
‘પાછા ફરતું’, હે અગ્નિ, જુલાવાનું નથી, જ્યારે દૂર હોવા (છતાં તું)
અહીં થયો (=પ્રગટ્યો) છે.

કાવમાન: - નિરખતો કે કામના કરતો. વનોને. તું જે માતાઓ-જળો
(પાસે) રમી જતો. નથી તે તારું, હે અગ્નિ, જુલાવું પાછા ફરતું. દૂર જે હોવા
(છતાં) અહીં થાય છે જન્મતો (=પ્રગટ્યો).

લોભીને પશુ માનતા લઈ જાય છે.

લોભી ઋષિને લઈ જાય છે પશુ માનતા.

વ્યારત, પાવનકારી જ્યાળાઓવાળા (અગ્નિ)ને.

પાવક દીપ્તિવાળાને. (શોરમ્) બધે પ્રવેશીને રહેલાને. કે બધે વ્યાપેલાને. (૧૪)

છિદ્રોવાળા નવા આસન પર (રહેલી બે) નાની ઢોંગલીઓ જેવા,
(બે) બદામી (રંગના ઘોડા) રસ્તાઓ પર શોભે છે.

કનોનકે - બે કન્યાઓ. કન્યા - ધિજીનીયા હોય છે. અથવા કયાં આને લઈ
જવી (=વરાવવી) એમ. અથવા પ્રેમી વડે અણાય છે તેથી. અથવા પ્રકાશવાના અર્થવાળા

✓ કન્ ભાંથી ચે હોય. કન્યાઓના અધિષ્ઠાન (= સ્થાન સંબંધી બધા) શબ્દો
સમમીનાં એકવચનો છે એમ શાક્યપૂર્ણિ (માને છે). વીધાયેલા, લાકડાના પાયા-

(વાળાં આસનો) પર. દાહઃ ✓ દ્વ ભાંથી કે ✓ દ્વુ ભાંથી. તેમાંથી જ દ્વ
(= લાકડું). નવે-નવા બનાવેલા. ઝમંકે- વૃદ્ધ નહીં એવી. તેઓ જેમ તો

આસનો પર શોભે એમ (બે) પિંગળા (ઘોડા) રસ્તાઓ પર શોભે છે. (બે)

બદામી અથોની આ સહસ્તુતિ છે.

‘આ પશુ મને આપ્યું,’ ‘તે પશુ મને આપ્યું,’ એમ ઋષિએ
ગણાવીને કહ્યું:

સુવાસ્તુના કાંઠા ઉપર.

સુવાસ્તુ તે નદી. તુલ્ય ઘાટ હોય છે. (લોકો) ત્વરાથી એના તરફ આવે છે.

શુ મરુતો ફરી અમારે માટે નમશે કે?

ફરીથી અમારે માટે નમશે મરુતો? ‘નસન્ત’ની આગળ ઉપર.

વ્યાખ્યા કરીશું.

જે તારા ઉન્માદક, ફીણાટાતા, મહાન (સોમબિંદુઓ) છે,
તેમનાથી ઈન્દ્રને ધન આપવા પ્રેર.

જે તારા ઉન્માદક, ફીણવાળા, હેતરામણા (= મોહક બિંદુઓ છે), તેમનાથી
ઈન્દ્રને પ્રેર ધન આપવા. (૧૫)

વિશુદ્ધતા વક્ષઃપ્રદેશ સમી (આ) પાસે રૂખાષ. ગાયકની જેમ
(એણે) પ્રિય પ્રગટ કર્યાં. આવનારીઓમાં સૌથી વધુ નિયમિત,
અન્નપૂર્ણા સમી (આ), સૂતેલાંને જગાડતી ફરી આવી.

પાસે દેખાઈ વિશુદ્ધના. શુન્દ્યુઃ સૂર્ય હોય છે. શુદ્ધીકરણને કારણે. 'તેનો જ વક્ષઃપ્રદેશ તેજથી છવાયેલો. આ ખીણું' વક્ષઃ (= છાતી) પણ એમાંથી જ. ઊચું આવેલું' છે શરીર પર. પક્ષી પણ શુન્દ્યુ કહેવાય છે. શુદ્ધ કરવાને કારણે જ. જળચર હોય છે. જળો પણ શુન્દ્યુ કહેવાય છે. શુદ્ધ કરવાને કારણે જ. નોંઘા ઝાપિ હોય છે. સ્તોત્ર રચે છે. તે જે રીતે સ્તુતિ વડે ઈચ્છાઓને આલિષ્ટ કરે છે એમ ઉપા રૂપો પ્રગટ કરે છે. અદ્યસત્. અદ્ય અન્ન હોય છે. અન્ન પાસે એસનારી કે અન્ન મેળવનારી. 'મૂતેલાંને જગાડતી.' સૌથી વધુ નિયમિત આવી ફરી આવનારીઓમાં સૂતારાઓને જગાડતી શાશ્વતોમાં શ્રેષ્ઠ આવી પાત્રી આવનારીઓમાં.

વાણીવંતા અપળ તેઓ

(દક્ષિણ:-) ગતિશીલ કે ઈચ્છાઓવાળા કે દષ્ટિવાળા. વાશો તે વાણીનો પર્યાય. ખોટાપણ છે તેથી.

(અમે બે) પ્રશંસીએ, હે અધ્યયુ, મારે માટે પ્રતિગાન કર, ઈન્દ્રને મારે (આપણે બંને) આનંદદાયક સ્તુતિ કરીએ.

(આને) આવાહનની સ્તુતિ (કે) સોમ નિયોવતી વખતે, બોલાતી સ્તુતિ માને છે. પરંતુ (અહીં) ઈન્દ્રસંબંધે જ સમજાવે છે.

પરિતક્ષ્મદા એની આગળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું. (૧૬)

સુવિત્તે-સુ હિતે કે સૂતે સારી ગતિ(ના અર્થ)માં કે જન્મ આપવા(ના અર્થ)માં.

'સારી ગતિમાં મને મૂક.' એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

દયતિઃ અનેક અર્થોવાળું છે.

'નવાથી નૂતને રક્ષનારા યદ્યએ,' એમાં રક્ષણના અર્થમાં.

જે એકલો અહીં ધન વડે છે એમાં દાનના અર્થમાં કે વિભાજનના અર્થમાં.

દુર્વાર્ય, ભયાનક (એવો એ) વનોને બાળે છે. એમાં બાળવાના અર્થમાં. દુર્વર્તુઃ-ન વારી શકાય એવો.

ધનને જાણનારો, શત્રુઓને રહેંસી નાખતો. એમાં હિંસાના અર્થમાં.

આ સોમરસો નિયોવ્યા છે. પ્રાતઃ કાળે આવનારા, સમાન બળવાળા અશ્વિનો તેમને પીએ. હું તો તમારી સદાય માટે કે વંદન કરવા છું જ. મને પ્રમાતે એડતા કામડાએ જમાવ્યો.

‘જીડતો’ એ (અર્થમાં):

નૂં ચિત્ત નિપાત છે. જૂના અને નવાના (અર્થમાં). વળી નૂં જ પશુ: (એ અર્થમાં).

ત્યારે હતાં તેવાં જ નદીઓનાં પાણી આજે છે.

આજે અને પહેલાં પશુ તે જ કર્મ નદીઓનું (હતું).

આજનું અને પહેલાનું સંપત્તિઓનું સદન.

આજે અને પહેલાં પશુ ધનનું સદન. રવિ: તે ધનનો પર્યાય. દાનના અર્થવાળા ✓ રા માંથી. (૧૭)

તારા તે અસીમ દાનને અમે જાણીએ.

જાણીએ તે તારા અમે અમાપ દાનને. આદિત્ય પશુ અદૂપાર કહેવાય છે. અદૂપાર હોય છે-દૂર સુધી (વિસ્તરતી) સીમાવાળો. સમુદ્ર પશુ અદૂપાર કહેવાય છે. અદૂપાર હોય છે-વિશાળ કાંઠાવાળો. કાચો પશુ અદૂપાર કહેવાય છે. છકૂપાર:-નથી કૂવામાં જતો. કચ્છપ:-મોને રહે છે. અથવા પીકવડે (જાતને) રહે છે. અથવા મુએથી પીએ છે. વચ્છ. > સ્વચ્છ:-અવકાશને ઢાંકે છે. આ બીજો નદીનો કચ્છ(=કાંઠો) પશુ એમાંથી જ. વમ્ એટલે જળ તે (કાંઠા) વડે દંડાય છે.

રાક્ષસોના વિનાશ માટે શીંગડાં અણીદાર કરે છે.

ધારદાર કરે છે (એ) શીંગડાં રાક્ષસોના વિનાશ કરવા માટે. રક્ષ; રક્ષણ. કરવું (ખચવું) એનાથી. અથવા એકાંતમાં ત્રાટકે છે. અથવા રાત્રે આવી પહોંચે છે.

ચંચળ અથો સાથે ચંચળ અગ્નિ

હિતાવળો, હિતાવળા (ધોડાઓ) સાથે. અથવા સારા જન્મવાળો, સારા જન્મવાળાઓ સાથે.

અત્યંત પ્રખળ ગતિવાળા આ યજ્ઞમાં વિગ્રામ કરે.

અત્યંત પ્રખર ગમનવાળા. (૧૮)

જેથી દેવો હંમેશા, રોજરોજ, અમારી વૃદ્ધિ માટે અપ્રમાદી રક્ષકો બની રહે.

દેવો અમારી જે રીતે હંમેશા વૃદ્ધિ માટે હોય. છપ્રામુલ:-અપ્રમાદી. અને રક્ષકો. રોજરોજ.

વ્યવન ઋષિ છે. પ્રમટાવનાર સ્તોત્રોના અચવાન એમ પણ એના વેદપ્રયોગ હોય છે.

તમે (બનેએ) પુરાણા વ્યવાનને, જેમ રથને, ચાલવા માટે ફરીથી યુવાન કર્યા.

તમે વ્યવનને. સત્ય-પુરાણા. જેમ રથને, ફરીથી યુવાન ચાલવા માટે કર્યા. યુવા-પ્રયોગ છે ક્રમેનિ. √તક્ષ કરવાના અર્થવાળું.

રજઃ √રક્ષ માંથી. એ તેજો(=સંધ્યાઓ) રજસ હહેવાય છે. જળ રજસ હહેવાય છે. ભુવનો રજસ હહેવાય છે. લોહી અને દિવસ રજસ હહેવાય છે.

વિવિધરંગી અને ગર્જતાં ભુવનો જુદાં જુદાં ફેરે છે. એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

હરઃ √હ માંથી. પ્રકાશ હરઃ હહેવાય છે જળ હરઃ હહેવાય છે. ભુવનો હરઃ હહેવાય છે. લોહી અને દિવસ હરઃ હહેવાય છે.

હે અર્ધ, તેજ સાથે તેજને મેળવ. એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

દૃષ્ટિવંતોએ આહુતિ આપી. યત કર્યો વિચારશક્તિએ.

વ્યન્તઃ એ અનેક અર્થવાળો (શબ્દ) છે.

દેવના ચરણને નમસ્કાર વડે જોતા એમાં જોવાના અર્થવાળો.

હે શૂર, પુરોહાસને ખા. એમાં ખાવાના અર્થવાળો.

ગાયના દૂધને (તમે બે) ખાવ, પીઓ. ભોગવો પીઓ દૂધ ગાયનું સ્ત્રિયા એ ગાયનો પર્વાય છે. સ્ત્રવે છે એનામાંથી ભોગો. દસ્ટા એ પણ.

હુષ્ટિ વડે (સોમ) નિચોવાઈ રહેતાં, ખનના ઉચ્છ્રક રતુતિદોષો, ટે દંદ્ર, તને વાણીએ મીને સ્તબ્ધો છે.

વાણીનો (પ્રયોગ) કરતાં રતુતિ કરી છે.

સાકડાના ખોળામાં મુવેણું રસ રેડા. પરંથરના વાટજિયા પર (એને) બનાવો.

સીમો પંજા (રસ)ને સાકડાના ખોળામાં-સાકડામાંથી બનેલાના. હરિઃ-સોમ, પંજા રંગનો. આ બીજો દનિ(=વાંદરો) પણ એમાંથી જ. વાટજિયાથી રચો પરંથરના. વાણીમિઃ-પરંથરના બનેલા વડે. ઋચ્ચ વાણી(=સ્ત્રિઓ) વડે.

તે અર્થે વિષમઃજન્તુનો સામનો કરે. શિશુપૂજકો અમારા યજ્ઞમાં ન પ્રવેશો.

તે જીતી લે જે (અર્થ છે) વિભિન્ન(=કુષ્ટ) જન્તુને-વિષમને. મા શિશુપૂજકો, અગ્રજ્યારીઓ-શિશુનં ✓સ્વર્ગ માંથી-પ્રવેશો સ્તનમાં અમારા. (એટલે) સત્યમાં કે યજ્ઞમાં. (૧૯)

ભવિષ્યના તે(=એવા) યુગો આવશે જ્યાં ભગિનીઓ ભગિનીને (યોગ્ય) નહીં એવું કરશે. (તારા) હાથને પતિને માટે ફેસાય. મારાથી અન્ય પતિની, હે સુભગે, ઈચ્છા કર.

આવશે તે ભવિષ્યના યુગો. જ્યાં સ્વજનો કરશે સ્વજનોને અયોગ્ય એવાં કર્મો. જામિ પુનરુક્તિનો પર્યાય. અથવા બાલિષ્ઠનો. અથવા સમાન જાતિનાનો. (મિઃ) પ્રત્યય છે. ઉદ્દીકુ કર પતિને માટે (તારા) હાથનું. બીજાની ઈચ્છા કર, હે સુભગે, પતિની મારાથી એમ (સહેલાઈથી) સમજવાય છે. (૨૦)

અહીં સ્વર્ગ મારા પિતા, જન્મદાતા છે, નાભિ (= મુખ્ય સ્વજન) છે. મારી બંધુ (= જીજ્ઞ સ્વજન) માતા, આ વિશાળ પૃથ્વી છે. બે વિશાળ પાત્રોની વચ્ચે (મારું) ગર્ભસ્થાન છે. અહીં પિતાએ પુત્રીમાં ગર્ભ મૂક્યો.

સ્વર્ગ મારા પિતા-રક્ષક કે પાલક કે જન્મદાતા છે. અહીં નાભિ-સ્વજન મારી માતા, આ વિશાળ પૃથ્વી છે. બંધુઃ-સમાન બંધનને કારણે. નાભિઃ-સાથે બંધાવાને કારણે.

નાભિ વડે બંધાયેલા ગર્ભો જન્મે છે.

એમ કહેવાય છે. એમાંથી જ જ્ઞાતિજનોને સનાભિ (સમાન નાભિવાળા) કહેવાય છે. અને સવંધુ (સમાન બંધનવાળા) પણ. જ્ઞાતિઃ-સારી રીતે જાણવાને કારણે. વિશાળ પાત્રોની વચ્ચે ગર્ભસ્થાન. ઉત્તાનઃ-વિશાળ ફેલાતો. અથવા જાણે ફેલાયેલો. તેમાં પિતા પુત્રીમાં ગર્ભ મૂકે છે, પર્જન્ય પૃથ્વીમાં.

સંયુઃ-સુખને ઇચ્છનાર.

હવે અમને પાપરહિત સુખશાંતિ આપો.

સ્વઃ દિવમ્ એ પાપના પર્યાય છે. યમન રોગોનું અને દૂર થવું ભયોનું. અને વળી સંયુ બહુરૂપિણો વંશજ પણ કહેવાય છે.

ચક્ષુ માટે જવા, ચક્ષુપતિ માટે જવા (અમે) સંયુતી તે પસંદગી કરીએ છીએ.

એમ પણ વેદપ્રયોગ છે. જવાનું મર્યાદા, જવાનું [ચક્ષુપત્યર્થે]. (૨૧)

અદિતિ:-જે દીન નથી, દેવોની માતા. (૨૨)

અદિતિ આકાશ છે, અદિતિ અંતરિક્ષ છે. અદિતિ માતા છે, તે પિતા છે, તે પુત્ર છે બધા દેવો અદિતિ છે, (તે જ) પંચમનો છે. અદિતિ જન્મેલું(માત્ર) છે, અદિતિ (જ હવે પછી) જન્મનારું (સર્વ કર્મ) છે.

એમ અદિતિની વિભૂતિ વર્ણવે છે. અથવા આ બધાં અદીન છે.

જેને ભુમુઆએ ઊંચો કર્યો.

‘અરિરે-તે’ √ઈર્ છે, (મા) ઉપસર્ગવાળો, અને અન્યસ્ત (દિગ્વિસ્તારવાળો). (૨૩)

અને જેમ નીચા ઊડતા થાકેલા બાજની પાછળ, અને વળી સમૃદ્ધ તેમજ પશુઓવાળા જૂથની પાછળ, જેમ વઘ્નો ચોરનાર ચોરની પાછળ (તેમ) આ(=ઈન્દ્ર)ની પાછળ માણસો યુદ્ધોમાં પોકાર કરે છે.

અને વળી આની (પાછળ) જેમ વઘ્નોચોરની-વઘ્નો ચોરનારની. વસ્ત્રં √વસ્ માંથી. તાવુ: એ ચોરનો પર્યાય. ‘સમૃદ્ધ છે એનામાં પાપોનો’ એમ નેરુકો (માને છે). અથવા √તસ્ માંથી હોય. ‘પાછળ પોકાર કરે છે મનુષ્યો સંગ્રામોમાં’. ધર એ સંગ્રામનો પર્યાય છે. √મૃ માંથી અથવા √હ્ માંથી. નોચાયમાનમ્-નીચે જતાને. નોચં:-નીચું હોય છે. ઉચ્ચં:-ઊંચું હોય છે. જેમ થાકેલા બાજ પાછળ. દયેન:-પ્રશંસનીય રીતે જાય છે. ‘અને વળી સમૃદ્ધ અને પશુમાન જૂથની (પાછળ)’. અને વળી પ્રશંસનીય અને પશુઓવાળા સમૃદ્ધની પાછળ. પ્રશંસાની અને ધૂયની (પાછળ) અથવા ધન અને ધૂયની (પાછળ). મૂયં √યુ માંથી. સાથે જોડાયેલ હોય છે.

(અગ્નિને) પ્રકટાવતો મુખ્યદિ એને રાત્રે છે. વખાણે છે.

મન્દો-સ્તુતિના અર્થવાળા √મન્દ માંથી.

સ્તુત્યને માટે અજયુક્ત વાણી પ્રકાશો. પ્રગટાવો સ્તુતિયોગ્યને માટે અજયુક્ત વચન.

ગો:ની બાહ્યા ધર્મ ધર્મ. (૨૪)

અહીં ખરેખર, (તેઓએ) સૂર્યમંડળના કિરણને, દહે છે કે, છૂટું પડેલું માન્યું, અહીં ચન્દ્રમાના શુદ્ધે.

અહીં, સાચે જ, કિરણને માન્યું સૂર્યકિરણોએ પોતાની મેળે, એમ કહેવાય છે. જપીચ્યમ્-છૂટું પડેલું. દૂર ગયેલું. દંઘામ્ ગયેલું. કે અદૃશ્ય થયેલું. ત્યાં, ચન્દ્રમાને ઘેર.

ગાતુની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

ઉપાઓ માણસને મારે માર્ગ કરે. એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

દંસયઃ-કર્મો. (મનુષ્યો) પૂરાં કરે છે એમને.

અને ખેડૂત મારે કર્મો (સફળ કરવાનું) વિચારતાં મેઘનિવાસી (જળો) એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

તે બળવાન બન્યો. એને દુઃખ નથી પહોંચતું.

તે દદ બન્યો. નથી એને હાનિ પહોંચતી. અંહાતિઃ અને અંહસ્ અને અંહુઃ ✓હન્ માંથી. ઉપાન્ત્ય કાઢવાથી (અને આગળ મૂકવાથી). (પછી વર્ણોના) વિપર્યયથી.

હે બૃહસ્પતિ, (તું) નિન્દકને નષ્ટ કરે જ છે.

હે બૃહસ્પતિ, જ્યારે (તું) સંતાડે છે દેવનિન્દકને. પીયતિઃ હિંસાના અર્થવાળું.

વિયુક્તે-સ્વર્ગ અને પૃથિવી. વિખૂટાં રહેવાને કારણે.

સ્વર્ગ અને પૃથિવી, સરખાં જ, દૂર અંત પામનારાં છે.

સમાતં - સરખા માપવાળું હોય છે. માત્રા - માપવાને કારણે. દૂરની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. અન્તઃ ✓અત્ માંથી.

ઋઘક્ તે પૃથક્ભાવનો સ્વયંક શબ્દ છે. અને વળી સમૃદ્ધિના અર્થમાં પણ દેખાય છે.

સમૃદ્ધ (એવા તે). યજ્ઞ કર્યો. સમૃદ્ધ (એવા તે) ખરે જ, (દાષોને) શાંત કર્યા.

સમૃદ્ધિવંતે તે યજ્ઞ કર્યો, અને સમૃદ્ધિવંતે તે શાંતિ કરી.

અસ્યાઃ એનો અને અસ્ય એનો ઉદાત્ત હોય પ્રથમ આદેશમાં, અનુદાત્ત હોય પછીના આદેશમાં. તીવ્ર (= ભારપૂર્વકનો) અર્થ હોય તો ઉદાત્ત. ઊતરતા મહત્વનો અર્થ હોય તો અનુદાત્ત.

હે અન્નથ, ન ખિન્નતો, દાનપાન (એવો તું) આની સુપ્રાપ્તિ-
માટે અમારી પાસે રહે.

સમૃદ્ધ થા, હે અન્નથ !

આની, અમારી, પ્રાપ્તિ માટે પાસે રહે. અહેલ્લમાનો- ન ખિન્નતો.
રરિવાન. ✓ રો દિગ્ગતિવાળો. બજાશ્ચ એમ પૂષ્પને ધ્યુ. બજાશ્ચ. બકરાં (એતું).
વાહન છે.

હવે અનુદાત.

આનો દીર્ઘાયુ પતિ શત શરદો જીવો.

દીર્ઘાયુ આનો જે પતિ, જીવો તે શરદો શત. શરદ્- પરિપક્વ આર્માં
વનરપતિઓ થાય છે. અથવા ક્ષીણ જગો (બને છે.)

અસ્ય તેની વ્યાખ્યા અસ્યાઃ તેના વડે થઈ ગઈ. (૨૫)

આ ઇન્દ્રનીય પાલક હોતાનો વચ્ચે ભાઈ છે વિદ્યુત. એનો
ત્રીજો ભાઈ ઘી(ચોપડેલી) પીઠવાળો છે. અહીં (મેં) સાત પુત્રોવાળા
રાજાને જોયો.

આનો વામસ્ય-ઈન્દ્રનીયનો. પલિતસ્ય-પાલકનો. હોતુઃ-આવાહન કરવા
યોગ્ય છે તેનો. તેનો વચ્ચે ભાઈ છે વિદ્યુત. આતા-લઈ લેવાના અર્થવાળા.
✓ જૃમાંથી. લઈ લે છે ભાગ, અથવા ભરણુપોષણ કરવા યોગ્ય હોય છે. ત્રીજો
ભાઈ ઘી(ચોપડેલી) પીઠવાળો એનો, આ અગ્નિ. ત્યાં (મેં) જોયો સર્વના
રક્ષકને કે પાલકને. રાજાને સાત પુત્રવાળાને, સાતમા પુત્રવાળાને અથવા (બધે)
જતા પુત્રોવાળાને. સ્પૃષ્ટ-લંબાવેલી સપ્ત છે. સાત સૂર્યકિરણો છે એમ કહે છે.
(૨૬)

એક ચક્રવાળા રથને સાત જોતરાય છે, સાત નામોવાળો એક
અન્ન (તેને) લઈ જાય છે. ત્રણ નાભિઓવાળું ચક્ર અંજરે અને
સ્વતંત્ર છે. જેમાં આ બધાં વિંધો રહેલાં છે.

સાંતે જોડેલાં છે રથને. એક ચક્રવાળા, એક (ચક્ર પર) ચાલતાને. ચક્રં.
✓ ચક્રમાંથી. કે ✓ ચર્માંથી. કે ✓ જમ્માંથી. એક અન્ન લઈ જાય છે.
સાત નામોવાળો આદિત્ય. સાત એને માટે કિરણો રસોને વાળે છે. અથવા સાત
એને ઋષિઓ રતવે છે. આ ખીલું 'નામ' પણ એમાંથી જ. (પદાર્થ) તરફ
વાળવાને કારણે. વર્ણપ્રધાન છે રાજાની અર્ધી ઝગ્યા. ત્રણ નાભિવાળું ચક્ર, ત્રણ

ઋતુઓવાળું વર્ષ. ગ્રીષ્મ, વર્ષા, હેમન્ત. સંવત્સર:-સાથે વસે છે એમાં પ્રાણીઓ. ગ્રીષ્મ:-ઋસાય છે એમાં રસો. વર્ષા-વરસે છે આમાં પર્જન્ય. હેમન્ત:-હિમવાળો. હિમં વળી ✓હવ્માંથી. કે ✓હિમાંથી. 'અજરમ્-છર્જ ધવાના લક્ષણ વિનાનું. અનર્વમ્-અન્ય પ્રતિ ન ગયેલું. જેમાં આ બધાં પ્રાણીઓ સાથે રહે છે, તે સંવત્સરની (ઋષિ) સર્વપ્રકારે સ્તુતિ કરે છે.

પાંચ આરાવાળું ચક્ર ફરી રહ્યું છે ત્યારે

એમ પાંચ ઋતુઓ હોવાથી. અને

પાંચ ઋતુઓ વર્ષની (હોય છે).

એવું જ્ઞાત્ય (માં વિધાન પણ) છે, હેમન્ત અને શિશિરને સાથે મૂકવાથી
(= ગણવાથી).

છ આરા મુકાયા કહેવાય છે.

એમ છ ઋતુઓ હોવાથી, ઝરા:-ગયેલી છે નાભિમાં. વળી વટ્ ✓ સહ્માંથી.

આર આરાવાળું તે છર્જ ધવાનું નથી.

આર પરિઘાંશો છે, ચક્ર એક.

એમ મહિનાઓનો (ઉદ્દેશ) છે. માસાઃ માપવાને કારણે. પ્રથિઃ - દૈનિક રીતે મૂકેલો હોય છે.

તેમાં જાણે કે ત્રણસો સાઠ ચલ-અચલ શંકુઓ(=આરા) ભેગા મૂકેલા છે.

સાઠ, અને, અસમત, ત્રણ સો છે વર્ષનાં દિવસરાત.

એમ વળી જ્ઞાત્ય (વિધાન) છે (દિવસ-રાતને) ભેગાં મૂકીને (ઉદ્દેશવત્).

સાતસો અને વીસ ઊભાં રહ્યાં.

સાત સો અને વીસ, અસમત છે વર્ષનાં દિવસ અને રાત.

એમ પણ જ્ઞાત્ય છે (દિવસ-રાતને) જુદા જુદા (ઉદ્દેશવત્), જુદા જુદા. (૨૭)

અધ્યાય સાતમો

હવે અહીંથી દેવંત (કાણડ). જે (અણડમાંનાં) નામો પ્રધાનપણે રતુતિ(તુ-
ભાજન બનનાર) દેવતાઓનાં હોય તેને દેવંત(=દેવતાસંબંધી) કહે છે. તે
દેવતાની યોગ્ય પરીક્ષા આ પ્રમાણે જાણવી. જે ઇન્દ્રિયાણો ઋષિ જે દેવતામાં
(=પાસેથી) હેતુપ્રાપ્તિ ઇચ્છતો રતુતિને પ્રથે. જે તે દેવતાનો તે મન્ત્ર હોય છે.
તે ઋચાઓ ત્રણ પ્રકારની: પરોક્ષ (સંબોધન) કરાયેલી, પ્રત્યક્ષ (સંબોધન) કરાયેલી.
અને આધ્યાત્મિકી. તેમાં પરોક્ષકૃત નામની બધી વિભક્તિઓ સાથે યોગ્ય છે.
અને ક્રિયાના ત્રીજા પુરુષ(ના રૂપ) સાથે. (૧)

ઇન્દ્ર સ્વર્ગનું, ઇન્દ્ર પૃથ્વીનું શાસન કરે છે.

ઇન્દ્રને જ ગાયકો પુષ્કળ (સ્તવે છે.)

ઇન્દ્ર સાથે આ તૃત્સુઓ કંમરિત...

ઇન્દ્ર મારે સામ ગાઓ.

ઇન્દ્ર વિના કોઈ ધામ પવિત્ર બનતું નથી.

ઇન્દ્રનાં, અહો, પરાક્રમો (હું) ગામશ.

ઇન્દ્રમાં (અમારી) કામનાઓ વિસ્તરેલી છે. વગેરે.

હવે પ્રત્યક્ષકૃત મધ્યમ(=ખીજા) પુરુષના પ્રયોગવાળી. અને 'તુ' એ
સર્વનામ સાથે (યોગ્યેલી).

તુ, હું ઇન્દ્ર, બળમાંથી (જન્મે છે).

હું ઇન્દ્ર, શત્રુઓને હણ. વગેરે.

અને વળી રતુતિકારો પ્રત્યક્ષ (સંબોધન) કરાયેલા બને છે, રતુતિપાત્રો
પરોક્ષ (સંબોધન) કરાય છે.

અન્ય કોઈની પણ પ્રશંસા કરશો મા.

હું કહ્યો ! (દેવ) પ્રત્યે ઉત્સાહભરે ગાઓ.

નજીક જાવ, હું કૃશિકો, જાણી હયો.

હવે આધ્યાત્મિકી ઉત્તમ(=ચહેલા) પુરુષના પ્રયોગવાળી. અને 'હું' એ
સર્વનામ સાથે (યોગ્યેલી). જેમકે આ 'ઇન્દ્રવૈકુણ્ઠ' .તુ' (સક્ત). સવસક્ત,
આમ્બુણી વાક્યું સક્ત વગેરે. (૨)

પરોક્ષકૃત અને પ્રત્યક્ષકૃત મન્ત્રો જ ધણાખરા હોય છે, આધ્યાત્મિક તો
અલ્પ પ્રમાણમાં જ.

હવે વળી (મંત્રોમાં ક્યારેક) સ્તુતિ જ હોય છે, આશીર્વાદ નહીં. જેમકે ઈન્દ્રનાં, અહો, પરાક્રમો (હું) ગાર્ગશ. એ સૂક્તમાં. ક્યારેક વળી આશીર્વાદ જ હોય, સ્તુતિ નહીં.

હું આંખો વડે સુંદર જોનારો થાઉં. મુખે સુંદર કાન્તિવાળો. કાનો વડે સુંદર સાંભળનારો થાઉં. વગેરે.

તે આ અધ્વર્યુના (વેદ = યજુર્વેદ)માં અને યજ્ઞાર્ચક મંત્રોમાં બહુ (જેવા મળે છે). ક્યારેક શપથ અને અભિશાપ પણ હોય છે.

આજે જ મરું, જો (હું) યાતુધાન હોઉં તો.

ખરે જ, તે દશ વીરોધી વિયુક્ત થાઓ. વગેરે.

ક્યારેક વળી કોઈક અવસ્થાને કહેવા(=વર્ણવવા)ની ઈચ્છા હોય છે.

ત્યારે મૃત્યુ નહોતું, નહોતું અમૃત.

પહેલાં તો હોતો અંધકારે ઢાંક્યો અંધકાર.

ક્યારેક કોઈક અવસ્થાથી (જીવજતો) ખેદ પણ હોય છે.

સુંદર દેવ આજે ઊઠી ચે જાય, પાછા ન ચે ફરે.

નથી જાણતો, (કે હું) આ છું કે કેમ. વગેરે.

અને વળી નિન્દા અને પ્રશંસા પણ હોય.

કેવળ પાપી હોય છે એકલપેટા.

લોજનું આ કમળતળાવડી સમું છે ભવન.

આમ જ અક્ષમૂક્તમાં છૂતની નિન્દા અને કૃપિની પ્રશંસા છે. આમ વિવિધ અભિપ્રાયો(= હેતુઓ)વાળી ઋષિઓની મંત્રદષ્ટિઓ હોય છે. (૩)

તેમાં જે દેવતાઓના આદેશ વિનાના મંત્રો છે તેમાં દેવતાની યોગ્ય પરીક્ષા (આ પ્રમાણે). જે દેવતાનો તે યજ્ઞ કે યજ્ઞનો અંશ હોય તે દેવતાઓના (તે મંત્રો) બને છે. હવે યજ્ઞથી અન્યત્ર (એવા મંત્રો) પ્રત્યક્ષિત હોય છે એમ યાચિકો (માને છે), નરાશંસના, એમ નૈરુક્તો (માને છે). અથવા તે (ઋષિ)ની દેવતા ઈચ્છા પ્રમાણે (કદાચ) શકાય. અથવા ધણી(=સમૂહ) દેવતાઓવાળી (ચે હોય). કેમકે દુનિયામાં (એવા) બહુવિધ આચારો હોય છે : દેવાને અર્પિત, અતિથિઓને અર્પેલું, પિતૃઓને અર્પણ (વગેરે).

યજ્ઞની દેવતાનો મંત્ર હોય છે એમ (કર્તું). પણ (તેમાં તો) અ-દેવતાઓ પણ દેવતાની જેમ સ્તવાય છે! જેમ કે અશ્વથી માંડીને ઓષધિ સુધીના (પદાર્થો). અને આઠ જોડાંઓ પણ. તેણે (=શંકાકારે) દેવતાઓના અર્થોને આગમ્યુક

જેવા ન માનવા. એ તો પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય છે: દેવતાની, મહાભાગતાને કારણે એક આત્મા અનેક પ્રકારે સ્તવાય છે. એક આત્માનાં, અન્ય દેવો પ્રત્યંગે અને છે. અને, વળી ઋષિઓ પદાર્થોને (તેમની) પ્રકૃતિના વૈવિધ્યો (= ભૂમા)ને લક્ષિતે સ્તવે છે એમ પણ કહ્યું છે. વળી (તેમની) પ્રકૃતિની સર્વવ્યાપકતાને કારણે, તેઓ એકખીન્નમાંથી જન્મતાં હોય છે, એકખીન્નની પ્રકૃતિ છે. કર્મમાંથી જન્મે છે, આત્મામાંથી સરળાય છે. આત્મા જ એમનો રથ અને છે. આત્મા જ અશ્વ, આત્મા આયુધ, આત્મા બાણો, આત્મા જ દેવોતું સર્વકર્ષ છે. (૪)

ત્રણ જ દેવતા છે એમ નૈરુક્તો. અગ્નિ પૃથિવીના ક્ષેત્રવાળો. વાયુ અથવા ઇન્દ્ર અંતરિક્ષસ્થાનનો. સૂર્ય સ્વર્ગસ્થાનનો. તેમની મહાભાગતાને કારણે એકએકનાં યે ધણાં નામો હોય છે. અથવા કાર્યોની અલગતાને કારણે (પણ નામો જુદાં હોય). જેમકે હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા, ઉદ્દગાતા એમ (નામ જુદાં, વ્યક્તિ) એક જ હોવા છતાં. અથવા તો જુદા જ હોય. કેમકે અલગ સ્તુતિઓ હોય છે, તેમજ (અલગ) નામો પણ. આ જે કહ્યું કે કાર્યોની અલગતાને કારણે (નામો જુદાં, પરંતુ) ધણા (માણસો) પણ વહેંચીને કર્મો કરી શકે! તો તેમાં સ્થાન (= અધિકારક્ષેત્ર)ની સમાનતા અને ભોગની સમાનતા જોવી જોઈએ. જેમ કે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યો, પશુઓ, દેવો તે સ્થાનની સમાનતા. ભોગની સમાનતા પણ દેખાય છે. જેમકે પૃથ્વીનો પર્જન્ય વડે અને વાયુ તેમજ આદિત્ય વડે ભોગ, વળી અગ્નિ વડે ખીન્ન લોકનો. તેમાં આ (બાબત) મનુષ્યોના રાષ્ટ્ર જોવી છે. (૫)

હવે દેવતાઓના આકારનો વિચાર. (તેઓ) મનુષ્યાકાર હોય છે એવો એક (મત) છે. કારણ કે સચેતનોની જેમ જ (તેમની) સ્તુતિઓ થાય છે, તેમ જ નામો (પણ હોય છે).

અને વળી માનુષી અંગોને લક્ષિતે (તેઓની) સ્તુતિ કરાય છે.

અલબ્ધ છે, હે ઇન્દ્ર, તારા સ્થવિરતા બાહુઓ.

(તે) જે દૃઢ પદ્મયુગ્મ, હે ઇન્દ્ર, તે તારી મુઠ્ઠી છે.

વળી માનુષી દ્રવ્યો સાથે સંયોજીને પણ (એમની સ્તુતિ કરાય છે)

બે અશ્વો સાથે, હે ઇન્દ્ર, આવ.

કલ્યાણી પત્ની (અને) રમણીય (પદાર્થ) છે તારાં શુદ્ધ.

તેમ જ વળી માનુષી કર્મો વડે.

આ, હે ઈન્દ્ર, અને પી સાંભે મૂકેલા (સોમ)ના (તારા અંશને)-
હે અવલુશીલ કહ્લુવાળા, (અમારા) આહ્વાનને સાંભળાં. (૬)

મનુષ્યાકાર નહીં હોય એવો ખીજો (મત) છે. કંમકે જે દેખાય છે તે મનુષ્યાકાર નથી. જેમકે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, પૃથિવી, ચન્દ્રમા વગેરે. આ જે કહ્યું કે 'સચેતનોની જેમ (તેમની) સ્તુતિઓ થાય છે' (પરંતુ) અચેતનો પણ એ જ પ્રમાણે સ્તવાય છે. જેમકે પાસાપી માંડીને ઓપધિ સુધીના (પદાર્થો)- આ જે કહ્યું કે 'માનુષી અંગોને લઈને (એમની) સ્તુતિ કરાય છે' (પરંતુ) અચેતનોમાં પણ એમ થાય છે.

લીલાં મુખોએ આકંઠે છે. એમ પથ્થરની સ્તુતિ છે.

આ જે કહ્યું કે 'માનુષી દ્રવ્ય સાથે સંયોજીને (એમની સ્તુતિ કરાય છે)' (પરંતુ) એનું પણ તેમ જ (સમજવું).

સિન્ધુએ અધોવાળા સરળ રથને જોડ્યો. એમ નદીની સ્તુતિ છે.

આ જે કહ્યું કે 'માનુષી કર્મો વડે (એમની સ્તુતિ કરાય છે)' (પરંતુ) એનું પણ તેમ જ (સમજવું).

હોતાની ચે પહેલાં, સ્વાદુ હવિને લોગવે છે. એ પણ પથ્થરની જ સ્તુતિ છે.

અથવા તો (દેવતાઓ) અને પ્રકારની હશે. અથવા તો મનુષ્યાકાર જ હોવા છતાં આ (બધા તેમના) કર્માત્માઓ હશે. જેમકે યજ્ઞ યજ્ઞમાનનો (કર્માત્મા) છે. અને આ આખ્યાનિકોનો પરંપરાગત મત છે. (૭)

ત્રણ જ દેવતા છે એમ આગળ કહ્યું. તેમનાં લાગ અને સાહચર્યની વ્યાખ્યા કરીએ. હવે આ અગ્નિના લાગ. આ લોક. પ્રાતઃકાળનું સવન. વસન્ત (ઋતુ). ગાયત્રી (છંદ). ત્રિવૃત્ત (ત્રણ વારનો) સ્તોમ. રથન્તર સામ. અને જે દેવગણ પહેલા સ્થાનમાં સંગૃહીત થયા છે તે. અગ્નાયી, પૃથિવી, ઈળાએ સ્ત્રીઓ. પછી એનું કર્મઃ હવિષોને લઈ જવા અને દેવતાઓને બોલાવવી. અને જે કંઈ દષ્ટિવિષયક છે તે અગ્નિનું જ કર્મ. પછી એની સાથે સ્તવાતા દેવો. ઈન્દ્ર. સોમ. વરુણ. પર્ણન્ય. ઋતુઓ. અગ્નિ અને વિષ્ણુનો (સંયુક્ત) હવિષ છે, પરંતુ (બંનેની) ભેગી સ્તુતિ કરતી ઋત્યા દશતયી(=ઋગ્વેદ)માં છે નહિ. તેમ જ વળી અગ્નિ અને પૂષ્પનો (સંયુક્ત) હવિષ છે, પણ ભેગી સ્તુતિ નથી. તેમાં આ અલગ સ્તુતિવાળી ઋત્યાનું ઉદાહરણ આપે છે. (૮)

જેનાં પશુ નાશ પામતાં નથી એવો જીવનનો રક્ષક વિદ્વાન પૂષા તને અહીંથી (= આ લોકમાંથી) લઈ જાય, તે તને આ પિતૃઓને સોંપી દે, અગ્નિ (તને) ઉત્તમ દાન કરનાર દેવોને (સોંપે).

પૂષા તને અહીંથી જવા પ્રેરે. જાણનાર. નાશ ન પામનાર પશુવાળો. જીવનનો રક્ષક એટલે તે જ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર છે સૂર્ય. 'તે તને આમને સોંપી દે પિતૃઓને' એ ત્રીજું ચરણ શંકારપદ છે. પૂષા પહેલાં (ઉલ્લેખાર્થ ગયો) તેનો (આ) પાછો આદેશ (= ઉલ્લેખ) છે એમ એક (મત) છે. અગ્નિ હવે પછી (આવે છે) તેની (આ) પ્રશંસા છે એવો બીજો (મત) છે. 'અગ્નિ દેવોને ઉત્તમ દાન કરનારને'. સુવિદ્ય તે ધન હોય છે. એક ઉપસર્ગવાળા ✓વિદ્માંથી. ઠે એ ઉપસર્ગવાળા ✓દામાંથી હશે. (૯)

હવે આ ઈન્દ્રના ભાગ. અન્તરિક્ષ લોક. બપોરનું સવન. ગ્રીષ્મ (ઋતુ). ત્રિષ્ટુબ્ (છંદ). પંચદશ (= પંદર વારનો) સ્તોમ. બૃહત્ સામ. અને જે દેવગણો અને જે સ્ત્રીઓ વચલા સ્થાનમાં સંગૃહીત છે તે. પછી એનું કર્મ : જળોને મુક્ત કરવાં, વૃત્તનો વધ. અને જે કંઈ બળનું કાર્ય હોય તે ઈન્દ્રનું જ કર્મ. પછી એની સાથે સ્તવાતા દેવો. અગ્નિ. સોમ. વરુણ. પૂષન્ બૃહસ્પતિ. અદ્યાણસ્પતિ પર્વત. કુત્સ. વિષ્ણુ. વાયુ. તેમ જ વળી મિત્ર વરુણની સાથે સ્તવાય છે પૂષન્ અને રુદ્ર સાથે સોમ (સ્તવાય છે). અને વાયુ સાથે પૂષન્ અને વાત સાથે પૃજન્ય. (૧૦)

હવે આદિત્યના ભાગ. તે લોક. ત્રીજું સવન. વર્ષા (ઋતુ). જગતી (છંદ). સપ્તદશ (= સત્તર વારનો) સ્તોમ. વૈષ્ણ સામ. અને જે દેવગણો અને જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમ સ્થાનમાં સંગૃહીત થયાં છે તે. પછી એનું કર્મ : કિરણો વડે રસો ગ્રહણ કરવા અને ધારણ કરવા. અને જે કંઈ પ્રકાશિત છે તે આદિત્યનું જ કર્મ છે. ચન્દ્રમા, વાયુ, સંવત્સર: એમની સાથે સ્તુતિ.

આ જ સ્થાનના વિભાગોમાં ઋતુઓ, છંદો, તેમજ સ્તોમોના શેષ ભાગો વહેંચી નાખવા. શરદ, અનુષ્ટુબ્, એકવિંશ (= એકવીસ વારનો) સ્તોમ, વૈરાજ સામ-એ પૃથ્વીસ્થાનના. હેમન્ત, પંક્તિ, ત્રિષુવ (= સત્તાવીસ વારનો) સ્તોમ, શાકવર સામ-એ અન્તરિક્ષસ્થાનના. શિશિર, અતિચ્છંદસ્, ત્રયસ્વિંશત્ (તેત્રીસ વારનો) સ્તોમ, રૈવત સામ-એ સ્વર્ગના ભાગ. (૧૧)

મન્ત્રો મનનને કારણે ($\sqrt{\text{મન્ત્ર}}$ માંથી). ઇન્દ્રો ઠાંકવાને કારણે ($\sqrt{\text{ઇન્દ્ર}}$ માંથી).
 સ્તોમ સ્તવનને કારણે ($\sqrt{\text{સ્તુ}}$ માંથી). ત્યજુષ્ $\sqrt{\text{યજ}}$ (પૂજ્ય) માંથી. સામ-ઋચા
 વડે મપાયેલું. કે $\sqrt{\text{અસ્}}$ (૪) માંથી. 'ઋચાના સંમાન માન્યુ' (તેથી સામ)
 એમ નીદાનિકો(નો મત) છે. ગાયત્રી સ્તુતિના અર્થવાળા $\sqrt{\text{તૈ}}$ માંથી.
 અથવા 'ત્રણ વાર જનાર' (ત્રિ + $\sqrt{\text{ગમ્}}$) વ્યત્ય સાથે. 'ગાનાર (અથવા) ના
 મુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈ' એમ બ્રાહ્મણ પણ છે. ઉટ્તિણ્-નાહી નીકળેલી હોય છે.
 કે કાન્તિના અર્થવાળા $\sqrt{\text{સ્તિહ}}$ માંથી હોય. અથવા શિરોવસ્ત્રવાળી એમ
 ઉપમાર્થક. સ્તુતીયં $\sqrt{\text{સ્તૈ}}$ માંથી. કકૂષ્ ખૂંધવાળી (વચ્ચે શિખરવાળી)
 હોય છે. કકુષ્ અને કુબ્જ (બંને) $\sqrt{\text{કુજ}}$ માંથી કે $\sqrt{\text{કુબ્જ}}$ માંથી. અનુષ્ટુમ્
 અનુસ્તુતિ કરવાને કારણે (અનુ + $\sqrt{\text{સ્તુમ્}}$ માંથી). 'ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રીનું જ
 ચોથા ચરણ વડે અનુસ્તવન કરે છે' એમ બ્રાહ્મણ પણ છે. વૃહતી અત્યંત વધવાને
 કારણે ($\sqrt{\text{વૃહ}}$ માંથી). વંક્તિઃ પાંચ ચરણોવાળી. ત્રિષ્ટુમ્ $\sqrt{\text{સ્તુમ્}}$
 એ પાછલા પદવાળી. પણ ત્રિવ શું હશે? સૌથી વેગીલો ઇન્દ્ર છે. અથવા
 ત્રેવકું વજ્ર, તેની સ્તુતિ કરનાર. 'જે ત્રણ વાર સ્તુતિ કરી તે ત્રિષ્ટુમ્નું ત્રિષ્ટુપંચ.'
 એમ જાણીતું છે. (૧૨)

જગતી સૌથી દૂર ગયેલો ઇન્દ્ર. અથવા જલચરના જેવી ગતિવાળો.
 'કંઠાગેલા (અથવા) એ સન્ધ્યા' એમ બ્રાહ્મણ પણ છે. વિરાજ્-વિરાજવાને કારણે
 (વિ + $\sqrt{\text{રાજ}}$). કે જુદી તરી આવવાને કારણે (વિ + $\sqrt{\text{રાઘ}}$). કે લંબાવાને
 કારણે (વિ + પ્ર + લાપ્). વિરાજવાને કારણે (કેમકે) સંપૂર્ણ અક્ષરોવાળી
 છે. જુદી તરી આવવાને કારણે (કેમકે) ઓછા અક્ષરોવાળી છે. લંબાવાને કારણે
 (કેમકે) અધિક અક્ષરોવાળી છે. 'કાંડી જેવી કેડવાળી' એ ઉપમાર્થક છે.
 વિપોલિકા ગતિના અર્થવાળા $\sqrt{\text{વેલ્}}$ માંથી

આમ અનુક્રમે આ દેવતાઓ વર્ણવી. મોટા ભાગની (દેવતાઓ) સૂક્તની
 અધિકારિણી, હવિષ્ની અધિકારિણી અને ઋચાની અધિકારિણી હોય છે. કેટલીક
 નિપાત(આકરિમક ઉલ્લેખ)ની અધિકારિણી હોય છે. હવે વિશેષણો સાથે
 સંયોજને પણ હવિષ્ અર્પે છે. ઈન્દ્રને વ્રતદન્તાને. ઈન્દ્રને વ્રતના હણનારને.
 ઈન્દ્રને, 'દુષ્ટાખભોચકને' એમ. તેને પણ કેટલાક સંગ્રહે છે. પરંતુ સંગ્રહ (યઈ શકે

તેના) કરતાં ઘણાં છે. પણ (હું) જે સારી રીતે જાણીતું (=૩૬) અનેહું અને પ્રધાનપણે સ્તુતિ પામેહું હોય તે જ. સંગ્રહું છું. વળી કર્મો વડે પણ ઋષિ દેવતાઓને સ્તવે છે. 'વૃત્તહન્તા', 'નગરનાશક' વગેરે. તેનો પણ કેટલાક સંગ્રહ કરે છે. પણ ગણી શકાય તે કરતાં ઘણાં છે. વળી તે (વિશેષજ્ઞ તો) પેલા (મુખ્ય) નામનું સૂચક માત્ર હોય છે. જેમકે બ્રાહ્મણને બ્રૂખ્યાને જાત આપે. નાહેલાને અનુકેપ. તરચાને પાણી. વગેરે. (૧૩)

હવે અહીંથી અનુક્રમે (દેવતાઓને) લઈશું. અગ્નિ પૃથ્વીના ક્ષેત્રવાળો. તેની પહેલી વ્યાખ્યા કરીશું. અગ્નિ: શાથી? અગ્રણી હોય છે. આગળ યજ્ઞોમાં લઈ જવાય છે. (કોઈ પણ પદાર્થ તરફ) નમતો (તેને) અંગ બનાવે છે. 'સુકવનાર હોય છે' એમ (સમજાવે છે) સ્થૌલાષ્ઠીવિ, 'નથી બીજવતો, નથી સિન્ધ કરતો.' 'ત્રણ ધાતુઓમાંથી બને છે,' એમ (માને છે) શાકપૂણિ, '√ હ માંથી; √ અજ્ઞ માંથી કે √ દહ માંથી; √ ની માંથી. તે ખરેખર √ હ માંથી અકાર લે છે, √ અજ્ઞ માંથી કે √ દહ માંથી ગકાર, ની છેલ્લો. તેની આ (ઋચા) છે. (૧૪)

અગ્નિને, પુરોહિતને, યજ્ઞના દેવને, ઋતિજનો હોતાને, ધનના શ્રેષ્ઠ દાતાને (હું) પ્રશંસું છું.

અગ્નિને પ્રશંસું છું, અગ્નિને યાચું છું. √ દૈહ યાચનાના અર્થવાળો કે પૂજના અર્થવાળો. પુરોહિતની વ્યાખ્યા ધર્ષ ગર્ષ અને યરાની. દેવ: દાનને કારણે. કે દીપવાને કારણે. કે પ્રકાશવાને કારણે. કે સ્વર્ગના ક્ષેત્રવાળો હોય છે. જે દેવ તે (જ) દેવતા. હોતાને, આવાહન કરનારને. '√ હ માંથી હોતા' એમ ઔણિવાલ (માને છે). રત્નઘાત્તમં રમણીય ધનોના શ્રેષ્ઠ દાતાને.

તેની આ ખીજ (ઋચા) છે. (૧૫)

અગ્નિ ધૂર્વેના અને નૂતન ઋષિઓ વડે પ્રશંસનીય છે. તે દેવોને અહીં લાવશે.

અગ્નિ જે પ્રાચીન ઋષિઓ વડે પ્રશંસાને યોગ્ય વંદનને યોગ્ય છે અને તે અમે નવતરો વડે. તે દેવોને અહીં આણો. તેણે (= વિદ્યાર્થીએ) એમ ન માનવું કે (માત્ર) આ જ અગ્નિ છે. આ બે ઉચ્ચતર જ્યોતિષ પણ અગ્નિ કહેવાય છે.

તેથી જ મધ્યમ (અગ્નિની આ ઋચા). (૧૬)

સમાન ચિત્તવાળી, કદ્યાણી, સ્મિત કરતી યુવતીઓની જેમ (તેઓ) અગ્નિને પ્રગટાવે. ઘીની ધારાઓ સમિધોને પામે. તેમને માણ્ણતો જાતવેદસુ સંતૃપ્ત થાય છે.

પ્રગટાવે સમાન ચિત્તવાળી સ્ત્રીઓની જેમ. સમન-સાથે શ્વસવાને કારણે કે સમાન વિચારવાને કારણે, કદ્યાણીઓ. સ્મિત કરતી. 'અગ્નિને' એ ઉપમાર્થક છે. ઘીની ધારાઓ, જળની ધારાઓ સમિધોને પામે. ✓નૈસ્ પ્રાપ્ત થવાના અર્થમાં કે નમવાના અર્થમાં. તેમને ભોગવતો તૃપ્ત બને છે જાતવેદસુ. ✓હ્યૈ મેજવવાની ઇચ્છાના અર્થવાળો. ફરી ફરીને કામના કરે છે.

સમુદ્રમાંથી મધુમાન ઊર્મિ ઊઠી આવી. એમ આદિત્યને ઉદ્દેખાયેલો માને છે.

'સમુદ્રમાંથી જળોમાંથી આ ઊભે છે.' એમ આદિત્ય પણ છે.

ઉપરાંત, (ખીલું) આદિત્ય પણ છે.

'અગ્નિ (જ) બધી દેવતાઓ છે' એમ. હવે પછીની (ઋચા) તેની વધારે સ્પષ્ટતા માટે. (૧૭)

અગ્નિને જ ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ કહ્યો છે. અને તે દિવ્ય છે, સુંદર પાંખોવાળો ગરુડમાન છે. એક જ સત્તને વિષ્ટો અનેક રીતે વદે છે. (જેમકે) અગ્નિને (એમણે) યમ, માતરિશ્યન્ કહ્યો.

આ જ અગ્નિને મહાન અને આત્માને અનેક પ્રકારે મેધાવીઓ વદે છે. ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ અને દિવ્ય ગરુડમાન. દિવ્યઃ-સ્વર્ગમાં જન્મેલ-ગરુડમાન-પ્રશંસા પામેલો, શક્તિશાળી આત્માવાળો, કે મહાન આત્માવાળો.

પરંતુ જે સૂક્તનો અધિકારી છે, જેને માટે હવિષ્ નિરૂપાય છે તે તો આ જ અગ્નિ. પેલાં એ ઉચ્ચતર જ્યોતિ (તો) આ નામથી નિપાતના જ અધિકારી છે. (૧૮)

જાતવેદાઃ શાથી? જન્મેલાંને જાણે છે. કે જન્મેલાં એને જાણે છે. કે પ્રત્યેક જન્મેલામાં રહે છે. કે જન્મેલું(માત્ર) જેનું પિત્ત છે, જન્મેલું(માત્ર) જેનું ધન છે. કે જન્મેલું(માત્ર) જેની વિદ્યા છે, જન્મેલું(માત્ર) જેનું પ્રજ્ઞાન છે.

'જે તે જન્મેલાએ પણ એને જાણ્યાં એમ તે જાતવેદસુ જાતવેદસ્વ.' એમ આદિત્ય છે.

‘તેથી બધી ઋતુઓમાં યજુઓ અગ્નિની પાસે જાય છે’ એમ પણ (બ્રાહ્મણ છે.)
તેની આ (ઋચા) છે. (૧૯)

જાતવેદસૂત્રે, શક્તિશાળી અશ્વિને આ આપણા ઘાસ પર બેસવા,
સાથે જ, પ્રેરે.

મોઢલો જાતવેદસૂત્રે ક્રમોં વડે સુચ્યાપકને. કે ઉપમાના અર્થમાં પણ હોય.
અશ્વ જેવા જાતવેદસૂત્રે એમ. આ આપણા ઘાસ પર બેમે તે માટે. તે આ
એક જ જાતવેદસૂત્રી ગાયત્રી છંદમાં તૃત્યા દશતથી(=ઋગ્વેદ)માં છે. પરંતુ જે
કંઈ અગ્નિસબંધી છે તે જાતવેદસૂત્ર(ના મંત્રો)ના સ્થાને વિનિયોજ્ય છે. તેણે
(=વિધાર્થીએ) એમ ન માનવું કે આ જ અગ્નિ (જાતવેદસૂત્ર કહેવાય) છે.
પેલાં બે ઉચ્ચતર જ્યોતિષ પણ જાતવેદસૂત્ર કહેવાય છે. હવે પછી(ની ઋચામાં)
મધ્યમનો જ (ઉલ્લેખ છે).

સમાનચિત્તવાળી સ્ત્રીઓની જેમ પ્રગટાવે....તેની આગળ વ્યાખ્યા
-યર્થ ગર્હ.

હવે પેલો આદિત્ય.

તે જાતવેદસૂત્રે ઊંચે (આણે છે)....તેની આગળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું.

પરંતુ જે સૂક્તનો અધિકારી છે, જેને માટે હવિષ્ નિરૂપાય છે તે તો
આ જ અગ્નિ જાતવેદસૂત્ર. પેલાં બે ઉચ્ચતર જ્યોતિષ તો આ નામ વડે
નિપાતનાં જ અધિકારી છે. (૨૦)

વૈશ્વાનર: શાથી? બધા નરોને લઈ જાય છે. કે બધા નરો એને લઈ
જાય છે. કે વળી વિશ્વાનુ-ઋત: (બધા તરફ જનાર) જ હોય. બધાં પ્રાણીઓ
પ્રતિ ગયેલો હોય છે. તેનું વૈશ્વાનર.

તેની આ (ઋચા) છે. (૨૧)

વૈશ્વાનરના સદ્ભાવમાં (અમે) રહીએ, કેમકે (તે) રાજ છે,
ભુવનોને આશ્રય આપનાર છે. અહોંથી જન્મેલો આ બધું (વિશ્વ)
નિરખે છે. વૈશ્વાનર સૂર્ય સાથે સંયોજ્ય છે.

અહોંથી જન્મેલો આ બધાં પ્રત્યે વિલોકે છે. વૈશ્વાનર સંયોજ્ય છે સૂર્ય
સાથે. રાજ છે જે સર્વ ભૂતોનો આશ્રય પામવા યોગ્ય છે તેની અમે વૈશ્વાનરની
ક્રિયાણી ભાવનામાં રહીએ.

તો વૈશ્વાનર કાણુ ? 'મધ્યમ (= અંતરિક્ષનો અગ્નિ).' એમ આચાર્યો (માને છે), 'કેમકે વરસાદના કર્મ વડે એને સ્તવે છે.'

ખરે (હું) વૃષભનો મહિમા ગાદંશ, જે વૃત્રહન્તાને મનુષ્યો ક્ષેવે છે. વૈશ્વાનર અગ્નિએ, દરયુને હણનારે જળો ખંખેર્યા, શમ્યરને ચીરી નાખ્યા..

(હું) ગાર્ધશ તે મહિમાને મહાભાગતાને. વૃષભનો જળોના વરસાવનારનો. જેને પૂરવઃ પૂરવાયોગ્ય મનુષ્યો. વૃત્રહન્તાને મેધના હણનારને. સચન્તે સેવે છે વરસાદની ધ્વજાવાળા. દરયુઃ ક્ષીણ થવાના અર્થવાળા $\sqrt{\text{દસ}}$ માંથી. ક્ષીણ થાય છે એનામાં રસો. ક્ષીણ કરે છે કર્મોને. તેને અગ્નિ વૈશ્વાનરે હણનારે. ખંખેર્યા પાણી, જળો. મેઘો શમ્યરને મેધને.

'હવે પેલા આદિત્ય(નો આમાં ઉલ્લેખ છે).' એમ પૂર્વના યાગિકો(નો મત છે). આ બ્રુવનોના આરોહ (= ચરતો કર્મ) પ્રમાણે સવનોનો આરોહ વેદવિહિત છે. આરોહ પછી અવરોહ (= ઊતરતો કર્મ) ચોળેલો છે. તે અનુકૃતિ- (= ઊતરતા કર્મ)ને હોતા અગ્નિ-મરુતોના આવાહનમાં વૈશ્વાનરીય સૂક્ત વડે સિદ્ધ કરે છે. પણ તેણે સ્તોત્રસખધી (દેવતા) પ્રત્યે ધ્યાન ન આગવું, કારણકે (તે તો) અગ્નિનું જ હોય છે. ત્યાંથી (હોતા) મધ્યમ રચાનની દેવતાઓ-રુદ્ર-અને મરુતો પ્રતિ આવે છે, ત્યાંથી આ રચાનના અગ્નિ પ્રતિ. અહીં જ (તે) સ્તોત્રિયને ઉચ્ચારે છે.

અને વૈશ્વાનરનો (પુરોહત) પણ બાર કપાલનાળો હોય છે, દેમકે એનું બાર પ્રકારનું કર્મ છે.

વળી બ્રાહ્મણ પણ છે—

'ચેલો આદિત્ય જ, ખરે, અગ્નિ વૈશ્વાનર છે'. એમ.

અને નિવિદ્ધ પણ સૂર્ય વૈશ્વાનરની હોય છે—

'જે સ્વર્ગને, પૃથિવાને પ્રકાશિત કરે છે' એમ. પેલો (સૂર્ય) જ સ્વર્ગ-પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે.

વળી છાન્દોમિક સૂક્ત પણ સૂર્ય વૈશ્વાનરનું છે—

'સ્વર્ગમાં રહેલો પ્રકાશયો' એમ. પેલો (સૂર્ય) જ સ્વર્ગમાં રહેલો પ્રકાશયો..

વળી હવિષ્પાન્તીય સૂક્ત પણ સૂર્ય વૈશ્વાનરનું છે.

'આ જ (પાર્થિવ) અગ્નિ વૈશ્વાનર છે' એવો શાકપૂણિ નો મત છે. આ બે ઉચ્ચતર જ્યોતિ પણ વૈશ્વાનર (કહેવાય) છે. આ વૈશ્વાનર છે કેમકે તે (જે)માંથી જન્મે છે. પરંતુ શી રીતે આ એ બેમાંથી જન્મે છે ?

જ્યાં વિદ્યુત્-અગ્નિ શરણુસ્થાનં પર ત્રાટકે છે (ત્યાં) જ્યાં સુધી ઝડાએલો નથી હોતો ત્યાં સુધી મધ્યમ(=અંતરિક્ષ સ્થાન)નાં લક્ષણોવાળો જ હોય છે—જળમાં પ્રકાશનારો અને શરીર(=ધન પદાર્થ)માં શમી જનારો. ઝડાય ત્યારે જ જળમાં શમી જનાર, શરીરમાં પ્રકાશનાર આ (અગ્નિ) સંપન્ન (=પ્રાપ્ત) થાય છે.

હવે આદિત્યમાંથી (આ અગ્નિ શી રીતે જન્મે છે તે). જ્યારે ઉત્તરમાં આદિત્ય પહેલી વાર વળે ત્યારે, કાંસાને કે મણિને બરાબર ધસીને પ્રતિબિંબ—કેન્દ્રમાં જ્યાં સૂકું ગાયતું છાણ (હોય તે તરફ છાણને) સ્પર્શ્યા વિના ધરી રાખે તો તે સળગી જીકે છે. તે આ જ (અગ્નિ) સિદ્ધ થાય છે.

અને કહ્યું પણ છે—

વૈશ્વાનર સૂર્ય સાથે સંયોજાય છે. અને કંઈ પોતાની જાત સાથે પોતે ન સંયોજાય. અન્યની સાથે અન્ય સંયોજાય છે. અહીંથી આને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યાંથી તેનાં કિરણો પ્રગટ થાય છે અહીંથી આની જ્વાળાનો (અને) તે (જાને)નાં તેજનો સંગમ જોઈને (ઋષિએ) આ પ્રમાણે કહ્યું.

હવે (જો વૈશ્વાનર સૂર્ય હોત તો) જે આ ઉચ્ચતર (જ્યોતિ) સંબંધી સૂક્તો કે બાગો-શું સવિતાના કે શું સૂર્યના કે પૂષ્પના કે વિષ્ણુના કે વિશ્વેદેવોના—છે તેમાં વૈશ્વાનરસંબંધી ઉલ્લેખો હોત. અને આદિત્યનાં કર્મ વડે એની સ્તુતિ કરી હોત. ‘ (તું) જીગે છે’, ‘ આયમે છે’, ‘ ફરે છે’ એમ. પણ અગ્નિસંબંધી સૂક્તોમાં જ વૈશ્વાનરના ઉલ્લેખો હોય છે. અને અગ્નિના કર્મવડે એને સ્તવે છે. ‘ (તું) લઈ જાય છે’, ‘ રાંધે છે’, ‘ બાળે છે’ વગેરે.

આ જે કહ્યું કે વરસાદના કર્મવડે એને સ્તવે છે (પણ) આ (અગ્નિ)માં પણ એ તો બંધ બેસે છે.

દિવસોના સમાન આ ઉદક (પણ) ઊંચે જાય છે અને નીચે. ભૂમિને પર્જાન્યો જણાડે છે, સ્વર્ગને જણાડે છે અગ્નિઓ.

એ (ઋષા) પદન સાથે જ સ્પષ્ટ ચર્ચા ગર્હ. (૨૩)

જળ ઓઢેલા સુંદર પાંખવાળા રાતા (અર્ધા) શ્યામ ભાગે સ્વર્ગ તરફ ઊડે છે. તેઓ ઋતના સદનેથી પાછા ફર્યા. અને તરત જળથી પૃથ્વી લીંજાય છે.

શ્યામ ભાગ, રાત્રિ. આદિત્યના રાતા (અર્ધો) સુંદર પાંખવાળા, (રસ) હરનાર સૂર્યકિરણો. તેઓ જ્યારે ત્યાંથી નીચાં પાછા ફરે છે. સહસ્થાનમાંથી

ઉદકના, આદિત્યમાથી. ત્યારે ધૃતથી, જળથી પૃથ્વી લીંઘાય છે. ઘૃત એ જળનો પર્યાય. સીંચવાના અર્થવાળા ✓ ઘૃત માથી.

વળી બ્રાહ્મણ પણ છે—

‘અગ્નિ, ખરે, અહીંથી વૃષ્ટિને મોકલે છે. આકાશને ટાંકનાર (=વાદળ) સ્વર્ગમાં ખરે જ બનીને વરસે છે. મરુતો ઉત્પન્ન થયેલ વૃષ્ટિને લઈ જાય છે. જ્યારે ખરેખર તે આદિત્ય અગ્નિની કિરણો વડે ફરતે ફરે છે ત્યારે વર્ષા પામ છે’ એમ.

આ જે કહ્યું કે આરોહ પછી અવરોહ યોજ્યો છે (પરંતુ) તે તો વેદવચનથી જ હોય છે.

આ જે કહ્યું કે વૈશ્વાનરનો (પુરોહાર) બાર કપાલવાળો હોય છે (પરંતુ) કપાલો એ ટંઈ (કર્મોની) સમજૂતી નથી. કેમકે સૂર્યનો (પુરોહાર) એક કપાલવાળો અને પાંચ કપાલવાળો પણ હોય છે.

આ જે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ હોય છે (પરંતુ) બ્રાહ્મણો તો અનેક ભાગોની વાત કરતાં હોય છે. ‘પૃથ્વી વૈશ્વાનર છે. સંવત્સર વૈશ્વાનર છે. બ્રાહ્મણ વૈશ્વાનર છે.’ વગેરે.

આ જે કહ્યું કે નિવિદ્ સૂર્ય વૈશ્વાનરની હોય છે (પરંતુ) તે તો આ (પાર્થિવ અગ્નિ)ની જ હોય છે

‘જે માનુષી ભતિઓને માટે પ્રકાશ્યો.’ વગેરે. આ જ માનુષી ટોળાઓ માટે પ્રકાશ્યો.

આ જે કહ્યું કે જૌ-દૌમિક સુકત સૂર્યવૈશ્વાનરનું હોય છે (પરંતુ) તે તો આનું જ હોય છે.

‘જમદગ્નિઓ વડે આહુતિ અપાયેલો’. જમદગ્નયઃ—અગ્નિને વશ કરનાર. અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનાર. તેમના વડે આહુતિ અપાયેલો હોય છે.

આ જે કહ્યું કે હવિષ્પાન્તીય સુકત સૂર્યવૈશ્વાનરનું હોય છે (પરંતુ) તે તો આનું જ હોય છે. (૨૪)

પીવા યોગ્ય, અજર, આનંદદાયક હવિષ્ સૂર્યને જાણનાર સ્વર્ગને સ્પર્શનાર અગ્નિમાં હોમાયો છે. તેના પોપણ માટે, અસ્તિત્વને માટે, ધારણ માટે દેવોએ (તેને) અન્ન વડે પ્રસાર્યો છે.

હવિષ્ જે પીવા યોગ્ય, ઇર્ષ્ય ન થનાર, સૂર્યને જાણનારમાં. સ્વર્ગને સ્પર્શનારમાં. હોમાયો છે આનંદદાયક અગ્નિમાં. તેના પોપણ માટે અને અસ્તિત્વ માટે અને ધારણ માટે. આ બધાં કર્મો માટે દેવોએ આ અગ્નિને અન્ન વડે ફેલાવ્યો. આગળ પણ કહે છે. (૨૫)

જળોના ખોળામાં મહાનોએ ઝાલ્યો. જાતિઓ માનનીય રાખની ન સેવામાં) ઉપસ્થિત થઇ. દૂતે અગ્નિને સૂર્ય પાસેથી, વૈશ્વાનરને માતરિશ્વાએ દૂરનાની પાસેથી આપ્યો.

જળોના ખોળામાં, ઉપરધાનમાં, મહાન અન્તરિક્ષ લોકમાં એકલાઓએ કે મહાનોએ ઝાલ્યો માધ્યમિક દેવગણોએ. (તેઓ) ટોળીઓની જેમ રાજ પાસે ઊભા રહ્યા. ક્ષમિયમ્-ઋચાઓવાળો. કે અર્ચનીય કે પૂજનીય. આપ્યો જેને દેવોના દૂતે વિશ્વવાન્ પાસેથી, આદિત્ય પાસેથી. વિશ્વસ્વાન્-(અધિકારને) હડસેલનાર. ઐરનારની કે દૂર રહેલાની પાસેથી. અથવા તો આ અગ્નિનો વૈશ્વાનરનો માતરિશ્વાને લાવનાર કહ્યો માતરિશ્વા તે વાયુ. માતામાં અન્તરિક્ષમાં શ્વસે છે. કે માતામાં ઝડપથી ગતિ કરે છે.

હવે આ બે (ઋચાઓ) વડે એને બધાં સ્થાનોમાં વ્યાપેલાને સ્તવે છે. (૨૬) રાત્રે અગ્નિ પૃથ્વીનું મસ્તક બને છે. પછી પ્રાતઃકાળે ઊગતો સૂર્ય (બનીને) જન્મે છે. યજ્ઞકારોની આ માયા છે જેથી ત્વરાશીલ દૃઢ જાણુતો કર્મ આવ્યરે છે.

મૂર્ધા-મૂર્ત (આકાર=દેહ) એના પર દેકે છે. મસ્તક જે બધાં પ્રાણીઓનું બને છે રાત્રે અગ્નિ. પછી સૂર્ય જન્મે છે પ્રાતઃકાળે ઊગતો તે જ. બુદ્ધિ ખરેખર આને માને છે યજ્ઞિયોની દેવોની યત્નસંપાદકોની. અપઃ-જે કર્મ આવ્યરે દૃઢ જાણુતો, બધાં સ્થાનોમાં સંચરે છે ત્વરા કરતો.

પછીની (ઋચા) તેની વધારે સમજણ માટે. (૨૭)

સ્તોમ વડે જ દેવોએ સ્વર્ગમાં સ્વર્ગ-પૃથ્વીને ભરી દેનાર અગ્નિને શક્તિઓ વડે જન્માવ્યો. તેને, ખરેખર, ત્રિવિધ અસ્તિત્વ માટે ક્યો. તે બધી જાતની આધધિઓને પકવે છે.

સ્તોમ વડે જ જેને સ્વર્ગમાં દેવોએ અગ્નિને જન્મ આપ્યો શક્તિઓ વડે કર્મો વડે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ભરી દેનારને, તેને ક્યો ત્રિવિધ અસ્તિત્વ માટે. પૃથ્વી પરના, અન્તરિક્ષમાંના, સ્વર્ગમાંના (અસ્તિત્વ માટે) એમ શાકપૂણિ (કહે છે).

‘જે આનો સ્વર્ગમાં ત્રીજો (અંશ) તે પેલો આદિત્ય’ એવું બ્રાહ્મણ છે. તેની અગ્નિ તરીકે સ્તુતિ કરે છે.

હવે એને આ (ઋચા) વડે આદિત્ય તરીકે સ્તવે છે. (૨૮)

જ્યારે યજ્ઞકાર દેવોએ સ્વર્ગમાં અદિતિ-પુત્ર આ સૂર્યને મૂક્યો, જ્યારે (સતત) ચાલનાર મિથુન બન્યું ત્યારે (તે બનેએ), ખરે, બધાં બ્રુવનોને નિહાળ્યાં.

જ્યારે આને મૂક્યો યજ્ઞકાર બધાંએ સ્વર્ગમાં દેવોએ સૂર્યને આદિત્યને અદિતિના પુત્રને. જ્યારે-ફરંદા યુગલો પ્રગટ થયાં હંમેશા સાથે ફરનારાં. ઉપા અને આદિત્ય. મિથુનો શાથી? આશ્રયના અર્થવાળો ✓મિ. નામકારક પ્રત્યય તે યુ. કે ઘકાર. હેલો ✓નો. અથવા ✓વન્. (પરસ્પરના) આશ્રિત બની અન્યોન્યને દોરે છે, અથવા ચાહે છે. માનવીય મિથુનો પણ આ(બ્યુત્પત્તિ)માંથી જ. અથવા નેડાતાં અન્યોન્યને ઝંખે છે.

દવે તેને આ (ઋચા) વડે અગ્નિ તરીકે સ્તવે છે. (૨૯)

જ્યાં નીચલો અને ઉપલો વિવાદ કરે છે, 'આપણુ બે યજ્ઞનેતાઓમાં કોણુ વિશેષ જાણુ છે?' યજ્ઞને સિદ્ધ કરતા, સાથે માણુતા મિત્રો, ખરે, શક્તિમાન હતા. કોણુ આનો નિર્ણય કરશે?

જ્યારે દેવોના હોતાઓ વિવાદ કરે છે. આ (પાર્થિવ) અગ્નિ અને પેલો મધ્યમ. 'કોણુ આપણા બેમાંથી વધારે જાણુ છે?' એમ. શક્તિમાન છે તે બેગા આનંદ માણુનાર સમાન (કથા) દહેનાર ઋત્વિજો. તે યજ્ઞને સિદ્ધ કરનારાઓમાંનો કોણુ અમને આનો નિર્ણય કરી આપશે?

પછીની (ઋચા) તેની વધારે સમજણુ માટે. (૩૦)

હે માતરિશ્યન્, જ્યાં હજી ઉપાના પ્રકાશનં સુંદરપાં ખવાળીઓ જાણુ પહેરે છે, તેટલામાં તો આવતો બ્રાહ્મણુ, હોતાથી નીચો બેસતો યજ્ઞને યોજે છે.

જ્યાં માત્ર ઉપાનો ઋણહણાટ થાય છે કે પ્રતિદર્શનનો. ઉપમાનંનો 'તરત'ના અર્થમાં પ્રયોગ છે. જેમ 'અહીં જ મૂક' એમાં. સુંદર પાંખોવાળીઓ, સુંદર જીડનારીઓ. આ રાત્રિઓ પહેરે છે, હે માતરિશ્યન્, પ્રકાશ રંગોનો, તેટલામાં તો યોજી કાઢે છે યજ્ઞ તરફ આવતો બ્રાહ્મણુ હોતા, આ અગ્નિરૂપી હોતાથી નીચો બેસતો.

પરંતુ હોતાનો જપ અગ્નિ નહીં એવા વૈશ્વાનરનો હોય છે. 'હે દેવ સવિતા, આ તમને અગ્નિને પસંદ કરે છે યજ્ઞ માટે પિતા વૈશ્વાનર સાથે.' આ જ (પાર્થિવ) અગ્નિને સવિતા હજી છે. બધાને ઉત્પન્ન કરનાર. કે મધ્યમને. કે ઉચ્ચતમ પિતાને.

પરંતુ જે સૂક્તનો અધિકારી છે, જેને માટે હવિષ્ નિરૂપાય છે તે તો આ જ (પાર્થિવ) અગ્નિ વૈશ્વાનર છે. પેશાં બે ઉચ્ચતર જ્યોતિ તો આ નામ વડે '(કેવળ) નિપાતનાં જ અધિકારી છે, અધિકારી છે. (૩૧)

આ સાતમો અધ્યાય

નિરુક્ત

ટિપ્પણ

અધ્યાય-૧

✓ સમામ્નાય:-શબ્દસંગ્રહ. દુર્ગાચાર્ય આ શબ્દ સમજાવતાં કહે છે-સમમ્યસ્યતે મર્યાદિયાડયમ્ । અહીં સમામ્નાય શબ્દ નિર્ધારુને માટે વપરાયો છે- ગવાદિદેવપત્ન્યન્તઃ શબ્દસમુદાયઃ સમામ્નાય ઉચ્યતે । સમામ્નાય શબ્દ સમ્ + ક્ષા + √મ્ના ધાતુ પરથી આવેલો છે. √મ્ના પરપરાથી પ્રાપ્ત થવાના અર્થમાં છે. મૂર સમામ્નાય નો અર્થ ‘Sacred Record’ કહે છે તે યોગ્ય નથી, પણ ‘પરપરાપ્રાપ્ત સંગ્રહ’ અર્થ કરવો જોઈએ એમ સરૂપ માને છે. સ વ્યાખ્યાતવ્ય:- સ ચ યોઽસમામ્નાતઃ છન્દસ્યેવાવસ્થિતો ગવાદિરગ્ન્યેર્વા નિર્હક્તયઃ સમામ્નાતઃ, કયં ચૈતસ્મિન્નિરુક્તે સ એવ ઉભયલક્ષણોઽપિ વ્યાખ્યાતવ્યઃ । -દુર્ગ. નિરુક્તમાં નિર્ધારુના શબ્દો ઉપરાંત ખીજા પણ શબ્દોનું નિર્વચન છે એ જોતાં દુર્ગનો અર્થ સમગ્ર શકાય એમ છે, પણ યારક અહીં ‘ખીજા શબ્દો પણ સમજાવવાના છે’ એમ કહેવા માગતા હોય એ સાચું લાગતું નથી. સરળ રીતે જોતાં તો અહીં સમામ્નાયની વ્યાખ્યાની જ પાત છે. તે નિગન્તવ્ય એવું સન્તો...દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે શબ્દવ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે-પ્રત્યક્ષવૃત્તિ, પરોક્ષવૃત્તિ અને અતિપરોક્ષવૃત્તિ. અતિપરોક્ષવૃત્તિવાળા શબ્દોને પરોક્ષવૃત્તિવાળા બનાવીને પછી પ્રત્યક્ષવૃત્તિની મદદથી સમજાવી શકાય. નિઘણ્ટવ. > નિગન્તવઃ > નિગમયિતારઃ । સરૂપને મતે યારક આવી પ્રક્રિયાથી નિર્વચનો આપતા નથી. ‘This fact alone is sufficient to indicate that Yāska does not subscribe to the view of the commentator.’ ખરેખર તો યારક દુર્ગાચાર્યના મતને મળતા નથી આવતા એમ કહેવું બરાબર નથી. દુર્ગ ઔપમન્યવેના નિર્વચન પાછળ કયો સિદ્ધાંત કામ કરે છે તે જ બતાવે છે, એટલે યારક એના મતને મળતા આવે છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન જાઓ નથી થતો. ઔપમન્યવઃ-ઉપરતમન્યુઃ ઉપમન્યુઃ । તસ્યાપત્યમૌપમન્યવઃ ।

✓ પદજાતાનિ...પદસમૂહો. ચાર પ્રકારના પદસમૂહો યારકે ગણાવેલા છે, નામ, કાર્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત. પશ્ચિમના પ્રાચીન વિચારકોએ પણ ચાર પદસમૂહો સ્વીકાર્યા હતા એમ સરૂપ નોંધે છે-Dionysius of

Halicarnassus : Literary Composition Ch. iii. Robert's Ed. p. 71- 'Composition is... a certain arrangement of the parts of speech... These were reckoned as three only by Theodorus and Aristotle and the philosopher of those times who regarded nouns, verbs and connectives as primary parts of speech. Their successors, particularly the leaders of the Stoic school, raised the number to four, separating the article from the connectives". અહીં નામારૂપાતે અને ઉપસર્ગનિવાતાને સાથે સાથે લીધાં છે. દુર્ગાચાર્ય એનું કારણ આપતાં જણાવે છે કે નામ અને આરૂપાત એકબીજાની આકાંક્ષા રાખતા હોવાથી એ બેનો સમાસ કરેલો છે. ઉપસર્ગો અને નિવાતો અર્થવિશેષના ઘોતકે હોવાથી એમનું કાર્ય સમાન છે એટલે એ બેનો સમાસ કરેલો છે.

ભાવપ્રધાનમારૂપાત...અહીં આખ્યાત અને નામનું લક્ષણ આપેલું છે. જેમાં 'ભાવ' પ્રધાન હોય તે આખ્યાત અથવા ક્રિયાપદ અને 'સત્ત્વ' મુખ્ય હોય તે નામ. અંગ્રેજીમાં માવ માટે becoming અને સત્ત્વ માટે being એવો અનુવાદ સરૂપે કરેલો છે. માવ શબ્દ √ભૂ પરથી આવેલો છે. √ભૂ-બનવું, ચવું. અર્થાત્ જ્યાં કાંઈક બનતું કે ચતું હોય તે ક્રિયાવાચક શબ્દથી કહેવાય છે. સત્ત્વ શબ્દ √અસ્ માંથી આવ્યો છે, અને અસ્તિત્વ, સત્તા બતાવે છે, અર્થાત્ નામવાચક શબ્દ અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થનો ઘોતક છે. દુર્ગાચાર્ય ભાવપ્રધાનમારૂપાત ત્રણ રીતે સમજાવે છે—(૧) નામપદવાચ્યાર્થશ્રવણઃ ક્રિયાવ્યંગ્યો ભાવઃ પાકરાગત્યાગારૂપઃ । સ યત્ર પ્રધાનં ગુણભૂતા ક્રિયા તદિદં ભાવપ્રધાનમ્ । જેને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પૂર્વાપર ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હોય તે ભાવ. દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિમાં દેવદત્ત ચોખ્ખા રાંધવાને માટે સગડી સળભાવવાથી આરંભીને અનેક ક્રિયાઓ કરે છે, અને એને પરિણામે પાક થાય છે. અહીં પાક પ્રધાન છે, તે માટેની ક્રિયા ગૌણ છે. (૨) ભાવઃ ક્રિયા કર્મ ઘાત્વથં હત્પર્યાન્તરમ્ ભાવઃ ક્રિયા યત્ર પ્રધાનં ગુણભૂતાનિ સાધનાનિ તદ્ ભાવપ્રધાનમ્ । ભાવ એટલે કર્મ, અને તે જેમાં પ્રધાન છે તે આખ્યાત. એ કર્મ કરવાનાં સાધનો ગૌણ ગણેલાં છે. (૩) ભાવકાલપુરુષસંખ્યા ચત્વારોઽર્થા આરૂપાતસ્ય । તેષુ ભાવઃ પ્રધાનં ગુણભૂતા હતરે इति ભાવપ્રધાનમ્ । વાક્યમાં વપરાતું ક્રિયાપદ ભાવ, કાલ, પુરુષ અને વચન એ ચાર અર્થો આપે છે. ગચ્છામિમાં ગમનક્રિયા, વર્તમાન કાળ, ઉત્તમ પુરુષ અને એકવચન એમ ચાર

અર્થો ઘોષિત થાય છે. એ ચારમાં ક્રિયા મુખ્ય છે, ખીન્ન ત્રણ ગૌણ છે. સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ માટે પણ દુર્ગાચાર્ય એ સમજૂતી આપે છે—(૧) લિંગસંખ્યાન્વિતં દ્રવ્યં સત્ત્વમ્ અથવા લિંગસંખ્યયોરથ સદ્ભાવ इति सत्त्वम् । સત્ત્વં યેષુ પ્રધાનં ગુણભૂતા કાચિદ્ બોધ્યમાના ક્રિયા इति । સત્ત્વ ઉપરાંત-કેટલાંક નામોમાં ભાવ પણ આવી શકે, જેમ કે પાચક, પાઠક વગેરે. સત્ત્વ જ જેમાં મુખ્ય છે અને ક્રિયા ગૌણ છે તે સત્ત્વપ્રધાન. (૨) સત્ત્વં દ્રવ્યં યેષુ પ્રધાનં, ગુણભૂતાનિ સત્તાસંખ્યાલિંગાનિ તાનિ સત્ત્વપ્રધાનાનિ । સત્ત્વ એટલે દ્રવ્ય; તે જેમાં પ્રધાન છે અને સત્તા, સંખ્યા તથા લિંગ ગૌણ છે તે સત્ત્વપ્રધાન. ઉપરના અર્થોનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે ભાવપ્રધાન માટે દુર્ગાચાર્યે આપેલો ત્રીજો અર્થ વધારે ઉચિત છે પ્રથમ અર્થની વાત તો પાછળથી આવે જ છે. ચારકને મતે ભાવ શબ્દ ક્રિયા—actionના અર્થમાં જ અભિપ્રેત છે. સત્ત્વ શબ્દ દ્રવ્યના અર્થમાં હોય એ સંભવિત છે, પાછળથી પણ મૂર્ત સત્ત્વભૂત—એમાંનો મૂર્ત શબ્દ આ અર્થ તરફ નિર્દેશ કરે છે. ખરેખર તો ભાવ અને સત્ત્વ બંનેનું પ્રાધાન્ય બતાવીને ચારક એમ તો કહેવા માગે જ છે કે આખ્યાત અને નામમાં ખીલું પણ કાંઈક ગૌણ છે. એ ગૌણ શું છે તે વિચારણીય મુદ્દો છે. ભાવપ્રધાન પણ મૂર્ત—સત્ત્વભૂત બનેલાને સત્ત્વ કહેવાય એમ પણ એ પછી કહે છે.

સરૂપ એરીરટોટલનું કથન દાંકે છે : “A noun or a name is a composite significant sound not involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it... A verb is a composite significant sound involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it.” આમ એરીરટોટલને મતે ક્રિયાપદમાં કાલનો અર્થ હોય છે તો નામમાં હોતો નથી. એ દૃષ્ટિએ જેતાં ચારકનું લક્ષણ વધારે શાસ્ત્રીય છે કારણ કે એ ક્રિયા અને દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.

તદ્યત્રોમે...ઘજ્યા પક્તિરિતિ ।—આ વાક્યખંડના અર્થઘટનમાં મંતભેદ છે. દુર્ગાચાર્ય પ્રમાણે અહીં ત્રણ વાક્યો છે—(૧) તદ્યત્રોમે માવપ્રધાને ભવતઃ । (૨) પૂર્વાવરીમૂતં....પર્યન્તમ્ । (૩) મૂર્તં...પક્તિરિતિ । દુર્ગાચાર્યને મતે પ્રથમ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય. તદ્ યત્ર (=યસ્મિન્વાક્યે) ઉમે (નામાહ્યાતે ભવતઃ તત્ર) માવપ્રધાને ભવતઃ । અર્થાત્ જે વાક્યમાં નામ અને ક્રિયાપદ બંને હોય ત્યાં ભાવ પ્રધાન છે. એટલે કે ક્રિયાપદ મહત્વનું છે અને નામ.

ગૌણ છે. દીકાકાર દહે છે તેમ નામ એ ભાવનિષ્પત્તિમાં અંગમૂળ હોવાથી વાક્યમાં ક્રિયાપદ મહત્ત્વનું છે. પંક્તીનાં એ વાક્યો ભાવની બે જુદી અવસ્થાઓ દર્શાવે છે. જો ભાવને પૂર્વાપર એવી અનેક ક્રિયાઓમાં આશ્રિત અવસ્થાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો આખ્યાતનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે જનનાર વ્યક્તિ જોડા પહેરવાથી માંડીને પોતાને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવા સુધી અનેક ક્રિયાઓ એક પછી એક કરે છે અને છતાં એ બધી ક્રિયાઓ માટે 'વ્રજતિ' શબ્દ વપરાય છે. પણ જો ભાવને સમગ્ર દૃષ્ટિએ મૂર્ત સ્વરૂપે જોવામાં આવે તો એ દ્રવ્ય સમાન ગણીને એને માટે સત્ત્વવાચક નામ વપરાય છે. દુર્ગાચાર્ય અહીં બે પદો દર્શાવે છે—ત્રિયાસુ બહિષ્વભિસંશ્રિતો યઃ પૂર્વાપરીભૂત इवमेव । ક્રિયા-ભિનિર્વૃત્તિવશેન સિદ્ધ આરૂપાતશબ્દેન તમર્થમાહુઃ ॥ અને ક્રિયાંભિનિર્વૃત્તિ-વશેપજાતઃ કૃદન્તશબ્દાભિહિતો યદા સ્યાત્ । સંઘ્યાવિભક્તિવ્યર્થલિંગયુક્તો ભાવસ્તદા દ્રવ્યમિવોપલક્ષ્યઃ ॥ રોથ દુર્ગાચાર્યને અનુસરે છે. આ અર્થઘટનમાં પહેલા વાક્યમાં શબ્દો ઉમેરી દબને વાક્યની યોજના કરવી પડે છે. બીજું શબ્દોને સમજાવતાં વચ્ચે એકદમ જ ચારક વાક્યમાં નામ-આખ્યાતના પ્રાધાન્યની વાત કરે એ માનવા જોગ નથી. સરખને મતે અહીં બે જ વાક્યો છે—

(૧) તદ્યત્રોમે....પચતીતિ । (૨) ઉપક્રમ...પત્તિરિતિ । આમ જો નામ અને આખ્યાત બન્ને ભાવપ્રધાન હોય તો એ બે મુખ્યેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરેલો છે. સરખ આનો અનુવાદ અને સમજુતી આપતાં કહે છે: “Where both are dominated by a becoming, a becoming arising from a former to a latter state is denoted by a verb, as he goes, he cooks &c, the embodiment (of the whole process) from the beginning to the end, which has assumed the character of being, by a noun as going, cooking &c.” The difference is this: a becoming in the course of a process or state of flux is denoted by a verb, but the embodiment of the complete process is denoted by a noun.”

અર્થ: જ્ઞાતિ...તિષ્ઠતીતિ—ચારક અહીં નામ-આખ્યાતનો નિર્દેશ કરી રીતે થાય છે તે બતાવે છે. સામાન્ય રીતે નામ માટે દર્શક સર્વનામ વપરાય છે. ગાય, ઘોડા વગેરે એનાં વિશેષ દષ્ટાન્તો છે. તે જ રીતે 'થાય છે' એ ક્રિયાપદનો સામાન્ય નિર્દેશ છે તો બેસે છે, સુએ છે, વગેરે એનાં વિશેષ દષ્ટાન્તો છે. સરખ એમ માને છે કે અહીં ચારકે નામ-આખ્યાતના ભેદનો ખીજો મુદ્દો બતાવે છે,

કારણ કે ક્રિયાપદ માટે દર્શક સર્વનામનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. અહીં વારકને આવો અર્થ ખરેખર અભિપ્રેત હોય એમ અમને લાગતું નથી.

અનુચરણ્યજન:

✓ **इन्द्रियनित्यं...** આ વાક્ય પ્રથમ ખંડમાં છેલ્લું છે, પણ એને પછીના ખંડ સાથે સંબંધ છે. આ પરથી નિરુક્તાનાં પ્રકરણોમાં જે રીતે ખંડોનું વિભાજન થયું છે એનો મુદ્દો જોવો થાય છે. ગુણે એમ માને છે કે જે ખંડોનું વિભાજન વિચારપૂર્વક થયેલું લાગતું ન હોય તો એની ફર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એઓ કહે છે—“Faithfulness is indeed a merit, but it should not be overdone, at least not where reason says otherwise.” સરૂપ જણાવે છે કે બધું મળીને ૪૦૦ ખંડો (૧૨ પ્રકરણ) માંથી ૭૨ ને બાદ કરતાં બીજા બધામાં વૈદિક ઋચાઓથી આરંભ થાય છે. આ ૭૨ માં પણ માત્ર ૮ ખંડો માટે જ આવો પ્રશ્ન રહે છે. વૈદિક ઋચાઓમાં પણ આગલા ખંડને અંતે તે તે ઋચાનો પ્રવેશ કરાવતાં વાક્યો છે તે અનુસાર અહીં પણ આગલા ખંડના વાક્યને સંગતિદર્શક ગણવાં જોઈએ. ગમે તે હોય, પણ આપણે સમજવા માટે આ વાક્યને પછીના ખંડ સાથે જોડીશું.

✓ (૧-૨) **इन्द्रियनित्यं....व्यवहारार्थं लोके....** આ વાક્યસમૂહને સમજવામાં ધણો મતભેદ છે. દુર્ગાચાર્ય એને બે રીતે સમજાવે છે. (૧) **इन्द्रियनित्यं....** શાસ્ત્રકૃતો યોગश्च । એ પૂર્વપક્ષ છે, અને વ્યાપ્તિમત્ત્વાત્ત શબ્દસ્ય । સિદ્ધાન્ત છે. અણીયસ્સ્વાશ...લોકે । એ વાક્ય આગલાની સાથે કાંઈક જોડાયેલો પણ જુદો મુદ્દો છે. (૨) **इन्द्रियनित्यं....नोपपद्यते ।** પૂર્વપક્ષ છે. યુગપદ્મત્વન્તાનાં... શબ્દસ્ય । સિદ્ધાન્ત છે. અણીયસ્સ્વાશ...લોકે ઉપર મુજબ જ સમજવાતું છે. દુર્ગાચાર્યે આપેલો પહેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ઔદુમ્બરાયણ એમ માને છે કે વચનવાણી ઇન્દ્રિયનિત્ય છે એટલે કે અનિત્ય છે. શબ્દો જ્યારે જોલાય ત્યારે તરત જ નાશ પામે છે. જ્યાં સુધી વક્તાની વાગિન્દ્રિયમાં કે શ્રોતાની શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં વચન હોય ત્યાં સુધી જ એનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાંથી દૂર થતાં એનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આને શબ્દાનિત્યત્વવાદ કહેવાય છે. શબ્દો અનિત્ય છે એવી માન્યતા તે શબ્દાનિત્યત્વવાદ. આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ શબ્દાર્થસંબંધની દૃષ્ટિએ શબ્દની નિત્યતા-અનિત્યતાનો વિચાર કર્યો છે અને શ્રુતિપ્રામાણ્યને માનવામાં આવતું હોવાથી આ પ્રશ્ન મહત્વનો પણ બની જાય છે. આને લીધે પાછળથી શબ્દની આદૃતિ કે રફાટ જેવી માન્યતાઓ પ્રવર્તી છે. પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે જે શબ્દને અનિત્ય માનવામાં આવે તો શબ્દોના જે ચાર પ્રકાર-નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત-જણાવ્યા છે તે બરાબર નથી. વાક્ય આખું જ જ્યારે

એક સાથે ઉત્પન્ન થતું હોય ત્યારે જ એના અવયવભૂત શબ્દોના નામોખ્યાત વગેરે પ્રકારે પાડી શકાય. ઉપરાંત (વા = સમુચ્ચય) વારાફરતી ઉત્પન્ન થયેલા (અયુગપદુત્પન્ન) શબ્દોના ગુણપ્રધાન ભાવ પણ કહી શકાય નહિ. ક્રિયાપદ મુખ્ય છે અને નામ ગૌણ છે એમ આપણે ત્યારે જ કહી શકીએ કે જે એ બન્ને શબ્દો એક સાથે અસ્તિત્વમાં હોય. વળી શાસ્ત્રમાં એક શબ્દનો બીજા શબ્દ સાથેના સંબંધ બતાવેલો છે, જેમકે ઉપસર્ગ અને ધાતુ, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય. વગેરે. હવે જે શબ્દો વારાફરતી ઉત્પન્ન થતા હોય અને અનિત્ય હોય તો એમનો શાસ્ત્રાનુસારી સંયોગ ઘટાવી શકાય નહિ. આમ પૂર્વપક્ષીને મતે ત્રણ દોષ દર્શાવેલા છે—(૧) પદ્યતુટ્ટવ-અનુપપત્તિ (૨) ધર્તરેતરોપદેશ-અનુપપત્તિ અને (૩) શાસ્ત્રકૃતયોગ-અનુપપત્તિ.

તત્ર ચતુષ્ટવં નોપપચતે યુગપદુત્પન્નનાં...। અંથના આ પાડને જે રીતે સમજી શકાય. પ્રાચીન ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં અવગ્રહ મૂકવા અંગે ઠાકર ચોક્કસ નિયમ ન હોવાથી કેટલીક વખત લલિયાઓ અવગ્રહ મૂકે છે તો ઘણી વખત નથી મૂકતા—અર્થાત્ અવગ્રહને અભાવે સંધિ સમજી પણ શકાય અને ન પણ સમજી શકાય. ઉપર જે અર્થ આપ્યો છે તેમાં સંધિ છે એમ માનીને અયુગપદુત્પન્નનાં શબ્દાનુસારી અર્થ આપેલો છે. એને બદલે સંધિ નથી એમ ગણીને દુર્ગા વૈકલ્પિક અર્થ આપે છે. પ્રલયકાળ પછી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દો પણ બધા એક સાથે જ (યુગપદ્) ઉત્પન્ન થયા. આથી સાથે ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોનું ચતુષ્ટવ સંભવી શકે છે, પણ એમનો ગુણપ્રધાન ભાવ સંભવી શકે નહિ. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—ન હિ યુગપદુત્પન્નયોર્ગોવિવષાણયોરિતરેતર-ગુણપ્રધાનભાવોઽસ્તિ । ઉપરાંત એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોડાએલા જ હોય, અને જે યુક્ત હોય તેનો ફરીથી યોગ કેવી રીતે થાય ? દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—અયુક્તો હિ યુજ્યતે । અર્થાત્ શબ્દોને એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા માનીએ તો પદ્યતુટ્ટવ ભલે થાય પણ ધર્તરેતરોપદેશ અને શાસ્ત્રકૃત યોગ બની શકે નહિ. આમ પૂર્વપક્ષીને મતે દોષ આપ્યો છે : (૧) જે શબ્દોને અનિત્ય માનવામાં આવે તો પદ્યતુટ્ટવ ન સંભવે. (૨) જે શબ્દોને ગુણવામાં આવે તો ધર્તરેતરોપદેશ અને (૩) શાસ્ત્રકૃત યોગ ન સંભવે.

✓ આ બધા દોષોદ્ભાવનનેા સિદ્ધાન્તી એક જ જવાબ આપે છે—ઘ્યાપ્તિમત્વાત્તુ શબ્દસ્ય । શબ્દો વ્યાપ્તિમાન છે, અર્થાત્ પુરુષની જુદીને વ્યાપી રહે છે, અને તેથી પદ્યતુટ્ટવ, ધર્તરેતરોપદેશ અને શાસ્ત્રકૃત યોગ ત્રણે સંભવે છે. 'દુર્ગાચાર્ય' શબ્દની વ્યાપ્તિમત્તા વિસ્તારથી સમજાવતાં કહે છે—ધારીરે

હ્યભિધાનામિધ્યેયરૂપાઃ બુદ્ધિર્હૃદયાન્તર્ગતાકાશપ્રતિષ્ઠિતા તયોરભિધાનરૂપા-
મિધેયંરૂપયોર્બુદ્ધધોર્મધ્યેઽભિધાનરૂપયા શાસ્ત્રાભિમતપ્રયોજનવિજિજ્ઞાપયિપયા
બુદ્ધ્યા પુરુષેણ તદભિવ્યક્તિસમર્થેન સ્વગુણભૂતેન પ્રયત્નેનોદીયમાણઃ શબ્દઃ
હરઃકઠાદિવર્ણસ્થાનેષુ નિવ્વચ્યમાનસ્તયા પુરુષાર્યાભિધાનસમર્થવર્ણાદિભાવ-
માપચ્યમાનઃ પુરુષપ્રયત્નેન બહિર્વિનિક્ષિપ્તોઽવિનાશિનિ વ્યક્તિભાવમાપન્નઃ
ઓત્રદ્વારેણાનુપ્રવિશ્ય પ્રત્યાય્યસ્ય બુદ્ધિ સર્વાર્થરૂપાં સર્વાભિધાનરૂપાં વ્યાપ્નો-
તીત્યેવં વ્યાપ્તિમાન્ શબ્દઃ । ઉપર આપેલા વૈકલ્પિક અર્થમાં ગોવિપાણવત્
એવું જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેના જવાબમાં દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે—દૃષ્ટો હિ
યુગપદુત્પન્નયોઃ એકકાલે રાજપુત્રામૈર્યપુત્રયોર્ગુણપ્રધાનભાવઃ ।

દુર્ગાચાર્યે કરેલા ખીજ અર્થ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી વચનના ઇન્દ્રિયનિત્યત્વને
આધારે પદ્યતુષ્ટ્યની અનુપપત્તિનો દોષ બતાવે છે. એના જવાબમાં સિદ્ધાન્તી
કહે છે કે યુગપદ્ ઉત્પન્ન થયા હોય કે અયુગપદ્ ઉત્પન્ન થયા હોય, અર્થાત્
નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય પણ એમનો પરસ્પરનો ગુણપ્રધાનભાવ તથા
શાસ્ત્રાનુસારી યોગ ઉપદેશવામાં આવે છે કારણ કે શબ્દ વ્યાપ્તિમાન્ છે. આ
પ્રમાણેના અર્થમાં યુગપદુત્પન્નતાનાં શબ્દ આગળની સંધિનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. તથા
વા શબ્દ સાર્યક બને છે. અહીં વાક્ય આમ સમજવાનું છે—યુગપદુત્પન્નતાનાં
વા અયુગપદુત્પન્નતાનાં વા... ।

પછીનું વાક્ય આની સાથે જ કાંઈક અંશે જોડાએલું છે. પૂર્વપક્ષી
એવી શંકા વ્યક્ત કરી શકે કે શબ્દોના વ્યાપ્તિમત્ત્વ પર જે તમે ભાર મૂકતા
હો તેા એટલા અભિનય વગેરે પણ વ્યાપ્તિમાન છે જ; અને એ જોતાં
શબ્દોને બદલે એટાનો ઉપયોગ વધારે સરળ થાય. એના જવાબ આપતાં
સિદ્ધાન્ત કહે છે કે શબ્દો વ્યાપ્તિમાન હોવા ઉપરાંત ચોક્કસ અર્થો આપે છે—
સૂક્ષ્મ છે, એજાદિ વ્યાપ્તિમાન હોઈ શકે પણ નિઃસન્દિગ્ધ અર્થ આપી શકતા
નથી એટલે વ્યવહારમાં શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે.

શ્રી સરપ માને છે કે દુર્ગાચાર્યની વ્યાખ્યા બરાબર નથી. એમને મતે
ઇન્દ્રિયનિત્ય...ઔદુમ્બરાયણઃ । એ વાક્ય પૂર્વપક્ષનું છે. તત્ર ચતુષ્ટવં...યોગશ્ચ ।
સિદ્ધાન્તપક્ષ-છે અને વ્યાપ્તિમત્ત્વાત્તુ...લોકે । એ આપું વાક્ય નવો જ મુદ્દો
આપે છે. એમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—“According to Audum-
barāyana's speech is permanent in the organs only. In that
case the fourfold division (of words) will not hold good
nor the grammatical connexion, nor the mutual reference

of sounds which are not produced simultaneously. Words are used to designate objects with regard to everyday affairs in the world on account of their comprehensiveness and minuteness." શ્રી સરપ માને છે કે અયુગપદુત્પન્ન એ જ સાચો પાઠ છે કારણ કે શબ્દો એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. સંદર્ભ અનુસાર પણ અયુગપદ જ સાચું છે કારણ કે સરપને મતે-એ વાક્ય - ઔદુમ્બરાયણના મતની યોગ્યતા દર્શાવે છે. દુર્ગાચાર્ય પણ યુગપદને માત્ર પાઠાન્તર તરીકે જ આપે છે. ઉપરાંત શબ્દોને જો યુગપદ ઉત્પન્ન ગણવામાં આવે તો વ્યાકરણ નિરર્થક થઈ જાય. આ ઉપરાંત સરપ જણાવે છે કે દુર્ગાચાર્ય અહીં ત્રણ પક્ષકારોના મત આપે છે—According to Durga's interpretation, the controversy would be divided into three parts as follows : (1) Audumbarāyana—Words are permanent in the organs only. (2) Pūrogapakṣa—In that case, the fourfold classification &c. of words cannot be maintained. (3) Yāska's Rejoinder—On account of the pervasiveness and minuteness of words, the fourfold classification can be maintained. Durga thus introduces a third party into the discussion and tends to make out Yāska as supporting the view of Audumbarāyana by refuting his critic. I think there are only two parties i. e. Audumbarāyana and Yāska; No. 1 gives the view of the former, no. 2 the rejoinder of the latter; while no. 3 does not relate to this controversy at all but deals with an altogether new topic, i. e. the superiority of speech over gestures &c."

ઉપર સરપનો મત એના જ શબ્દોમાં ઉતાર્યો છે. એની સાથે સર્વાંશે સંમત થવું મુશ્કેલ છે. દુર્ગાચાર્યે જે અર્થો આપ્યા છે તેની યોગ્યયોગ્યતાનો વિચાર બાજુએ મૂકતાં પણ સરપ એને જે રીતે સમજ્યા છે તેને સાચું કહી શકાય એમ નથી. અહીં ત્રણ પક્ષકારો છે અને ચારક ઔદુમ્બરાયણના મતનું સમર્થન કરે છે એમ કહેવું એ દુર્ગાચાર્યનો અર્થ તો નથી જ. ઉપર દુર્ગાચાર્યના અર્થે જે અર્થો આપ્યા છે તેમાંથી આપું કોઈ સૂચન નીકળતું નથી. આમ સરપની કોઈ ગેરસમજ થઈ છે. બીજું સરપે જે રીતે અર્થઘટન કર્યું છે તે

પણ ખરેખર નથી. તત્ત્વ ચતુષ્ટયં...એ ખરેખર તો ઇન્દ્રિયનિત્યત્વવાદનું ખંડન નથી પણ મંડન છે. જો શબ્દ અનિત્ય હોય તો ચતુષ્ટય સ્વીકારી ન શકાય એમ કહેવું એ ઔદુમ્બરાયણને માટે અનિષ્ટાપત્તિ નથી પણ ઇષ્ટાપત્તિ છે; કારણ કે એને મતે તો અનિત્ય શબ્દોને માટે કંઈ જ કહી ન શકાય. વળી આ રીતે જો યાચકનો અભિપ્રાય હોય તો ઉપપદ્યોત્તે ને બદલે ઉપપદ્યોત્ત એવો વધારે ઉચિત પ્રયોગ વપરાયો હોત. ત્રીજું એમ પણ કહી શકાય કે વ્યાપ્તિમત્ત્વાત્ત્ શબ્દસ્યમાનો તુ શબ્દ પદ્ધત્યાવૃત્તિ બતાવે છે તેનો સરૂપે ખ્યાલ રાખ્યો નથી.

સમગ્ર રીતે જોતાં દુર્ગાચાર્યે આપેલો પ્રથમ અર્થ વધારે સરળ છે. અહીં કેટલાક શબ્દોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે—વચન, શબ્દ, વા, તુ અને ચ. ઔદુમ્બરાયણના મતમાં વચન શબ્દ વાપરેલો છે અને એ ‘ઉચ્ચારણ’ના અર્થમાં છે. વા શબ્દ સાધારણ રીતે વિભાષા—વિકલ્પના અર્થમાં વપરાય છે. તુ પદ્ધત્યાવૃત્તિના અને ચ સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. ઔદુમ્બરાયણનો મત આપ્યા પછી વચન શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી પણ ‘શબ્દ’નો પ્રયોગ થયો છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે વચન શબ્દ ઉચ્ચારતા શબ્દ માટે હોય તો ‘શબ્દ’ એ વેદ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી નિર્ણય એવી શબ્દાકૃતિનો દ્યોતક હોય. આમ ઔદુમ્બરાયણ શબ્દની અનિત્યતા સ્વીકારીને કહે છે કે વચન માત્ર ઇન્દ્રિયનિત્ય છે, અને તેથી પદનું ચતુષ્ટય સ્વીકાર્ય નથી. અથવા શબ્દોને યુગપદ્. ઉત્પન્ન ગણે તો પણ ઇતરેતરોપદેશ અને યોગ ઉત્પન્ન ન થાય. આ બધાનો જવાબ એક જ છે કે શબ્દો વ્યાપ્તિમત્ હોવાથી બધું જ ઉત્પન્ન છે. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી અહીં બે દલીલો કરે છે—(૧) જો શબ્દો અનિત્ય ગણે તો પદ ચતુષ્ટયનો સિદ્ધાંત ખોટો પડે અને (૨) નિત્ય માનો તો પરસ્પર સંબંધ ન થાય. આ બંને વિકલ્પોની સામે યાચકનો જવાબ એ જ છે કે શબ્દ વક્તાની તથા શ્રોતાની બુદ્ધિને વ્યાપે છે એટલે તમે જણાવેલી અનુપપત્તિઓ ઉદ્ભવતી નથી. ચ. સમુચ્ચયના અર્થમાં છે તે એમ બતાવે છે કે શબ્દોના વ્યાપ્તિમત્ત્વને લીધે તમે કરેલું ખંડન ખોટું છે. એટલું જ નહિ પણ અણીયસ્તવને લીધે શબ્દોથી જ વ્યવહારમાં સંજ્ઞા અપાય છે. અહીં વ્યવહારાર્થમાં પણ વચન પ્રયોગ ઇશારો છે એમ કહી શકાય. ભર્તૃહરિરચિત વાક્યપદીયમાં ઔદુમ્બરાયણનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

વાક્યસ્ય વુદ્ધો નિત્યત્વમયંયોગં ચ લોકિકમ્ ।

દૃષ્ટ્વા ચતુષ્ટયં નાસ્તીતિ વાર્તાક્ષીદુમ્બરાયણી ॥

વર્તિક અને ઔદુમ્બરાયણ વાક્યનું બુદ્ધિમાં નિત્યત્વ અને લૌકિક અર્થયોગને જોઈને એમ માને છે કે ચતુષ્ટય નથી. આમ વાક્ય બુદ્ધિરૂપ રૂપમાં નિત્ય છે. ઔદુમ્બરાયણને વાક્યનિત્યત્વવાદી કહી શકાય. ઉપર વચનને ઇન્દ્રિયનિત્ય કહ્યું છે. તે એનો અર્થ એ થાય કે વચન ઇન્દ્રિયનિત્ય છે, પણ વાક્ય બુદ્ધિનિત્ય છે? અહીં આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતા નથી. અહીં બીજો વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન 'નિત્ય' અંગેનો છે. બીજા અધ્યાયમાં 'ઐર્ષ્યનિરયઃ' શબ્દ આવે છે, અને ત્યાં નિત્ય શબ્દનો અર્થ 'eternal' નહિ પણ 'with regard to' કે 'depending upon' કરવામાં આવ્યો છે. તે પ્રમાણે અહીં પણ 'વચન ઇન્દ્રિય પર આધાર રાખે છે' એવો અર્થ કરી શકાય. શ્રી રાજવાડે આ જ અર્થ આપે છે. આ અર્થ કરવા છતાં મૂળ મુદ્દો તો નિત્યતાનો જ રહે છે.

તેવાં મનુષ્યવદેવનાભિધાનમ્...અહીં ચારક જણાવે છે તે શબ્દો માત્ર મનુષ્યને માટે નથી દેવો માટે પણ છે, અર્થાત્ મનુષ્યો જેમ ભાષા દ્વારા વ્યવહાર કરે છે તેવી જ રીતે દેવો પણ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં વત્ પ્રત્યય તુલ્યતા અર્થમાં છે અને સપ્તમીનિર્દિષ્ટ અર્થમાં તથા પછીનિર્દિષ્ટ અર્થમાં સંમજી શકાય. મનુષ્યોમાં જેમ ચતુર્વિધપદો દ્વારા અવબોધ થાય છે તેમ જ દેવોમાં પણ થાય છે આથી જ સંસ્કૃતને દેવભાષા પણ કહેવાય છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે જેમ મનુષ્યોનું અભિધાન શબ્દો દ્વારા થાય છે તેમ દેવોનું પણ થાય છે. જયં દેવદત્તઃ એમ કહેતાં દેવદત્તનું જ્ઞાન થાય છે તેમ આગ્નિમીડે કહેતાં અગ્નિદેવતાનો અવબોધ થાય છે.

✓ પુરુષવિદ્યાનિત્યત્વાત્...જો દેવોને માટે પણ ભાષાનો જ ઉપયોગ થતો હોય તો પછી વેદમંત્રોનો આગ્રહ રાખવાની શી જરૂર છે? આ શંકાના સમાધાનમાં ચારક આ વાક્ય જણાવે છે. વેદમંત્રો કર્મકળના પ્રદાયક છે કારણ કે પુરુષોની વિદ્યા અનિત્ય છે. પુરુષો અશિક્ષિત હોય, અરૂપશિક્ષિત હોય કે વિરમરણશીલ હોય; એટલે શબ્દોનો યથોચિત ઉપયોગ ન કરી શકે અને તેથી દેવોનો અપરાધ કરે. આથી એમનું કર્મ કળ ન આપી શકે એટલું જ નહિ પણ કર્મ દોષયુક્ત પણ બને. આથી કર્મસંપત્તિને માટે વેદમંત્રો છે.

✓ પદ્મભાવવિકારા...આચાર્ય વાધ્વાયણિ માને છે કે ભાવના છ વિકારો છે. દુર્ગાચાર્ય માને છે કે ભાવ બે પ્રકારનો છે—કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ. કારણરૂપ ભાવ અવિકૃત અને અભિન્ન છે, તો કાર્યરૂપ ભાવના છ વિકારો છે. વાધ્વાયણિ આ રીતે કાર્યકારણવિભાગ અભિપ્રેત હોય એમ લાગતું નથી. એ તો એટલું જ

કહેવા માગે છે કે ભાવ (જે આખ્યાતમાં પ્રધાન છે) વ્યાપક દષ્ટિએ જ પ્રકારનો ગણી શકાય. પૂર્વમાવસ્ય-જન્મ એ અસ્તિત્વનો પૂર્વભાવ છે. અપ્રત્યયવમાનસ્ય સરૂપ કહે છે—“The word...is used by Yāska in order to show that alteration—which may be for better or for worse is to be interpreted as denoting the former only and not the latter.” અમને લાગે છે કે આ મત બરાબર નથી. વિપરિણમતે, વર્ધતે અને અપક્ષીયતે એ અસ્તિત્વ દરમ્યાનના વિકારો છે. એમાં વર્ધતે અને અપક્ષીયતેમાં તે તે સત્ત્વમાં વધારો કે ઘટાડો થાય છે, જ્યારે વિપરિણમતેમાં ઉપસ્ય કે અપસ્ય વગરજ વિકાર સમજવો નો છે. અપરમાવસ્ય-વિનાશ એ અસ્તિત્વનો અપરભાવ છે.

✓ (૩) ન નિર્ઘજ્ઞા ઉપસર્ગા...શાકટાયન અને ગાર્ગ્ય વચ્ચેનો ઉપસર્ગના અર્થો વિશેનો મતભેદ અહીં દર્શાવ્યો છે. શાકટાયન માને છે કે ઉપસર્ગો છૂટા હોય તો અર્થના વાચક થતા નથી પણ નામ અને ક્રિયાપદની સાથે જોડાઈને એના અર્થવિશેષના માત્ર દ્યોતક બને છે. ગાર્ગ્ય એથી વિરુદ્ધ મત દર્શાવે છે કે ઉપસર્ગોના વિવિધ અર્થો છે અને તે અર્થો જ નામ અને આખ્યાતના અર્થોમાં વિકાર લાવે છે અહીં પ્રશ્ન માત્ર એ જ છે કે ઉપસર્ગો ખરેખર અર્થના માત્ર દ્યોતક એટલે કે સૂચક (suggestive) છે કે પછી વાચક (expressive) છે? શાકટાયનને મતે એ માત્ર દ્યોતક છે, એટલે કે નામ કે ધાતુના જ અર્થ-વિશેષને વ્યક્ત કરે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—યથા પ્રદીપસંયોગે દ્રવ્યસ્ય ગુણવિશેષોઽભિવ્યજ્યમાનો દ્રવ્યાશ્રય એવ મવતિ ન પ્રદીપાશ્રયઃ । ગાર્ગ્યને મતે ઉપસર્ગો અર્થવાચક જ છે. ખરેખર તો આખ્યાત એ માત્ર ક્રિયા સામાન્ય છે તો ઉપસર્ગ એ ક્રિયાવિશેષના વાચક છે. આ મતભેદ પાછળના લેખકોમાં પણ જોતરી આવેલો છે. પતંજલિ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે ઉપસર્ગો ક્રિયાને વિશિષ્ટ કરે છે—ક્રિયાવિશેષક ઉપસર્ગઃ । ભર્તૃહરિના વાક્યપદીયમાં ત્રણ મતોની ચર્ચા કરેલી છે—સ વાચકો વિશેષાણાં સંભવાદ્ દ્યોતકોઽપિ વા । શક્ત્યાધાનાય ધાતોર્વા સહકારી પ્રયુજ્યતે ॥ આમ ઉપસર્ગો વાચક, કે દ્યોતક કે સહકારી ગણી શકાય. પણ ભર્તૃહરિ સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીને કહે છે—સ્વાદિભિઃ કેવલંર્વચ્ચં ગમનાદિ તુ ગમ્યતે । તન્નાનુમાનાત્ દ્વિવિધાત્તદર્મા પ્રાદિરુચ્યતે ॥ અન્વય અને બ્યતિરેકથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે ઉપસર્ગો માત્ર દ્યોતક છે. પુણ્યરાજ કહે છે, તેમ—ધાતુરનેકાર્ય ઉપસર્ગશ્ચ દ્યોતક હત્યનુમાનેન, વ્યવસ્થાપ્યતે ॥ અતઃ ધાતુશ્ચ સામાન્યતો દૃષ્ટેનાનુમાનેનાનેકાર્યઃ ।

શ્રી સરપે શાક્ટાયનનો મત દર્શાવતા વાક્યનો અનુવાદ આમ થયો છે—
 'Unconnected propositions', says Śaṅkṛāyana, 'have no meaning, but only express a subordinate sense of nouns and verbs.' અહીં 'express' શબ્દ ઉચિત લાગતો નથી. શાક્ટાયનનો મતે ઉપસર્ગો માત્ર ઘોતક છે, વાચક નથી.

આ સંદર્ભમાં એક બીજો પણ મુદ્દો વિચારવાયોગ્ય છે. શાક્ટાયનનો તથા ગોર્ગનો મત આપતાં અનુક્રમે આ મુજબ કહ્યું છે—નામાઘ્યાતયોસ્તુ કર્મોપસંયોગઘોતકા ભવન્તિ । અને તદ્દ એવુ પદાર્થઃ પ્રાહુરિમે તં નામાઘ્યાતયોરર્થવિકરણમ્ । અહીં ઉપસર્ગ ઘોતક છે કે વાચક એ વાત બાબુએ મૂકીએ તો બન્નેને મતે ઉપસર્ગોને લીધે નામ-આખ્યાતના અર્થો બદલાય છે. ઉપસર્ગો સામાન્ય રીતે ક્રિયાપદોને લાગે છે એ વાત વ્યાકરણમાં પ્રસિદ્ધ છે. પતંજલિનું કથન—ક્રિયાવિશેષક ઉપસર્ગઃ । આપણે ઉપર નોંધ્યું જ છે. પાણિનિના સૂત્ર—ઉપસર્ગાઃ ક્રિયાયોગે । ૧ । ૪ । ૫૮ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પ્રાદિ નિપાતો ક્રિયાના યોગમાં ઉપસર્ગો કહેવાય છે. શૌનકના ઋક્પ્રાતિશાખ્યામાં જણાવ્યું છે—ઉપસર્ગા વિગતિરર્થવાચકા. સહેતરામ્યામ્ । ૧૨ । ૨૦ ॥ અહીં હતરામ્યામ્ = નામાઘ્યાતામ્યામ્ એવો અર્થ ઉત્પન્ન આપે છે. આમ શૌનકને મતે ઉપસર્ગો નામ અને ક્રિયાપદની સાથે અર્થના વાચક બને છે. આ પરથી એક મદરવનો મુદ્દો ફક્ત ગ્રાય છે. પાણિનિની પહેલાંના સમયમાં ઉપસર્ગો માત્ર ક્રિયાપદોને જ નહિ પણ નામોને પણ લાગે છે એમ માનવામાં આવતું. દુર્ગાચાર્ય ઉપસર્ગોનાં જે દષ્ટાન્તો આપે છે તેમાં આ પર્વતાત્, અતિઘનઃ, મુદ્રાહ્મણઃ, નિર્ધનઃ, દુર્ગાહ્મણઃ, સપિપોડપિ સ્યાત્ અને અધિયતિઃ એટલાં નોંધવા જેવાં છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્ય પરની દીકામાં ઉત્પટે આપેલા દષ્ટાન્તોમાં પણ સુપાણિઃ જેવા દાખલા મળે છે. આ દષ્ટાન્તોમાં આ પર્વતાત્ અને સપિપોડપિ સ્યાત્ જેવામાં આ અને અપિને પાણિનિ ઈર્મપ્રવચનીય ગણે છે. આજ્ઞ મર્યાદાવચને । ૧ । ૪ । ૮૯ ॥ તથા અપિઃ પદાર્થસમ્ભાવનાન્વચસર્ગર્હસમુચ્ચયેપુ । ૧ । ૪ । ૯૬ ॥ મુજબ આ અને અપિ અનુક્રમે મર્યાદા તથા પદાર્થાદિ અર્થોમાં ઈર્મપ્રવચનીયો છે. આ પર્વતાત્ અને સપિપોડપિ સ્યાત્માં એ જ અર્થો છે; એટલું જ નહિ પણ અપિતું દષ્ટાન્ત આપતાં પાણિનિના દીકાકારે તો સપિપોડપિ સ્યાત્નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. અતિઘનઃ, નિર્ધનઃ, આદિમાં પાણિનીય વ્યાકરણના અનુસારકે એને સમાસ ગણે છે; અને એનો વિમલ પણ આપે છે. કુંગતિપ્રાદાયઃ ।

૨ । ૨ । ૧૪ । ॥ જેવાં સૂત્રો એ સંદર્ભમાં જેવાં જોઈએ. જે પ્રાદિ તે શબ્દથી જુદો લખવામાં આવે તો કર્મપ્રવચનીય ગણાય પણ સાથે લખવામાં આવે તો સમાસ અને એ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ઉપર બાહ્યને કર્મપ્રવચનીય ગણતું સૂત્ર આપણે જોયું. આ જ અર્થમાં બાહ્યનો સમાસ પણ અને છે. સૂત્ર બાહ્ય મર્યાદાભિવિધ્યોઃ ॥ ૨ । ૧ । ૧૩ ॥ મુળ્ય આપાટલિપુત્રાત્ કે આપાટલિપુત્રં વૃટ્ટો દેવઃ એમ સમાસ થઈ શકે છે. આ બધી ચર્ચા એટલું સ્પષ્ટ કરે છે કે પાણિનીય વ્યાકરણમાં ઉપસર્ગોને માત્ર ક્રિયા સાથે સંબંધ છે તો પૂર્વપાણિનીય શાસ્ત્રકારો ઉપસર્ગોને નામ સાથે પણ જોડતાં. ખરેખર તો પાણિનિ મુળ્ય પ્રાદિ પણ નિપાતો જ છે—જુઓ સૂત્ર પ્રાદયઃ ॥ ૧ । ૪ । ૫ ॥ આ સૂત્ર પ્રમાણે અદ્રવ્યવાચક પ્રાદિ પણ આદિની માફક નિપાતો ગણાય, અને જે ક્રિયા સાથે સંબંધ હોય તો જ ઉપસર્ગ કહેવાય.

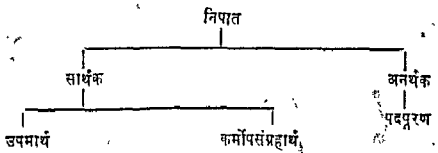
વિદ્વાનોની સાધારણ માન્યતા અનુસાર શાક્ટાયન નૈરુક્ત હતા, તો ગાર્ગ્ય વૈયાકરણ હતા. અહીં ઉપસર્ગના દ્યોતકત્વ અંગે શાક્ટાયનનો અભિપ્રાય પાછળના વૈયાકરણોએ સ્વીકાર્યો છે તે આપણે ઉપર જોયું. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે યારક પણ શાક્ટાયનનો અભિપ્રાય સાચો માને છે શ્રી ચક્રવર્તી એમના *Philosophy of Sanskrit Grammar* નામક પુસ્તકમાં જણાવે છે—
 “The indicativeness ... of Upasargas as opposed to their direct expressiveness ... is clearly pointed out by Yāska, when he lays down in agreement with the grammarians that Upasargas are far from being expressive of sense, but serve only to qualify or specialise the meaning of Dhātus.” (p. 150). અમને આ અભિપ્રાય સાચો લાગતો નથી. યારક શાક્ટાયન પછી ગાર્ગ્યનો મત આપે છે એટલું જ નહિ, પણ વિવિધ ઉપસર્ગોના જુદા જુદા છૂટા અર્થો પણ આપે છે. જે યારક શાક્ટાયનની માફક ઉપસર્ગોના દ્યોતકત્વમાં જ માનતા હોત તો એણે ઉપસર્ગોના વિવિધ અર્થો આપ્યા હોત નહિ. આમ અમને તો એમ લાગે છે કે શાક્ટાયન ભલે નૈરુક્ત હોય, પણ અહીં યારક ગાર્ગ્યનો મત સ્વીકારે છે આગળ ભૂમિકામાં જણાવ્યું છે તેમ યારક નૈરુક્તપરંપરાનો ગ્રન્થ લખે એ ખરું, પણ એ જાતે નૈરુક્ત છે એમ માનવાની આવશ્યકતા નથી.

યારકે બધું મળીને આ, પ્ર, પરા, અભિ, પ્રતિ, અતિ, સુ, નિર્, દુર્, નિ, અવ, ઉત્, સમ્, વિ, અપ, અનૂ, અપિ, ઉપ, પરિ, અને અધિ એમ ૨૦

ઉપસર્ગોના અર્થો આપ્યા છે. ઋક્ષપ્રાતિશાખ્ય (૧૨-૨૦) માં શૌનકે પણ આટલા જ ઉપસર્ગો જુદા ક્રમમાં ગણાવ્યા છે. પાણિનીય વ્યાકરણમાં આવતા પ્રાદિ ૨૨ છે. એમાં ઉપસ્ત્રી જ પાદોમાં નિસ્ અને દુસ્ ઉમેરેલાં છે. ખરેખર તો એ બે અનુક્રમે નિર્ અને દુર્નાં જ જુદાં રૂપો છે.

✓ (૪) નિપાતાઃ । હ્રાવચેષ્વર્યેષુ નિપતન્નિ—યારક અહીં નિપાત સમજાવે છે. નિપાત શબ્દ નિ + પત્ માંથી આવેલો છે. નિપાતો વિવિધ અર્થોમાં પડે છે, વપરાય છે. ઋક્ષપ્રાતિશાખ્યમાં નામ, આખ્યાત અને ઉપસર્ગો સમજાવ્યા પછી કહ્યું છે કે હસ્તરે નિપાતાઃ । ૧૨-૨૧. એ પછી શૌનકે કહે છે— નિપાતાનામયં વશાન્નિપાતનાત્ । ૧૨-૨૪. આમ નામ, આખ્યાત અને ઉપસર્ગો સિવાયના જે શબ્દો વ્યવહારમાં અર્થવશાત્ પ્રયોજાય તે નિપાત. પાણિનિ પ્રાગ્બોધરાન્નિપાતાઃ ।। ચાદયોઽસત્ત્વે ।। અને પ્રાદયઃ ।। ૧, ૪, ૫૬-૫૮ ।। વગેરે સૂત્રો દ્વારા નિપાતનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. ચાદિ અને પ્રાદિ બે દ્રવ્યવાચક ન હોય તો નિપાત કહેવાય છે. આમ પાણિનિ તથા યારકની વ્યવસ્થામાં એક મહત્ત્વનો ભેદ આપણે નોંધી શકીએ છીએ. યારક તથા શૌનક અનુસાર ઉપસર્ગ અને નિપાત એકબીજાથી ભિન્ન છે, તો પાણિનિ પ્રમાણે ઉપસર્ગો એ નિપાતોનો જ પૈટાવિભાગ છે. નિપાતો ત્યારે ક્રિયાના યોગમાં હોય ત્યારે ઉપસર્ગો કહેવાય છે.

✓ મપ્યુપમાર્થે...યારક અનુસાર નિપાતના ત્રણ પ્રકારો છે—ઉપમાર્થ, કર્મોપ-સમહાર્ય અને પદપૂરણ. બે આ વર્ગીકરણને વધારે વ્યવસ્થિત રીતે સમજાવું હોય તો આ પ્રમાણે સમજી શકાય :

યારક જણાવે છે કે હવ, ન, ચિત્ અને મુર્ ઉપમાર્થ છે. અહીં યારક ઉપમા વિશે કોઈ કહેતા નથી પણ ઉ-૧૩ માં ઉપમા સમજાવતાં જણાવે છે— અથાત્ ઉપમાઃ । યદતત્સદ્દશમિતિ ગાયત્ર્યઃ । તદાસાં કર્મ જ્યાયસી વા

ગુણેન પ્રહ્યાતતમેન વા કનોયાસં વાપ્રહ્યાતં યોપમિમીતે ।, અથાપિ
કનોયસા જ્યાવાસમ્ ॥

✓ નેતિ' પ્રતિપેદાર્થીયો....ન પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં પ્રતિપેદના અર્થમાં છે. તે
વેદમાં ઉપમા અને પ્રતિપેદ બન્ને અર્થમાં. અહીં ચારક ન ના ઉપયોગ અંગે એક
મહત્વની વાત કહે છે કે પ્રતિપેદના અર્થમાં ન જેનો નિષેધ કરવાનો હોય તેની
પહેલાં વપરાય છે તે ઉપમાના અર્થમાં જેની સાથે સરખામણી થઈ હોય
તેની પછી વપરાય છે. નેન્દ્રં દેવમમંસત । અને દુર્મદાસ્તે ન સુરાયમ્ ।
એનાં ઉદાહરણો છે.

✓ અથ યસ્યાગમાદયંપૃથક્ત્વમહ...કર્મોપસંગ્રહ નિપાતની વ્યાખ્યા આપતું
આ વાક્ય સમગ્રવચામાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. દુર્ગાચાર્યને મતે આ વાક્ય નીચે
મુગ્ધ સમગ્રવી શકાય : યસ્ય આગમાત્ (= અધ્યાહારાત્) અર્થપૃથક્ત્વમ્
(પૃથગ્ભાવઃ) અહ વિજ્ઞાયતે । ન તુ (તયોઃ) બીદેશિકમ્ इव
(પ્રત્યેકમુદ્દિશ્યમાનાનામ્ પૃથગ્ભાવઃ ।) (इह તુ) વિગ્રહેણ પૃથક્ત્વાત્
(શબ્દાગમાત્ પૃથગ્ભાવઃ ગૃહ્યતે ।) દુર્ગાચાર્યનાં વ્યાખ્યાનનો અર્થ આમ
થાય—દેવદત્તયજ્ઞદત્તો એવો સમાસ વાપરવામાં આવે તો દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્ત
બુદ્ધ છે એવું ગ્રહણ તો થાય જ છે. પણ દેવદત્તશ્ચ યજ્ઞદત્તશ્ચ એમ ચંનો
ઉપયોગ કરીએ ત્યારે અર્થનું પાર્યંક્ય જેટલું સ્પષ્ટ બને છે તેટલું સમાસમાં
નથી થતું. અહીં આગમ શબ્દનો અર્થ અધ્યાહાર એવો લેવાય છે.
એટલે કે નિપાતનો અધ્યાહાર હોય ત્યારે અને નિપાતનો ઉપયોગ થાય ત્યારે
એ એ પ્રસંગોમાં નિપાતનો ઉપયોગ અર્થનું પાર્યંક્ય વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે
છે. દુર્ગાચાર્યનું આ વ્યાખ્યાન ક્લિષ્ટ છે એ. તો નેઈ શકાય એવું છે. ઉપરાંત
આગમ = અધ્યાહાર એ યોગ્ય નથી. વળી આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે તો માત્ર
સમુચ્ચયબોધક નિપાતોને જ કર્મોપસંગ્રહ કહેવાય; જ્યારે ચારકે કર્મોપસંગ્રહ
નિપાતોની જે યાદી આપી છે તેમાં સમુચ્ચય ઉપરાંત બીજા પણ અર્થો છે.

શ્રી ગુણે આ વાક્યનું ભાષાન્તર આમ કરે છે : "Owing to whose
advent (i. e. use) seperateness of the અર્થ (senses or
ideas) is, indeed known, but not as in simple enumeration
owing to separate position or independent mention, that
is કર્મોપસંગ્રહ, i. e. adding or putting together of the senses
or ideas." શ્રી સરપ કહે છે—One must admit that the meaning
of the terms is not quite clear. One does not know what

is the precise difference between 'simple enumeration' and 'putting together.' શ્રી સરપનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :—“That by whose addition separateness of notion is indeed recognized but not as an enumerative one, i. e. an account of a separateness by isolation is a conjunction.” સરપ એનો અર્થ દષ્ટાન્તથી સમજાવે છે—હતાહં પૃથિવીમમાં નિદધાનીહ વેહ વા । માં એ રથાને માટી મૂકવાનો વિદ્યેષ્ય દર્શાવ્યો છે. અહીં એ એ રથાનેતુ જુદાપણું વા થી સમજાય છે, પણ આ પાર્થક્ય ગાય, ઘોડો, હાથી—આમ જુદા શબ્દોના જેવું નથી. સરપનો આ અર્થ પણ સરળ નથી. અમને લાગે છે કે આ વાક્યમાં કર્મોપસંગ્રહ ઔદેશિકમ્ અને વિગ્રહેણ પૃથક્ત્વાત્ એ શબ્દો બરાબર સમજવા જોઈએ. કર્મોપસંગ્રહ શબ્દ કર્મણામ્ (=અર્થાનામ્) કર્મણોઃ (અર્થયોઃ) વા ઉપસંગ્રહઃ (=સંયોગઃ) એમ સમજી શકાય. અર્થાત્ અહીં અર્થોના સંયોગ થાય છે. હવે એ સંયોગ સમુચ્ચયના અર્થમાં હોઈ શકે, વિદ્યપના અર્થમાં કે પછી બીજા કોઈ અર્થમાં પણ હોઈ શકે. ઔદેશિકમ્ = ઉદ્દેશો નામ્ના એવ વસ્તુસંબંધિતનમ્ । અને વિગ્રહેણ પૃથક્ત્વાત્ = વિરોધેણ ગ્રહઃ વિગ્રહઃ તેન ઉપલક્ષિતાત્ પૃથક્ત્વાત્ । આ ઉપરાંત અહીં અર્થપૃથક્ત્વ એટલે દેવદત્ત, યતદત્ત, સુગેરેતુ જુદાપણું સમજવાને બદલે જ, વા આદિ નિપાતોનો સ્વતંત્ર અર્થ સમજવા જોઈએ. આમ આખું જ વાક્ય સરળતાથી સમજી શકાય—“જેના ઉપયોગથી અર્થોનું પાર્થક્ય જરૂર સમજાય છે, પણ એવી રીતે નહિ કે જેવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કે વિશેષ (અર્થના) ગ્રહણ દ્વારા જુદું સમજાય, તે કર્મોપસંગ્રહ.” દષ્ટાન્તથી આ મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ થશે. રામઃ કૃષ્ણઃ ગચ્છતઃ । એ વાક્યમાં જ સમુચ્ચય બોધક છે પણ અહીં જ દ્વારા પ્રાપ્ત અર્થ અને રામકૃષ્ણો સમુચ્ચિતો એમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત સમુચ્ચયનો અર્થ એ બેમાં પાછલો વધારે સ્પષ્ટ છે, અભિહિત છે. તે જ રીતે રામો વા કૃષ્ણો વા ને બદલે રામકૃષ્ણયોર્વિકલ્પઃ એમ બોલીએ તો વિદ્યપનો અર્થ શબ્દોમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવાયો છે.

ચારકે આપેલા કર્મોપસંગ્રહ નિપાતોની યાદીઃ જ, ણ, વા, જઃ, હ, ડ, ક્ષિ, ક્ષિલ, (ન અને જનુ સાથે ક્ષિલ) સ્, જનુ, જશ્વદ, જૂનમ્, સીમ્ અને રવત્.

(૫) વિનિગ્રહાર્થીયઃ—વિનિગ્રહો નામ વિભાગેનાવસ્થિતયોર્વેદદત્ત-દેવદત્તયોરકસ્મિન્વેદદત્તોઽભિમત્તગોપાયનસ્ય નિયમેન ગ્રહણં, તદર્થોઃ વિનિગ્રહાર્થઃ, વિનિગ્રહાર્થ એવ વિનિગ્રહાર્થીયઃ ।—દુર્ગાચાર્ય.

(૬) ન નૂનમસ્ત્યદ્યતનમ્—રેથ એમ માને છે કે અહીં નૂનમ્ = અદ્યતનમ્ એવો યારકનો અર્થ છે. સરપ જણાવે છે કે આ મત યોગ્ય નથી—
 “According to Yāka, the particle nūnam is used (1) to signify ‘uncertainty’ and (2) as an expletive...The word adyatanam is not intended to paraphrase nūnam, but is added for the sake of amplifying Indra’s brief statement.”
 દુર્ગાચાર્ય ૨૫૦૮ જણાવે છે કે—નકારં દૃષ્ટ્વાદ્યતનશબ્દોઽધ્યાહૂત આચાર્યેણ ।
 પ્રતિપેધે હિ સતિ પ્રતિપેદ્યેનાપ્યવશ્યં ભવિત્યમિતિ । એતે ચ મન્ત્રૈકદેશા
 એવ સન્તોઽધ્યાહારાઃ પદાતિરેકાદધ્યયનકાલે નાધીયન્તે । તે ત્વર્યંનિર્વચન-
 કાલે પ્રકાશયિતવ્યાઃ ॥

(૭-૮) ત્વ इति विनिग्रहार्थीयं...—અહીં યારક ત્વની ચર્ચા કરે છે. એને કેટલાક નિપાત તરીકે ગણે છે તેથી એ સંદેહ દૂર કરવા માટે યારક અહીં જુદા જુદા મતો આપે છે. ત્વ એ વિનિગ્રહના અર્થમાં સર્વનામ છે અને અનુદાત છે. કેટલાક એને અર્ધનામ તરીકે (ત્વ = અર્ધ; અર્ધસ્યેતન્નામ ૧-દુર્ગ) ગણે છે. ઋચાં ત્વઃ પોષમાસ્તે....એ મંત્રમાં ત્વઃ શબ્દ સર્વનામના અર્થમાં વાપર્યો છે. કેટલાક વિદ્વાનો એને નિપાત માને છે, કારણ કે એ અનુદાત છે, પણ યારક જણાવે છે કે અનુદાત હોવા છતાં એ નામ છે કારણ કે એ અવ્યય નથી, અર્થાત્ એને વિભક્તિપ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. ઉત ત્વં સહ્યે..., તથા ઉતો ત્વસ્મે....વગેરે એનાં ઉદાહરણો છે. આમ છતાં અથાપિ સમુચ્ચયર્થે ભવતિ અને એના ઉદાહરણ—પર્યાયા इव त्वदाश्चनम् तथा तेना परनी दुर्गाचार्यनी. વૃત્તિ પરથી લાગે છે કે ત્વત્ સમુચ્ચયના અર્થમાં નિપાત છે.

(૯) अथ ये प्रवृत्तेऽर्थ....અહીં યારકે પદપૂરણ નિપાતની વ્યાખ્યા આપી છે. આ વ્યાખ્યા ૨૫૧૨૫૦૮ છે. પદપૂરણ નિપાતો આર છે—કમ્, ईम्, इत् અને उ

✓ (૧૧) अथापि न चेत्येष इदित्येतेन....—ન અને ચની સાથે इत् પ્રશ્નના જવાબમાં વપરાય છે. એતું ઉદાહરણ—ન चेत् सुरां पिबन्ति । છે. દુર્ગાચાર્ય અહીં સરસ સંવાદ રજૂ કરે છે; તે આપણે આમ બતાવી શકીએ. ઋ—તિષ્ઠન્તિ વૃષલાઃ ? વ—તિષ્ઠન્તિ । ઋ—यदि तिष्ठन्ति किमर्थं नागच्छन्ति ? વ—न चेत् सुरां पिबन्ति । અહીં વ એમ કહેવા માગે છે કે નો શ્વેરો સુરા પીતા નહિ હોય તો આવશે.

(૧૨) તદ્યત્ર સ્વરસંસ્કારો...આ વાક્ય સમજવાની ધણી મુશ્કેલી છે અને વિદ્વાનો એના જુદા જુદા અર્થો આવે છે શાક્ટાયન તથા નૈરુક્તો માને છે કે જ્યાં જ નામો આખ્યાતોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયા છે તેો ગાઝ્ય અને વૈયાકરણને મતે જ્યાં નામો માટે આવેો નિયમ યોગ્ય નથી. આ વાક્યમાં પૂર્વપક્ષ એટલે કે ગાઝ્યના મતની પહેલી દલીલ આપેલી છે.

દુર્ગાચાર્યને મતે આ વાક્ય બે રીતે સમજાવી શકાય : (૧) તદ્યત્ર (યેષુ નામસુ) સ્વરસંસ્કારો (સ્વર = ઉદાત્તાદિ, સંસ્કાર = પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિ) સમયો (= ઉપપન્નો; લક્ષણશાસ્ત્રવિહિતયા ઉપપત્તયા યુક્તો), (યત્ર ચ) પ્રાદેશિકેન ગુણેન (પ્રદેશઃ = ક્રિયા, તદાભિધાયકો ધાતુઃ પ્રાદેશિકો ગુણઃ) અન્વિતો (= અનુગતો) સ્યાતામ્, સંવિજ્ઞાતાનિ (સમ્ = એકમત્યેન, વિજ્ઞાતાનિ = મતાનિ) તાનિ (નામાનિ આહ્યાતજાનિ) । (ન પુનઃ) ગૌઃ અથઃ પુરુષો હસ્તોતિ (એતે રૂઢિશબ્દાઃ) અર્થાત્ જે નામોમાં ઉદાત્તાદિ સ્વર તથા પ્રકૃતિ પ્રત્યાદિ વ્યાકરણ સંસ્કારો ઉત્પન્ન હોય તથા જેમાં ધાતુ અનુગત હોય તે નામો સર્વસંભવિએ આખ્યાતમાંથી વ્યુત્પન્ન ગણાયાં છે, પણ ગૌઃ, અથઃ જેવાં ૩૬ શબ્દો આખ્યાતજ નથી. કેટલાક પ્રાદેશિક ગુણનો અર્થ જુદો કરે છે. પ્રદેશઃ = દ્યાકરણમ્, તરુક્તઃ કશ્ચિદ્જ્ઞાનુપ્રહઃ લક્ષણાવયવો ગુણઃ એમ સંભવે છે. (૨) તદ્યત્ર (યેષુ નામસુ) સ્વરસંસ્કારો સમયો પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતો સ્યાતામ્ (તાનિ આહ્યાતજાનિ) । સંવિજ્ઞાતાનિ (= રૂઢાનિ) તાનિ યથા ગૌરથઃ પુરુષો હસ્તોતિ । અર્થાત્ જે નામોમાં સ્વરસંસ્કારો સમર્થ હોય અને પ્રાદેશિક ગુણથી અન્વિત હોય તે આખ્યાતજ છે, પણ ગાય, ધોડો વગેરે નામો ૩૬ છે. અહીં સંવિજ્ઞાતાનિનો અર્થ '૩૬' એવો લીધો છે અને દુર્ગાચાર્ય આધુનિક વિદ્વાનની માફક નિરુક્તમાં જ અન્યત્ર (તાન્યપ્યેકે સમામનન્તિ....સંવિજ્ઞાનભૂતં સ્યાત્ । ૭-૧૩) આ શબ્દ આ અર્થમાં વપરાયો છે તે બતાવે છે.

મેક્સમૂલર આ વાક્યનો અનુવાદ નીચે મુજબ કરે છે : For first, if the accent and formation were regular in all nouns and agreed entirely with the appellative power (of the root), nouns such as go (cow), asva (horse), puruṣa (man) would be in themselves intelligible. અહીં 'યત્ર = if અને સંવિજ્ઞાતાનિ = intelligible એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તથા તાનિનો અર્થ ક્યો જ નથી.

ડો. ગુણે એમ માને છે કે અહીં પાક ત્રુટિ છે. પાસકે બંધારે બંધારે આવી રીતે વાદ કર્યો છે ત્યારે પૂર્વપક્ષનાં વાક્યો સિદ્ધાન્તપક્ષમાં પાછાં દાંકયાં છે અને અવતરણ ચિહ્નો જેવાં યથો હિ નુ વા એતત્ત કે યથો એતત્ત અને इति આપેલાં છે. આ દલીલના જવાબમાં પાસકે દાંકે છે—યથો હિ નુ વા એતત્તચત્ર સ્વર-સંસ્કારો સમયો પ્રાદેશિકેન ગુણેનાન્વિતો સ્યાતાં સર્વે પ્રાદેશિકમિતિ । અહીં સર્વે પ્રાદેશિકમ્ એટલા શબ્દો વધારાના છે જે પૂર્વપક્ષની દલીલમાં નથી. આ બે શબ્દો જે અહીં ઉમેરવામાં આવે તો આ વાક્ય નીચે મુજબ બને—યત્ર (નામ્નિ) સ્વરસંસ્કારો સમયો પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતો સ્યાતામ્ સર્વે પ્રાદેશિકમ્ (સર્વે = નામ, પ્રાદેશિકમ્ = આસ્યાતજમ્) ।

શ્રી સરપ એમ માને છે કે પાકને ત્રુટિ માનવાની કે સર્વે પ્રાદેશિકમ્ શબ્દો ઉમેરવાની કોઈ જરૂર નથી. આ પ્રકારના વાદની સરખામણી કરીને સરપ માને છે કે પાસકે પૂર્વપક્ષની દલીલનાં વાક્યો આખાં જ પાછાં ઉતારતા નથી—
“A closer examination however does not support this theory, for a comparison of the statements of the critic with those assigned to him by Yāska, in his rejoinder shows that Yāska repeats and puts between yatho etad and iti, only so many words of his opponents as are necessary for the controversy. He does not repeat them in toto...Gune's assertion is therefore unfounded; hence his suggestion as regards the adoption of a supplementary clause cannot be accepted.”

સરપ એમ માને છે કે સ્યાતામ્ આગળ પૂર્ણવિરામ મૂકીને ન સર્વાણિ... સ્યાતામ્ । એક વાક્ય ગણવું. એનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે છે : ‘Not all the words’ say Gārgya and some other grammarians, ‘but only those, the accent and grammatical form of which are regular and which are accompanied by an explanatory redical element. These such as “cow”, “horse”, “man”, “elephant” &c. are conventional terms.

બધાં જ અર્થઘટનોનો વિચાર કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે, કે અહીં પૂર્વપક્ષી એમ કહેવા માગે છે કે જે નામોના સ્વરસંસ્કારાદિ સમર્થ હોય તેને આખ્યાતજ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી, પણ તેમ ન હોય અને માત્ર શ્દ હોય

એવા શબ્દોને આખ્યાતજ્ઞ માનવા યોગ્ય નથી. ગોઃ અથ્થઃ વગેરે બીજા પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે. આમ આ એ પ્રકારે વચ્ચે જે સ્પષ્ટ બેદ છે તે દર્શાવતો ટાંકો શબ્દ આ વાક્યમાં નથી; અને તેને અંભાવે આ મુશ્કેલી જામી થઈ છે. મેકસમૂલર અને દુર્ગાચાર્યનાં આખ્યાતો સ્પષ્ટ રીતે જ સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે મેકસમૂલરના અનુવાદમાં યત્ન = if કરીને તાનિ છોડી દીધું છે તો દુર્ગાચાર્યનાં બન્ને અર્થઘટનોમાં પણ બેદવાચક શબ્દ ઉમેરવો પડે છે. એ જ રિયલિ સરૂપના અનુવાદમાં પણ છે. એમણે 'but only' કયા શબ્દોનું અંગ્રેજી કયું છે તે કહેવું આપણે માટે મુશ્કેલ છે. બધી રીતે વિચારતાં પ્રો. ગુણેનું સૂચન વધારે યોગ્ય લાગે છે. સરૂપ એનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે યાસ્કે આખી જ દસીલ ઉતારતા નથી એ વાત સાચી છે પણ એ તો એક રીતે ઈશ્ટાપત્તિ છે. યાસ્કે પૂર્વપક્ષીના વાક્યમાંથી આવશ્યક હોય એટલું જ ઉતારે છે, પણ એમાં ઉમેરો તો નથી જ કરતા. અહીં સર્વ પ્રાદેશિકમ્ શબ્દો વધારેના છે અને સરૂપને જ જમતે આવશ્યક પણ બને છે; એટલે મૂળ પાઠમાં આ શબ્દો હોવા જોઈએ એમ માનવાને કારણ મળે છે. ઉપરાંત આ શબ્દો ઉમેરવાથી વાક્યનું અર્થઘટન સરળતાથી થઈ શકે છે તે આપણે ઉપર જોયું છે.

દુર્ગાચાર્ય આ મુદ્દા પર ચર્ચા કરતાં કહે છે કે નામની વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે—પ્રત્યક્ષક્રિયાવાળા જેમ કે કારક, હારક વગેરે, પ્રકર્યક્રિયાવાળા જેમ કે ગોઃ, અથ્થઃ વગેરે તથા અવિઘ્નમાનક્રિયાવાળા જેમ કે ઢિત્ય, ઢવિત્ય, ઝરવિન્દ વગેરે. સરૂપ કહે છે—“If is quite evident that Yāska, a follower of the school of etymologists—whose fundamental doctrine is that all nouns are derived from roots—could not have recognized the third category of his commentator, who thus appears to be a follower of the school of Gārgya.” આગળ ઉપોદ્ધાતમાં અમે જણાવ્યું છે કે યાસ્કે નિરુક્ત પર ગ્રન્થ લખ્યો છે એ ખરું પણ એ જાતે નિરુક્તમતના અનુસારક છે એમ માનવું સંદેહયુક્ત છે. ખરેખર તો સરૂપે કરેલી દુર્ગની ટીકામાં સરૂપનો પોતાનો પૂર્વગ્રહ જ કારણભૂત છે એમ કહી શકાય.

દરશયા—દરે શેતે इति । सञ्जनी—सज्यते वस्यां वंश इति ।

✓ (૧૩) न्यायवान्—लक्षणन्यायेन युक्तः । कर्मनामिकः संस्कारः—कर्मकृतं नाम कर्मनाम, तत्पुनः पाचकलावकादि, तस्मिन् भवः कर्मनामिकः संस्कारः ।

પેસેઃ કારિતેઽર્થ...—અહીં પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે જો શબ્દને આતુમાંથી વ્યુત્પન્ન ન જ કરી શકાતો હોય તો જરૂર પડે એ શક્યતાને એના અવયવો બુદ્ધ કરીને પણ ધાતુ સાથે સાંકળેલા છે. સત્ય શબ્દના સત્ અને ય એમ બે અવયવો પાયા છે. સત્ એ અસં ધાતુનું વર્તમાનકૃદન્ત છે અને ય એ હ ધાતુના પ્રેરક રૂપમાંથી લીધેલો છે. દુર્ગાચાર્ય એનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે—
સન્તમર્યમાયયતિ પ્રયાયયતિ ગમયતીતિ સત્યમ્ ।

(૧૪) જીવનઃ—દધુરસઃ શાકજાતિર્વા । ભૂમિજઃ—અજ્ઞારકઃ વૃક્ષો યા । વ્રતતિઃ—વૃક્ષી, ✓ વૃમાંથી । દમૂનાઃ—દમમનાઃ । જાટયઃ—જટાધાન્ । આટ્ણારઃ—અટનશીલઃ । જાગરૂકઃ—જાગરણશીલઃ । ચિલ્વાદઃ લમ્બ-
ચૂડકઃ—પછીથી આવતા ભાવને આધારે પણ નામ અપાય છે એનાં આ દૃષ્ટાન્તો છે. ચિલ્વાદ એટલે ખીજું ખાનાર અને લમ્બચૂડક એટલે લાંબા વાગારાળો. આ બન્ને વિશેષણો તરતના જન્મેલા બાળકને લાગુ પાડી શકાતા નથી, છતાં નામો રાખવામાં આવે છે.

✓(૧૫) અધાવીદમન્તરેણ...—આ ખંડથી નિરુક્તનાં પ્રયોજનોની ચર્ચા શરૂ થાય છે. અહીં યારક પ્રસંગ આવ્યે વ્યાકરણ અને નિરુક્તનો સંબંધ પણ દર્શાવે છે. નિરુક્તના જ્ઞાન વિના મંત્રોમાં અર્થની પ્રતીતિ ન થાય અને તે વિના સ્વરસંસ્કારની સ્પષ્ટ સમજ ન પડે એથી આ શાસ્ત્ર વ્યાકરણનું પૂરક છે. અહીં યારક વ્યાકરણ માટે એક મહત્ત્વની વાત કહે છે. આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે વ્યાકરણને શબ્દના સ્વરૂપ સાથે જ સંબંધ છે, અર્થ સાથે નહિ. પણ ખરેખર એવું નથી. જે તે સંદર્ભમાં શબ્દનો જે ચોક્કસ અર્થ થાય તે મુજબ જ એના સ્વર તથા પ્રકૃતિપ્રસવાદિ સંસ્કાર સમજવાના છે. આમ વ્યાકરણ શબ્દના બાહ્ય રૂપને જ નહિ પણ અર્થને પણ અનુસરે છે.

✓ અનર્થકા હિ મન્ત્રાઃ—સાચણાચાર્યના ઋગ્વેદભાષ્યની ભૂમિકામાં આવે મળતી ચર્ચા આવે છે, તે જિજ્ઞાસુએ જોવી.

✓ નિયતવાચોયુક્તયો નિયતાનુપૂર્વા—વૈદિક મન્ત્રોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થઈ શકે નહિ, કારણ કે એ અપૌરુષેય છે. એમાં પર્યાય શબ્દો મૂકી શકાય નહિ તેમ શબ્દોનો ક્રમ પણ બદલી શકાય નહિ. અગ્ન આ યાહિ વીતયે । ને બદલે વિભાવસો આગચ્છ પાનાય । કે આયાહિ અન્ને વીતયે । એવાં વાક્યો વાપરી ન શકાય. કૌતસનો મુદ્દો એ છે કે ભાષામાં પર્યાયો વાપરી શકાય છે તથા ક્રમ પણ બદલી શકાય છે, કારણ કે શબ્દો અર્થવાળા છે, મન્ત્રોમાં

શબ્દો અર્થવાળા હોય તો એમાં ફેરફાર સંભવિત થવો જોઈએ. પણ એ નથી થતું. એ જ દર્શાવે છે કે મત્રો અનર્થક છે.

અથાપિ બ્રાહ્મણેન રૂપસંપન્ના....—રૂપં નામ લિંગ, તેન સંપન્ના લિંગસંયુક્તા इत्यर्थः । પ્રકટલિંગા અપિ સન્તસ્તદવિવક્ષિતં કૃત્વા કર્મસુ વિધીયન્ત એવ । —દુર્ગાચાર્ય.

ઔષધે ત્રાયસ્વીનમ્—ન ચૌષધિરાત્માનમપિ જ્ઞાતું સમર્થા, કિં પુનર્વૃક્ષમ્ । —દુર્ગાચાર્ય.

અગ્નયે સમિધ્યમાનાયાનુદ્વિ—હોતા હિ વિધિજ એવ ભવતિ । ન હ્યવિદ્વાન્ વિહિતોઽસ્તીતિ સ વિજાનાત્યેવામુષ્મિમન્નવધાવિદં મયાનુષ્ઠાતદ્યમિતિ । તદેતદ્વિજ્ઞાતાથંસ્ય સતઃ સમ્પ્રેષણમનર્થકમેવ ભવતિ । યથેતદનર્થકમેવમગ્નયેઽપિ મગ્નયાઃ । —દુર્ગાચાર્ય.

(૧૬) અર્થવન્તઃ શબ્દમામાન્યાત્—સરખાવેઃ અવિશિષ્ટસ્તુ વાક્યાર્થઃ ।

(પૂ. મી. સુત ૧. ૧. ૩૧.)

ઉદિતાનુવાદઃ—ન સમર્થા આત્માનમેવ સ્વેન રૂપેણ વિદ્યાતુમિત્યતો બ્રાહ્મણેન વિધીયન્તે । કિં તર્હિ ? આત્મનિયોગાશ્રયમુક્તમેવ સન્તં મન્ત્રેણાર્થે બ્રાહ્મણમનુવક્તિ વિસ્તરેણ પ્રકૃતાર્થસન્તુષ્ટપયા । ન હ્યાનુક્તં સ્તોતુ શક્યતે, સોઽયમુદિતાનુવાદ એવ ભવતિ, ઉક્તાનુવાદ इत्यर्थः । —દુર્ગાચાર્ય.

✓ (૧૭) પદવિભાગો ન ઘિયતે....નિરુક્તના જ્ઞાન વિના પદપાઠ દરવો મુશ્કેલ છે. અવસાય પદ્ધતેમાં અવસાય એ અવસનું સંપ્રદાન એકવચન હોવાથી. પદપાઠમાં અવસદ આવતો નથી. અવસાયાશ્વાન્ માં અવ ઉપસર્ગ હોવાથી અવસાય એવો પદપાઠ થાય. તે જ રીતે દૂતો નિર્ઋત્યા હર્દમાજગમમાં નિર્ઋત્યાઃ એ પાંચમી અથવા છઠી એકવચન છે તો પરી નિર્ઋત્યાં આ પદ્ધતિ માં નિર્ઋત્યે એ ચતુર્થી એકવચન છે. આ રીતે સમજવા માટે મન્ત્રનો ચોક્કસ અર્થ જાણવો આવશ્યક છે અને અર્થજ્ઞાન એ જ નિરુક્તનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

✓ ધરઃ સદ્ધિકર્ષઃ સંહિતા—સદૃષ માને છે કે સંહિતાની આ વ્યાખ્યા પાસકે પોતે આપેલી છે, અને પાણિનિ એવું અવતરણ આપે છે.

✓ પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા—ઋગ્પ્રાતિશાખ્ય ૨-૧માં સંહિતા પદપ્રકૃતિઃ । એમ આવે છે. સૃષ માને છે કે શૌનકે નિરુક્તમાંથી આ વાક્ય લીધું હશે. આ વાક્યના બે અર્થો થઈ શકે એમ દીકાકાર હશે—(૧). પદાનાં પ્રકૃતિઃ—

‘પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા । અર્થોત્ સંહિતા એ પદોનું મૂળ છે. (૨) પદાનિ પ્રકૃતિચંસ્યાઃ પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા । અર્થોત્ પદો એ સંહિતાનું મૂળ છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે મંત્રોનું દર્શન ઋષિઓને સંહિતાના રૂપમાં જ થયેલું. ઉપરાંત અધ્યાપન-અધ્યયન પણ સંહિતાનું જ પ્રથમ યાવ છે. વળી યજ્ઞમાં વિનિયોગ પણ સંહિતામંત્રોનો જ યાવ છે, પદોનો નહિ; એટલે પ્રથમ અર્થ વધારે ઉચિત છે. પછીના વાક્યમાં પણ દીક્ષાકાર પદપ્રકૃતીનિ નો અર્થ પદં યેષુ સંહિતાયાઃ પ્રકૃતિત્વેન ચિન્ત્યતે તાનોમાનિ પદપ્રકૃતીનિ એવા અર્થ કરે છે.

તે ચેદ્ વ્યુલ્લિખ્યા અથ સ્મ રૂતિ—સરૂપ કહે છે : The sentence is incomplete, corrupt and obscure, very unlike the style of Yāska. The meaning has to be completed by an additional clause put within brackets. એમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : Should some people say, “We here know the characteristic marks (of deities we need not therefore study etymology, set before them the following stanza.)” મને નથી લાગતું કે આમ શબ્દો ઉમેરવાની જરૂર હોય. આ તો આપોઆપ સમજાય એવું છે અહીં યારકનો મુદ્દો માત્ર એટલો જ છે કે યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે મન્ત્રનો વિનિયોગ આવશ્યક છે. એથી મન્ત્રના દેવતાનું જ્ઞાન ચોક્કસ હોવું જોઈએ. એમાં લિંગજ્ઞાન માત્ર હોય તે ન ચાલે, પણ મંત્રના અર્થઘટન પ્રમાણે દેવતા નક્કી થવા જોઈએ. ઉપોદ્ધાતમાં જે જણાવ્યું છે કે નિરુક્ત એ વેદ મંત્રોના અર્થઘટનનું શાસ્ત્ર છે તેને આ દ્વારા સમર્થન મળે છે.

(૧૮) સ્થાણુરચં મારહાર : રોથ માને છે કે ૧૮ મો ખંડ આખો જ પાછળથી ઉમેરેલો છે પત્તજલિ મહાભાષ્યમાં ‘ખીજુ’ પદ ઉતારે છે. સરૂપ કહે છે.

If Roth is right, the interpolation is an old one. દુર્ગા-ચાર્ય અહીં સ્થાણુરચં...સમજાવતાં કહે છે—અથવા સ્થાણુર્ગર્દભઃ । સ યથા ચન્દનમારં વહત્યેવ ન તદુપભોગેનામિસમ્વદ્યતે एवं किलासौ यो ग्रन्थ-मात्राध्येता. नाथंजः ।

(૨૦) પ્રગ્થં સમામ્નાસિપુર્વેદં ચ : દુર્ગાચાર્યને મતે વેદનું સમામ્નાન કર્યું એટલે એનો શાખાઓમાં વ્યાસ કર્યો. સરૂપ માને છે કે અહીં સંહિતાની રચના સમજવી જોઈએ.

પતાવન્તઃ સમાનકર્માણો : અહીંથી અધ્યાયના અંત સુધી યારક નિવશ્ચુનું સામાન્ય વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય : ૨

૪ (૧) તથેષુ વદેષુ સ્વરસંસ્કારી : આ વાક્ય પ્રથમ અધ્યાયમાં નામાનિ આહ્યાતજાનિ ની ચર્ચામાં આવતા વાક્ય સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. અહીં સરખ પ્રાદેશિકેન વિકારેણ એવો પાઠ વધારે સાચો માને છે. એઓ જણાવે છે.

The variant *vikāreṇa*, however, gives a better meaning. If we adopt the reading *guṇena*, the translation of the sentence would be the following. 'which are accompanied by an explanatory radical element.' To a follower of the school of etymologists, the phrase underlined would be meaningless, for according to their fundamental doctrine every word is accompanied by a radical element. Yāska in this case would be placed on the horns of a dilemma: either he must give up the fundamental doctrine of his school or recognise the absurdity of his sentence. The meaning is considerably improved by adopting the reading *Vikāra*; the translation of the sentence in this case is the following...which are accompanied by an explanatory radical modification...Yāska in this case is saved from the above dilemma. Further, in the immediately following sentence *vikāra* actually makes its appearance and is coupled with *prādeśika* also. In my opinion, *vikāreṇa* is therefore the original reading. દુર્ગાચાર્ય ગુણેન એવો પાઠ સ્વીકારે છે. તથા વિકારેણ નોધતા નથી. રાધ પશુ અહીં પાઠભેદ હોય એવી કોઈ નોંધ કરતા નથી. સામગ્રિ પાઠાન્તરની નોંધ કરવા છતાં વિકારેણ માટે પરં વૃત્તિવિરુદ્ધમ્ એટલું જ માત્ર કહે છે. મને લાગે છે કે ગુણેન પાઠ વધારે યોગ્ય છે. સરખનો સંભિપ્રાય યાસ્ક નેરુક્ત હોવાની એમની દૃઢ માન્યતા પર આધાર રાખે છે. સરખનો આવો આગ્રહ લગભગ અંધ જ દેખાય છે. ઉપરાંત પછીના વાક્યમાં આવતા અપ્રાદેશિકે વિકારે અને આ વાક્યમાંના પ્રાદેશિકેન ગુણેન વચ્ચેનો વિરોધ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.

✓ અક્ષરવર્ણસામાન્યાત્-અક્ષર અને વર્ણની સમાનતાથી. દુર્ગાચાર્ય અહીં અક્ષરનો અર્થ સ્વર કરે છે. ઋદ્વપ્રાતિશાહ્ય અનુસાર સ્વરોઽક્ષરમ્ અર્થાત્ સ્વરને અક્ષર કહ્યો છે. તે પછી વર્ણનો અર્થ વ્યંજન કરવો જોઈએ. શ્રી રાજવાડે કહે છે—Yāska has used the word વર્ણ throughout this section and not અક્ષર which word seems to be interpolated; વર્ણ means a letter which may be a vowel or a consonant. The મહાભાષ્ય states two views; according to the first અક્ષર means a vowel; according to the second અક્ષર is the same as વર્ણ.

✓ ન ત્યેષ જ નિર્ઘૂયાત્—યારક જણાવે છે કે ગમે તે રીતે પણ નિર્વચન કરવું; નિર્વચન કરવાનું છોડી દેવું નહિ. અહીં યારકનો નિર્વચન માટેનો ઉત્સાહ કે ધગશ જણાય છે અને એની એ મર્યાદા પણ ગણી શકાય. આમ છતાં પછીથી નૈકપદાનિ નિર્ઘૂયાત્ કહેનાર યારકની ટીકા કરવી કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ પ્રશ્ન છે.

✓ યથાર્થ વિમક્તોઃ સંન્નમયેત્—વિભક્તિઓને અર્થાનુસાર સમજવી. ખાસ તો વેદમંત્રોના અર્થઘટન માટે આ નિયમ હોય એમ લાગે છે. દુર્ગાચાર્ય હ્રત્સુ શોકઃ (ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૦૩. ૧૨)માં હ્રત્સુ ને હ્રદયાનિ તરીકે સમજવું એમ જણાવે છે. શ્રી રાજવાડે આ વાક્ય માટે કહે છે—The injunction is out of place here as it is an interruption between વિશયવત્યો હિ વૃત્તયો ભવન્તિ and પ્રત્તમ્, અવત્તમ્, etc. which illustrates this statement; it is difficult to suggest its location in the Nirukta, નિરુક્ત, એ નિર્વચન દ્વારા વેદમંત્રોના અર્થઘટનનો એક સંપ્રદાય હોતો એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો આ વાક્ય અહીં અસ્થાને કહી ન શકાય.

✓ પ્રત્તમવત્તમિતિ....—શબ્દોનાં વિપરિણામોમાં કઈ રીતે ફેરફાર થાય છે તેનાં ઉદાહરણો યારક અહીંથી શરૂ કરે છે. પ્રત્તમ્ અને અવત્તમ્ માં ધાતુનો આદિ ભાગ જ બાકી રહે છે. પ્ર + દા માં દા ને કર્મણિ ભૂત કૃદન્તનો ત્ લાગતાં દા નું દદ્ થાય છે (દો દદ્ ધોઃ । પા. ૭. ૪. ૪૬), દદ્ + ત્ = દત્ત પણ પાણિનિના મૂળ અર્ચ ઉપસર્ગાત્ તઃ । ૭. ૪. ૪૭ મુજબ જો દા ની પહેલાં સ્વરાન્ત ઉપસર્ગ આવે તો દાનો ત્ થાય. આમ પ્ર + દા + ત્ = પ્ર + ત્ + ત્ =

પ્રત્ત. અવત્તમ્ માં દો (અવલ્લખ્ડને-કાપવું) ધાતું છે અને ત પહેલાં એનો દા અર્થ જાય છે. આમ અવ + દા + ત = અવ + ત્ + ત = અવત્ત. અહીં ધાતુનો આદિભાગ એટલે માત્ર દ + ત ના સ્વરૂપે રહે છે, સ્વર જતો રહે છે.

✓ નિવૃત્તિસ્થાનેષુ—ગુણવૃદ્ધિનિવૃત્તિસ્થાનેષુ અર્થાત્ જેમાં ધાતુની ગુણ કે વૃદ્ધિ નથી થતી એવા પ્રત્યયોમાં. અંગ્રેજીમાં એને weak terminations કહે છે. અમ્ના રૂપો સ્તઃ અને સન્તિમાં આદિ જ નો લોપ થાય છે. ગમ્ પરથી બનતાં ગત્વા અને ગતમ્ માં અન્સ મ્ નો લોપ થાય છે, તથા જગમતુઃ અને જગમુઃ માં ઉપાન્ત્ય જ નો લોપ થાય છે.

उपधाविकारः—ઉપાન્ત્યનો વિકાર. રાજન્ અને દણ્ડન્ના પ્રથમા એકવચનમાં રાજા તથા દણ્ડો થાય છે. નોપધાયાઃ એ પાણિનિના સૂત્ર ૬.૪.૭. પ્રમાણે સ્વર (અ અને ઇ)નો દીર્ઘ થાય છે. રાજન્ + સ્ = રાજા; દણ્ડન્ + સ્ = દણ્ડો.

✓ घर्णलोपः—વર્ણલોપના ઉદાહરણ તરીકે યારક + તત્ત્વા યામિ રાકે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે અત્ર ચક્રારલોપઃ । याचामीत्येवमेतद् द्रष्टव्यम् । श्री. રાજવાડે માને છે કે આ બરાબર નથી 'But this is not correct because the root या in RV does mean to beg.' મહેશ્વર નામે દીક્ષકાર માને છે કે અહીં સનિત્ત્વા ને સ્થાને તત્ત્વા ગયો છે. રાજવાડે કહે છે— 'but this too is not correct as नि consists of two letters instead of one.' મને લાગે છે કે દુર્ગાચાર્યને સમજ સાચી દશે કારણ કે વર્ણલોપના ઉદાહરણમાં વર્ણલોપ તો થયો જ હશે. જે યા ધાતુ યાચનાના અર્થમાં હોય અને યારકને તેજ અભિપ્રેત હોય તો એમણે વર્ણલોપનું આ ઉદાહરણ આપ્યું જ ન હોત.

✓ तृच-तृच द्विवर्णलोपनु ઉદાહરણ છે. પતંગસિ જણાવે છે—ऋचि वेः संप्रसारणं वक्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः । तृचं सूक्तम् । तृचं साम । छन्दसि इति किम् । त्र्युचानि । त्रि + ऋच. त्रि भां संप्रसारण्य यतां र्નો ऋ थाय છે અને ઇ જતો રહે છે ઋ પછી આવતો ઋચઃ નો ઋ પ્રયુ લુપ્ત થતાં ત્ + ઋ + ચઃ એટલા જ વર્ણો રહે છે અને તૃચઃ બને છે. અહીં ઇ અને ઋ બેનો લોપ થતાં દ્વિવર્ણલોપ થાય છે. દુર્ગાચાર્યને મત ર્ અને ઋ બેનો લોપ થાય છે—अत्र ऋवर्णरेफयोः लोपः । रेफः एकः ऋवर्णोदरं कृमिवत् अनुप्रविष्टः द्रष्टव्यः । स सुप्यते ऋवर्णेन साकम् । मे' उपर ज्ञाव्यु तेम અહીં ઇ અને ઋ નો લોપ છે. ર્ નું તો સંપ્રસારણ થાય છે.

આદિવિપર્યયો ભવતિ—અહીં દેખાતો જોતાં આદિવર્ણોમાં વિધાર અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે. આ પછી આવતા આદ્યન્તવિપર્યયમાં વિપર્યયનો જે અર્થ છે તે અહીં નથી. યુત્ = ડૃ + યુત્ = જ્ + યુત્ = જ્યુત્ એમાંથી જ્યોતિઃ શબ્દ બન્યો છે. ઠન્ = ઠ્ + અન્ = ઘ્ + અન્ = ઘન્ એમાંથી ઘનઃ. મિદ્ = મિન્દ્ = મ્ + ઇન્દ્ = ષ્ + ઇન્દ્ = વિન્દ્ માંથી વિન્દુઃ. મટ્ (મૃતૌ) = મ્ + ઋટ્ = વ્ + ઋટ્ = ષ્ + ઋટ્ = વટ્ માંથી વાટચ.

આદ્યન્તવિપર્યયો ભવતિ—અહીં યારક વર્ણોના વ્યત્પયનો નિયમ આપે છે. ચુત્ (ક્ષરણે) = ડ્ + ચ્ + ડ્ + ત્ = સ્ + ક્ + ડ્ + ત્ = સ્ + ત્ + ડ્ + ક્ = સ્તુક્ માંથી સ્તોકાઃ એટલે પાણીનાં ટીપાં. સૃજ્ (વિસર્ગે) = સ્ + ઋ + જ્ = ઋ + જ્ + સ્ = ર + જ્ + સ્ એમાં ડ્ ઉમેરતાં ર + જ્ + સ્ + ડ્ = રજ્જુઃ. રાજ્યાડે કહે છે—a rope is so called because it is uncoiled and let go in deep water. કસ્ (વિકસને) = ક્ + ઋ + સ્ = સ્ + ઋ + ક્ = સ્ + ઇ + ક્ = સિક્ એમાં તા ઉમેરતાં સિકતા. કૃત્ (છેદને) = ક્ + ઋ + ત્ = ત્ + ઋ + ક્ = તૃક્ માં ડ્-ઉમેરતાં તર્કુ.

(૨) અન્તઘ્યાપત્તિઃ—આપત્તિ એટલે આદેશ ફેરફાર substitution. વહ્ + ઋ = ડહ્ + ઋ = ડઘ્ + ઋ = ઓઘઃ એ જ રીતે મિહ્ માંથી મૈઘ, તઙ્ માંથી નાઘ, ગાહ્ માંથી ગાઘ, વહ્ માંથી વઘૂ અને મહ્ માંથી મઘૂ. ઉણાદિ સૂત્રો પ્રમાણે ઓઘ ✓ ડહ્ માંથી વઘૂ ✓ વઙ્ માંથી બને છે.

ઉપજનઃ—ઉમેરો, આધિક્ય. શબ્દોમાં વર્ણોનો ઉમેરો તે ઉપજન. આસ્યત્ માં ✓ ઝમ (ક્ષેપણે) માં ડ્ ઉમેરાય છે. તે જ રીતે ✓ વૃ (સમ્ભક્તૌ કે સંવરણે) માં ડ્ ઉમેરતાં દ્વાર અને ધ્રસ્જ (પાકે) માંથી મરૂજાઃ બને છે. રાજ્યાડે કહે છે—‘Durga has મરૂજઃ which means a jackal’ મેં જોયેલી દુર્ગાચાર્યની ટીકામાં મરૂજાઃ જ છે મરૂજઃ નથી.

મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ આ બધા જ નિયમો આપતાં કહ્યું છે—
વર્ણવ્યત્પયાપાયોપજનવિકારેષુ અયંદર્શનાત્ । વર્ણવ્યત્પયે કૃત્તેઃ તર્કુઃ । કસેઃ સિકતાઃ । હિસેઃ સિહઃ । અપાયઃ લોપઃ । ઘ્નન્તિ, ઘ્નન્તુ, અઘ્નન્ । ઉપજનઃ આગમઃ । લવિતા, લવિતુમ્ । વિકારઃ આદેશઃ ઘાતયતિ ઘાતકઃ ।

✓ તદ્યત્ર સ્વરાદ્યન્તરા...અહીં યારક સપ્રસારણનો નિયમ જણાવે છે. જે ધાતુમાં સ્વર અને અન્તરધવર્ણ વચ્ચે વ્યવધાન ન હોય તેવા ધાતુઓને એ રીતે

સમજાવવા. યજ્ઞ ધાતુનું યજ્ઞવા, યજ્ઞમ્, યજ્ઞવ્યમ્ વગેરે તથા સંપ્રસારણ પદ્ધતિ. ઇષ્ટવાન, ઇષ્ટિઃ, ઇષ્ટવા વગેરે બને છે, યાસ્ક એમ કહે છે કે જો એમાંથી એક પ્રકારે અર્થસિદ્ધિ ન થાય તો બીજા પ્રકારે નિર્ણયન કરવું. આ વાક્ય તદ્યત્ર...ના અર્થઘટનમાં થોડીક ગૂંચ છે. દુર્ગાચાર્યને મતે. યત્ર = યસ્મિન્ધાતૌ; સ્વરાદનન્તરા = અકારાદેઃ અનન્તરિહિતાઃ અન્યેન દ્યઙ્જતેન, યજ્ઞ માં ય્ અને ઝની વચ્ચે કે ઝય્ માં ઝ અને વ્ ની વચ્ચે બીજા કોઈ વ્યંજનનું વ્યવધાન નથી. અન્તસ્થા = યરલવાનામન્યતમો વર્ણઃ; અન્તર્ધાતુ = ધાતુમધ્યે; તત્ = ધાતુરુપ; દ્વિપ્રકૃતીનાં = દ્વિસ્વભાવાનાં શબ્દાનામ્; સ્થાનમ્ = આશ્રયઃ; પ્રદિશન્તિ = આચાર્યાઃ પ્રવિભાગેન રૂપદિશન્તિ. રાજવાડે માને છે કે અહીં યત્ર = યસ્મિન્ધાતૌ અર્થ કર્મા પદ્ધતિ અન્તર્ધાતુ શબ્દ પુનરુક્તિ જ બની જાય છે ઉપરાંત તત્ = ધાતુરુપમ્ પણ યસ્મિન્ ધાતૌ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. રાજવાડેને મતે આ વાક્યમાં યાસ્ક સંપ્રસારણની વ્યાખ્યા આપે છે. સાધારણ રીતે યાસ્ક યત્ર ને યદાના અર્થમાં વાપરે છે. તત્નો સંબંધ અન્તસ્થા સાથે છે; એટલે ખરેખર તો સા સર્વનામ જોઈએ પણ સ્થાનમ્ની અસરથી તત્ નપુંસકલિંગમાં વપરાયું છે. અન્તસ્થા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે; ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં ચતસ્રઃ અન્તસ્થાઃ એમ જણાવ્યું છે. પ્રકૃતિ શબ્દ યાસ્ક 'root' મળ ધાતુના અર્થમાં વાપરે છે (જુઓ-અથાપિ પ્રકૃતય એવ એકેષુ ભાષ્યન્તે. વિકૃતય એકેષુ.) આમ દ્વે પ્રકૃતિ યેષાં તે દ્વિપ્રકૃતયઃ શબ્દાઃ તેષાં દ્વિપ્રકૃતીનામ્ એવો સમાસવિગ્રહ થાય. પ્રદિશન્તિ ના કર્મ તરીકે સંપ્રસારણ લક્ષણમ્ અધ્યાહત છે આમ આ વાક્યમાં સંપ્રસારણની વ્યાખ્યા સમજીને રાજવાડે એની ટીકા પણ કરે છે કે યાજ્ઞ, યત્, રમ્ જેવા અનેક ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ થતું નથી મને લાગે છે કે શ્રી રાજવાડેના અભિપ્રાયો ઘણી વાર વિશિષ્ટ હોય છે તેનું જ આ દૃષ્ટાન્ત છે. અહીં ખરેખર સંપ્રસારણની વ્યાખ્યા નથી. ઉપરાંત દ્વિપ્રકૃતીનામ્ ને જો એમના અર્થઘટન પ્રમાણે સમજીએ તો યજ્ઞ-ઇજ્ઞ; વહ્-ઉહ્ વગેરે બીજા ધાતુઓ છે એમ માનવું પડે. દુર્ગાચાર્યનું અર્થઘટન વધારે સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

અલ્પનિષ્પત્તયઃ યોઽઽ વપરાશધાના અવ્ + તિઃ = ઋતિઃ, ઋદ્ + ણ = મૃદુઃ, પ્રથ્ + ણ = પૃથુઃ, ક્રુપ્ + અવ્ = પૃપત્; ક્ષળ્ + આરુ. = કુળારુઃ કુળારુમ્ શબ્દ ઋગ્વેદમાં એક જ વખત (૩.૩૦.૬) વપરાયો છે.

✓ અથાપિ ભાષિકેભ્યો.....યાસ્ક કહે છે કે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ધાતુઓમાંથી વૈદિક કૃદન્તો અને વૈદિક ધાતુઓમાંથી પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના કૃદન્તો

નિષ્પન્ન થાય છે. આ વિષયમાં સરૂપ અર્થા કરીને જણાવે છે કે એનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય કે, કેટલાક ધાતુ પ્રયોગો માત્ર ભાષામાં વપરાય છે, જ્યારે કૃદન્તો માત્ર વેદમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ રીતે એનાથી વિપરીત પણ બને છે. “the statement that Vedic nouns are derived from classical roots means that the roots from which those particular words are derived do not occur in verbal form, in the veda but survive in the classical language only...Similarly when he says that classical words ...are derived from Vedic roots, all that he means is that the roots...are used in their respective meanings...in the Vedic language only and that they have lost these meanings in the classical language.”—સરૂપ દમૂતાઃ — દમ્ ઉપશમે માંથી ક્ષેત્રસાઘસ્ — સાઘ્ માંથી રાજવાડે કહે છે—

Yāska and Durga think that દમૂનસ્ which is a Vedic word comes from દમ્ which root does not exist according to them in RV...but we have such forms of દમ્ as દમિતાં, દમયન્ત and દમન્યત્ સાઘ્ માટે પણ રાજવાડે આવું જ કહે છે. એમાં ટીકા કરવા યોગ્ય શું છે એ સમજાય એવું નથી કારણ કે દમિતા વગેરે કૃદન્તો છે અને દમ્ ધાતુનાં રૂપો નથી. યારકનું કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે કે વેદમાં ધાતુનાં રૂપો વપરાતાં નથી.

ઉદ્દાહરણ — ઉપ્ દાહે માંથી અને છૂત = છૂ ક્ષરણદીપ્ત્યોઃ માંથી અથાપિ પ્રકૃતયઃ પર્વકેષુ....વેદ તથા લોકભાષાનો ભેદ દર્શાવ્યા પછી યારક ભાષામાં પ્રદેશાનુસાર જે ભેદ પડે છે તે બતાવે છે કુઓજમાં શવ્ ધાતુ ગતિના અર્થમાં વપરાય છે, તો આર્યોમાં માત્ર એનો વિકાર શવ શબ્દ પ્રયોગ્ય છે. તેની જ રીતે પૂર્વના પ્રદેશોમાં દા ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે. ત્યારે ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એનો વિકાર દાન્ન વપરાય છે, રોચ યારકના કથનની સત્યતા વિશે શંકા ઉઠાવે છે અને સૂચવે છે કે શવતિર્ગતિ.....શવ્ इति ને પ્રક્ષિપ્ત માનવું જોઈએ. પાતંજલ મહાભાષ્યમાં જણાવ્યું છે : શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષ્વેવ ભાષિતો ભવતિ વિકાર એનમાર્યા ભાષન્તે શવ્ इति । આ પરથી લાગે છે કે યારકના કથન વિશે શંકા ઉઠાવવી યોગ્ય નથી. સરૂપ માને છે કે કમ્બોજ અને કમ્બલ નાં નિર્વચનો વચ્ચે આવી જવાથી શંકારૂપ છે અને

પાછળથી ઉમેરાયાં હશે. યાસ્કના ગ્રન્થમાં આ રીતે નિર્વાચનો આપી દેવામાં આવે છે એટલે મને લાગે છે કે આટલા જ માત્ર કારણથી એને પ્રક્ષિપ્ત માનવાં યોગ્ય નથી.

एकपर्वसु-एकं पर्वं येषु ते एकपर्वाणः । ने मात्र એક જ તદ્દિત પ્રત્યય હોય તો એકપર્વ કહેવાય અને એટલી વધારે હોય તો અનેકપર્વ કહેવાય. તે જ રીતે ને જે શબ્દોનો સમાસ હોય તો એકપર્વ અને એથી વધુ શબ્દોનો સમાસ હોય તો અનેકપર્વ કહેવાય.

पूर्वं पूर्वमपरमपरं...અહીં પૂર્વ અને અપરં કોને લાગુ પડી શકે તે અંગે શંકા કરી શકાય. પૂર્વ એકપર્વ માટે અને અપરં અનેકપર્વ માટે એમ સમજી શકાય. એમ પણ માની શકાય કે પૂર્વ તદ્દિતને તો [અપરં સમાસને લાગુ પડે છે. દુર્ગાચાર્યને મતે—પૂર્વ પૂર્વમેવ નિર્ણયાત્ । અપરં અપરમેव प्रविभज्य विगृह्य निर्णयात् । પૂર્વ તદ્દિતાર્ય નિર્ણયાત્પશ્ચાત્પદાર્યમ્ । समासेष्वपि पूर्वं समासार्यं पश्चात्पदार्यम् । અર્થાત્ પહેલાં આખા શબ્દનો અર્થ અને પછી એના ઘટકોનો અર્થ આપવો. ખરેખર તો આ વાક્યનો સરળ અર્થ જ લેવાનો છે. અહીં યાસ્ક એટલું જ કહે છે કે તદ્દિત અને સમસ્ત શબ્દોને જુદા પોડીને (પ્રવિભજ્ય) ક્રમાનુસાર (પૂર્વ પૂર્વમપરમપર—એક પછી એક) સમગ્રવચા.

दण्डो ददत्तेर्घोरयत्तिकर्मणः...—અહીં યાસ્ક દણ્ડય શબ્દમાંનું પદ દણ્ડ દદ્ (ધારણ કરવું) માંથી સમગ્રવે છે અને દદ્ નું બીજું ઉદાહરણ આપતાં અકૂરો દદતે મણિમ્ એવું વાક્ય કહે છે. વૃષ્ણિ—અન્ધકના રાજા અકૂર અને સ્થમન્તક મણિની કથા લાગવતપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ અને મહાભારતમાં આવે છે. દુર્ગાચાર્ય વિશ્વે દેવા પુષ્કરે ત્વાદદન્ત એવું વૈદિક ઉદાહરણ (ઋ. ૭. ૩૩. ૧૧) આપે છે. રાધ માને છે કે અકૂરનો ઉલ્લેખ કરતું વાક્ય પ્રક્ષિપ્ત છે, કારણ કે મહાભારત આદિમાં આવતો આ ઉલ્લેખ પશ્ચાત્કાલીન છે. આ મત યોગ્ય નથી કારણ કે યાસ્ક માત્ર વૈદિક ઉદાહરણ જ આપે છે એમ માનવું બરાબર નથી. શ્રી રાજવાડે કહે છે : Roth perhaps was led to the above strange conclusion by the prejudice european scholars generally have about the antiquity of modern sanskrit literature; they seem inclined to think that the મહાભારત, હરિવંશ etc. belong to a period far posterior to Yāska. But we..... think that the story of અકૂર wearing the સ્થમન્તક jewel is anterior to Yāska and that કૃષ્ણ and some other characters

of the મહાભારત such as भीम and भीष्म (..) belong to very ancient times. The present tense of ददते might incline some to conclude that the event...was a recent one and that Yāska quoted an instance which being fresh was known to all; but अक्रूरो ददते मणिम् is part of a श्लोक 'belonging to a work like the हरिवंश which may belong to a period far anterior to Yāska. આ અભિપ્રાય વિશે પણ કોઈ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી, માત્ર રસપ્રદ હોવાથી જ લાંબું અવતરણ આપ્યું છે.

दण्डमस्याकर्षत इति गर्हायाम्...दुर्गाचार्य प्रभाषे दण्डमस्य आकर्षत हे सभासदः । तेन संपद्यतामयम् । ततः दान्तो भविष्यति । 'हे सभासદો, એને લાઠીથી મારો, જેથી એ ઢીલો થાય'—સાદી ભાષામાં 'એને જોખરો કરો' એવો અર્થ થાય. રાજવાડે એનો અર્થ કરતાં કહે છે—“This ruffian is armed with a club, snatch it lest he strike us with it, says one of the crowd.” ખરેખર તો આ તે વખતે પ્રચલિત એવી કોઈ કહેવત હોવી જોઈએ અને આપણે એનો સંદર્ભ બરાબર સમજી શકતા નથી.

✓ कक्षया रज्जुरश्वस्य...—ધોડાને બાંધવાના દોરડાને કક્ષયા કહેવાય છે. એનાં ઠારણુમાં યારક જણાવે છે કે કક્ષં સેવતે । આમ કક્ષને તદ્વિત પ્રત્યય લાગવાથી કક્ષયા શબ્દ બન્યો છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ સા હિ કક્ષ સેવતે કક્ષસયુતા ભવતિ । કક્ષે ભવા વા કક્ષયા । અહીં પાછળું વાક્ય દુર્ગાચાર્ય જાતે ઉમેરે છે કે નિરુક્તના એના પાઠમાં હતું એ વિશે આપણે જાણતા નથી. પાણિનીય સૂત્રો તત્ર ભવઃ અને શરોરાવયવાશ્ચ (૪.૩.૫૩ અને ૪.૩.૫૫) અનુસાર આ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. અમરકોષ પ્રભાણુ-કક્ષાયાં મધ્યદેશે ભવા કક્ષયા । રાજવાડે કહે છે : I do not know what rope it is that comes into close contact with one of the armpits of a horse...કક્ષ is a rope that passes round the middle part of a horse's body યાસ્ક કક્ષનું નિર્વચન ગાહુ (વિલોડને)માંથી પણ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—કક્ષયોરેવ હિ વલેન વિલોડયતિ હ્રા દઘ્યાદિ । દહીં વલોવવામાં બમણ મજબુત હોવી જોઈએ એવો એનો અર્થ થાય. ગાહુનો અર્થ 'તરણુ' પણ થાય છે અને બાહુમૂલ મજબુત હોય તો જ માણસ તરીકે શકે. હયા નો અનર્થક અભ્યાસ સમજવાથી પણ કક્ષ નું નિર્વચન આપી શકાય. હયા →

કરુયા → કક્ષા. કિમ્ + રુયા માંથી પણ સમજાવી શકાય. કિમ્ અસ્મિન્-
 રુયાન્મ્—એમાં જાહેર કરવા જેવું શું છે? બાહુમૂલ ગોપનીય છે. દુર્ગાચાર્ય
 કહે છે તેમ—एवं किमस्मिन् रुयापनीयमस्ति न किञ्चदप्यदर्शनीयत्वात्
 गृह्णीयोऽयमित्यर्थः । कप्—धसवुं, अन्वाणवुं એમાંથી પણ વક્ષ સમજાવી
 શકાય. બાહુના હલનયનને લીધે જે ખૂબ ધસાય છે તે અથવા તેા સ્વેદને લીધે.
 જ્યાં ખંજવાળ આવે છે તે. દુર્ગા કહે છે તેમ—नित्यकालं ह्यसौ स्वेदशील-
 त्वात्कण्डूं ददाति, ततो नखैः कष्यते, यतस्तस्मात्कषणक्रियायोगात्कक्ष
 इत्युच्यते ।

✓ તત્સામાન્યાત્ મનુષ્યકક્ષઃ...અહીં તત્ નો અર્થ શું કરવો એ પ્રશ્ન
 છે. દુર્ગાચાર્યને મતે સ્ત્રીકક્ષસ્ય સામાન્યાત્ એવો અર્થ થાય છે, પણ સ્ત્રીઓના
 કક્ષની સમાનતાથી મનુષ્યોની જગતને પણ કક્ષ કહે છે એનો અર્થ શું કરવો?
 સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય જ છે ને! રાજવાડે કહે છે—મનુષ્ય here means પુરુષ;
 otherwise woman would be excluded from the human
 race which would certainly be denied by Durga himself.
 કદાચ આગલાં નિર્વચનોમાં સ્ત્રીઓની જ વાત દુર્ગાચાર્યે કરી હોવાથી એણે આવો
 અર્થ આપ્યો હોય એ બની શકે. સરૂપ માને છે કે અહીં તત્સામાન્યાત્ ને
 કષતૈર્વા સાથે સંબંધ છે. Yāskāś meaning seems to be the
 following. The word Kakṣa is derived from the root kaṣ
 (to rub). From this similarity (of being rubbed) the
 human armpit is so called. આમ માનવામાં પણ મુશ્કેલી તો છે જ.
 આના પછીનું વાક્ય બતાવે છે કે ઘોડાના બાહુમૂલને પણ કક્ષ કહેવાય. સરૂપનો
 અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : And on account of the analogy of the
 arms and their root the word (signifies armpit) of a
 horse. તો પછી એક પ્રશ્ન પૂછી શકાય કે ઉપર જે બધાં નિર્વચનો આપ્યા છે.
 તે કયા કક્ષનાં છે? મને લાગે છે કે વાહુમૂલસામાન્યાદશ્વસ્ય એ વાક્ય
 તત્સામાન્યાત્ ને જ સમજાવે છે. આમ તત્સામાન્યામનુષ્યકક્ષઃ નો અર્થ
 એવો થાય કે ઘોડાના બાહુમૂલની સમાનતાને લીધે મનુષ્યની જગતને પણ કક્ષ
 કહેવાય છે. અહીં આરંભ જ અશ્વના કક્ષથી થાય છે અને બધાં નિર્વચનો પણ
 એ રીતે સમજવા જોઈએ એમ હું માનું છું.

✓ (૩) વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । યીતિ....દુર્ગાચાર્યની ટીકા ધણી મહત્વની હોવાથી
 એહી ઉતારું છું : विश्वकंद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः । वि इति चकद्र इति

શબ્દ દ્વયં શ્રગતી ભાષ્યતે । શ્રભિઃ સાકં યો ગચ્છતિ મનુષ્યઃ તસ્મિન્
 માણ્યતે । દ્રાતિ ઇતિ ગતિકુત્સના । इदं हि तस्य कुत्सितगतिरत्वं यदस्य
 શ્રભિઃ સહ ગમનમ્ । इदानीं कद्राति इति द्रातिकुत्सना । कुत्सितकुत्सना
 इत्यर्थः । इदमेव तावत्तस्य कुत्सितत्वं यदसौ श्रभिः सह गच्छति ।
 इदमपरं कुत्सिततरं यद् गत्वा श्रभिः सत्त्वानि ह्वन्ति । तस्मात् कद्राति
 इति कुत्सितकुत्સના इતિ ઉપપદ્યતે । અથ કદ્રાતિ ઇતિ એવમેવ સતઃ
 શબ્દસ્વરૂપસ્ય અનર્થક એવામ્યાસઃ । યદેવ ઉક્ત ભવતિ કદ્રાતિ ઇતિ
 તદેવ ચકદ્રાતિ ઇતિ । તદસ્મિન્ દ્વિતયમપ્યસ્તિ કુગતિત્વ કુત્સિતતરગતિત્વં
 ચ નાનાપ્રકારમિતિ વિશ્વકદ્રઃ શ્રજીવનઃ પુરુષઃ । તમપરાધે કસ્મિશ્ચિદ્વર્તમાન-
 મન્યો ય આકર્ષંતિ સ વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । અન્યે નુ બ્રૂવતે । શ્વા એવ વિશ્વચકદ્રઃ ।
 તસ્યૈવ હિ સ્વભાવતઃ એવ દ્વિસત્વાત્ ગતિઃ કુત્સિતા । સ ચ પુનઃ પાદવિકલઃ ।
 અતસ્તસ્ય કુત્સિતકુત્સિતત્વમ્ । વિ ઇત્યુભયોરર્થયોર્મત્વર્થઃ । તમ્ આકર્ષંતિ
 યઃ પુરુષઃ સ વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । આ શબ્દને સમજવામાં કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા
 ઊભા થાય છે. પાણિનીય સૂત્ર કુત્સિતે (૫.૩.૭૪) અનુસાર ક પ્રત્યય નામની
 પાછળ લાગે છે, આગળ નહિ; જેમકે કુત્સિતઃ અશ્વઃ અશ્વકઃ । સૂત્ર કો કત્ તત્પુરુષે
 અર્ષિ (૬.૩.૧૦૧) મુજબ સ્વરાદિ નામની આગળ કત્ લાગે છે, જેમ કે કદશ્વઃ,
 કદન્નમ્ વગેરે. કદાચ કદ્રાતિ માં પણ ક નહિ પણ કત્ સમગ્ર શકાય
 કત્ + દ્રાતિ = કદ્ દ્રાતિ = કદ્રાતિ । આમ છતાં ચારકે આપેલા પ્રત્યયોને
 પાણિનિ પ્રમાણે ધટાવવા યોગ્ય નથી એટલે આપણે ક ને પૂર્વગ તરીકે માનીએ
 તો પણ વાધો નથી. ખીજો પ્રશ્ન વિ અગેનો છે ચારકે કહે છે—વીતિ ચકદ્ર
 ઇતિ શ્રગતી ભાષ્યતે । દુર્ગાચાર્ય અહીં શબ્દદ્વય એટલું ઉમેરે છે. આમ વિ
 અને ચકદ્ર બન્ને શબ્દો શ્રગતિના વાચક છે, જો આ બે શબ્દો પર્યાયવાચક
 હોય તો બન્ને પર્યાયો એક જ અર્થમાં વાપરવાનો શો અર્થ ? કે પછી બન્ને
 શબ્દોનો કોઈ અર્થબેદ સમજવાનો છે ? રાજવાડે કહે છે : One who
 hunts with hounds and makes his living with their
 assistance is called વિશ્વકદ્ર because he has in him both
 the smaller and the greater evil. પણ અહીં એવો કોઈ અર્થનો
 બેદ પડતો નથી. વિ ને જો મત્વર્થ ગણીએ તો એ શ્રગતિવાચક છે એમ પણ
 ન કહેવાય. ઉપરાંત વિશ્વકદ્ર માં શ્ ક્યાંથી આવ્યો ? પાણિનીય સૂત્ર ૬.૧.૧૫૩
 પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે, પણ ત્યાં માત્ર હરિશ્ચન્દ્રને માટેનું જ
 સૂત્ર છે. જો વિઃ એમ વિસર્ગ સમગ્રએ તો શ્ સમગ્રથી શકાય; પણ એ
 ઉચિત નથી. રાજવાડે કહે છે—

One may therefore conclude that विश्वकद्र has gone out of use long before पाणिनि's time. श्री राजवाडे આગળ આલના જણાવે છે : I learn on authority that वि is not mentioned by Pāṇini as a Taddhita prefix or affix. विश्वकद्र does not occur in Amara but विश्वकद्र does; विश्वकद्र: मृगयाकुशलः (अमर. २-१०-२३); may not विश्वकद्र be a corruption of विश्वकद्र? क्षीरस्वामी derives, विश्वकद्र thus : विश्वं कन्दति आह्वयते विश्वद्रः । विगतं श्वकदनमस्य इत्येके । विश्वकं द्रवति वा । श्री राजवाडेનું વિશ્વકદ્ર અંગેનું સચ્ચન યોગ્ય નથી, કારણ કે વ, અને ચ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ છે. વિશ્વકદ્રાકર્ષ: માં આપતા આકર્ષ: ને ચારક સમજાવતા નથી એ પણ વિચાર્ય છે. સંદર્ભ જોતાં આ શબ્દને અનેકપર્ય તદ્દિતના ઉદાહરણ તરીકે જ સમજી શકાય પણ અહીં એનો પ્રત્યેક અવયવ સમજાવવામાં આવ્યો નથી, માત્ર ચકદ્ર ની જ સમજૂતી આપી છે. આ પરથી લાગે છે કે મૂળ પાઠમાં જ કાંઈકે ગરબડ હોવી જોઈએ; કદાચ દુર્ગાચાર્ય પાસે સાચો પાઠ હોય અને તે અનુસાર એમણે અર્થ આપ્યો હોય. કદાચ એમણે માત્ર કદપના કરીને અર્થ આપ્યો હોય એમ પણ બને.

नैकपदानि निर्घृणात्...રેષ આ વાક્યને પછીનાં વાક્યોના સંદર્ભમાં સમજાવે છે એમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે:—

“But even simple (...) words one should explain neither to a non-grammarian, nor to a stranger, nor to anyone else (...) who is unfit (...) for this science. સરખ જણાવે છે કે By एकपदानि yāska evidently means primary (nominal) derivatives, the explanation of which in Nirukta 2.2 he contrasts with that of secondary derivatives (taddhitas) and compounds (samāśas) while in this passage he states to what kind of people (secondary derivatives and compounds as well as) even simple words (i. e. primary derivatives) should not be explained. દુર્ગાચાર્ય માને છે— પ્રકરણોપપદસહિતાનિ યાનિ સન્તિ તાનિ કેવલાન્યેવ ન નિર્ઘ્ણાત્... । તેવાં પ્રકરણાદુપપદાદ્યર્થ સ્વયતેજઘારયિતુમ્ । સોઝસો પ્રકરણાનમિજોઞ્યર્થેવ નિર્ઘ્ણાત્.... । આ માટે દીકાદાર જહા શબ્દનો સાબલો આપે છે. આ શબ્દ

હનુ અને હા બન્નેમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. તે જ રીતે મા સર્વનામ પણ છે અને નકારવાચક અબ્ધય પણ છે. આથી સંદર્ભનું 'ધ્યાન રાખ્યા વગર નિર્વચન આપવું' યોગ્ય નથી. મને લાગે છે કે અર્વાચીન વિદ્વાનોએ કરેલાં અર્થઘટન કરતાં દુર્ગાચાર્યનો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. ખરેખર તો નિર્વચન કઈ રીતે કરવું એ સમગ્રવ્યાપક પછી ક્યારે અને કોની આગળ ન કરવું એની વાત કરે છે. શિષ્યને પહેલે શિષ્ય યોગ્ય હોવો જોઈએ તેની સાથે જ જો વિષય પણ સંદિગ્ધ હોય તો નિર્વચન કરવાનું ટાળવું જોઈએ.

ન અનિદંચિદે—દુર્ગાચાર્યે હ્રદમ્ના ત્રણ અર્થો આપે છે—(૧) હ્રદમ્ નિરુક્તશાસ્ત્રમ્ (૨) હ્રદમ્-આત્મા (૩) હ્રદમ્-યત્કિંચિત્ શાસ્ત્રમ્ અહીં ખરે અર્થ એ લાગે છે કે જેને નિરુક્તના મહત્વનો ખ્યાલ હોય તેને જ અધિકારી ગણવો. ઐતરેય આરણ્યકમાં મહામતના અનધિકાર માટે કહ્યું છે—ન અનિદંચિદા સમુદ્દિશેત્ । તદિદં ન અનન્તેવાસિને પ્રદ્ધ્યાત્ । ન અસવરસરવાસિને । ન અબ્રહ્મચારિણે । ન અનમિપ્રાપ્તાય એતં દેશમ્ । (૫. ૩. ૩. ૧૪)

✓ (૪) ધિયા હ વૈ.. —રોય માને છે કે આ પદો પ્રક્ષિપ્ત છે. સરખ કહે છે : The fourth section has no connexion whatsoever with the preceding or the following section and interrupts the otherwise logically harmonious order of the text. મને આ મત યોગ્ય લાગતો નથી. આગલા ખંડ સાથેનો આ પદોનો સંબંધ સ્પષ્ટ જ છે. શાસ્ત્રના અધિકારીની ચર્ચા કર્યા પછી એ વિશેનાં પ્રચલિત પદો ચારકે ટાંક્યાં હોય એમ માનવામાં કોઈ દોષ નથી. પછીના ખંડથી તો નિર્વચનો જ શરૂ થતાં હોવાથી એની સાથે સંબંધ ન હોય એ પણ સ્વીકાર્ય છે.

(૫) અથાત્તોઽનુક્રમિષ્યામઃ—દુર્ગાચાર્ય ચારકે અપનાવેલી નિર્વચનપદ્ધતિનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે : આહ કિલક્ષણા પુનરસો વ્યાસ્યા ? इति । उच्यते तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धसंदिग्धोदाहरणतन्निर्वचनविभागेन यदास्मानं व्याख्या नेषण्टुके प्रकरणे । आभ नैधंतुक प्रकरणे व्याख्यामां आचार्यो नीये मुञ्चन्ता मुदाओ पर आर भूक्यो છે : (૧) તત્ત્વ-ગોરિતિ પૃથિવ્યાઃ નામધેયમ્ । (૨) પર્યાય-પ્રસિદ્ધ શબ્દથી અપ્રસિદ્ધ અર્થ સમગ્રવ્યાપક-પૃથિવ્યા નામધેયં ગોઃ । (૩) ભેદ-વ્યુત્પત્તિ. યદ્દરં ગતા ભવતિ । (૪) સંખ્યા-પૃથિવીનામધેયાન્યેકધિશતિઃ । (૫) સેદેહ તત્ર ગિજ્ઞાંતિનિરમણાદ્દૃષ્ટેઃ કૃચ્છ્રાપસિરિતરા સા પૃથિવ્યા સન્દિહ્યતે । (૬) સંદિગ્ધનું ઉદાહરણ યદ્દિ ચકાર. (૭) તેનું નિર્વચન-વહુ પ્રજાઃ કૃચ્છ્રમાપદ્યતે इति પરિવ્રાજકાઃ

ર્ષિત્યાદિ. સરૂપ ણીજી અને ત્રીજી મુદ્દાને જુદી રીતે સમજે છે (૨) Synonyms the declaration of an obscure by a well-known substantive, as the word gauḥ means the sun (૩) Analysis the word gauḥ means the sun because it moves (gacchati) in the atmosphere.” દુર્ગાચાર્યના જ મુદ્દાઓ આખ્યા પછી સરૂપ જુદો અર્થ શું કરવા આપે છે તે સમજાતું નથી.

✓ અથાપિ પશુનામેદ્ધ ભવતિ : દુર્ગાચાર્યને મતે કહ શબ્દ કારકકવના અર્થમાં છે. દૂરંગતા ભવાત્ત માં ગોઃ કર્તૃકારક છે તેા અસ્યાં ભૂતાનિ ગચ્છન્તિમાં અધિકરણકારક છે ગાય પશુ દૂર સુધી જાય છે અને એના પર સંવારી કરીને સોડો જઈ શકે છે. કહ શબ્દનો સાદો અર્થ ‘અહીં’ એટલે કે વૈદિક અને શ્લોકિક ભાષામાં એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. પતસ્માદેવ—ગમ્ અથવા ગા ધાતુમાંથી.

તાદ્વિત્તેન કૃત્સ્તવચ્ચિગમા ભવન્તિ : તદ્વિત્તસ્ય અયં તાદ્વિત્તઃ અર્થઃ ગોઃ ના તદ્વિત્ત રૂપનો અર્થ, ગવ્ય, ગોમય વગેરે તદ્વિત્ત રૂપો છે. કૃત્સ્તવત્ કૃત્સ્તનાવામ્ રાજવાડે કહે છે—“વત્ has a peculiar sense in the Nirukta.” એવી અર્થની કોઈ વિશિષ્ટતા મતે લાગતી નથી. યારકનો આશય એ છે કે ગોઃ માંથી બનતા પદાર્થો કે એના અવયવોનો પશુ ગોઃ તરીકે જ ઉલ્લેખ આવે છે. ‘ગોમિઃ શ્રોણોત મત્સરમ્’માં ગો શબ્દ દૂધના અર્થમાં છે.

ઘસેર્વેરો નામક્રત્વઃ પયસત્તું નિર્વચન આપીને તેનો પર્માય શબ્દ ક્ષોર આદિ આપવાથી (૧) સમજાવ્યો છે. ઘમ્ + ઈર પરથી ક્ષોર બન્યું હોય. અદ્વનો આદેશ ઘસ્ હોઈ શકે અથવા તેા સ્વતંત્ર ધાતુ પણ હોય. ધાતુપાઠમાં ઘસૃ બદલે (૧-૧૧૬) એવો ઉલ્લેખ છે. ઈર પ્રત્યયના ઉપયોગ માટે યારક ઉદાહરણ આપે છે. હશોરમિતિ યથા । અહીં વશ (વકાન્તો) + ઈર સમજવાનું છે. ‘હશીર એક પ્રકારનું સુગન્ધિ દ્રવ્ય છે, વાળો.

અંશુ દુહન્તો....આ ઉદાહરણમાં ગો શબ્દ ગાયના આમડાના અર્થમાં વપરાયો છે. અધિવવનાર્થ—અધિવવનાર્થ ચર્મ । સોમ વાટવાના પદ્યરો ગાયના આમડા પર મુકેલા છે. ચર્મન્ શબ્દ ચર માંથી સમજાવતાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—ચરિતં હિ તત્સર્વસ્મિન્શરોરે ચૂતમિત્યર્થઃ । રાજવાડે કહે છે—

“But one may say that a hide is called ચર્મન્ because men turn it into shoes and then walk by wearing shoes.” અહીં શ્રી રાજવાડેની દષ્ટનાશક્તિ જોઈ શકાય છે.

અથાપિ ચર્મ ચ શ્લેષ્મા ચ :—ગોભિઃ સન્નદ્વો...માં ગો શબ્દ ગાયના આમડા અને ચરખીને માટે વપરાયો છે. રથની આ સ્તુતિ છે. સ હિ ચર્મના અવનદ્વો ભવતિ, શ્લેષ્મણા ચ તસ્ય અરાદયઃ સંશ્લેપિતા ભવન્તિ । દુર્ગ.

અથાપિ સ્નાવ ચ :—અહીં ગોભિઃ સન્નદ્વા...એ ધ્યુ સ્તુતિ છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—સા હિ સ્નાવ્ના વેષ્ટિતા ભવતિ, શ્લેષ્મણા ચ સંશ્લેપિતા ।

(૬) ડયાપિ ગૌરુચ્યતે :—ધનુષ્યની દોરીને પણ ગૌ કહેવાય છે. જે દોરી ગાયના તંતુઓમાંથી મનાવેલી હોય તેા એને પણ ઉપરના શબ્દોની માફક તાદ્વિત અભિધાન ગણવું જોઈએ. જે તેમ ન હોય તેા ગમયતિ ઇવ્વં એવું સ્વતંત્ર નિર્વચન આપી શકાય.

ઉતાદઃ પરુપે ગવિ :—પરુપે નો અર્થ યાસ્ક પર્વવતિ એવો કરે છે. ગ્રન્થિ, પર્વન્ અને પરસ્ એ ત્રણ શબ્દો સાંધા-વાંસ કે શેરડીમાં આવે છે તેના-ના અર્થમાં વપરાય છે. સૂર્ય પણ સાંધાવાળો છે. હાળ, લવ, નિમેષ, વૃટિ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, અર્ધમાસ, માસ, ઋતુ, અયન અને સંવત્સર એ કાલના વિભાગો સૂર્યની ગતિ પર આધાર રાખતા હોવાથી એને સૂર્યના પર્વો ગણી શકાય. સરૂપ કહે છે—‘The joints are the days and nights according to Aupamanyava.’ ખરેખર ઔપમન્યવના મત માટે તેા માસ્વતિ એવો શબ્દ વપરાયો છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે પરુપે માસ્વતિ એવો ઔપમન્યવનો અભિપ્રાય છે. માસ્વતિ એ પરુપે તું નિર્વચન નથી પણ માત્ર પર્વાય છે અને એનો સામાન્ય અર્થ ‘તેજસ્વી’ એવો જ લેવાનો છે. સરૂપ કહે છે—The word gauḥ occurs in the locative singular in the stanza, which according to Yāska means ‘in the sun’ But Durga explains ગવિ by ગમનશીલે મુહૂર્તમપ્યનવસ્થાયિનિ. અહીં દુર્ગાચાર્યની ટીકા જોતાં લાગે છે કે ગવિ શબ્દને એ પરુપના વિશેષણ તરીકે સમજે છે, એ જ ખ્યામાં (૬.૫૬.૩) આવતો સૂરઃ શબ્દ સૂર્યના અર્થમાં છે. ચારક ગવિ શબ્દ આદિત્યના અર્થમાં જ લે છે. રાધ ગવિનો અનુવાદ ‘through the course of clouds’ એવો કરે છે. રાજવાડેને મતે પરુપે ગવિ—“In the resplendant heaven or sky.”

ચન્દ્રમસં પ્રતિ—દુર્ગાચાર્ય કહે છે—અમ્મયં હિ ચન્દ્રમસો મણ્ડલં તત્તેજઃસમ્બન્ધાદ્ ભવતિ, તતઃ સર્વા દિશઃ પ્રકાશયતિ । સુપુમ્નઃ—સુષુપ્તુમ્નઃ સુષુપ્તુસ દરમધ્વઃ ન સર્વાણિ ભૂતાનિ નિરયમસો હ્લાદયતિ ।—દુર્ગાચાર્ય.

✓ સોપિ ગૌઘચ્યતે:—રોય માને છે કે અહીં સઃ = ચન્દ્ર. સૂર્યને માટે ગૌ: શબ્દ વપરાયો છે. સૂર્યનું કિરણ ચન્દ્રને પ્રકાશિત કરે છે એટલે એને પણ ગૌ: કહેવાય. યાસ્કે ટંકિલી ઋચા ૧.૮૪.૧૫ માં પણ રોય ગૌ: નો એ જ અર્થ આપે છે. દુર્ગાચાર્યને મતે સઃ = સુપુરુષ: સૂર્યરશ્મિ: । રાજવાડે માને છે કે અહીં સઃ = એક: રશ્મિ: એવો અર્થ છે, સરૂપ રોયના અર્થ માટે કહે છે = This explanation is misleading and does not suit the context. The word in the sentence does not refer to the moon. This is a case of extension of meaning. The sun is called Gauḥ then each of its rays is called Gauḥ. This meaning becomes clear from the sentence which follows..., wherein Yaska says—सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ।.

તા પાં વાસ્તુન્નિ...એમાં આવતા ગાવઃ શબ્દનો અર્થ દુર્ગાચાર્ય રશ્મયઃ એવો કરે છે. રોય એનો અનુવાદ 'cattle' કરે છે. દુર્ગાચાર્યનો અર્થ યાસ્કના સંદર્ભ અનુસારી જ છે. ઘામ્-દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે દમ્પતીને ઉદ્દેશીને આ ઋચા: લખાઈ હોવાથી દિવચન અપાયું છે.

ગમઘ્યૈ—ગમનાય. ગમ્ + અઘ્યૈ પાણિનિ (૩.૪.૯) અનુસાર અઘ્યૈ પ્રત્યય હેતુર્થે વપરાય છે. રાજવાડે કહે છે—Just as ગન્તવે is dat. sing of ગન્તુ so ગમઘ્યૈ according to યાસ્ક is dat. sing of ગમઘી, but bases like ગમઘી are not found in RV; perhaps they existed in prevedik Sanskrit.

તન્નિઘાનાત્પદમ્ : ઋગ્વેદમાં પદ શબ્દ 'પગલુ'ના અર્થમાં વપરાયો છે. પાદ = પગ શબ્દ પદ્ (ગતી)માંથી બનેલો છે પગને પાદ કહે છે કારણ કે એની મદદથી બધા જ ચાલે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—તન્નિઘાનાત્ (= તસ્ય પાદસ્ય નિઘાનાત્) યદુત્પદ્યતે તત્સરૂપમેવ પાંસૌ અન્યત્ર વા તત્પદમિત્યુચ્યતે વશોર્મનુષ્યસ્ય વા । બ્યારે ધૂળમાં પગ મૂકવામાં આવે ત્યારે તેના જ આકારનું પડે છે એને પદ કહેવામાં આવે છે.

પશુપાદપ્રકૃતિ :-વશોઃ ચત્વારઃ પાદાઃ પ્રકૃતિઃ यस્ય । પાદ એટલે ચોથો ભાગ. પશુના ચાર પગ છે તેને આધારે પાદ = ચોથો ભાગ તે અનુસાર દિનાર આદિના ભાગને પણ પાદ કહે છે. પ્રભાગપાદઃ = દિનારાદિપાદઃ—દુર્ગા અહીં પાદ શબ્દ 'ભાગ', 'અંશ'નો અર્થ આપે છે. તેની સમાનતાથી

ખીજ પણ અર્થો છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ ગ્રન્થપદાનિ ક્ષત્રપદાનિ વા વિભાગો હિ તેદ્વપિ સમાન એવ । રાજવાડે પાદ-પદ શબ્દની ચર્ચા અગે કહે છે—
The process by which a word comes to have more than one sense is called લક્ષણા; Yāska was aware of this process from what he says about પાદ and પદ; this process has been at the root of the enormous growth of language. The Nairuktas should have recognized this fact and made use of લક્ષણા instead of indulging in fantastic derivations. રાજવાડેના અન્ય અભિપ્રાયોની માફક આની પણ દીકા કરવાની જરૂર નથી.

✓ **પ્રથમન્યેષામપિ :** ખીજ નામે માટે પણ, માત્ર મો અને પદ માટે જ નહિ. આમ ચારક કહે છે કે જ્યાં સંદેહ હોય ત્યાં જેમ મો શબ્દ કે પદ શબ્દનું નિર્વચન જેવી રીતે આપ્યું છે તેવી રીતે આપવું.

✓ **દ્વિમાન્યેકવિશતિ :** અનુક્રાન્તાનિ = બાનુપૂર્વ્યેણ પઠિતાનિ (દુર્ગ) સ્વરૂપ એનો અર્થ 'are dealt with' કરે છે. અહીં આનુપૂર્વિકા કોઈ ખ્યાલ ચારકના મનમાં હોય એમ લાગતું નથી પણ દુર્ગાચાર્ય આ વાક્યનું તાત્પર્ય કંઈક જુદું જ સમજે છે—**एकविंशतिर्यान्यनुक्रान्तानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि कानि चैतस्य;** તાન્યુપલમ્બ નિર્વક્તવ્યાનિ । આ પછી દીકાકાર કુ શબ્દનું ઉદાહરણ આપે છે.

✓ **तत्र निर्वर्तति :** આ ૨૧ની યાદીમાં નિર્વર્તિ શબ્દ છે, તેના બે અર્થો થાય છે પૃથ્વી અને દુઃખાપતિ. પૃથ્વીના અર્થમાં એ રમ્ ધાતુમાંથી સમજવાનું છે—**निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानि इति ।** (દુર્ગ) કુચ્છાપાત્તના અર્થમાં ઋચ્છ ધાતુમાંથી સમજી શકાય.

(૮) **बहुव्रजाः कृच्छ्रमापद्यते इति परिब्राजका :** ચારક પરિબ્રાજકોના મત અનુસારનો અર્થ આખો સ્પષ્ટ કરતા નથી, પણ દુર્ગાચાર્ય એને બે રીતે સમજાવે છે. અહીં (૧.૧૬૪.૩૨) પરિબ્રાજકો નિર્વર્તિ: = કુચ્છાપતિ: એવો અર્થ કરે છે. સરૂપ બંને અર્થો સમજાવતાં જણાવે છે :
The man who causes impregnation (गर्भं करोति) does not know the reality, for he acts either in a moment of passion or with a desire to get a son. When he comes to know of it, he still does not realise his responsibility, for the foetus is hidden from him. But the child nourished in the

mother's womb is born in course of time. Thus multiplying, the poor man, unable to make adequate provision for the bringing up of his children, comes to grief... Another different interpretation of the followers of the school of ascetics is that the man who causes impregnation becomes himself involved in transmigration, and being born again and again, comes to grief. This is an admonition to lead a celibate life.” આમાંનો પહેલો અર્થ સંતતિનિયમનના પ્રચારમાં આલે એવો છે, તો બીજો અર્થ પરિત્રાજ્ઞાના મતને વધારે અનુકૂળ છે એમ લાગે છે. નૈરુક્તોને મતે નિર્ક્રતિ = પૃથ્વી. એમના અર્થ અનુસારનો અચાનો અર્થ સરપ આ પ્રમાણે આપે છે : The cloud which discharges the rain water does not know anything about it, as to where it comes from. It is hidden from the atmospheric cloud which sees it falling, because in the atmospheric it exists in the form of vapours, while the rainwater, swelling in the rainclouds and increasing in various ways falls to the ground. રાધને મતે અહીં વિદ્યુતને ઉદ્દેશ્ય છે. વીજળી વાદળોમાં તરત જ અદૃશ્ય થઇ જાય છે અને પૃથ્વી પર પડતી અનેક ધારાઓના સ્વરૂપમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે આ પ્રકારનો અર્થભેદ બીજા મંત્રોમાં પણ દેખાય છે. દધિક્રાવ્ણો અકારિવમ્ એ મંત્ર અગ્નિહોત્ર યજ્ઞમાં દધિલક્ષ્મણ પ્રસંગે પ્રયોજાય છે. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પણ જ્યારે અશ્વ પાસે મહિષી ઉભી થાય છે ત્યારે બીજી પત્નીઓ આ મંત્ર જપે છે. તો વિનિયોગ અનુસાર મંત્રનો અર્થ બદલાય છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—ત એતે વક્તુરભિપ્રાયવશાદન્યત્વમપિ ભજન્તે મન્યાઃ । ન હ્યેતેપુ અર્થસ્ય હ્યત્તાવધારણમસ્તિ । મહાર્યા હ્યેતે દુષ્પરિજ્ઞાનાશ્ચ । યયાં અશ્વારોહવૈશિષ્ટ્યાદશ્ચઃ સાધુઃ સાધુતરશ્ચ વહતિ, એવમેતે વક્તૃવૈશિષ્ટ્યાત્સાધૂન્ સાધુતરાંધ્યાયન્ સ્થવન્તિ ।તસ્માદેતેપુ યાવન્તોઽર્ચા સ્વપચ્ચેરન્ આદિદેવાધ્યાત્માધિયજ્ઞાશ્રયાઃ સર્વ એવ તે યોજ્યાઃ, નાત્રાપરાધોઽસ્તિ ।

√ શાકપૂર્ણિ: સંકલ્પયાંચક્રે....સરપ કહે છે : The legend of Śākapiṇḍi together with the whole of the ninth section,

has no bearing on the subject-matter of the chapter and is altogether out of place. It certainly produces the impression of an interpolation. રાજવાડે એમ માને છે—Yāska most probably came to remember this boast of શાકપૂર્ણ on account of the double interpretation of य ई चकार...etc., in the first interpretation the deity is निर्ऋतिः, in the second it is इन्द्र or मेघ. દુર્ગાચાર્ય એમ જણાવે છે—सा पृथिव्या सन्दिह्यते इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मतं शाकपूणेः । प्रो. सङ्पन्नो अक्षिप्राय योऽयं છે કે શાકપૂર્ણના મતની આખી વાતને અહીં કોઈ સ્થાન નથી, પણ તેથી એ પ્રક્ષિપ્ત છે એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. નિરુક્તમાં સંદર્ભ પર ઘણો જ આધાર રાખવામાં આવે તો આવા અનેક પ્રક્ષેપો મળી આવે એમ છે.

उभयलिङ्गाः—સ્ત્રીપુંલિંગા, અથવા મધ્યસ્થાનલિંગા દ્યુસ્થાનલિંગા ચ । (દુર્ગ.).

(૯) અય સ શિક્તે :—દુર્ગાચાર્યને મતે પ્રથમ પંક્તિમાં વાદળમાં પ્રવૃત્ત રહેલી માઘ્યમિકા વાક્ નું વર્ણન છે. વિદ્યુત્તત્ત્વ સ્વરૂપ લેતાં પહેલાં એ મેઘના રૂપમાં હોય છે એટલે એ પુલિંગમાં છે. બીજી પંક્તિમાં એ વિદ્યુત્તત્ત્વ સ્વરૂપમાં હોવાથી સ્ત્રીલિંગમાં છે. આમ ઉભયલિંગ દેવતા છે. જે અહીં સ્થાનની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો આ પ્રમાણે અર્થ થાય : વાદળમાં રહેલી માધ્યમિકા વાક્ રાજદ કરે છે, પ્રકાશે છે અને પૃથ્વીને પાણીથી આગ્રહાદી દે છે. પછી સૂર્યના સ્વરૂપે પૃથ્વી પરથી પાણી વરાળ રૂપમાં ખેંચી લે છે. આમ વિદ્યુત્તત્ત્વ સ્વરૂપે એ અધ્યસ્થાનની અને સૂર્યના સ્વરૂપે દ્યુસ્થાનની દેવતા છે. રાજવાડે કહે છે—The second interpretation of उभयलिङ्गा is very unnatural.

(૧૦) હિરણ્યનામાનિ :—પૃથ્વીનાં નામો પછી હિરણ્યનાં નામો આપવા પાછળની સંગતિ સમજાવનાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—पृथिव्यामेव हिरण्यमुत्पद्यते इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तर हिरण्यनामानि सामानास्तानि ।

ह्रियते आयम्यमानम् :—દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે—ह्रियते एव शिल्पिभिः, कटकचक्रस्वस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणम् । અહીં સુવર્ણના અધઃકારોની વાત છે તો હ્રિયતે જનાજ્જનમ્ માં સુવર્ણનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ નિર્દેશાયો છે. હિતરમણ ને દિનકારક તથા આનન્દદાયકના અર્થમાં સમજાવવાને દીકાર કહે છે—तेन गृहीतेन मूपिकोऽपि रमते, किमुत मनुष्यः ।

હયંતેર્વા સ્યાત્:—રાજવાડે જણાવે છે—સ્યાત્ shows that Yāskā does not favour this derivation.

અન્તરિક્ષં કસ્માત્...પાશ્વ અન્તરિક્ષનાં ત્રણ નિર્વચનો આપે છે. અન્તરા ક્ષાન્તમ્—ઘાવા પૃથિવીની વચ્ચે અને પૃથિવીને છેડે રહે છે ક્ષાન્તમ્ = ક્ષા + અન્તમ્. ખીજા નિર્વચનમાં દુર્ગાચાર્ય ક્ષિયતિ શબ્દ ઉમેરે છે. અન્તરા હમે ઘાવાપૃથિવ્યૌ ક્ષિયતિ નિવસતિ ઈતિ । સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે અન્તરિક્ષ રહે છે. ત્રીજા નિર્વચનમાં શરીરેપુ અન્તઃ—શરીરની અંદર વક્ષ્યમ્—વિનાશ ન પામે તે. શરીર પંચમહાભૂતનું બનેલું છે એમાંથી પૃથ્વી આદિ ચાર વિનાશ પામે છે તો આકાશ અક્ષય છે. ખરેખર તો પ્રથમ બે નિર્વચનોમાં બહુ ઓછા ફેર છે. અન્તરા બન્નેમાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ બન્નેમાં એને એક જ અર્થમાં સમજવાનું છે. ખીજા નિર્વચનમાં ક્ષિયતિ જેવો મદત્તવનો શબ્દ દૃષ્ટિ લેવો પડે છે કારણ કે તેને આધારે જ અન્તરિક્ષનો ક્ષ સમજી શકાય. પહેલામાં અન્તરા પછી કોઈ શબ્દ જ નથી ! રાજવાડેએ કરેલી અનેક ટીકાઓ ને નકામી ગણીએ તો પણ અહીં એનું કયન સાચું લાગે છે—What is the difference between the two derivations of અન્તરિક્ષ ? In the first હમે is not mentioned while in the second it is, the only difference is about the interpretation of ક્ષ...what prevented Yāskā in placing હમે after અન્તરા in the first derivation ? રાજવાડે માને છે કે અન્તરા ક્ષાન્તં must have a different sense, but I cannot guess that sense એમને મને અન્તરાનો અર્થ out side કે around થઈ શકે ? તો પછી ક્ષાન્તમન્તરા “it lies out side, that is beyond the end of the earth or it lies around the earth.” એમ લાગે છે કે ક્ષાન્તનો અર્થ ક્ષા + અન્ત લેવાને બદલે ક્ષમ્ ધાતુના ક. ભૂ. કૃ. તરીકે સમજવું જોઈએ. ક્ષમ્ ધાતુના ઘણા અર્થો થાય છે. આપ્ટેના કોશ મુજબ : (૧) To permit, allow, suffer, (૨) to pardon, forgive, (૩) to be patient or quiet, wait, (૪) to endure, put up with, suffer, (૫) to oppose, resist અને (૬) to be competent, able. આ બધા અર્થો પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના છે. આમ છતાં એમાંનો ત્રીજો અર્થ અહીં અતુકૂળ આવે એમ છે. અન્તરિક્ષ સ્વર્ગ અને પૃથિવી બેની વચ્ચે રહે છે. મને એમ પણ લાગે છે કે અન્તરા ક્ષાન્તમ્ અને અન્તરા હમે એ બે જુદાં નિર્વચનો નથી. અન્તરા હમે એ શબ્દો અન્તરા ક્ષાન્તમ્ના અન્તરાને જ સ્પષ્ટ કરવા વપરાયા હોય એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે.

આમ છતાં આવી બધી કષ્ટપતાઓ કરવી પડે છે એ જ બતાવે છે કે અન્યના મૂળ પાડમાં જ કાંઈક ત્રુટિ છે. ત્રીજા નિર્વચન અંગે પણ કાંઈક કહી શકાય એમ છે. શરીરમાં અક્ષય રહેનાર તે અન્તરિક્ષ એમ કહેવામાં મુશ્કેલી એ છે કે અન્ય અઢાભૂતો પણ ખરેખર તો નિત્ય જ છે અને મૃત્યુ પછી પોતપોતાનામાં અણી બાધ છે.

સમુદ્ગ્રવન્ત્યસ્માદ્વાપઃ—દુર્ભ કહે છે—વીચિતરંગશીકરાદિમાલેન ।

(૧૧) તયોર્વિભાગસ્તત્રેતિદ્વાસમ્.....યારકે આપેલી દેવાપિ અને અન્તગુની કથા બૃહદેવતા, મહાભારત તથા પુરાણોમાં જુદી જુદી મળે છે.

બૃહદેવતાની કથા નીચે મુજબ છે :

અપ્તિપેણસ્તુ દેવાપિઃ કૌરવ્યશ્રૈવ શન્તનુઃ ।

ભ્રાતરૌ કુરુપુ ત્વેતં રાજપુત્રૌ વભૂવનુઃ ॥

એષ્ઠસ્તયોસ્તુ દેવાપિઃ કનીયાશ્ચૈવ શન્તનુઃ ।

ત્વગ્દોષો રાજપુત્રસ્તુ અપ્તિપેણમુતોઽગ્રવૌત્ ॥

રાજ્યેન હન્દયામાસુઃ પ્રજાઃ સ્વર્ગં ગતે ગુરૌ ।

સ મુહૂર્તંમિવ ધ્યાત્વા પ્રજાસ્તાઃ પ્રત્યભાષત ॥

ન રાજ્યમહમર્હામિ નૃપતિર્વોઽસ્તુ શન્તનુઃ ।

તથેત્યુક્તવામ્પ્રસિઞ્ચસ્તાઃ પ્રજાઃ રાજ્યાય શન્તનુમ્ ॥

તતોઽભિપિત્તે કૌરવ્યે વનં દેવાપિરાવિશત્ ।

ન વવર્પાથ પર્જંથ્યો રાજ્યે દ્વાદશ વૈ સમાઃ ॥

તતોઽભ્યગચ્છદેવાપિ પ્રજાભિઃ સહ શન્તનુઃ ।

પ્રસાદયામાત્ત ચૈનં તસ્મિન્ધર્મવ્યતિક્રમે ॥

શિશિષા ચૈનં રાજ્યેન પ્રજાભિઃ સહિતસ્તદા ।

તમુવાચાય દેવાપિઃ પ્રહ્નં તુ પ્રાઞ્જલિસ્થિતમ્ ।

ન રાજ્યમહમર્હામિ ત્વગ્દોષોપહતેન્દ્રિયઃ ।

યાજયિષ્યામિ તે રાજન્ વૃષ્ટિકામેજ્યયા સ્વમમ્ ॥

તતસ્તં તુ પુરોષત્તે આત્વિજ્યાય સ શન્તનુઃ ।

સ વાસ્ય ચક્રે કર્માણિ વાર્ધિકાણિ યથાવિધિ ॥ (૭-૧૫૫-૮-૬)

ખૂદદેવતાની કથા અને ચારકની કથામાં મહત્વનો ભેદ એ છે કે ખૂદદેવતામાં દેવતા, દેવને લીધે દેવાપિ જાતે રાજ્ય સ્વીકારવાની ના કહે છે. મહાભારતમાં શાન્તનુ પ્રસિદ્ધ છે અને દેવાપિનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. આને ઇતિહાસ કહ્યો છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—નિદાનમૂત્ત ઇતિ હૈયમાસીત્ ઇતિ ય યચ્યતે સ ઇતિહાસઃ । નિરુક્ત ૭.૧૨માં નૈદાનાઃ નો ઉલ્લેખ આવે છે. ત્યાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—નિદાનમિતિ ગ્રન્થસ્તદ્વિદો નૈદાનાઃ । આ નિદાન ગ્રન્થને મહાભારતની મૂળ કથા સાથે સંબંધ દર્શો ?

। દેવાપિસ્તપઃ પ્રતિપેદેઃ સ કિલ તીવ્રેણ તપસા બ્રાહ્મણ્યમાપેદે-
વિશ્વામિત્રવત્ ।—દુર્ગા.

ઉત્તરસ્માદ્ધરં સમુદ્રમઃ ઉપરના સમુદ્રમાંથી નીચેના સમુદ્ર તરફ. અહીં ઉત્તરસમુદ્ર અન્તરિક્ષ અને નીચેનો તે પાર્થિવ. આ રીતે સમુદ્ર શબ્દનો વિભાગ સમજવાનો છે.

પુત્રસ્તત્ત : પુત્ર નામના નરકમાંથી તારનાર તે પુત્ર સરખાવો. પુત્રામ્નો નરકાલ્પસ્માત્વાયતે પિતરં સુતઃ । તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વય-
મ્મુવા ॥ મનુસ્મૃતિ ૯.૧૩૮ ચારકના લખાણમાં પુત્ર એ નરકનો પર્ચાય હોય-
હોય એમ લાગે છે, એક નરકનું નામ હોય એમ લાગતું નથી.

નિપરણદ્વા : નિપૂણાતિ દદાતિ હાસી વિષ્ણુઃ (દુર્ગા.) પિંડાનના અર્થમાં નિ + પૃ ધાતુપાઠમાં કે આપ્ટેના ક્રોશમાં નથી એમ રાજવાડે બતાવે છે. પૃ ધાતુ (પૂણાતિ) આપ્ટેના ક્રોશમાં 'to protect' ના અર્થમાં આવ્યો છે. તે નોંધવું જોઈએ.

ઋષિર્દર્શનાત્....—સરખાવો : સાક્ષાત્કૃતઘર્માણો ઋષયો વમ્ભૂવુઃ । એઓ મંત્રનું દર્શન કરે છે. દુર્ગાચાર્ય અહીં મન્ત્રદર્શનનો અર્થ ન લેતાં કહે છે—વશ્યતિ હાસી સૂક્ષ્માનગ્યર્થાન્ ।

સ્તોમાન્દર્શ....—મન્ત્રાઃ સ્તોમાઃ, જ્ઞાનસી તારકેણ જ્ઞાનેન વશ્યતિ ।
(દુર્ગા).

અધો ન ધાવતિ.. —અધઃ = અ + ધઃ, અહીં અ = ન, ધ = ધાવતિઃ ને ગતિ ન કરે તે.

(૧૨) શાન્તનુઃ શં તનો....—ચારક શાન્તનુનાં બે નિર્વચનો આપે છે—
(૧) સ હિ કશ્ચિદ્રોગાર્તે દૃષ્ટવા ગ્રવીતિ, હે તનો શં તવ અસ્તુ ઇતિ, તત્ત-
અસાધ્યમો ભવતિ ।—દુર્ગા. (૨) યમસ્મૈ તન્વા અસ્તિત્વતિ ઇયમસાવાશાસ્ત્રે ॥

શનુઃ શરીરં તદસૌ નિત્યં શરીરાય આશાસ્તે ।—દુર્ગ. આ એમાં મહત્વનો બેદ એ છે કે પ્રથમ અનુસાર રાજા બીજાના શરીરનું સુખ વાંછે છે તો બીજા અનુસાર પોતાના શરીરના સુખની જ ઈચ્છા કરે છે. અહીં તન્વા અસ્તુ ને દુર્ગ તન્વૈ અસ્તુ તરીકે સમજે છે કેટલાક વિદ્વાનો તન્વા ને ત્રીજી વિલકિત માને છે. સરખો અનુવાદ આમ છે—‘peace to him in his body.’ પણ અહીં અસ્મે અને તન્વૈ ને સામાનાધિકરણથી લેવું વધારે યોગ્ય છે. ઉપરાંત તન્વા ને તૃતીયા હોય તો તન્વાસ્તુ એવી સંધિ થવી જોઈએ, જે થતી નથી. તન્વૈ અસ્તુની સંધિ તન્વા અસ્તુ થાય. એમ પણ કહી શકાય કે દુર્ગાચાર્યનો અર્થ સ્વીકારતાં બંને નિર્વચનોનો અર્થભેદ થાય છે જ્યારે અન્યથા બંનેના અર્થમાં કોઈ મહત્વનો બેદ ન રહે.

પુરોહિતઃ—શાન્તિકપોષ્ટિકાભિચારિકેષુ કર્મસુ પુરઃ એનં દઘતિ રાજાનઃ પુરસ્કુર્વંતીત્યર્થઃ । (દુર્ગ). શાન્તિક—પાપશાન્તિ-દુઃખશાન્તિ માટેનું કર્મ. પોષ્ટિક-સમૃદ્ધિ મેળવવા માટેનું કર્મ. અભિચારિક-શત્રુઓની હિંસા કરવા માટેનું કર્મ.

આખી ઋચા સમજાવ્યા પછી દુર્ગાચાર્ય એમાંથી બોધ તારવે છે : મન્ત્રનિદાનદ્વારેણ ધર્મોઽયમત્ર દર્શિતઃ । જ્યેષ્ઠે તિષ્ઠતિ કનીયસો રાજ્ય-પ્રાપ્તિઃ ધર્માતિક્રમઃ । ધર્માતિક્રમે ચ દેવો ન વર્પતીતિ ।

આ અર્થઘટન ઐતિહાસિકોનું કે નૈદાનોનું છે. દુર્ગાચાર્ય પ્રમાણે નૈરુક્તોને મતે આનો અર્થ આમ થાય. નૈરુક્તપક્ષે-ઋષિપેણો મધ્યમઃ તદપસ્યમયમગ્નિઃ પાર્થિવ ઋષિપેણો દેવાપિ સ શન્તનવે સર્વસ્મે યજમાનાયેતિ યોગ્યમ્ । વૃહસ્પતિર્વાચસ્પતિરિતિ મધ્યમઃ । સ્તનયિત્નુલક્ષણાં વાચમિત્યર્થઃ । અહીં ટીકાકારે ધણું ઓછું લખ્યું હોવાથી જરૂરી સ્પષ્ટતા થતી નથી.

(૧૩) સાધારણાન્યુત્તરાણિ...—અહીં ચારકે કહે છે કે સ્વઃ, પૃથ્વીઃ, નાકઃ, ગૌઃ, વિષ્ટપ્ અને નભઃ એ ૬ શબ્દો ઘૌ અને સૂર્ય બંનેને માટે સમાન છે.

અલ્પપ્રયોગં ત્વસ્યૈતત્...આ વાક્ય સમજાવવામાં કેટલીક મુશ્કેલી છે. એતત્ શબ્દ ખરેખર કોને લાગૂ પડે છે એ બાબતમાં મતભેદ છે. દુર્ગાચાર્યને મતે અહીં આદિતેય એવા સૂર્યના અભિધાનની ચર્ચા છે—તસ્મિન્ અલ્પપ્રયોગવિપય-મેતદદિત્તેઃ પુત્રત્વાભિપ્રાયમભિધાનમાદિતેય ઇતિ । સૂક્તભાગેવ ચંતદભિધાનમ્ ।

ન હવિર્માક્ । ન હ્યાદિતેય इत्यनेन नाम्ना हविराध्वयंवे चोदितपूर्वमस्ति ।
 यथा चैतत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते तथेदमुदाहरणं सूर्यमादितेयमिति ।
 ऋग्वेद ૧૦. ૮૮. ૧૧. માં સૂર્ય આદિતેયની સ્તુતિ છે. એ માત્ર સૂક્તભાક્ છે,
 હવિ પ્રાપ્ત કરતો નથી આધ્વયંવે = યજુર્વેદમાં. દુર્ગાચાર્ય જાતે ખીજો મત ટાંકતાં
 કહે છે-અન્યે તુ મન્યન્તે-આદિત્ય इत्येतदेवात्मप्रयोगमिति । આ મતનું ખંડન
 કરતાં દીકાકાર કહે છે કે આદિત્ય એ અલિધાન માત્ર સૂક્તભાક્ નથી અને
 એને હવિ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આમ સૂક્તભાક્નો અર્થ ન હવિર્માક્
 એવો કરીએ તો અહીં આદિતેય ની જ વાત છે એમ દુર્ગાનો મત સ્વીકારી
 શકાય. રાજવાડે માને છે કે આ મત બરાબર નથી-Most probably दुर्ग
 had एव after सूक्तमाक् in his Nirukta text, for न हविर्माक्
 which he explains is a natural inference from सूक्तमाक् एव...
 Durga wanted to explain the relevance of सूक्तमाक्० सूर्यमादि-
 तेयम्; but these words are an interpolation as आदितेय is not
 the deity of X. 88; the deity of that sūkta is सूर्य वैश्वानर;
 besides there is no question here of offerings being made to
 the sun under one name or another. Yāska speaks of आदित्य
 as a name that occurs in a few Ṛks only; had he आदितेय
 in his mind he would not have used the expression अल्प-
 प्रयोगम् which suggests that the name is used in more than
 one Ṛk, though the number of such Ṛks is very small;
 he was aware that the name occurs in one Ṛk only.
 Moreover the expression आदित्यप्रवादाः.....clearly shows that
 Yāska was thinking of आदित्य only. Had सूक्तमाक्० सूर्यमादितेयम्
 been genuine, Yāska would have used the expression
 तदुपरिष्ठाद्वयाख्यास्यामः after these words, for he has explained
 the Ṛk in chap. VII sec. 29. અમુક શબ્દો પ્રક્ષિપ્ત છે એવી માન્યતા
 સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. ખાસ તો, જ્યારે એમ માનવાને માટે કોઈ પણ પાઠનો
 આધાર ન હોય ત્યારે. દુર્ગાચાર્યના પાઠમાં એવ શબ્દ હોવો જોઈએ એ માન્યતા
 પણ એટલી જ ખોટી છે. ઓદિત્ય માને છે કે સૂક્તમાક્ની પહેલાં અવગ્રહ
 સમજવો જોઈએ. આમ યતાં અસૂક્તમાક્નો અર્થ એ થાય કે આ અલિધાનને
 આપ્યું સૂક્ત નહિ પણ માત્ર એક ઋચા જ મળી છે. સમગ્ર રીતે જોતાં દુર્ગાચાર્યે
 આપેલો અર્થ, બહુ સંતોષકારક ન હોવા છતાં, ખીજા અર્થો કરતાં સારો છે.

આર્ચામ્યામ્નાય—શ્લઘ: યસ્મિન્નામ્નાયે અભિ ઉપર્યુપરિ આમ્નાતાઃ
સોઽયમાર્ચામ્યામ્નાયઃ દાશતયઃ । દુર્ગં.

વ્રતમિતિ કર્મનામ :—અહીં વ્રત શબ્દનું નિર્વચન વૃ ધાતુમાંથી આપેલું
છે. દુર્ગાચાર્ય પ્રમાણે—તદ્વિ કર્મ શુભમશુભં વા કૃતં સદાવૃણોતિ કર્તારમ્ ।
इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव निवृत्तिकर्म यमनियमाख्यं वहिर्वेदिकमान्तर्वेदिकं
चा यदग्निसंनिधावुपेयते । तत्पुनः वारयतीत्येवं सतः । तद्विषयेषु प्रवर्तमानं
‘पुरुषं’ સ્ત્ર્યાદિષુ વારયતિ । તદનુસ્મૃત્ય સ પુરુષો નિવર્તેતેઽવકોર્ણા
ભવિષ્યામીત્યેતસ્માદ્ ભષાત્ । આમ દીકાકારને ભતે વ્રતનો પ્રથમ અર્થ
શુભ-અશુભ કર્મ એવો થાય છે અને એ કર્તાને હમેશાં આવરે છે. વ્રત શબ્દનો
બીજો અર્થ નિષેધાત્મક છે. યજ્ઞના અગ્નિની સંનિધિમાં વેદિની બહાર કે અંદરના
અમનિયમ રૂપી વ્રત, જે પુરુષને સ્ત્રી બગેરે વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરે છે. આ
ઉપરાંત વ્રતનો અર્થ અન્ન પણ થાય છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—તદ્વિષ્યાવૃણોતિ
शरीरं रसशीणितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन । राजवाडे भाने છે કે બીજું
નિર્વચન આપતાં યારકે વા શબ્દ લખવો જોઈએ Yāska ought to have
made clear by using વા that વારયતિ is another derivation.
રાજવાડે રકન્દસ્વામીની દીકામાંથી પણ ઉતારે છે : વૃણોતિ = નિવઘ્નાતિ
કર્તારમ્ । इदमपीतरद् व्रतं गुडलवणस्त्यादिविषयनिवृत्तिरूपं कर्म
एतस्मादेव । આમ રકન્દસ્વામીને ભતે માણસ જાતે પોતાને માટે જે નિયમો
ખનાવે છે, અમુક વિષયોમાંથી દૂર રહેવાના, તે પણ વૃ માંથી જ સમજાવી શકાય,
કારણ કે એ પણ કર્તાને બાંધી લે છે. આ પછી રકન્દસ્વામી કહે છે—
रूपसामान्यात्प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते वारयतीति सतः । આમ અમુક યજ્ઞોમાં
જે વિષયનિવૃત્તિ કરવાની છે તેને વારય્ માંથી સમજાવી શકાય. રકન્દસ્વામી
વારયતીતિ સતઃ । ને इदमपि...एतस्मादेवथी જુદું પાડે છે. રાજવાડે કહે
છે—વ્રત has 4 senses viz. (1) a good or bad act, (2)
abstention from sensual pleasures, (3) abstention from sensual
pleasures as enjoined by sacrificial command and (4) good.

✓ (૧૪) स्वरादित्यो भवति :—દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે સુ ઇરણઃ તેજ સુ
ઈરણઃ છે—કિમુક્તં ભવતિ સુ ઇરણ ઇતિ ? સુ ઈરણ ઇત્યેવ ।

પ્રા’નુત પન્નં ઘર્ષ :—અહીં માત્ર નૈરુક્તોનો જ ઉલ્લેખ છે. બીજા ઠાઈ
અનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેા સંસ્પૃષ્ટા રસાન્ આદિ નિર્વચનો
નૈરુક્તોનાં નથી ?

(૧૫) રશ્મિર્યમનાત્ :—રશ્મિર્યમનાદુદકસ્ય અશ્વાનાં વા ।—દુર્ગ-
રશ્મિ શબ્દના બે અર્થો છે. કિરણો અને લગામ. પાણીને નિયમનમાં રાખે છે-
તેથી કિરણોને રશ્મિ કહેવાય છે. આ એટલું સ્પષ્ટ નથી. રાજવાડે કહે છે—
it restrains water, that is, prevents it from going elsewhere.
કદાચ સૂર્ય કિરણો પાણીને રોપી લે છે એથી એને નિયમનમાં રાખનાર કહી
શકાય ? લગામનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. સેદયાઃ, કિરણાઃ, ગાવાઃ, રશ્મયઃ અને
અમીશવઃ એટલા પાંચ નામો કિરણો અને લગામ એ બન્ને અર્થવાળાં છે.

તત્ર કાષ્ઠા इत्येतत्...કાષ્ઠા શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. દિશાએને
કાષ્ઠા કહેવાય છે—ક્રાન્ત્વા હોતા તં તમર્થં પ્રતિ ગત્વા સ્થિતા ભવતિ ।—
દુર્ગ. ઉપદિશાઓ પણ કાષ્ઠા કહેવાય છે—તા અપિ હતરેતરં ક્રાન્ત્વા દિગ્મિઃ
સાક સ્થિતા ભવન્તિ ।—દુર્ગ. સૂર્ય માટે પણ આ શબ્દ વપરાય છે કારણ કે
એ પણ આકાશને ઝોળાળીને સ્થિર થાય છે. કાષ્ઠા = આજ્યન્ત. દુર્ગાચાર્ય
કહે છે—આજ્યન્ત = શરવયાન્તઃ બાણ મારવા માટે, ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસ માટેનું
લક્ષ્યસ્થાન આજ્યન્ત કહેવાય. આજના Bull's eye સાથે સરખાવી શકાય.
રાજવાડે કહે છે—આજ્યન્ત is a narrow strip of ground used for
shooting arrows; this strip has a beginning and an end
so it seems to travel from one end to the other where it
halts. આપ્ટેના કોપમાં એનો અર્થ—the goal of a race-course એવો
આવ્યો છે. પાણીને પણ કાષ્ઠા કહેવાય છે યારકનું વાક્ય સમજાવતાં દીકાકાર
જણાવે છે—ક્રાન્ત્વા ગતા જલાદાયમેતા સ્થિતા ભવન્તિ इति स्यावराणां
કાષ્ઠાત્વમ્ । દુર્ગાચાર્યને મતે સ્થાવર અને અસ્થાવર બન્ને ને માટે કાષ્ઠા શબ્દ
વપરાય છે; પણ યારક અહીં માત્ર સ્થાવર જળ માટે જ કાષ્ઠા શબ્દ સમજાવે
છે તો પછીના ખંડમાં અત્તિષ્ઠન્તીનામ્ સમજાવતાં અસ્થાવરાણાં કાષ્ઠાનાં
એવા શબ્દો વાપરે છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે ક્યાં તો યારકની કોર્ષિક
મૂલ યર્ષ હશે અથવા મૂળ પાઠમાં અસ્થાવર જળને માટે કાષ્ઠા શબ્દનું નિર્વચન
આપતું વાક્ય હશે જે કાલાન્તરે લુપ્ત થયું હોય. દીકાકાર પછીના ખંડમાં
આવતાં અસ્થાવરાણાં શબ્દને સમજાવતા નથી એ પણ નોંધવું જોઈએ. રક્ત-
સ્વામી કાષ્ઠાના માત્ર બે જ અર્થો—દિશઃ અને ઉર્ણદિશઃ સમજાવે છે. અમરકોષ
પ્રમાણે કાષ્ઠાના ચાર અર્થો છે—(૧) દિશા; (૨) કાલગણનાતું એક માપ,
(૩) ઉત્કર્ષ અને (૪) દદરેખા. રાજવાડે માને છે કે ખેતરની આબુખાણુ જે
વાડ કરવામાં આવતી હતી તે કાષ્ઠાનો મૂળ અર્થ છે; અને ખીમ બધા અર્થો

એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાડ લાકડાનાં ખુટા મારીને કરવામાં આવતી હોય અને કાઠ = લાડુ એ પરથી પણ આ શબ્દ આવ્યો હોય એમ બને.

✓ (૧૬) **इन्द्रशत्रुर्विन्द्रोऽस्य...** इन्द्रशत्रુમાં જે હ ઉદાત્ત હોય તો બદુત્રીદિ સમાસ બને છે. એ માટે મૈત્રાયણી સંહિતા અને તૈત્તિરીય સંહિતામાં આ પ્રમાણે કથા આપેલી છે. ઈન્દ્રે કાંઈક કારણસર ત્વષ્ટાના પુત્રને હણેલો એટલે તેનું વેર લેવા માટે ત્વષ્ટાએ યજ્ઞ આરંભ્યો અને તેમાં ઈન્દ્રને આમન્ત્રણ ન આપ્યું. આમન્ત્રણ ન મળ્યા છતાં ઈન્દ્ર ત્યાં પહોંચી ગયો અને ત્વષ્ટાએ રાખેલો સોમરસ પી ગયો. આની ક્રોધે ભરાએલા ત્વષ્ટાએ બયેલા સોમરસની અગ્નિમાં આહુતિ આપી અને કહ્યું **इन्द्रशत्रुर्वधस्व** । પણ ક્રોધ અને ઉનાયળને લીધે એણે **इन्द्रशत्रु** શબ્દના ઉચ્ચારણમાં ભૂલ કરી તથા હ ને ઉદાત્ત ઉચ્ચાર્યો. પરિણામે **इन्द्रशत्रु** બદુત્રીદિ સમાસ બની ગયો અને સોમની આહુતિ પછી યજ્ઞના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃત્રને ઈન્દ્રે હણ્યો.

✓ **तत्को वृत्रः**—અહીં યારક વૃત્ર અંગે એ અભિપ્રાયો ટાંકે છે. ઐતિહાસિકોને મતે વૃત્ર ત્વષ્ટાએ ઉત્પન્ન કરેલો રાક્ષસ હતો, તો નૈરુકોને મતે વૃત્ર શબ્દનો અર્થ મેઘ છે. વેદમાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો છે તે ૩૫૬ તરીકે સમજવાનાં છે. અપાં ચ મેઘોદરાન્તર્ગતાના જ્યોતિષશ્ચ વૈદ્યુતસ્ય ઉદ્ભૂતવૃત્તે. મિત્રીભાવકર્મણો વર્ષકર્મ જાયતે તેન હિ વૈદ્યુતેન જ્યોતિષા વાય્વાવોષ્ટતેન **इन्द्रास्येनोपताडय-माना आपः प्रस्यन्दन्ते**—વર્ષાભાવાય વલ્પ્યન્તે । તથાં સત્યુદકતેજસોરિતરે-તરપ્રતિદ્વન્દ્વીભૂતયોરુપમાયેન રૂપકકલ્પનયા યુદ્ધવર્ણા ભવન્તીતિ યુદ્ધે રૂપકાણીર્યયઃ । ન હ્યત્ર યથાભૂતં યુદ્ધમસ્તિ, ન હીન્દ્રસ્ય શત્રવઃ. કેચન સન્તિ । દુર્ગ. અહીં યારક નૈરુકોનો મત આપીને પછી અનિહાસિકોનો મત જણાવે છે અને પછી તરત નૈરુકોનો મત સમજાવે છે. આમ અનિહાસિકોનો મત જે રીતે વચ્ચે આવી બંધ છે તે વિચિત્ર લાગે છે.

✓ **अद्विचक्षु**—આહ-કિ વૃત્રવદેવ યુદ્ધરૂપાણિ ભવન્તિ? નેત્યુચ્યતે.... વૃત્રવેદ્વાહિવચ્ચેતિ મન્ત્રવર્ણા મન્ત્રલિંગાનિ ભવન્તિ । દુર્ગ. રીકાકારને મતે તુ શબ્દ સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. રાજવાડે માને છે કે તુ નો ખરો અર્થ ‘પણ’ થવો જોઈએ. રાજવાડેનો મત અહીં નોંધવા યોગ્ય છે—“The Nairukts say that Vṛtra is nothing but a cloud i. e. a mixture of water and lightening; but there is nothing in RṚV that can demonstrate the truth of their view; on the contrary (તુ),

where are descriptions in Mantras (મન્ત્રવર્ણાઃ) in which Vjra is spoken of as અહિ (અહિવત્); there are stories in (અર્થવાદાઃ) in the Brāhmaṇas too (ચ) in which Vjra is mentioned as an અસુર. Even if Vjra meant a cloud as the Nairuktas say, અહિ can not have that meaning... There are numbers of Rcs in which Vjra is spoken of as ahi; but this can not be said about the Brāhmaṇas; if is doubtful if the name shi meaning Vjra occurs in the latter... વૃત્તઃ મેઘ इति नेहक्ताः । तु किन्तु वृत्रस्य अहिवत् अहिः इति कृत्वा मन्त्रेषु वर्णाः वर्णनानि खनु भवन्ति । ब्राह्मणेषु च वृत्रः असुरः इति अर्थवादाः भवन्ति; this seems to be the real sense of the words. Neither the Mantras nor the Brāhmaṇas support the naturalistic explanation of Vjra given by the Nairuktas.”

સરૂપનો મત દુર્ગાચાર્યને મળતો આવે છે. એનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—

“Indeed, the descriptions of vedic stanzas and the narratives of the Brāhmaṇas (depict him) no doubt as a serpent.”

(૧૭) દાસવત્નીર્દાસાધિવત્નયઃ...—દુર્ગાચાર્યને મતે આ તત્પુરુષ સમાસ છે. દાસઃ કર્મકરઃ, તં હિ તા અશ્વિષ્ઠાય પાન્તિ રક્ષન્તિ । સ હિ કર્મણા થાન્તઃ તાસુ પોતાસુ વિશ્રાન્ત આપ્યાયિતો ભવતિ । સરૂપ જણાવે છે : Durga explains the compound as a tatpuruṣa, but the accent show that it is a possessive compound. આ ખરેખર બદુત્તરીદિ છે-દાસઃ પતિઃ યાસામ્ તાઃ ।

વૃત્તો વૃણોતેર્વા, વર્તેતેર્વા...—રાજવાડે દુર્ગાચાર્યની દીકામાંથી વર્તેતેર્વા ને સમજાવતાં એ ઉતારાઓ આપે છે—ત્વષ્ટા ઇન્દ્રશત્રુર્વર્ષસ્વ ઇત્યનેન આલમ્બમાનઃ સોમો યદમુરરૂપેનાવર્તંત । અને યદિન્દ્રેણ હતો વૃત્તો મેઘોઽર્ષાં વિલે અપાવૃતો અપો વૃષ્ટિભાવેનાવર્તંત્યત્ પ્રાવર્તંત્યત્ । આને આધારે રાજવાડે દહે છે—Thus Durga had in his text four derivations of Vjra instead of three; યદવર્તંત્યત્ તદ્ વૃત્તસ્ય વૃત્તત્વમિતિ વિજ્ઞાયતે was between the second and the third derivation. મારી પાસે દુર્ગાચાર્યની દીકાવાળું જે પુસ્તક છે (વેંદ્યેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈ) તેમાં ઉપજ્ઞા એ પાંચોમાંથી પહેલું નથી અને વર્તેતેર્વા સમજાવતાં માત્ર પીલું પાંચ જ આપેલું છે.

(૧૯) इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां...—आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः, चन्द्रमा अप्यतिशीतः प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकं च । इत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् ।—दुर्गा.

यथा प्रसूता सञ्चितुः प्रसूयाय—અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઊપા એ રાત્રી પછીનો અને સૂર્યોદયની પહેલાંનો કાળ છે, આથી કલ્પના કરી છે કે રાત્રી ઊપાને અને ઊપા સૂર્યને જન્મ આપે છે. સરખ કહે છે : The passage यथा प्रसूता...योनिमरिचत् is not clear. The sequence of the genesis of the dawn and the sun does not proceed in any order. The words.. disturb the regular succession of the birth of the dawn and the Sun. The text in this particular place seems to be corrupted. The meaning will be relevant if the word उपा...be substituted for रात्रिः । The translation in that case would be : “Just as being born she gives birth to the sun i. e. the dawn to the sun, so the night has left place for dawn.” દીકાકાર જણાવે છે—यथोपा आदित्यस्य जन्मनो हेतुरित्यस्यामृचि रात्रेरेवापरः काल उपा. संज्ञित इति गम्यते ।

स्त्रीयोનिरभियुत.. ...—આ જ અધ્યાયમાં ઉપર યોનિ શબ્દનું નિર્વચન આપેલું છે. દીકાકાર આ યેનો બેદ અતાવતાં જણાવે છે : पूर्वत्र... परिचवर्नाक्रयासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः । इह पुनः मिश्रीभावसामान्येन । उभयलिङ्गत्वं चास्योपदर्शितम् । इह स्त्रीलिङ्गं तत्र पुंलिङ्गम् । राज्याडे કહે છે : But there is not the least reason why योनि being a woman's womb should be derived here; there is no difference whatever between परियुतः and अभियुतः ।

(૨૦) सूर्यमस्या घत्समाह :—સૂર્યને ઊપાનો વત્સ કહ્યો છે. એનાં બે કારણો પાસે જણાવેલાં છે. દીકાકારને મતે—साहचर्यात् । मातृसहचरो हि वत्सो भवति, अयमपि चानयोपसा चरतीत्येतस्मात् सामान्याद्वत्स उच्यते । रसहरणाद्वा । यथा हि मातृसहसः क्षीराख्यस्य रसस्याहर्ता भवति वत्सः, एवमेपोऽप्योपसिकानामवक्ष्यायाख्यानां रसानामाहर्ता भवति रश्मिभिः—
इत्ये... सामान्याद... म ।

સમાનવન્ધૂ સમાનવન્ધને :—એતે રાત્ર્યુપસી સર્માનવન્ધને સમાનમન-
યોર્વન્ધનમ્ । આદિત્યસ્યેયં હ્યસ્તમયં પ્રતિ રાત્રિવંદ્યા સંમિલ્લતા । ઉદયં
પ્રત્યુપાઃ । એવં સમાનવન્ધૂ ।—દુર્ગ.

દ્યાવા ચર્ણં ચરતઃ તે યઃ :—અહીં યાસ્ક દ્યાવા એ રીતે બોલે છે.
દ્યાવાને પ્રથમા દિવસ તરીકે લેતાં એ રાત્રિ અને ઉપસૂ બેનું વિશેષણ બને છે.
દ્યાવો દ્યોતનાત્, યયા હિ સ્યેન પ્રકાશેન દ્યોતતે, રાત્રિરપિ સ્યેનં તમોઘીર્ણં
નક્ષત્રગણેન વા સ્વમધિકારં પ્રતિ દ્યોતતે । એવં હિ દ્યાવેતિ દિવચંનમ્ ।—
દુર્ગ. આના વિદ્યમાન દ્યાવા ને તૃતીયા એકવચન સહના અર્થમાં લઈ શકાય.
અપિ વા તૃતીયાન્તમેકવચનમેતત્સ્યાત્-દ્યોઃ, તયા દ્યાવા સહયુક્તે (પા. ૨.
૩. ૧૬) । તયા સહ સ્પર્દમાને ચરતઃ ગચ્છતઃ । રાત્રિવાડે કહે છે—Yāska
prefers the first explanation of દ્યાવા. એમ માનવા માટેનું કારણ
કાશ્યુ બને જણાવું નથી.

(૨૧) અહઃ કુર્ણં :—રાત્રી સાધારણ રીતે બોલે 'દિવસ' શબ્દ રાત્રિ
અને દિવસ બંને માટે વાપરે છે.

વેદ્યાભિઃ વેદિતવ્યાભિઃ પ્રવૃત્તિભિઃ :—ન હિ તાસાં પ્રવૃત્તીનામન્તોઽસ્તિ,
અહનિ ચ રાત્રી ચ પ્રાણીનામ્ । અતો વેદિતવ્યા એવં ભવન્તિ બહુત્વાત્ ।
ન હિ વિદિતા નામ તાઃ કદાચિત્ ।—દુર્ગ.

ઉદયસાદિત્ય :—Roth thinks that Yāska has wrongly
introduced the sun in his explanation of the second
hemistich of the stanza RV VI. 9. 1. At first sight it may
appear farfetched, but the simile is apt and justifiable. The
text of the veda is the following. 'Being born the
Vaiśvānara fire has overcome darkness with its light like
the king.' Yāska's explanation of the same is the following.
'Being born, i. e. being kindled, the Vaiśvānara fire has
dispelled darkness with its light like the sun who is the
king of all luminaries. 'The dispelling of darkness by
Agni could aptly be compared with that of the sun alone;
hence Yāska's explanation is far from being unduly
farfetched.'—સરપ.

સર્વેષાં જ્યોતિર્ણા રાજા—અહીં દુર્ગાચાર્ય સર્વેષાં સર્વભૂતાનાં રાજાં
આદિત્યઃ । એમ સમજાવે છે. કદાચ દુર્ગાચાર્યના પાઠમાં જ્યોતિર્ણા શબ્દ ન
હોય એમ બને.

✓ આ ઉપર ઉપલ इत्येताभ्यां....—મેધનાં નામોમાંથી ઉપર, ઉપલ સુધીનાં
પવતનાં પણ વાચક છે એમ ચારક જણાવે છે. અહીં દીકાર કહે છે—
તેષાં મેઘનામ્નામ્—‘આ ઉપર ઉપલ इत्येताभ्याં’—પ્રાક્ ઉપર ઉપલ
इत्येताभ्याં યાનિ નામાનિ તાનિ સાધારણાનિ પવંતનામભિઃ તદેતેષાં
પ્રકરણોપપદામ્યાં વિશેષોઽવધાર્યઃ । આ ઉપર इत्येतस्માદિતિ
વક્તવ્યે આ ઉપર ઉપલ इत्येताभ्याમિત્યુક્તમ્ ઉભાયપિ હ્યંતો સમાનનિર્વચનો
શબ્દો એકસ્મિન્નિરુક્તે નિરુક્તો ભવિષ્યતઃ इति રલયોશ્ચાવિશેષરૂપાપનાયંમ્ ।
આહ ઉપરઃ કસ્માદ્ । ઉચ્યતે ઉપગમ્ય રમન્તેઽસ્મિન્નભ્રાણિ । અથ વા
ઉપગમ્ય રતાઃ આપઃ ભવન્તીતિ ઉપરઃ । ઉપલોઽપ્યેતસ્માદેવ રલયોરવિશેષેણ ।
અહીં પ્રશ્ન એ છે કે આ નો અર્થ મર્યાદાનો કરવો કે અભિવિધિનો. આહ બંને
અર્થોમાં વપરાય છે. જો મર્યાદા (exclusion) નો અર્થ કરીએ તો ઉપર,
ઉપલ પહેલાંના શબ્દો મેધ-પર્વત બંનેના વાચક બને તથા ઉપર, ઉપલ માત્ર
મેધના વાચક બને. જો અભિવિધિ (inclusion) નો અર્થ કરીએ તો ઉપર,
ઉપલ સહિતના આગલા શબ્દો મેધ-પર્વતના વાચક બને અને પછીના માત્ર
મેધના વાચક બને. ઉપરમન્તેઽસ્મિન્ અભ્રામ્ણિ એ નિર્વચન સ્પષ્ટ રીતે પર્વતના
અર્થને અનુકૂળ છે. ૨૩-૬ સ્વામી આ મુદ્દાની ચર્ચા કરતાં કહે છે—આ ઉપરઃ
ઉપલઃ इति । આહ અભિવિધો । મર્યાદાયામિત્યન્યે । વિના ઉપર ઉપલ
इत्यેતાભ્યાં સાધારણાનોત્પર્યઃ । આ ઉપરાદિતિ વક્તવ્યે ઉભયોરુપાદાનં
રલયોરવિશેષત્વપ્રદર્શનાયંમ્ । તયો શ્રૈકનિર્વચનત્વપ્રદર્શનાયંમ્ । એકયોગ-
પક્ષં ચાંગીકૃત્યાહ । ઉપર ઉપલો મેઘો ભવતીતિ વક્ષ્યમાણનિગમાપેક્ષયા ।
ઉપલશબ્દસ્ય ચ પાપાણે પ્રસિદ્ધત્વાદ્ (તેપામુપરઃ સ્થવિષ્ઠો મધ્યમઃ) इति
સરસંઘાતશબ્દે પર્વતે ઉપલશબ્દવાચ્યત્વેન પ્રસિદ્ધ એવેતિ મેઘગ્રહણં કૃતં
મર્યાદાપક્ષસ્ય ચ મેઘગ્રહણમેવ લિગનિતિ । ઉત્તરાણિ મેઘસ્યેવેતિ । યદા
પર્વતસ્તદા ઉપેત્ય રમન્તે હ્યસ્મિન્નભ્રાણીતિ । [મેઘપક્ષે આપઃ इति । આમ
૨૩-૬સ્વામીને મતે ઉપર, ઉપલ શબ્દો પર્વતના અર્થમાં અતિપ્રસિદ્ધ હોવાથી
મેધના અર્થ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જો પર્વતનો અર્થ લેવો હોય તો
ઉપરમન્તેઽસ્મિન્નભ્રાણિ એ નિર્વચન, તથા અને મેધના અર્થમાં ઉપર-
મન્તેઽસ્મિન્નાપઃ એ નિર્વચન સમજવાનાં છે. અમને લાગે છે કે આહ

અલિવિધિના અર્થમાં જ લેવાનો છે અને એ રીતે બન્ને નિર્વચનો સમજવાનું છે. અહીં ખરી મુશ્કેલી પાડતી છે. શબ્દાડેને મતે સાચો પાઠ આમ હોવો જોઈએ : તેષામ્ વા ઉપર....પર્વતનામભિઃ । ઉપર ઉપલઃ પર્વતો ભવતિ । ઉપરમન્તેઽસ્મિન્નપ્રાણિ । ઉપર ઉપલઃ મેઘો ભવતિ । ઉપરતા અસ્મિન્નાપ્ત ઇતિ । એક બીજો નોંધવા યોગ્ય મુદ્દો એ છે કે નિરુક્ત ૬.૫. માં ઉપલપ્રક્ષિણી-શબ્દ આવે છે અને તેને માટે ઋચા ૯.૧૧૨.૩ નો ઉત્તારો કરેલો છે. ત્યાં ઉપલ-શબ્દનો અર્થ મેઘ નહિ પણ પથ્થર થાય છે.

(૨૨) દેવાનાં નિર્માણે....યદા દેવાઃ સૃષ્ટાઃ પ્રજાપતિના તદા તે એવા માધ્યમિકા દેવગણાઃ પ્રથમા અતિષ્ઠન્ । એતેઽપિ હિ દાનાદિયોગાત્ દેવાઃ ઉચ્યન્તે ।-દુર્ગ.

કૃન્ત્રાત્—ઉત્કૃન્ત્રાત્ પ્રદેશાત્ ।-દુર્ગ. ચોથ એનો અનુવાદ? 'seed' અથવા 'seedland' એવો કરે છે.

વિકર્તનેન મેઘાનામુદકં પ્રાયતે—પાસે ઉપરનો અર્થ ઉદકમ્ કરે છે એમ દીકાકાર કહે છે. એને મતે અહીં લક્ષણ છે—ઉપરશબ્દેનાત્રોદકમુક્તમ્ તાત્પર્યસ્તચ્છદ્વો મજ્ઞાઃ ક્રોશન્તીતિવત્, ઉપરેષુ મેઘેષુ વા વાપઃ તા ઉપચારાદુપરા ઉચ્યન્તે । ઉપરનો 'મેઘ' અર્થ દર્શાવવા માટે અપાએલી ઋચાઓમાં એનો અર્થ 'પાણી' કરવામાં આવે એ વિચિત્ર લાગે છે.

પુરીયં પૃણતે...પુરીયમ્ પ્રીણયિતૃ પૂરવિતૃ વા સતઃ ।-દુર્ગ. આ ૫૨થી લાગે છે કે દીકાકાર પૃ નહિ પણ પ્રી (તર્પ ને) ધાતુમાંથી નિર્વચન કરે છે. દેવરાજ બધા જ અર્થો આવે છે—પૃ પાલનપૂરણયોઃ । પૂરયતિ જગત્ પ્રલયકાલે । પૂર્ણંતે અનેન તદાગાદિ । પાલકં વા જગતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતુત્વાત્ । પ્રીણતિ જગત્પુરીયમ્ ।

(૨૪) ઘીસલા રૂઝ—It may be pointed out that the meaning 'digger of lotus stalk' is more appropriate for the force of comparison—સરપ.

દીકાકાર આ મંત્રેનો દેવતાવત્ અર્થ પણ આપે છે—દેવતાપક્ષે વિધિ-યોગાનુવિધાનામિપ્રાચેણ સરસ્વતી માધ્યમિકા વાક્, સા ગિરીણાં મેઘાનાં સાનૂર્નિ ભઙ્ગયસ્યૂર્નિભિઃ સ્તનયિત્વિનુભિઃ પારાવારે દ્યાવાપૃથિવ્યો હન્તીતિ યોજ્યમ્ । તાવિપેર્નિભિઃ મહદ્ભિરિત્યેવમાદિ યોજ્યમ્ ।

અમિશ્રીભાષ્યગતિર્વા—ન તસ્ય મિશ્રીભૂતપૂર્વા ગતિરન્યેવૈવગવદ્મિઃ,
અતિશૈષ્ટ્યાત્ ।—દુર્ગા. એમાં અને સ્પર્ધનોયજવમાં અર્થનો કોઈ ફેર નથી એટલે
આપ વૈકલ્પિક નિર્વચન માનવું યોગ્ય નથી.

ક્રોશતેઃ શબ્દકર્મણઃ—સ હિ સાધ્યેવ ક્રિયતામિતિ નિત્યકાલમેવ
ક્રોશતિ—દુર્ગા.

(૨૭) મયયિષ કન્યા...—ટીકાકારતું વાક્ય નોંધવા યોગ્ય છે—પુત્રોપમયા
કદાચ્ચિદયં ક્રોધમિયાદિતિ મન્દાનાઃ સત્યઃ પતિકન્યાસંવદ્ધામન્યાનુપમાનુ-
પપાદિરે ।

તેષામપ્રા ઉત્તરાણિ...—એનાં હેતુનાં / નાભો હંમેશાં બહુવચનમાં
વપરાય છે.

• દધદાકારી ભવતીતિ ઘા—‘He seems to have an agreeable
shape (આકારી) on account of his having a rider on his
back.’—રાજવાડે.

(૨૮) અનુસન્તવીત્વત્ । તનોતેઃ પૂર્વયા પ્રકૃત્યા નિગમઃ ।—આ
વાક્ય અંગે વિદ્વાનોમાં ભતભેદ છે. દુર્ગાચાર્ય આ પ્રમાણે સમજાવે છે :
અનુસન્તવીત્વત્ इति । તનોતેઃ ઘાતોઃ પૂર્વયા પ્રકૃત્યા નિગમઃ । પઢ્વિઘો
હિ ઘાતુઃ । પ્રકૃત્યન્તઃ સનન્તશ્ચ યદ્વન્તો યદ્વલુગેવ ચ । ણ્યન્તો ણ્યન્તસનન્તશ્ચ
પઢ્વિઘો ઘાતુરુચ્યતે । આસાં વળ્લાં ઘાતુપ્રકૃતીનાં યા પૂર્વા પ્રકૃતિસ્તયંપ
નિગમઃ, ન સમ્પ્રકૃતીત્યાદીનામન્યતમયા । સરપતેઃ અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—
Anusamtavitvar is a word (derived) form the simple
original form of (the root) tan (to spread). અહીં પ્રશ્નો એ
છે—એક તો તન્ ધાતુમાંથી તવીત્વત્ કઈ રીતે આવે? બીજું પૂર્વયા પ્રકૃત્યાનો
એકસ અર્થ શો થાય? દુર્ગાચાર્ય પહેલા પ્રશ્નો કોઈ હિસેબ કરતા નથી અને
પૂર્વયા પ્રકૃત્યાનો અર્થ સાદું ધાતુરૂપ—સનન્ત, યનન્ત આદિ નહિ તે—એવો
કરે છે. સાયણાચાર્ય આ ઋચા (૪, ૪૦, ૪) ના ભાષ્યમાં એ શબ્દનો અર્થ
પ્રવૃદ્ધવલવાન્ સન્ એવો કરે છે, તૈત્તિરીય સંહિતા ૧, ૭, ૮, ૩ માં એનો
અર્થ અનુસન્દધાનઃ આપે છે. બીજા વિદ્વાનો પણ આ શબ્દ તુ ધાતુ
(= બળવાન થવું) માંથી સમજાવે છે. આપણી પરંપરા અનુસાર તુ ગતિ,
વૃદ્ધિ અને હિંસાના અર્થમાં સૌન્દર ધાતુ છે—તુ इति સૌત્રો ધાતુઃ ગતિ-વૃદ્ધિ-
હિંસામુ । (પા. ૭. ૩. ૬૫.) વેંકટમાધવ ઋગ્વેદ પરની ટીકામાં યાચ્છને

અનુસરીને સન્તન્વન્ એવો અર્થ આપે છે અને તન્ ધાતુમાંથી આ શબ્દ સમજે છે. રાજવાડે કહે છે—“I do not understand what Yāska and Durga mean by તનોતે:...નિગમ:; I do not see any trace of તન્ in તવોત્વત્. તવોત્વત્ is a Vedic form of તન્ from the first base; this is the literal translation. Does Yāska mean that તવોત્વત્ is formed from the first letter of તન્ viz ત? Is ત the પૂર્વા પ્રકૃતિ and ન્ the ઉત્તરા પ્રકૃતિ of તન્? If so, વોત્વત્ would be a termination affixed to ત વોત્વત્ is made up of વોત્, ડ, ળ and ત્ ડ is the sign of 8th con; ત્ stands for તિ; વોત્ and ળ are meaningless angments.”

રકન્દ્રસ્વામી દુર્ગાચાર્યથી જુદો મત આપે છે. પાણિનિ સૂત્ર ૬. ૧. ૪. માં પૂર્વોઽમ્યાસઃ માં અમ્યાસનું લક્ષણ આપેલું છે. તે મુજબ અહીં પૂર્વ શબ્દનો અર્થ અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃ = અમ્યાસ લક્ષણયા, અર્થ અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃ = અમ્યાસ લક્ષણયા, પ્રકૃતયા સહ સામ્યાસસ્ય નિગમ ઇત્યર્થઃ । શ્રી મહેન્દ્રે કહે છે—“This is no doubt an intelligent explanation, but rather far-fetched.”

ઉપરાંત શ્રી મહેન્દ્રે કહે છે તેમ આ દીકાકાર મૂળ ધાતુ વિશેનો એનો મત તથા તબ્બકામાં બદલે છે. આરંભમાં એ જણાવે છે કે તવોત્વત્નું નિર્વચન તન્ અથવા તુ (= વૃદ્ધો)માંથી કરવું જોઈએ. આમ એનો અર્થ અનુસન્તનોતિ અથવા અનુસંવધંયતિ એવો થાય. આ પછી એ જણાવે છે કે નિર્વચન તુ ધાતુમાંથી સમજવું જોઈએ અને યારકે આપેલું તનોતેઃ એ તો તુનો અર્થ સમજાવવા માટે છે—તનોતિનાર્થપ્રદર્શનમ્ । અનુસન્તનોતિ વેગમવિચ્છિન્નં સંપાદયતિ । અન્તે એ કહે છે કે તનોતેઃ એ સાચો પાઠ નથી—તનોતેરિતિ તુ પાઠે બહુપ્રેક્ષ્યમ્ । શ્રી મહેન્દ્રે પોતે આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં બે સૂચનો કરે છે. પ્રથમ તો એઓ જણાવે છે કે તન્ની બે પ્રકૃતિ હોઈ શકે. ત + ડ એ પૂર્વા પ્રકૃતિ અને તન્ + ડને અપરા પ્રકૃતિ ગણી શકાય. અને તવોત્વત્નું નિર્વચન તન્ની પૂર્વ પ્રકૃતિ તુ (= બેચુ)માંથી આપવું જોઈએ. નવમા અધ્યાયમાં તવિષીનું નિર્વચન તુ ધાતુમાંથી યારકે જ આપ્યું છે, પણ અહીં તન્નો અર્થ એને વધારે યોગ્ય લાગ્યો હોય એમ બને. ૧૦ મા અધ્યાયમાં દધિકાનો દેવતાવત્ નિગમ આપતાં યારકે ઋગ્વેદ ૪. ૩૮. ૧૦ ટાંક્યો છે. તેમાં આવતા તતાન શબ્દની અસરથી પણ અહીં તન્ ધાતુનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ બને. મહેન્દ્રેનું બીજું સૂચન એવું છે કે તનોતેઃ પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવો અને પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃને સ્વતંત્ર વાક્ય માનવું. અહીં એનો અર્થ આમ સમજવો—

(૧) પકાર્થમનેકશબ્દમ્...—ટીકાકાર દુર્ગ આ અધ્યાયના આરંભમાં ચારકની વ્યાખ્યાપદ્ધતિ વિષયક થોડી વાત કરે છે. એ કહે છે કે મહાન વિકાસો આવર્યકતા અનુસાર સંક્ષેપમાં તથા વિસ્તારથી સમગ્રૂતિ આપે છે. ખીજા અને ત્રીજા અધ્યાયોમાં નૈધંદુકકાંડની વ્યાખ્યા છે. એમાં એક અર્થવાળા અનેક શબ્દો આપેલા છે અને તેમાં તત્ત્વભૂત અર્થ આપીને જરૂર હોય ત્યાં સંદેહનું નિવારણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમ છતાં દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે એમાં માત્ર સામાન્ય અર્થો જ આપ્યા છે, અર્થવિશેષનો ભેદ દર્શાવ્યો નથી. ટીકાકાર એનો દાખલો પણ આપે છે. મત્સ્ય ૧૨૨ ક્રિયાપદો (વર્તતે થી અમુચુઃ સુધીનાં) માં કર્મતિ, લોઠતે અને શ્રોતતે આવે છે. જે દેહકાની માફક કૂદે તે કર્મતિ, આગોટે તે લોઠતે અને જે પ્રવાહી પદાર્થ ઝરે તે શ્રોતતે કહેવાય આ બધામાં મતિનો અર્થ હોવા છતાં તે તે શબ્દોના અર્થમાં વિશેષતા પણ છે, જે ભાષ્યકારે બતાવી નથી. તે જ રીતે સામાન્ય શબ્દો ચોક્કસ અર્થમાં વપરાય છે, તો ચોક્કસ શબ્દો સામાન્ય અર્થોમાં વપરાય છે; એ પણ નોંધવું જોઈએ. સરખ એક વાત ઉમેરે પણ છે કે ચારક બધા શબ્દોને બદલે માત્ર એક જ શબ્દ સમજાવીને બાકીનાને ગણકાવી બળ્ય છે. ખરેખર આ ઉમેરવાની જરૂર પણ નથી કારણ કે અર્થ નિર્યા પરીક્ષતે નો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા પછી અર્થ જ આપવાનું મહત્ત્વ ચારકે સ્વીકાર્યું છે એ બૂલવું ન જોઈએ.

અથ ચાન્યનેકાર્થાનિ.. —ચોથા અધ્યાયથી નૈગમકાંડની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે નૈધંદુકકાંડની વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ અહીં આચાર્યે વિસ્તાર કર્યો છે. એની પદ્ધતિ દર્શાવતાં દુર્ગ કહે છે—

તત્ત્વં પર્યાયશબ્દેન વ્યુત્પત્તિશ્ચ દ્વયોરપિ ।
નિગમો નિર્ણયશ્ચેતિ વ્યાસ્યૈવં નૈગમે પદે ॥

અહીં પ્રત્યેક શબ્દના જુદા જુદા અર્થો તે તે પર્યાયો આપીને સમજાવ્યા છે. ઉપરાંત તે શબ્દ અને પર્યાય બન્નેની વ્યુત્પત્તિ આપીને વેદની ઋચા ટાંકીને નિર્ણય કર્યો છે.

અનવગતસંસ્કારાંશ્ચ નિગમાન્—અવિજ્ઞાતસંસ્કારાનિરયથઃ । યેષાં પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિસંસ્કારો ન સાકલ્યેન જ્ઞાયતે...। દુર્ગ. આ કણ્ડમાં માત્ર અનેકાર્થક શબ્દો છે એવું નથી, એમાં એવા પણ શબ્દો છે જે વિષે વ્યાકરણ વિષયક શબ્દસિદ્ધિ યોગ્ય રીતે જાણી શકાતી નથી.

તેદેકવીદિકમિત્યાચક્ષેતે—આ કાણંને એકપદિક કહે છે. દીકાકાર કહે છે કે આ પ્રકરણની આ રૂઢ સંજ્ઞા છે. આગલા પ્રકરણમાં શબ્દોના સમૂહો આપેલા છે, તે અહીં પ્રત્યેક શબ્દ જુદો જુદો જણાવેલો છે. આમ છતાં એમાં જેટલાંક અપવાદો છે, જેમ કે દેવો દેવાચ્ચા કૃપા, સોમો અક્ષાઃ વગેરે. દુર્ગાચાર્ય આચક્ષેતેના ક્તાં તરીકે અન્યેષ્યાચાર્યાઃ એમ સમજે છે.

(૨) મર્યાં ઇતિ—મર્યાં એટલે મનુષ્યો. એતું નિર્વાચન યારકે ત્રીજા અધ્યાયમાં મર્યાં મનુષ્યો મરણધર્મ એમ આપ્યું છે. આ સાથે જ યારકે મર્યાદા-ભિધાન વા સ્વાત્ કહીને મર્યાં શબ્દનો બીજો અર્થ આપતા હોય તેમ લાગે છે. સરખો અનુવાદ પણ એ મુજબ જ છે—‘The word *maryā* is a synonym of *man* or it may be a synonym of *boundary*.’ મર્યાદાનો અર્થ આ ઋચામાં ઈર્ષી રીતે બંધબેસતો થઈ શકે એ પ્રશ્ન સરળ નથી. દીકાકાર એનો જવાબ આપનાં કહે છે—કા નુ एषा मर्यादा? यतो घर्मज्ञा. सन्तो यूयमनाहता अनाकृष्टाश्च असदभियोग सखायः सन्तो मम सहयुदन्त मा वधीः इति नैतन्न्याय्यमित्याभिप्रायः । દીકાકાર આગળ જણાવે છે કે સંધિતા યા ભૂમિરુપક્ષીણા સા મર્યેત્યુચ્યતે ।... સંધિતાયાશ્ચ ભૂમેરાદેશ્ચ વિભાગકારિણો યા ભૂમિઃ સા મર્યાદા ઇત્યુચ્યતે । અહીં પણ જે મર્યાદાનો અર્થ ‘ભૂમિ’ થતો હોય તો એને મર્યાદા-હરેખાના અર્થમાં કેવી રીતે સમજવી એ પ્રશ્ન છે મર્યાં + આદિ = મર્યાદા એવો દીકાકારનો અર્થ ફક્ત યાય છે. દીકેલાં અવતરણ માટે તો દીકાકારે આપેલો અર્થ ૨૫૦૮ રીતે દૂરાકૃષ્ટ છે. ખરેખર તો મર્યાદાતું અભિધાન આખી ઋચાનો ફક્તિતાર્થ છે એમ કહી શકાય—મર્યાં શબ્દનો અર્થ છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. અહીં પાઠમાં ઈર્ષિક ત્રુટિ હોવાનો સંભવ છે.

અપાપકં જઘાન....અહીં જઘાનેનો અર્થ જઘાન આપીને આક્રીના બધા શબ્દો યારકે કહેવા છે એમ દીકાકાર કહે છે. એનો અર્થ એ યાય કે ન કદાચિદપિ કશ્ચિદપાપકો મયા હૃતપૂર્વઃ ઇતિ, પાપકારિણંતુ હૃન્મોત્યભિપ્રાયઃ । તે જ રીતે પછીનાં વાક્યમાં મોતઃ શબ્દ યારકે ઉમેરેલો છે, જે પાપી હોય તેને જ સ્વ લાગે છે. પાપ વગરનાને મારો ભય પામવાની કોઈ જરૂર નથી. દીકાકાર આનો બીજો પણ અર્થ આપે છે—કોન્વેવ દ્યુવાદવાપકં સન્તં માં વધીઃ ઇતિ । જઘાન કમહં જાતુ પાપકમપાપકં વા । કોસ્મદમોતઃ પલાયતે । ન કશ્ચિદપિ, સોમ્યોઽશ્મિત્યભિપ્રાયઃ । સરખ કહે છેઃ Durga gives a second 'interpretation' of 'the sentence as follows: who will,

say, 'I am innocent, kill me.' દુર્ગાચાર્યની ટીકાનો આવો અર્થ થતો નથી એ નોંધવું જોઈએ.

ટીકાકાર કહે છે કે જહા શબ્દ હન્ અથવા હા (ત્યજ્યું)માંથી સમજી શકાય. આ મંત્રમાં પૂર્વોત્તર સંદર્ભ જોતાં જઘાન (>હન્)નો અર્થ ઉપપન્ન થાય છે.

(૩) વયો વૈર્યહુવચનમ્....વિ શબ્દ ખીજ અધ્યાયમાં પક્ષી અને ખાણ એ અર્થમાં સમજાવ્યો છે. અહીં ચારક એનો અર્થ આપતા નથી. સરૂપ એના અનુવાદમાં જે (bird) એમ લખે છે. મંત્રના ભાષાન્તરમાં વયઃ સુપર્ણાઃ માટે 'like birds of beautiful wings' એવો અર્થ આપે છે. અહીં ઉપમા-વાચક શબ્દ નથી, પણ વયઃ સુપર્ણાઃ અને પ્રિયમેષા ઋષયઃ એ બન્ને સૂર્ય-કિરણોને માટે વપરાયાં છે. આમ રૂપકની કલ્પનાથી મંત્ર સારી રીતે સમજાવી શકાય. ચારક પ્રિયમેષા ઋષયઃ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરતા નથી દુર્ગાચાર્ય આ ચારે શબ્દોને કિરણોના અર્થમાં જ સમજાવે છે. રૂપક તરીકે નહિ-વેઃ ગત્યર્થસ્ય નામીભૂતસ્ય વહુવચનમ્.... પ્રિયમેષાઃ પ્રિયવજ્ઞાઃ । તે હિ યજ્ઞસહચારિત્વાત્ । ઉદ્ગતેપૂલિતેષુ હિ તેષુ યજ્ઞાસ્તાયન્તે । ઋષયસ્ત એવ અર્પણાત્ પ્રકાશકરવાત્ ।

અર્પોર્ણહિ....ચારક ઘ્વાન્ત ને નામ તરીકે નહિ પણ વિશેષણ તરીકે સમજે છે. ઘ્વાન્તં ચક્ષુઃ = ઘાઘ્વસ્તં ચક્ષુઃ । કદાચ ઘ્વાન્ત = અંધકાર અર્થ લેવો. વધારે સરળ ગણી શકાય.

મુજ્ઞાસ્માન્....દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે મુમુગ્ધ અને વદ્ધાન્ શબ્દો ઠેનાથી; અંધાયા અને ઠેનાથી છોડાવવાનું છે એ અંગે આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. નિઘ્ઞા શબ્દ આ એની વચ્ચે આવતો હોવાથી એનો જ અર્થ પાશ તરીકે લેવો યોગ્ય છે; નહિ તો પાશૈઃ શબ્દ અધ્યાહત સમજવો પડે અને નિઘ્ઞા નિરર્થક બની જાય.

શિતામ....—ચારક જાતે શિતામ શબ્દના ભુદા ભુદા અર્થો આપે છે. ચારકે ટીકેલું અવતરણ જોતાં એ શબ્દ યજ્ઞના પશુના કોઈક અંગનું વાચક છે. એ માટેના વિવિધ અભિપ્રાયો આ પ્રમાણે છે : (૧) દો :—હાય, ભુજ. ટીકાકાર કહે છે કે પશુનાં અંગો બે પ્રકારે સમજી શકાય, પાર્શ્વ, શ્રોણી, ખભાં વગેરે ખાણ અંગો છે તો જીભ, હૃદય, યકૃત વગેરે આભ્યંતર છે. અહીં પાર્શ્વ અને શ્રોણી એ બે ખાણ અંગોનો ઉલ્લેખ થયો હોવાથી શિતામ ને પણ ખાણ અંગ સમજવું જોઈએ, આથી જ એનો અર્થ દોઃ ક્યો છે. દોઃ દ્રવતેઃ એમા

યારક કહે છે તસ્યે'હિ પ્રાણેન 'પશુર્દંવતિ । ધિતમંસભાવેન એતસ્કાર્યે
 ભવતીતિ શિતામ—દુર્ગ. (૨) શાકપૂષ્પિને મતે યોનિઃ શિતામ. ટીકાકારને
 મતે અહીં યોનિ શબ્દથી ગુદાનો અર્થ સમજવાનો છે, કારણ કે બન્ને એકો
 સમાનદેશીય છે. વિપિતો ભવતિ ને પણ ટીકાકાર વ્યાપ્તઃ સ પુરોષેણ
 ભવતિ....વિસ્તસ્તમાંસઃ સ ભવતિ । એમ ગુદાના અર્થમાં ધરાવે છે. ટીકાકાર
 એમ પણ જણાવે છે કે શ્રોણી પછી આવતો શિતામ શબ્દ શરીરમાં પણ
 શ્રોણીની નજીક આવતા અગ્રનો વાચક અને, ઉપરાંત વિશિતઃ, શિતામ વચ્ચે
 શબ્દસાદૃશ્ય પણ છે. સરૂપ યોનિતું આપાન્તર 'uterus' કરે છે અને વિપિતઃ
 વિ + સો માથી 'it is open' એ અર્થમાં સમજે છે. દુર્ગ યોનિનો સીધો
 અર્થ એટલા માટે છોડી દે છે કે એ 'અનવદાનીય' છે. પણ જો એમ જ
 હોય તો શાકપૂષ્પિ યોનિને બદલે ગુદા શબ્દ વાપરી શક્યા હોત. (૩) તૈટ્તિયીને
 મતે શિતામ શબ્દ જ્ઞાતિમાંસ-સ્વેતમાંસ પરથી 'ચરખી'ના અર્થમાં સમજવો
 જોઈએ. આ વિવિધ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે એ જ બતાવે છે કે યારકના
 સમયમાં પણ કેટલાક નિગમોનો ચોક્કસ અને મૂળ અર્થ અજ્ઞાત હતો. ટીકાકાર
 દુર્ગ અનવગતિના ૧૦ મુદ્દાઓ અહીં પ્રસ્તુત માનાને તોંધે છે તે ધ્યાનમાં લેવા
 જોવા છે. (૧) પદજાતિ-અનવગત જેમકે ત્વ નામ છે કે નિપાત છે. (૨)
 અભિષેય-અનવગત દા. ત. શિતામ (૩) સ્વર-અનવગત દા. ત. વને ન
 યો (૪) સંસ્કાર-અનવગત દા. ત. હમંતાસઃ (૫) ગુણ-અનવગત.
 દા. ત. કહલતી. (૬) વિભાગાનવગત દા. ત. મેહના. (૭) ક્રમ-અનવગત
 દા. ત. ઉપરમધ્યં મે વચ્ચે (૮) વિશેષ-અનવગત દા. ત. દ્યાવા નઃ
 પૃથિવી. (૯) અધ્યાહાર-અનવગત દા. ત. દાનમનસો નો મનુષ્યાન્ (૧૦)
 વ્યવધાન-અનવગત દા. ત. વાયુશ્ચ નિયુત્વાન્.

(૪) યન્મ ઇહ નારત્તીતિ.. શાકલ્યના પદપાઠ અનુસાર મેહના એક જ
 પદ છે. યારકને મતે એનો અર્થ મંહનીયમ્ (=પૂજાર્હમ્-ઈર્ગ) થાય છે. યારક
 ખીજો મત આપતાં મે + ઇહ + ન + અસ્તિ એમ મેહનાસ્તિની સન્ધિ છૂટી
 પાડે છે. દુર્ગાચાર્ય અનુસાર આ સામવેદના પદકાર ગાર્ગ્યનો મત છે. આ પરથી
 એમ કહી શકાય કે વેદમન્ત્રોના અર્થઘટનમાં પદકારનો મત પણ અનતીત
 ગણ્યોતો ન હતો.

ઉમ્મૌ સમુદ્યૌ ભવતઃ :- યારક અહીં ઉમ્મૌ નો અર્થ સમુદ્યૌ એવો
 આપે છે. આને નિર્વચન માનવું હોય તો સમ્ + ઉમ્ માંથી સમજવું પડે.
 અને લાગે છે કે અહીં યારક માત્ર ત્રસ્યાને અનુકૂળ એવો અર્થ આપે છે.

ઝગ્યામાં ઈન્દ્રને બન્ને હાથે ધન આપવાની પ્રાર્થના કરી છે અને અહીં યારક કહે છે કે ‘બન્ને હાથ’નો અર્થ ‘જરેલા હાથ’—એ હાથ ભરીને કરવો. દુર્ગ સમ્પૂર્ણવિશ્વરથઃ એમ કહે છે. કદાચ અહીં ‘ખોખા’નો અર્થ હોય. સરપનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—‘Let both thy hands be full.’ ખરેખર તો ભવતઃ વર્તમાનકાળ છે, વિધ્યર્થ કે આશ્ચર્ય નથી.

દમમના :—ટીકાકાર અનુસાર દમે હિ નિત્યમસ્ય મનઃ બ્રહ્મરમના इत्यर्थः ।...दान्तमनाः वा दमेपु दान्तेपु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः स वा ।. ખરેખર તો દાન્તં મનઃ यस્ય એવો વિગ્રહ કરી શકાય, પણ તો દમમનાઃ અને દાન્તમનાઃ વચ્ચે અર્થભેદ રહે નહિ. એથી ટીકાકારે જુદો અર્થ આપ્યો હોય એમ બને.

(૫) જુષ્ટો દમૂના :—ટીકાકાર મંત્રમાં આવતા દમૂના શબ્દને સમજાવતાં યારકે આપેલાં બધાં જ નિર્વચનોનો ઉપયોગ કરે છે. સરપ ‘Devoted to the house’ એવો અનુવાદ કરે છે.

અમ્યેતિ તિથિપુ :—અમ્યાગચ્છતિ તિથિપુ પૌર્ણમાસ્યાદ્યાસુ પરકુલાનિ યજમાનકુલાનિ ।—દુર્ગ.

દુરવા ભવન્તિ :—ટીકાકાર આ સમજાવતાં અવતરણ ટાંકે છે. કુટુમ્બવતન્ત્રાણિ હિ દુર્ભરાણિ ।.

મૂપો મૂપિકા :—સરપ મૂપઃ = mouse એમ એકવચન સમજે છે. ટીકાકાર એને બહુવચન ગણે છે—बहुवचनं चैतत्-मूढ मूपो मूपः-इत्येवम् ।. એના પ્રમાણ તરીકે દુર્ગ જણાવે છે કે ટીકાકા મંત્રમાં મૂપઃ ની સાથે વ્યવદન્તિ ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવે છે.

(૬) સપત્ન્ય ઇવ—યથા મમાનભર્તૃકા યોપિતઃ એકં ભર્તારમભિ-સન્તપેયુઃ દુર્વંચોમિઃ, इदमस्यास्त्वया कृतम्, इदं मम न कृतमिति, परस्परं वा पीडयन्ति एवम् ।—દુર્ગ.

આસ્નાતાનિ સૂત્રાણિ :—યારક મંત્રમાં આવેલા શિશ્ર શબ્દનો અર્થ આસ્નાતાનિ સૂત્રાણિ કરે છે ટીકાકાર આસ્નાતાનિનો અર્થ અન્નવેષ્ટિતાનિ, અન્નમિધ્રાણિ, અન્નમિધોદક્ષપાયિતાનિ એવો કરે છે. દુર્ગાચાર્ય એમ પણ માને છે—સૂત્રશબ્દોઽધ્યાહૂત ઉપવૃત્તિ દૃષ્ટવા ભાવ્યકારેણ । પણ તો પછી શિશ્રાનો અર્થ આસ્નાતાનિ કરવો જોઈએ. અહીં આ + રના માંથી નિર્વચન આપ્યું

એ એમ માની શકાય ? આ જ અધ્યાયમાં ૧૯માં ખંડમાં 'શિશ્ન શબ્દ શ્રય-
ર્વ વીધવું' માંથી સમજાવેલો છે. શિશ્નનો પ્રસિદ્ધ અર્થ 'શિંગ' અહીં અધ્યક્ષેસતો
નથી એમ માનીને જ ચારકે બીજો અર્થ આપ્યો હાગે છે. આમ છતાં ચારકે
વિદ્યે છે છે—સ્વાંગાભિધાન વા સ્વાત્ । દીકાર અહીં છે છે—અથવા
લાંગૂલમપિ સાદૃશ્યાત્ શિશ્નમુચ્યતે ભવતિ હિ મૂપિકાણામેવ સ્વભાવઃ
સ્નેહભાષ્ટે સ્વલાંગૂલં મુક્તત્રા તદુદ્દય વ્યવસ્થિત આસ્વાદયન્તિ । ઉત્તેના
સ્વભાવવિવિધ આયુ સંશોધન નોંધપાત્ર તો છે જ ! આમ છતાં અહીં શિશ્ન નો
અર્થ લાંગુલનો લેવા માટે ચારકેનું વાક્ય ઉપયોગી નથી, આ તો દીકારની
કલ્પના જ છે

તત્ર વ્રહ્મેતિહાસમિથ્ર...—તત્ર તંસ્મિન્સૂક્તે વ્રહ્મ ઇતિહાસમિથ્રમિતિ
હાસ્યયુક્તમિત્યર્થઃ ।...સ પુનરિતિહાસઃ શ્રગ્વદ્વો ગાથાવદ્વશ્ચ । ઋક્પ્રકાર
એવ કશ્ચિત્ ગાયેત્યુચ્યતે.... । સ એય સૂક્તાનાં સ્વભાવઃ પ્રદર્શિતઃ, ઇતિહાસ-
સમ્બન્ધાન્વપિ સૂક્તાનિ ભવન્તિ ।—દુર્ગ.

(૬) વિદ્યસ્યેવ ઘનસ્ય ..—યથા વિદ્યો ઘનાંશઃ અવિઘ્નેન ભક્ષ્યતે,
ભક્ષિતશ્ચ સુલપરિણામો ભવતિ, એવં તથ વય સ્વમશમવિઘ્નેન ભક્ષ્યેમહિ
ભક્ષિતશ્ચ સુલપરિણામો મેઽસ્તુ, માતૃત્વ મિદ્યેમહીત્યમિપ્રાયઃ ।—દુર્ગ.
દીકાર સુતસ્ય શબ્દ સમજાવતા જ નથી. ઉપરાંત અહીં અંશની ઠાઠી ચર્ચા
કરવાની જરૂર નથી.

વાસરાણિ વેસરાણિ...—વેસરાણિ શીતોષ્ણામ્યા હિ દ્વામ્યાં તાનિ
સરન્તિ. તેપુ હિ શીતોષ્ણં ભવતિ, રાત્રી શીતં દિવા ઉષ્ણમ્ । અથ વા
વિવાસનાનિ સ્યુઃ, જ્ઞાનિ હિ તદ્ શીત વિવાસયાન્ત નાશયન્તોત્યર્થઃ ।
ગમનાનોતિ વા, વિસૃતાનિ વિસ્તીર્ણાનિ સન્તિ ।—દુર્ગ. સરપનો અનુવાદ
આ પ્રમાણે છે : " days are (so called because) they are of
different courses, or they are bright or they pass away. "
અરેઅર તો વાસરાણિ શબ્દનો અર્થ અહીં સમજવાની જરૂર છે. દાંડેસા
અન્તર્માં પાઠ્યું અર્થ આ પ્રમાણે છે—સોમ રાજન્ યજ્ઞ વાયુયિ તારોરહાનોવ
સૂર્યો વાસરાણિ । જેમ સૂર્ય વાસરાણિ અહાનિને લાંબાવે છે, એની જલ્દિ કરે
છે તેમ સોમ રાજ અમારા આયુષ્યને પણ લાંબાવે એવી સ્તુતિ કરવામાં આવી
છે. અહીં અહાનિનો અર્થ ' દિવસો ' થાય છે. વાસરાણિ સાધારણ રીતે એના
પર્યાય તરીકે વપરાય છે, પણ અહીં વિશેષ છે. સરપ નામે અહાનિ વાસરાણિનો

-અર્થ 'days of summer' એવો કરે છે. દીકાકાર પણ વાસન્તિકાન્યહાનિ એવો. અર્થ કરે છે. આમ અર્થ કયાં પછી વાસરાણિના નિર્વચનમાં એનો. -અર્થ 'દિવસ' એમ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧મા ખંડમાં વેસરમહઃ શબ્દ આવે છે અને સરૂપ ત્યાં વેસર = bright એવો અર્થ કરે છે.

(૮) વૃષભો વર્ષિતાપામ્—યારક વૃષભ શબ્દ 'પાણી વરસાવનાર' એવો કરે છે. વૃષભ શબ્દ ખરેખર તો પૌરુષ, શક્તિનો દ્યોતક છે.

મદાય મદનીયાય જૈત્રાય—જૈત્રાય इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण । द्विविधोः हि मदः—सम्मोहकरो जैत्रश्च, तत्र जैत्रः इष्टः संग्रामे ।—દુર્ગ.

(૧૦) लज्जतेषां स्यादश्लाघाकर्मणः—ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते ।—દુર્ગ. દીકાકારનું આ કથન સ્પષ્ટ નથી. ખરેખર તો લક્ષ્મીનો મદ ધણો હોય છે. એથી વિરૂદ્ધ એમ પણ કહી શકાય કે લક્ષ્મીને લીધે લોકો અશ્લાઘ્ય કામ વધારે કરે છે.

शिप्रं इत्युपरिष्ठात्...—છટ્ટા અધ્યાયમાં આ શબ્દ સમજાવેલો છે.

(૧૧) तत्सूर्यस्य देवत्व.. —Durga explains RV 1. 111. 4 as follows : 'The divinity and the greatness of the sun is that ignoring all workers in the midst of their work, he rolls up the mat of light which is difficult to be gathered by others, but which the sun rolls up in an instant, without much trouble and without any other help. He has yoked the hay steeds, i. e. rays which draw up fluids—from the stable i. e. the earth. The earth is the सघस्थम् for it is hence that rays extract fluids'. The meaning is that when the rays are withdrawn from the earth, night spreads her garment over all. —સરૂપ.

हरितोभ्यानिति या—દુર્ગાચાર્યને મતે આ ઐતિહાસિકોના અભિપ્રાય અનુસારનો અર્થ છે.

वेसरमहरवयुधती...—અચાના છેલ્લા પાદનો યારકે આપેલો આ અર્થ વિચાર્યો છે એને મતે વાસઃ = દિવસ-પ્રકાશનો દિવસ. સિમસમે = સર્વંસમાત્ અહીં ઝવમુવતી ઊરેશ્વ પડે અને તનુતે ના કર્મ તરીકે તમસ્ સમજવું પડે.

અપિ ઘોષમાર્થે...—સરૂપ ઉપમા સમજાવતા વાક્યનું આપાન્તર કરે છે—
 ‘Like night he spreads his garment.’ દીકાકાર ઉપમા જુદી જ રીતે
 સમજે છે—વાસ ઇવ રાત્રી તમસ્તનુતે इत्यर्थः । ખરેખર તો રાત્રી ઉપમાન
 છે, વાસઃ નહિ એવું યાસ્કના વાક્યમાંથી ક્ષિત થાય છે.

(૧૩) અસ્ત્યાદિત્યસ્તુતિરશ્વસ્વ...—સૂર્યદેવત એવ મન્ત્ર ઉક્તઃ ।
 સ પુનરયમશ્વસ્તુતી વિનિયુક્તસ્તદસમજ્ઞસમિતિ મન્યમાનો ભાષ્યકારઃ
 પ્રતિસમાધિત્સુરાહ—અસ્ત્યાદિત્યસ્તુતિરશ્વસ્વેતિ । અશ્વોઽપિ હ્યાદિત્યાત્મના
 સ્તૂયતે इत्यर्थः । આહ કયોપપત્યા इति । उच्यते—આદિત્યાદશ્વો નિષ્કૃષ્ટ
 इतिः अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः स्तूयते ॥—દુર્ગ.

(૧૪) કાયમાનશ્ચાયમાનઃ....યાસ્ક કાયમાનતા એ અર્થો આપે છે.
 ‘એતો’ અથવા ‘ધનિષ્ઠા કરતો.’ ગ્રાસમેન એનો અર્થ ‘avoiding or
 being afraid or respectful’ એમ કરે છે દુર્ગનો અભિપ્રાય સમજાવતાં
 સરૂપ લખે છે—“Desiring the wood, which is the source of
 thy birth as well as waters, He quotes; waters verily are
 the source of Agni. Return i. e. lightening, if it is born
 from waters or the terrestrial fire if generated from the
 friction of the two sticks.”

(૧૫) કનીનકે કન્યકે...Roth translates the word कनीनका
 as ‘image’, and Langlois as ‘marionette.’ According to
 Yāska however it means a ‘maiden.’ Durga explains it
 by शालभस्त्रिका, i. e. an image made of the Śāla tree.—સરૂપ.
 શાલપૂણિ વિદ્રથે દ્રુપદે આદિ શબ્દોને સપ્તમી એકવચન સમજે છે અને દીકાકાર-
 શાલપૂણિ અનુસાર શાલભસ્ત્રિકાનો અર્થ આપે છે. યાસ્કનો અભિપ્રાય આપતાં-
 दुर्गा हहे छे : यास्कस्तु विद्वयोः विकुपिताघोभागयोः दारुपादोः अधिरुढयोः
 कन्ययोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विचचनानोति मन्यते । ताम्यां-
 ह्यभिव्योः सुराकारत्वेन सारूप्यमस्तीत्येवमुपमानम् ।

તુલ્ય તીર્થં भवति....દીકાકાર આ અર્થની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કહે છે—
 અત્ર દાનસંબંધાત્સુલાસ્તુશરદો નદ્યભિધાનં, પ્રસિદ્ધં हि नद्यां दानम् ।।
 નદોસંબંધાત્તુલ્યશરદોઽપિ તીર્થાભિધાયક દ્વયુપપત્તિઃ । નિગમાર્થપ્રકાશ-
 નાય એવં સૂક્તગતોઽપિ અન્વીક્ષિતવ્ય एवार्थ इत्येतत्प्रदर्शितमाचार्येण ।

:(૧૧) અગ્નિસદ્વાનં મયતિ...—મંત્રના અનુવાદમાં સરૂપ અગ્નિસદ્નો
અર્થ 'mother' છે. દુર્ગાચાર્ય ગૃહાધિકારે નિયુક્તા અગ્નિસાધિકા સ્ત્રી
એવો અર્થ છે. મંત્ર સમગ્રના પછી દીકાકાર જણાવે છે—એવમેતસ્મિન્મન્ત્રે
સામર્થ્યાદગ્નિસદિત્વગ્નિસાધિકા સ્ત્રી ઉચ્યતે, સા હિ તત્કાલે જનાન્દોહકા-
ન્દોન્વોધયતિ, સપાપ ચ તત્કાલ એવાગચ્છતિ इत्येवमुપમાનमुपपद्यत
इत्युપपत्तिः । દીકાકાર ખીજે પણ એક અભિપ્રાય આપે છે—અન્યે તુ
મલિકામગ્નિસદં મન્યતે, સાપિ હ્યગ્ને મોદતિ, સનોતિ વાનં, તત્કાલે ચ
પ્રતિવુદ્ધમાના અન્યાન્વોધયતિ इति ।

(૧૭) દયતિરનેકકર્મા—દીકાકાર દયતિ અને સુધિતે એ એ નો બેદ
દર્શાવતા જણાવે છે—દયતિ इत्येव શબ્દઃ...અનેકાર્થઃ, ન ત્વનેકવિકલ્પપ્રકૃતિઃ ।
યથા સુધિતે શબ્દસ્ય અન્યેનાન્યેન ધાનુના વિગૃહ્યાનેકાર્થસ્ત્વમુક્તમ્...નંવમિહ ।
કિં તર્હિ? એકપ્રકૃતિરેવાય શબ્દોઽનેકાર્થો ભવતીત્યસ્ય વિશેષસ્યોપદ્યોત-
નાર્થમુદાહરતિ । એવમુચ્યમાનેઽપ્યનેકાર્થત્વે દયતિરનેકકર્મવેત્યેવમુક્તમ્ । અન્યે
તુ બ્રુવતે—યથા સુધિત શબ્દોઽનેકાર્થોઽનવગતસંસ્કારશ્ચ નંવમદમ્ । કિં તર્હિ?
અનેકાર્થ એવામ્ ।

દયમાન इति—દયતિ નો છેલ્લો અર્થ આપતાં ચારક હમે સુતા હિન્દવઃ...
મંત્ર ટાંકે છે. દુર્ગાચાર્ય માત્ર એનો છેલ્લો પાદ સમગ્રનીને કહે છે. મૃગ્યોઽગ્ન
સોપઃ । સરૂપ જણાવે છે—“The quotation હમે સુતા હિન્દવઃ & c.
has not yet been traced. In both the Bib. Ind. and the
'Bombay editions of Durga's commentary the stanza is
given in full. But Durga explains the fourth verse only.
His remark, that the rest is to be discovered (...) indicates
that he did not know the other verses of the stanza. To
include the first three verses in the above-mentioned
editions of Durga's commentary is therefore a mistake.”
“અરેઅર તો અહીં પ્રશ્ન જુદો છે. મંત્રને અન્તે નિરુક્તમાં દયમાન इति એમ
જણાવ્યું છે. હવે દયમાન શબ્દ મંત્રમાં જ આવે છે તો ચારકે એનો એ જ
શબ્દ પાછો લખ્યો અને એનો અર્થ નથી આપ્યો એ કઈ રીતે સમજી શકાય ?
ચારકે હંમેશાં મંત્રના શબ્દો આપીને તેનો અર્થ પણ આપે છે. સરૂપ દયમાનઃ
flying સમગ્રે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—દયતિર્ગત્યર્થઃ । દયમાન ઉડીયમાનઃ ।
રકન્દ્રવામી અને મહેશ્વરી દીકામાં જણાવ્યું છે—હોહ વિહાયસા ગતો બાકાશેન

गच्छतीत्यर्थः । शेषं जेम सुयवे छे કે દયમાનઃ ને સ્થાને દીયમાનઃ અથવા :
 દયમાનઃ પાઠ હોવો જોઈએ. સર્પ આખા મંત્રનો અનુવાદ આમ કરે છે :
 These soma-juices are pressed, let the As'vins, who come
 at dawn and are of equal valour, drink them, I am
 (here) indeed to refresh and to salute to you. The
 crow flying at daybreak has waked me up." મહે-દેસે :
 માને છે કે અહીં વાયસઃનો અર્થ crow કાગડો નહિ પણ cock કુકડો
 કરવો જોઈએ. એમને મતે મંત્રનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે થાય—“These
 some-stalks are pressed; Oh Aśvins who come early in
 the morning, drink them with one mind. For, I (am
 here) to praise you in order to win your protection. The
 cock, taking mercy on me, awakened me when it was
 dark.” લાંબી ચર્ચાને અંતે શ્રી મહે-દેસે લખે છે—“It is likely that
 this whole passage was interpolated into the Nirukta by
 one who misunderstood દયમાન of the text to mean ‘flying’
 and finding that it was not included by Yāska tried to
 make the list of the meanings of √दय् complete by
 adding the Vedic citation and the cryptic gloss on it.
 While doing so he obviously overlooked the fact that
 even though we were to presuppose a verb form दयते
 ‘flies’, corresponding to the better form दयस्ते, this would
 have come from the verb √हो and not √दय्. If this conjecture
 about the passage being a later interpolation is correct
 then Yāska can not be regarded to have misunderstood
 દયમાન of the citation.” અહીં કુકડા-કાગડાની વાત બાબુએ મૂકીને
 દયમાનઃ નો ‘દયા કરતો’ એવો અર્થ કરીએ તો આ બધું પ્રક્ષિપ્ત છે, કે
 ગેરસમન્વયી લખાણું છે એમ માનવાની કોઈ જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ
 સ્વીકારવું પડે કે દયમાનઃ પછી એનો અર્થ રપટ કરતો કોઈક શબ્દ હોવો
 જોઈએ, જે મૂળ પાઠમાંથી લુપ્ત થયો છે.

(૧૮) अकूपारस्य दावने—ટીકાકાર કહે છે—एतस्मिन्मन्त्रे अकूपारस्य
 दावने-इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमा, समाम्नाये पुनः दावने अकूपारस्य इति

મન્ત્રપાઠવ્યતિક્રમેણાનુક્રમઃ । તેન જ્ઞાયતેઽન્યૈરેવાયમૃપિભિઃ સમામ્નાયઃ
 -સમામ્નાતઃ, અન્ય એવ ચાયં ભાષ્યકાર इति, एको हि समाम्नातं भाष्यं
 -च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभिवक्ष्यत् ।
 -अविवक्षितार्थाश्चित्ते मन्त्रे निगमाः, तेषु सम्पत्त्या काकतालीयन्यायेन कस्मि-
 -श्चिदेकस्मिन्नेव निगमे हि पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो
 -व्याचष्टे इत्यदोषः ।

सुतुकनः सुतुकनैरिति...—The word सुतुकः is explained as
 'moving swiftly' i. e. derived from the root $\sqrt{\text{तुज्}}$ or as
 'having good off-spring.' On the latter Durga remarks,
 "The word तुक् is a synonym of offspring. The offspring
 of Agni is intended to be golden. And Agni himself is
 -called of golden seed and so on " Durga paraphrases
 -सुप्रजाभिः by कुलजैः i. e. of noble breed; or the horses who
 have noble foals, for it is the horses only who can breed
 -noble foals; i. e. the fact of breeding noble foals implies
 praise of the horses, and the possession of such horses
 -implies praise of Agni.—स३५.

(૧૯) દેવા નો યથા.. —મન્ત્રમાં આવતા અસન્ નો અર્થ ચારકે
 સ્યુઃ આપ્યો છે. દીકાકાર કહે છે—ભાષ્યેઽપિ સ્યુરિત્યેષ પાઠઃ, અસન્ इत्येष
 -પ્રમાદ પાઠ । આ પરથી લાગે છે કે દુર્મના સમયમાં નિરક્તમાં અસન્
 વાળો પાઠ દશે.

च्यवानमित्यप्यस्य...—ચારક કહે છે ચ્યવાન એવા પશુ નિગમો મળે
 છે અને એનું જ એ અવતરણ પશુ આપે છે, ચ્યવન નું નહિ. દીકાકાર કહે છે—
 -च्यवनमिति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा निगमं न पठति । इतरथा त्वप्रसिद्धमल्प-
 -प्रयोगं चैतदिति कृत्वा पठति ।

रजो रजते :—સ૩૫ આનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—Rajas is derived
 "from (the root) raj (to glow). દીકાકાર રજતેઃ इति व्युत्पत्तिः
 એમ કહે છે, પશુ જ્યોતી આદિ શબ્દો સમગ્રવર્તા રજ્ઞ ધાતુ જ વાપરે છે.
 -निरुक्तमां रजतेः छे रजतैः नथी. આપ્ટેના કોષમાં રંજ 1-4 u (રજતિ-તે,
 -रज्यति-ते...) એમ જણાવ્યું છે. કોપરજ્યન્મુસથોઃ કે નેત્રે स्वयं रज्यतः

એવા આપ્ટેએ ટીકલાં ઉદાહરણોમાં ર, અને જ્ વચ્ચે અનુનાસિક નથી. એના પ્રેરક રૂપમાં રજ્જયતિ, અને છે. રાગ, રજની, રજક આદિ શબ્દો રજ્ પરથી બનેલા છે. લેટીનમાં rego શબ્દ છે. આ પરથી લાગે છે કે મૂળ ધાતુ રજ્ હશે, રજ્જ્ નહિ. યારક રજ્ નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરૂપની ભૂલ હોય એમ લાગે છે. બીટની રજ્ અને રજ્જ્ બન્ને પ્રકૃતિઓ નોંધે છે.

उयोसो रज उच्यते...—યારક રજઃ અને એ પછી આવતા હરઃ ના અર્થો આપે છે, પણ ઉદાહરણો આપતા નથી—ટીકાકાર કહે છે—भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमात् पठति । ટીકાકાર બંને ઉદાહરણો આપે છે.

विचेतयमानाः—कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेददर्शनेन जानानाः । दुर्ग.

वीहि शूर...व्यन्तः ना विविध अर्थो आपतां यारક વીહિ શૂર પુરોહાશમૂમાં એનો અર્થ લાદતિકર્મા એમ આપે છે તે વીતં પાતં પયસ ઉન્નિયાયાઃમાં અશ્નોતં એમ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય લાદ અને અશ્નો બેદ જથાવે છે. પ્રસિદ્ધં हि लोके कठिनद्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि ।....लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अश्नाति शब्दः प्रसिद्धः—अश्नाति पायसमिति ।

मतिभिः सुते—य एव हि मतिमन्तस्त एव हि सोममभिषोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहोनाः ।—दुर्ग.

अयमपीतरो हरि...हरि हरि શબ્દના બીજા અર્થો પણ હરિતવર્ણ સાંથી જ સમજવાના છે. ટીકાકાર કહે છે—अयमपीतरो हरिमंकट एतस्मादेव इति हरितवर्णत्वाद्विरुच्यते । शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित्पिगलकप्रभाः—इति वानराः स्तूयन्ते रामायणे । સરૂપ આ વાક્યનું ભાષાન્તર આપતા કહે છે—This other (meaning of) hariḥ (i. e. a monkey) is derived from the same (root) also. અહીં સરૂપ જે 'root'ની વાત કરે છે તેનું કંઈ નથી. ખરેખર તે એતસ્માત્ નો અર્થ એતસ્માત્ ઘાતોઃ નહિ પણ દુર્ગા કહે છે તેમ હરિતવર્ણત્વાત્ સમજવાનો છે.

शिश्रदेवा अग्रहचर्याः—Durga's explanation of शिश्रदेवा does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yāska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is to gratify

મન્ત્રપાઠવ્યતિક્રમેણાનુક્રમઃ । તેન જ્ઞાયતેઽન્યૈરેવાયમૃષિભિઃ સમામ્નાયઃ
સમામ્નાતઃ, અન્ય એવ ચાયં ભાવ્યકાર ઇતિ, એકો હિ સમામ્નાનં ભાવ્યં
ચ કુર્વન્ પ્રયોજનસ્યાભાવાદેકમન્ત્રગતયોઃ પાઠાનુક્રમં નામદ્રશ્યત્ ।
અવિવક્ષિતાર્થાશ્ચિતે મન્ત્રે નિગમાઃ, તેપુ સમ્પત્યા કાકતાલીયન્યાયેન કસ્મિ-
ન્શ્વિદેકસ્મિન્નેવ નિગમે હિ પદે આગચ્છતસ્તે યથોપાગતે એવ ભાવ્યકારો
વ્યાચષ્ટે હત્યદોષઃ ।

સુતુકનઃ સુતુકનૈરિતિ...—The word સુતુકઃ is explained as
'moving swiftly' i. e. derived from the root $\sqrt{\text{તુજ}}$ or as
'having good off-spring.' On the latter Durga remarks,
"The word તુક્ is a synonym of offspring. The offspring
of Agni is intended to be golden. And Agni himself is
called of golden seed and so on " Durga paraphrases
સુપ્રજાભિઃ by કુલજૈઃ i. e. of noble breed; or the horses who
have noble foals, for it is the horses only who can breed
noble foals; i. e. the fact of breeding noble foals implies
praise of the horses, and the possession of such horses
implies praise of Agni.—સ૨૫.

(૧૯) દેવા નો યથા.. —મન્ત્રમાં આવતા અસન્ નો અર્થ ચારકે
સ્યુઃ આપે છે. દીકાકાર કહે છે—ભાવ્યેઽપિ સ્યુરિત્યેષ પાઠઃ, અસન્ હત્યેષ
પ્રમાદ પાઠ । આ પરથી લાગે છે કે દુર્ગના સમયમાં નિરુક્તમાં અસન્
વાળો પાઠ હશે.

ચ્યવનમિત્યપ્યસ્ય...—ચારક કહે છે ચ્યવન એવા પણ નિગમે મળે
છે અને એતું જ એ અવતરણ પણ આપે છે, ચ્યવન તું નહિ. દીકાકાર કહે છે—
ચ્યવનમિતિ પ્રસિદ્ધમેવેતિ કૃત્વા નિગમં ન પઠતિ । ઇતરથા ત્વપ્રસિદ્ધમત્પ-
્રયોગં ચૈતદિતિ કૃત્વા પઠતિ ।

રજો રજતે:—સ૨૫ આનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—Rajas is derived
from (the root) raj (to glow). દીકાકાર રજતેઃ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ
એમ કહે છે, પણ જ્યોતી આદિ શબ્દો સમન્વર્તા રજ્ઞ ધાતુ જ વાપરે છે.
નિરુક્તમાં રજતેઃ છે રજ્ઞતેઃ નથી. આપ્ટેના કોષમાં રંજ્ 1-4 u (રજતિ-તે,
રજ્યતિ-તે...) એમ જણાવ્યું છે. કોપરજ્યન્મુલયોઃ કે નેત્રે સ્વયં રજ્યતઃ

જેવા આપ્ટેએ ટીકલાં ઉદાહરણોમાં રા અને જ્ વચ્ચે અનુનાસિક નથી. એના પ્રેરક રૂપમાં રજ્જયતિ, અને છે. રાગ, રજની, રજક આદિ શબ્દો રજ્ પરથી અનેલા છે. લેટીનમાં rego શબ્દ છે, આ પરથી લાગે છે કે મૂળ ધાતુ રજ્ હશે, રજ્જ નહિ. યાસ્ક રજ્ નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરૂપની બૂલ હોય એમ લાગે છે. બ્હીટની રજ્ અને રજ્જ અને પ્રકૃતિઓ નોંધે છે.

જ્યોતી રજ્ ઓચયતે...—યાસ્ક રજઃ અને એ પછી આવતા હરઃ ના અર્થો આપે છે, પણ ઉદાહરણો આપતા નથી—ટીકાકાર કહે છે—ભાવ્યકારસ્તુ પ્રચુરસ્વાદેતેપુ નિગમાન્ન પઠતિ । ટીકાકાર જાતે ઉદાહરણો આપે છે.

વિચેતયમાનાઃ—કર્મકર્તૃસાધનાનાં યાયાત્મ્યં વેદદર્શનેન જ્ઞાનાનાઃ । દુર્ગ.

વીહિ શૂર...વ્યન્તઃ ના વિવિધ અર્થો આપતાં યાસ્ક વીહિ શૂર પુરોહિતશમ્માં એનો અર્થ લાદતિકર્મા એમ આપે છે તો વીતં પાતં વયસ ઇન્દ્રિયાયાઃમાં અશ્નીતં એમ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય લાદ અને અશ્નો ભેદ જથ્થાવે છે. પ્રસિદ્ધં હિ લોકે કઠિનદ્રવ્યસ્ય ભક્ષણમ્, ભક્ષયતિ મોદકાદીનિ ।...લોકેઽપિ હિ નાતિકઠિને નાતિદ્રવે અશ્રાતિ શબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ—અશ્રાતિ પાયસમિતિ ।

મતિભિઃ સ્મૃતે—ય એવ હિ મતિમન્તસ્ત એવ હિ સોમમભિપોતું શક્નુ-
વન્તિ, નેતરે મતિહોનાઃ ।—દુર્ગ.

અયમપીતરો હરિ...હરિ હરિ શબ્દના ખીન્ન અર્થો પણ હરિતવર્ણ માંથી જ સમજવાના છે ટીકાકાર કહે છે—અયમપીતરો હરિર્મકંટ એતસ્માદેવ ઇતિ હરિતવર્ણત્વાદ્દરિચ્યતે । શિરીષકુસુમપ્રસ્થાઃ કેચિત્પિગલકપ્રભાઃ— ઇતિ વાનરાઃ સ્તૂયન્તે રામાયણે । સરૂપ આ વાક્યનું ભાષાન્તર આપતા કહે છે—This other (meaning of) hariḥ (i. e. a monkey) is derived from the same (root) also. અહીં સરૂપ જે 'root' ની વાત કરે છે તેવું કંઈ નથી. ખરેખર તો એતસ્માદ્ નો અર્થ એતસ્માદ્ ધાતોઃ નહિ પણ દુર્ગ કહે છે તેમ હરિતવર્ણત્વાદ્ સમજવાનો છે.

શિશ્નદેવા અગ્રહચર્યાઃ—Durga's explanation of શિશ્નદેવા does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yāska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is to gratify

મન્ત્રપાઠવ્યતિક્રમેણાનુક્રમઃ । તેન જાણતેજ્યૈરેવાયમૃષિભિઃ સમામ્નાયઃ
સમામ્નાતઃ, અન્ય એ વાચ્યં ભાષ્યકાર ઇતિ, એકો હિ સમામ્નાનં ભાષ્યં
ચ કુર્વેન્ પ્રયોજનસ્યાભાવાદેકમન્ત્રગતયોઃ પાઠાનુક્રમં નામદ્દયત્ ।
અવિવક્ષિતાર્થાશ્રિતે મન્ત્રે નિગમાઃ, તેપુ સમ્પત્યા કાકતાલીયન્યાયેન કસ્મિન્
શ્વેદેકસ્મિન્નેવ નિગમે હિ પદે આગચ્છતસ્તે યથોપાગતે એવ ભાષ્યકારો
વ્યાચ્છેદે ઇત્યદોષઃ ।

સુતુકનઃ સુતુકનૈરિતિ...—The word સુતુકઃ is explained as
'moving swiftly' i. e. derived from the root $\sqrt{\text{તુજ}}$ or as
'having good off-spring.' On the latter Durga remarks,
"The word તુક્ is a synonym of offspring. The offspring
of Agni is intended to be golden. And Agni himself is
called of golden seed and so on" Durga paraphrases
સુપ્રજાભિઃ by કુલજૈઃ i. e. of noble breed; or the horses who
have noble foals, for it is the horses only who can breed
noble foals; i. e. the fact of breeding noble foals implies
praise of the horses, and the possession of such horses
implies praise of Agni—સ૨૫.

(૧૯) દેવા નો યથા...—મન્ત્રમાં આવતા અસન્ નો અર્થ ચારકે
સ્યુઃ આપ્યો છે. દીકાકાર કહે છે—ભાષ્યેઽપિ સ્યુરિત્યેષ પાઠઃ, અસન્ ઇત્યેવ
પ્રમાદ પાઠઃ । આ પરથી લાગે છે કે દુર્ભના સમયમાં નિરક્તમાં અસન્
વાળો પાઠ હશે.

ચ્યવનમિત્યપ્યસ્ય...—ચારક કહે છે ચ્યવન એવા પશુ નિગમે મળે
છે અને એનું જ એ અવતરણ પશુ આપે છે, ચ્યવન નું નહિ. દીકાકાર કહે છે—
ચ્યવનમિતિ પ્રસિદ્ધમેવેતિ કૃત્વા નિગમં ન પઠતિ । ઇતરથા ત્વપ્રસિદ્ધમલ્પ-
પ્રયોગં ચૈતદિતિ કૃત્વા પઠતિ ।

રજો રજતે:—સ૨૫ આનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—Rajas is derived
from (the root) raj (to glow). દીકાકાર રજતેઃ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ
એમ કહે છે, પશુ યજોતી આદિ શબ્દો સમગ્રવર્તા રજ્ઞ ધાતુ જ વાપરે છે.
નિરક્તમાં રજતેઃ છે રજતેઃ નથી. આપ્ટેના કોષમાં રંજ 1-4 u (રજતિ-તે,
રજ્યતિ-તે...) એમ જણાવ્યું છે. કોપરજ્યન્મુલ્કયોઃ કે નેત્રે સ્વયં રજ્યતઃ

-જેવા આપ્ટેએ ટાંટલાં ઉદાહરણોમાં રાખેને જ્ વચ્ચે અતુનાસિક નથી. એના પ્રેરક રૂપમાં રજાયતિ, બને છે. રાગ, રજની, રજક આદિ શબ્દો રજ્ પરથી બનેલા છે. લેટીનમાં rego શબ્દ છે, આ પરથી લાગે છે કે મૂળ ધાતુ રજ્ હશે, રજ્જ નહિ. યાસ્ક રજ્ નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરખની બૂલ હોય એમ લાગે છે. બ્હીટની રજ્ અને રજ્જ બન્ને પ્રકૃતિઓ નોધે છે.

જ્યોતી રજ ઉચ્ચત્તે...—યાસ્ક રજઃ અને એ પછી આવતા હરઃ ના અર્થો આપે છે, પણ ઉદાહરણો આપતા નથી—ટીકાકાર કહે છે—ભાષ્યકારસ્તુ પ્રચુરસ્વાદેતેષુ નિગમાન્ન પઠતિ । ટીકાકાર જેને ઉદાહરણો આપે છે.

વિચેતયમાનાઃ—કર્મકર્તૃસાધનાનાં યાયાત્મ્યં વેદદર્શનેન જ્ઞાનાનાઃ । દુર્ગ.

વીહિ શૂર...વ્યન્તઃ ના વિવિધ અર્થો આપતાં યાસ્ક વીહિ શૂર પુરોહિતશમ્માં એનો અર્થ સ્વાદતિકર્મા એમ આપે છે તો વીતં પાતં પયસ સ્ત્રિયાયાઃમાં સ્વશ્નોતં એમ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય સ્વાદ અને અશ્નો ભેદ જણાવે છે. પ્રસિદ્ધં હિ લોકે કઠિનદ્રવ્યસ્ય ભક્ષણમ્, ભક્ષયતિ મોદકાદીનિ ।....લોકેઽપિ હિ નાતિકઠિને નાતિદ્રવ્યે અશ્રાતિ શબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ—અશ્રાતિ પાયસમિતિ ।

મતિભિઃ સુતે—ય એવ હિ મતિમન્તસ્ત એવ હિ સોમમભિપોતું શક્નુ-
ચન્તિ, નેતરે મતિહોનાઃ ।—દુર્ગ.

અયમપીતરો હરિ...હરિ હરિ શબ્દના ખીજાં અર્થો પણ હરિતવર્ણ માંથી જ સમજવાના છે. ટીકાકાર કહે છે—અયમપીતરો હરિર્મકંટ એતસ્માદેવ ઇતિ હરિતવર્ણત્વાદ્દરિચ્યતે । શિરોપકુસુમપ્રસ્થાઃ કેચિત્પિગલકપ્રભાઃ—
ઇતિ વાનરાઃ સ્તૂયન્તે રામાયણે । સરખ આ વાક્યનું ભાષાન્તર આપતાં કહે છે—This other (meaning of) harish (i. e. a monkey) is derived from the same (root) also. અહીં સરખ જે 'root'ની વાત કરે છે તેવું કંઈ નથી. ખરેખર તો એતસ્માત્ નો અર્થ એતસ્માત્ ઘાતોઃ નહિ પણ દુર્ગ કહે છે તેમ હરિતવર્ણત્વાત્ સમજવાનો છે.

શિશ્નદેવા અગ્રહચર્યાઃ—Durga's explanation of શિશ્નદેવાઃ does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yaska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is to gratify

their sensual desires. But the phrase is a possessive-
(bahuvrihi) compound, and can be translated accurately
only as 'they whose god is the phallus.' It may be that
the cult of phallus, inasmuch as it originated from the
aborigines was not known to Yaska and Durga—સરૂપ.

(૨૦) યજ્ઞ જામયઃ કરિષ્યન્તિ :—યારકે જામિ શબ્દના ત્રણ અર્થો
આપ્યા છે—અતિરેક, વાલિશ અને (અ) સમાન જાતીયસ્ય ઉપજનઃ ।
અતિરેકને માટે દીકાકાર કહે છે—સ્વરાન્તશબ્દરૂપમ્ અતિરેકનામ ભવતિ
પુનરુક્તનામેત્યર્થઃ તદુત્તરત્ર લક્ષણતો ભવિષ્યતિ, તદ્વત્સમાન્યામૃતિ સમાના-
ભિવ્યાહારં ભવતિ, તત્ જામિ ભવતિ ઇતિ પુનરુક્તાભિધાનત્વેન । જામિ
શબ્દસ્ય પર્યેવ્યો નિગમઃ । વાલિશના અર્થ માટે પણ દુર્ગાચાર્ય નિગમ
શોધવાની જ વાત કરે છે—વાલિશસ્યેતદેવ નામ । વાલિશો મૂર્ત્તઃ, સ હિ
વાલ ઇવ શેતે, પ્રમાદિત્વાદ્ભર્મકાર્યેષુ । એતસ્યાપિ પર્યેવ્યો નિગમઃ । છેલ્લા
અર્થ માટે દુર્ગાચાર્યને પાઠ અસમાનજાતીયસ્ય ઘોષજનઃ છે અને એમની
વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે . અસમાનજાતીયો હિ પુરુષસ્ય ભગિન્યાદ્યો ભ્રાતા ।
સા હિ સ્ત્રીત્વાદેવાતુલ્યજાતીયૈવ પુરુષસ્ય ભવતિ । જામિરિત્યેતસ્મિન્શબ્દે
મિઃ ઇત્યેવ ઉપજન, યદેવોક્તં ભવતિ જા ઇતિ તદેવ જામીતિ । ઉભયથાપિ
મત્રેષુ પ્રયોગો દ્રષ્ટવ્યઃ । અહીં છેલ્લા વાક્યનો અર્થ એ યાવ કે બન્ને રીતે
મંત્રમાં પ્રયોગ જોવાનો છે. દીકાકાર જાતે કોઈ અવતરણ આપતા નથી પણ
આગલા એ અર્થોમાં એ પર્યેવ્યઃ શબ્દ વાપરે છે, જ્યારે અહીં દ્રષ્ટવ્યઃ
શબ્દ વાપરે છે. એ પરથી કહી શકાય કે આ પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ હોવાથી.
વિદ્યાર્થીએ જાતે કોઈ લેવો. અહીં ઉભયથાનો અર્થ જા અને જામિ એ
બન્ને સમાનાર્થ શબ્દો એમ માની શકાય. દુર્ગાચાર્યની દીકા વાંચતા એક-
સંકા કરી શકાય. અસમાનજાતીયસ્ય વા પછી પૂર્ણવિરામ મૂકીને મિઃ ઉપજનઃ
એમ નહું વાક્ય સમજી શકાય ? તે પછી ઉભયથા એટલે અસમાનજાતીયસ્ય
અને મિઃ ઉપજનઃ એમ બે રીતે એવો અર્થ કરી શકાય, અને જામિઃ નાં કુલ
ચાર નિર્વચનો આપ્યાં છે એમ માનવું પડે. એ ચોથો છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ
રહે છે. સરૂપને માત્ર સમાનજાતીયસ્ય ઘોષજનઃ એવો પાઠ છે. એનો અનુવાદ.
આ પ્રમાણે છે : Jāmi is a synonym of tautology, fool and
one born in the same caste. સરૂપ ઉપજન શબ્દનો અનુવાદ કરતા
જો કે એમના પાઠમાં આ શબ્દ છે. જામિ શબ્દ લેતાં નિરુક્તમાં સૌ

પ્રથમ આ ધા તા ગચ્છાનુત્તરા યુગાનિ એ ઉદાહરણ આપ્યું છે. દીકાકાર ચર્ચાની શરૂઆત કરતાં કહે છે—જામિ: इत्येतदनेकार्थम् । भगिनी, वालिश: पुनरुक्त चास्याभिधानानि । प्रकरणादेवैतेषामन्यतममस्मिन्नवतिष्ठते । यथानेत तावद्भगिन्युच्यते सधेदमुदाहरणम्—आ धा ता....इति । अर्थात् દીકાકારને ભતે આ ધા તા...એ ઉદાહરણ ભગિની નો અર્થ સમજાવવા માટે છે. ઉદાહરણમાં પણ દુર્ગાચાર્ય એ જ રીતે સમજાવે છે—यत्र येषु जामयः भगिन्यः भ्रातृणाम् अजामियोग्यानि मंधुनसंबन्धीनि कर्माणि करिष्यन्ति । कलियुगान्ते हि तादृशः संकरो भवति, न चेदं कलियुगं वर्तत इत्यमप्रायः । દીકાકાર અસમાન-જાતીયસ્યનો જે અર્થ આપે છે તે જ અહીં લેવાનો છે સરખ યત્ર જામયઃ કૃણવન્નજામિ નો અનુવાદ આમ કરે છે—‘when kinsmen will behave like strangers.’ સરખ પણ સમાનજાતીયસ્ય લોપજનઃ નો અર્થ અહીં લે છે, અર્થાત્ દીકાકાર અને સરખ બંને નિરુક્તમાં આપેલા ત્રીજા વિકલ્પ અનુસારનો અર્થ કરે છે સાધારણ રીતે યારક જ્યારે નિગમ ટીકે છે ત્યારે શબ્દનો પ્રથમ અર્થ નિગમને અનુસરીને આપે છે અને વૈકલ્પિક અર્થો પછી આપે છે, તો અહીં એથી વિપરીત કેમ થયું? કસ્યામાં યમ-યમીની કથાનો પ્રસંગ છે એટલે દુર્ગે આપેલા ભગિનીનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ યોગ્ય છે—‘kinsmen’નો સામાન્ય અર્થ એટલો પ્રસ્તુત નથી. ત્રીજા અધ્યાયમાં યારક રિવથ(=વારસો)ની ચર્ચા પ્રસંગોપાત્ કરે છે ત્યારે ન જામયે તાન્વો....એ મંત્ર (૩. ૩૧. ૨) ટીકે છે. ત્યાં એનું નિર્વાચન આપતાં યારક કહે છે—न जामये भगिन्ये । જામિરન્યેઽસ્યાં જનયન્તિ જામપત્યમ્ । જમતેર્વા સ્યાત્ ગતિકર્મણો નિર્ગમન-પ્રાયા ભવતિ । ત્યાં જામિનો ભગિની એવો સ્પષ્ટ અર્થ આપ્યો છે, અહીં કેમ આપ્યો નથી એ પ્રશ્ન પૂછી શકાય એમ છે. ત્રીજા અધ્યાય પરની ટિપ્પણમાં રાજવાડે જામિ શબ્દના વિવિધ અર્થો આપે છે—(1) a mother, (2) a sister, (3) a wife, (4) a friend and (5) one belonging to one's tribe or side. કીય અને મેકડોનલ્ડ રચિત Vedic Indexમાં લખ્યું છે—Jāmi—a word which appears originally to have meant ‘related in blood’ is not rarely used as an epithet of ‘sister’ (svasr) and sometimes even denotes ‘sister’ itself, the emphasis being on the blood-relationship... In the neuter the word means ‘relationship’ like jāmitva, which also occurs in the R̥gveda. મોનીઅર વીલીઅમ્સના દેશમાં વધારાના અર્થ તરીકે આ પ્રમાણે કહ્યું છે—(In gr. and in liturgy)

uniformity, repetition, tautology, TS; TBr., SBr. વગેરે. મેનીઅર
 વીલીયમ્સે આપેલો અર્થ ચારકના, અતિરેકનામ જેવો જ છે. આપેના પરિવર્તિત
 કૌપમાં 'customary, usual' એવો અર્થ પણ આપ્યો છે. અમરકોપમાં
 જામિ: સ્વમૃકુલચ્ચિયો: એમ જણાયું છે. મનુસ્મૃતિ ૩.૫૭, ૫૮માં જામિ
 શબ્દ સંબન્ધી સ્ત્રીઓના અર્થમાં આવે છે. આ બધામાં કોઈ સ્થળે વાલિશનો
 અર્થ મળતો નથી, એ નોંધવા યોગ્ય છે. પુનરુક્તિનો અર્થ માત્ર વ્યાકરણ
 અને યત્ક્રિયાનાં સંદર્ભમાં જ છે. મેનીઅર વીલીયમ્સ તૈત્તિરીય સંહિતા, તૈત્તિરીય
 બ્રાહ્મણ, શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ સંદર્ભ આપતા નથી.
 દુર્ગાચાર્ય એ અર્થ માટે પણ પર્વેશ્યો નિગમઃ કહે છે, તો કીચ-મેકડોનલ એ
 અર્થ આપતા જ નથી. સમગ્ર રીતે જોતાં કીચ-મેકડોનલ કહે છે તેમ
 'blood-relationship' નો અર્થ મૂળમાં હોવો જોઈએ. જન્ ધાતુની જા
 પ્રકૃતિમાંથી આની વ્યુત્પત્તિ સમન્વય એમ છે. ખીન્ન એ અર્થો અતિરેક-વાલિશ માં
 નિર્વચન કર્ષ રીતે સમજવું એ ખ્યાલમાં આવતું નથી. દુર્ગાચાર્ય પણ એ
 એ અર્થેને જન્ ધાતુ સાથે કે કોઈકે સાર્થ દ્વારા ખીન્ન કોઈ ધાતુ
 સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરતા નથી એ મહત્વનો મુદ્દો છે. મેં ઉપર જણાવ્યું કે
 અહીં જે ક્રમમાં અર્થો આપવામાં આવ્યા છે તે ચારકની સાધારણ પદ્ધતિથી
 વિરુદ્ધ છે, કારણ કે સાધારણ રીતે ચારક નિગમમાં આવતો અર્થ
 પહેલાં આપે છે. આ ઉપરાંત અહીં ખીન્ન પણ પ્રશ્નો છે. પ્રથમ તો એ કે
 જન્-જા સાથે આ શબ્દનો સંબન્ધ ૨૫૪ હોવા છતાં ચારક એનો સીધો ઉલ્લેખ
 કેમ કરતા નથી? કદાચ એનો જવાબ એમ આપી શકાય કે ૩૦૬ માં એ
 વાત આવી ગઈ છે. પણ જ્યારે શબ્દોનાં નિર્વચનો આગળ અપાર્ષ ગયા હોય
 ત્યારે ચારક ૨૫૪ રીતે કહે છે કે એની વ્યાખ્યા કર્ષ ગઈ છે—જેમ કે ગૌર્યાહ્યાતઃ
 (૪.૨૫), માતુર્યાહ્યાતઃ (૪.૨૪). ઉપરાંત આ તો નિર્ધારનો શબ્દ છે
 એટલે જામિવ્યાહ્યાતઃ એવું વાક્ય આવતું જોઈએ, તે નિરુક્તમાં નથી. ખીન્નું
 ઉપધેહિ વૃપમાય વાહુમન્યમિચ્છસ્વ સુમગે પતિ મત્ એમ કલા પછી ચારક
 કહે છે—હતિ વ્યાહ્યાતમ્ ૧. એનો શો અર્થ થાય? સાધારણ રીતે ચારક
 વ્યાહ્યાતમ્ કહે છે ત્યારે એનો અર્થ એ થાય કે પહેલાં એની સમજૂતી અપાર્ષ
 ગઈ છે. પણ આ ઋચા પહેલાં તો આવી નથી. ટીકાકાર આ મુશ્કેલી સમજીને
 કહે છે—નિગદસિદ્ધમેયૈતદિશ્યર્થઃ । અથવંતાનિ પદાનિ અથસ્તાત્ તત્ર તત્ર
 વ્યાહ્યાતાનિ, નજાઞા-અન્યો નાનેયઃ-इत्येवमादि उपेक्षितव्यम् ૧. સરખના

ચારકે માત્ર જામિવ્યવહારાતઃ એટલું જ લખ્યું હોય. પણ જામિ શબ્દ અનેકાર્થક શબ્દોના સમૂહમાં છે અને એના બીજા પણ અર્થો છે એ જોઈને પાછળથી કોઈકે યાચના લખાણને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય.

(૨૫) દ્યૌર્મે પિતા પાતા વા :—Durga explains the stanza RV I.164 33 as follows. Heaven is my father, the progenitor, the great earth is my mother, because the rain descends from heaven to earth, helps the various herbs and plants to grow, which nourish the body and endow it with seed of future generations; heaven and earth are therefore the 'primaeval cause of life. The intermediate space is the womb; i. e. the source of rain-water. The father has bestowed the life-germ on the daughter, i. e. the cloud has bestowed the rainwater on the earth. The earth is here called the daughter (du-hitā, because it is placed at a great distance from the cloud. dūre-hitā)—સરપ. દુર્ગાચાર્ય દુહિતાનો દૂરે હિતા ઉપરાંત બીજો વૈકલ્પિક અર્થ પણ આપે છે—અથવા સા રહ દુલોકં દોઘોતિ દુહિતા ।

શંયુઃ સુચયુઃ :—ટીકાકારના પાઠમાં આ વાક્ય નથી. સરપ કહે છે—'the explanation within square brackets is contradictory to Yāska's comment and is thus an indirect argument in support of its spurious character' સરપ શયુ સુચયુઃ નો અનુવાદ મોટા કોસમાં મૂકે છે

અથાપિ શંયુર્વાર્દસ્પત્ય :—શંયુ. વૃદસ્પતિપુત્ર इति । एतस्मिन्मन्त्रे विशेषलिगमस्ति, तदन्यस्मात् ध्रुतिर्लिगात् कुर्ताद्भुतलभ्यमानद्वा एतावदेव स्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम् । एकमेवेदं पदमविभक्तं निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा पठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन्मन्त्रार्थसंभवाच्छंयु शब्दो विभक्त इति ।—દુર્ગ. ટીકાકાર જાતે શંયોરાવૃણોમહેમાં શંયોઃ આત્માત્માભિસંવાદ એમ ઠંટી વિભક્તિ સમજે છે આ સાથે જ શયોઃ સકારાત્ એમ પાંચમી વિભક્તિ પણ દેવશાક માને છે એમ કહે છે.

(૨૨) અદિતિરદીના દેવમાતા—દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે અદીના નૈરુક્તોના અભિપ્રાયानुસારી અર્થ છે તો દેવમાતા એ ઐતિહાસિકોનો મત છે.

(૨૩) જસ્તમિય ઈયેનમ્—ટીકાકાર જસ્તનો અર્થ વદ્ધ એવો કરે છે—વદ્ધં સ્નાયુતન્તુના, ય એવ પાશિક ઇતિ પ્રસિદ્ધો રાજામ્ સ હિ વદ્ધસ્વાદુ-
ત્પતિતુમત્યર્થ ન શક્નોતિ, નીચેરેવ ચ ગચ્છતિ, ગત્વા ચ શશકાદીનિ-
હિનસ્તિ સત્ત્વાની ।.....એવમિહ નીચાયમાનં ઈયેનમિત્યનેન સંવન્ધાજ્જ-
સુરિવદ્ધ ઇત્યુપપદ્યતે, ન હ્યવદ્ધઃ ઈયેનો નીચેરયતે ।' સરૂપ એની ટીકા કરતી
કહે છે—There is a contradiction in Druga's explanation;

જસ્તમ્ derived from the √ જસ્ means 'liberate', 'free',
'let loose'. જસ્ ધાતુના વિવિધ અર્થો નિર્વચનસૂત્રીમાં આપેલા છે. મંત્રનો
અર્થ જોતા સરૂપની વાત સાચી લાગે છે; પણ દુર્ગાચાર્યનું એક ટ્યન મહત્વનું
છે—પ્રસિદ્ધો રાજામ્. અસલના રાજાઓ કુદડા-લડાઈ કે બકરા-લડાઈનો
આનન્દ મેળવતા તથા જુદી જુદી રીતે શીકારના પણ શોખીન હતા. તેા એવું
પણ બને કે બાજની પાંખ સહજ બાંધી લેવાથી બાજ ધણું ઊંચે ઊડી ન શકે
અને માત્ર સાધારણ ઊડીને સસલા વગેરેનો શિકાર કરે. સાંકળે બાંધેલા કૂતરાનો
ઉપયોગ શીકારીઓ કરે જ છે. આવી કાઠક પ્રથા અસ્તિત્વમાં હોય અને દુર્ગાનંદ
ખ્યાલમાં હોવાથી એણે એ રીતે અર્થ ધટાવ્યો હોય એવી પૂરી શક્યતા છે.
અન્યથા પ્રસિદ્ધો રાજામ્ એ શબ્દોમાં ટીકાકારે માત્ર દર્શના કરી હોય એમ
માનવું પડે—તે યોગ્ય નથી.

(૨૫) ઘઘ્ ગોઃ—ગોઃ શબ્દની અર્થા યારકે બીજા અધ્યાયમાં કરેલી.
છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—અત્રાહ ગોરમન્વત ઇતિ તદુપરિષ્ટાદ્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
(૨૬) તે જ નિગમ અહીં ટાંક્યો છે. મંત્રના અર્થધટનમાં ટીકાકાર સ્વપ્નુઃના
બે અર્થો આપે છે—આદિત્યસ્ય મણ્ડલાત્ અથવા આદિત્યસ્ય સ્વભૂતા રશ્મયઃ
એમ સમજવું.

દેવપીયુમ્—દેવહિસિતા, સ્વભોગપ્રધાનઃ, ન યદ્દા દેવાનામ ।—દુર્ગા.

ઋઘ્નિતિ પૃથગ્ભાવસ્યઃ—યારકે ઋઘ્ન શબ્દના બે અર્થો આપે છે—
પૃથગ્ભાવ અને સમૃદ્ધિ. ઋઘ્નગયા ઋઘ્નગુતાશમિષ્ઠાઃ માં યારકની વ્યાખ્યા અનુસાર—
ઋઘ્નનો અર્થ સમૃદ્ધિનો થાય છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—ઋઘ્નગયાઃ ત્વમત્પમપિ
હુતભસ્માભિઃ સદ્ધિવિઃ ઋઘ્નગેવ ઋદ્ધમેવ દેવતાતૃપ્તિસમર્થં વહુ કુર્વન્ બયાઃ
ત્વં યાગમર્કાપિરિત્યર્થઃ । ...અપિ ચ યદાપિ કિશ્ચિદ્વિગુણમર્કાપ્ત્ત્વં વયમેત-
સ્મિન્વજ્ઞે તદપિ સર્વમેવાસમૃદ્ધં સમૃદ્ધગુણમેવ કુર્વન્ પાપસ્ય યજ્ઞસ્ય અશમિષ્ઠાઃ
સ્વિષ્ટકૃદ્રૂપેણ શમિતવાતસિ । ટીકાકાર જણાવે છે કે ઋઘ્ન શબ્દના પૃથગ્ભાવના
અર્થ માટે યદિન્દ્ર દિવિ પાર્યે યદ્દઘ્ન એ ઉદાહરણ આપવું જોઈએ. દુર્ગાચાર્ય
બીજા વિદ્વાનોનો મત આપે છે કે ટીકાકાર મંત્રમાં જ બન્ને અર્થો સમજવાના છે—

અન્યે પુનર્મન્યન્તે । ઋચગયા ઋચગુતાશમિષ્ઠાઃ इत्येतयोरेव ऋचक् शब्दयोः
 'पूर्वः पृथग्भावार्थः उत्तर ऋघ्नोत्यथ इत्यर्थः इति । तदेतदुपपद्यते मिथ्याण्यपि
 'ह्रवींषि हुतानि सन्ति, स्वमग्ने ऋचक् पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्न ते
 सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः-ऋचगुताशमिष्ठाः-इत्येष यथाख्यास्यात् एव १.
 -टीकाकार માને છે કે ઋચક્ના બે શુદ્ધ શુદ્ધ અર્થો સમગ્રવા અગ્નેના મત કરતાં
 આગલો મત વધારે સ્વીકાર્ય છે. એક તો ચારકે અષાપિ ઋઘ્નોત્યર્થે દૃશ્યતે એમ કહ્યા
 'પછી આ નિગમ દાંડ્યો છે. બીજું ચારકે નિર્વચનમાં પણ ઋઘ્નુવત્ શબ્દન વાપર્યો છે.

अस्या इति चास्येति च :—अस्याः अने अस्य प्रधानवाचक છે કે
 ગૌણના વાચક છે તે સ્વરની વિશેષતાથી સમગ્રાય છે. ચારક કહે છે ઉદાત્ત
 પ્રથમાદેશે । અહીં પ્રથમ = કુબ્ધ, પ્રધાન. બે પ્રધાન અર્થના વાચક હોય તો
 આ શબ્દો ઉદાત્ત બને છે પ્રધાનં કાચિદર્થમભિદધત્ एतत्पदद्वयमुदात्तं भवति ।—
 'દુર્ગ' અન્વાદેશે-પ્રધાનમનુ યો વર્તતે ગુણભાવેન-દુર્ગ. અર્થાત્ ગૌણ અર્થનું
 અભિધાન હોય તો અનુદાત્ત રહે છે અસ્યા ઉપુ ન...એ મંત્રમાં અસ્યાઃ નો રયાઃ
 ઉદાત્ત છે. ટીકાકાર કહે છે—એવમગ્ર સાતિ. પ્રધાનેતિ કૃત્વા અસ્યાઃ
 इत्येतत्पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सत् उदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण,
 एकदेशस्योदात्तत्वात् । अनुदात्त अस्याः भाटे चારકે દોષાયુરસ્યા યઃ પતિ...
 એ મંત્ર દાંડ્યો છે 'દુર્ગાચાર્ય' કહે છે—एतस्मिन्मन्त्रे भर्तृकन्यासयोगे साति
 'મર્તેવ પ્રધાન', અસ્ય હ્યાયુરાશામ્યતે । તસ્ય લક્ષણાર્થ પત્ની । તસ્માત્
 -દોષાયુરસ્યા યઃ પતિઃ इत्येतदनुदात्तम् । આ પછી આવના અસ્ય વામસ્ય
 'પલિતસ્થ....એ મંત્રમાં પ્રથમ અસ્ય અન્તોદાત્ત છે કન્યા? ત્રીજા પાદમાં આવતો
 અમ્ય અનુદાત્ત છે. ટીકાકાર કહે છે—एवमेतस्मिन् मन्त्रे मूर्यः प्रधानः सूक्तं
 'મૂર્યાધિકારાત્ । તસ્માત્ અમ્ય વામમ્ય इत्येषઃ અસ્ય શબ્દ અન્તોદાત્તઃ ।
 वायुग्राप्रधानम्, तस्मात् तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठ अस्य इत्येषः अम्य शब्दोऽ-
 नुदात्तः । આ રીતે સ્વર વિશેષતા સમગ્રન્યા પછી ટીકાકાર બીજા અભિપ્રાય આપે
 એ-અન્યે તુ મન્યન્તે । પ્રથમાદેશે નામ પ્રારમ્ભઃ, તત્ર યદ્ વર્તતે, તદુદાત્તં
 'ભવતિ, પ્રધાનાયંતરમુદાત્તમિત્યનેનૈવ મક્ષણેન ।.....અન્વાદેશે નામ,
 'અમ્યમ્ય પદસ્ય પદ્માદાદેઃ, તત્ર વર્તમાનમનુદાત્તં ભવતિ । પદાત્પરમ્ય
 'નિષ્પાત્તો ખચતોતિ લક્ષણચિદોંધિ સુક્તે । તથાનુદાત્તત્વેનૈવ લક્ષણેનાત્પી-
 'યોર્ધંતરમ પ્રધાનાર્ધંતરં ભવતિ । અર્થાત્ જે પ્રારંભમાં આવે તે ઉદાત્ત હોય
 અને તેથી પ્રધાન ગણાય. જે પદની પછી આવે તે અનુદાત્ત હોય અને તેથી
 અપ્રધાન મનાય. ચારક જાતે પ્રથમાદેશે અને અન્વાદેશે નો અર્થ ત્રીવાર્ધંતર
 અત્યોચોર્ધંતર આપે છે તે જોતાં ટીકાકારે આપેલો પ્રથમ અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

‘‘ અસ્ય નઃ સાતયે—યારકે અસ્યાં ડે પુ...એ મંત્રનો અર્થ આપેને
 અસ્ય નઃ સાતયે કહે છે. આમ અસ્ય એ સાતયે નું વિશેષણ તથા ચતુર્થ
 એકવચન બને છે. આ ઉદાહરણ અસ્યાઃ પદ સંમગ્નત્વા માટે છે. અસ્યાઃ ડે
 એ સન્ધિમાં અસ્ય અને અસ્યાઃ એમ બન્ને રીતે વિગ્રહ થઈ શકે. પણ જો
 નિર્ધારકનું પદ વચ્ચેનું હોય તો નિગમમાં ચતુર્થાન્ત પદ સમગ્નનું યોગ્ય છે.
 અર્થની દૃષ્ટિએ ખાસ ફેર પડતો નથી કારણ કે અસ્યાઃ સમગ્નએ તો ‘આતી’
 પ્રાપ્તિ માટે’ અને અસ્ય સમગ્નએ તો ‘આ પ્રાપ્તિ માટે’ એવો અર્થ થાય.
 વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બેદ પડે છે, કારણ કે અસ્ય એ સાતયે નું વિશેષણ છે,
 બ્યારે અસ્યાઃ એ સાતયે નો વિષય બતાવે છે.

‘અજાશ્વેતિ પૂષણમાહ—Roth thinks that the text is corrupt
 and the word અજાશ્વ is superfluous. I do not agree with
 Roth, for with a proper punctuation the sentence is quite
 clear. It is to be read thus : અજાશ્વેતિ પૂષણમાહ । અજાશ્વ ।
 અજા અજના । The author calls Pūṣan goat-teamed. Goat-
 teamed i. e. goats are the courcers.—સરૂપ દીકાકાર અજાશ્વ ના બે
 અર્થો આપે છે—અજનાશ્વ ગમનાશ્વ, છાગાશ્વ વા ।

(૨૬) છત્તીયો આતા :—શૂયતે વાવચ્ચે મન્થે । વાયુ આદિત્યઃ
 અગ્નિઃ દર્યેવં પારસરુપાય વાયોસ્તુતીયોઽગ્નિર્ભવતિ । વાયુર્ગપિ ચ જ્યોતિરેવ-
 વાયુર્ના જ્યોતિર્વા इति ह विज्ञायते ।—દુર્ગ.

‘સપ્તપુત્ર સ્વપ્તમપુત્ર’ :—દીકાકારને મને સપ્તમપુત્રનું ના બે અર્થો થાય
 છે. એનિહાસિકો કહે છે કે આદિત્ય સાનમે પુત્ર છે આલશ્ચ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે—
 મૃતપિતરમણ્ડમવાપચતે, તસ્મિન્નાદિત્યઃ સપ્તમ ઇન્દ્રોઽષ્ટમ इति ह विज्ञायते ।
 બીજો અર્થ આપતો દીકાકાર કહે છે—સપ્તસંસ્થાકા મુક્તા અસ્ય રશ્મયઃ પુત્રાઃ
 તેનાસી સપ્તપુત્રઃ ।

(૨૭) દિમ પુનર્હન્તે :—તદ્વિ હન્તિ ઓપધિવનસ્વતોન્ પ્રકિરતિ ।
 હિનોતેર્વા તપનાર્થસ્ય । તેન હિ પુષ્યન્તિ યયાદયઃ । ગમનાર્થસ્ય વા હન્તેઃ ।
 તદ્વિ ગમયતિ ક્ષયં ભૂતાનિ ।—દુર્ગ. ગત્યર્થે હન્ અનુસાર દીકાકારે આપેલી
 વ્યાખ્યા ઉચિત જાગતી નથી.

‘અભિન્નગ્નિષ્ઠન્તે :—આશિતાનિ વિનાશમુપયાન્તિ । વિનાશોઽપિ હિ
 સંસ્થોચ્યતે । સંસ્થિત. પિતા મમ રૂપુક્તે મૃતઃ इति गम्यते ।—દુર્ગ.

‘પાન્દર્ગ ચલાચલાસ :—દ્વિતીયો નકારઃ સમુદ્ધવાયઃ ।—દુર્ગ.’

અસ્ય નઃ સાતયે—યારકે તે તો દેવ અમુક અર્થ આપવા માટે સમર્થ
 એસ્યે નઃ સાતયે કહે છે. અધ્યાપ્યાનમાં ટીકાકાર ઇચ્છન્ = જાનાનઃ એવો
 એકવચન બને છે. આ ઉપરિમ વ્યાખ્યાનમાં એનો સીધો અર્થ ‘ઈચ્છા કરતો’
 એ સંધિમાં અસ્યે અપ્રેમ્યમ વ્યાખ્યાન વધારે ઉચિત છે. બૃહદેવતામાં પણ
 નિધપદુનું પદ પદ્ય કહ્યું છે—

અર્થની દૃષ્ટિએ

પ્રાપ્તિ માટે નામિચ્છન્નપિદેવં ચં યમાહાયમસ્તિવતિ ।

વ્યાખ્યાન—પ્રાધાન્યેન સ્તુત્વન્મક્તયા મન્વસ્તદેવ એવ સઃ ॥ (૧-૬)

ન્યા’ ટીકાકાર વધારેમાં જણાવે છે કે સ્તુતિ ચતુર્વિધ છે—નામ્ના વન્ધુભિઃ કર્મણા
 રૂપેણેતિ ૧. શૌનક પણ કહે છે—

સ્તુતિસ્તુ નામ્ના રૂપેણ કર્મણા વાન્ધવેન ચ । (૧-૭)

તાસ્ત્રિવિધા ક્ષત્રઃ—અહીં ઋચાએનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, યજુઃનો
 નહિ તે માટે દુર્ગ કહે છે—ક્ષત્ર એવ હિ પ્રાયેનાતિતરામપિહિતાર્યાઃ, ન તયા
 યજૂપિ । તાસુ હિ વિજ્ઞાતાસુ યજૂંણ્યપિ વિજ્ઞાતાન્યેવ ભવન્તિ । તસ્માદ્વચ
 એવ પુરસ્કૃત્ય વ્રવોતિ ૧. આ વાક્યમાં તાઃ = યાઃ કાશ્વન સર્વવેદેષુ ક્ષત્રઃ
 તાઃ સર્વા ઈપ એમ ટીકાકાર કહે છે. સરૂપના અનુવાદમાં—‘The stanzas
 to which reference has just been made’—એમ લખ્યું છે. નીચે
 પાદ્મીપમાં સરૂપ લખે છે—The clause ‘to which been made’ is
 not the literal translation, but rather gives expression to
 the contextual meaning of the word kṣh used by Yāska.
 ખરેખર તો અહીં આગળ ક્ષી ઉલ્લેખ થયો નથી. આગલા વાક્યમાં મંત્રના
 દેવતાની વાત કરી છે અને અહીંથી ઋચાએનું પૃથક્કરણ શરૂ થાય છે, અહીં
 તાઃ = તે ઋચાઓ એટલે જ અર્થ થાય.

તત્ર પરોક્ષકૃતા :—પરોક્ષકૃત મંત્રોમાં બધી જ વિભક્તિઓનો ઉપયોગ
 થાય છે તેનાં ચારકે સાત ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

(૨) અથ પ્રત્યક્ષકૃતા :—પ્રત્યક્ષકૃત મંત્રોમાં ક્રિયાપદનો બીજો પુરુષ
 અને યુક્તમદ સર્વનામ વપરાય છે. અહીં મધ્યમ પુરુષ અને ત્વમ્ બન્ને લખવાનું
 પ્રયોગન જણાવતાં ટીકાકાર કહે છે. યત્ર ત્વમિત્યેવં શ્રૂયતે તત્રાવિદ્યમાનોર્ઽપિ
 મધ્યમઃ પુરુષોઽધ્યાહાર્યઃ । યત્ર તુ મધ્યમઃ પુરુષઃ શ્રૂયતે તત્રાવિદ્યમાનમપિ
 ત્વમિત્યેતત્સર્વનામાધ્યાહાર્યઃ, સર્વાન્ધશઙ્ગદસ્વાદનયોઃ ।

અથાપિ પ્રત્યક્ષકૃતા :—યારક જણાવે છે કે જેમાં સ્તોતાઓ પ્રત્યક્ષ હોય અને સ્તોતવ્ય પરોક્ષ હોય એવા પણ મંત્રો છે. આવા મંત્રોને પ્રત્યક્ષકૃત ગણવા કે પરોક્ષકૃત ગણવા તે વિષે યારક કોઈ સ્પષ્ટતા કરતા નથી.

અઘાધ્યાત્મિક્ય :—અહીં પણ ઉત્તમપુરુષયોગ અને અસ્મત્ સર્વનામ અન્નેના ઉપયોગ માટે દીકાકાર મધ્યમ પુરુષયોગ અને યુગ્મત્ માટે જે કથું છે તેવી જ સ્પષ્ટતા કરે છે.

ઈન્દ્રો વૈકુण્ઠો :—વિકુણ્ઠા નામાસુરી વમ્ભવ, તસ્યાઃ કિલ તપસઃ પ્રભાવેનાપત્યત્વમિન્દ્ર આજગામ, ન વૈકુણ્ઠો નામ વમ્ભવ ।-દુર્ગ.

(૩) **પરોક્ષકૃતાઃ પ્રત્યક્ષકૃતાશ્ચ :**—યારક કહે છે કે પરોક્ષકૃત અને પ્રત્યક્ષકૃત મંત્રો ધણા છે તો આધ્યાત્મિક અર્થ છે. મને લાગે છે કે યારકના આ વિભાજન અંગે થોડી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. જે દેવાની માત્ર સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, સંબોધન નહિ તે પરોક્ષકૃત ગણાય. અર્થાત્ અહીં દેવો પરોક્ષ છે. દેવાને જે સીધું સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય તો દેવો પ્રત્યક્ષ છે એમ માનીને જ ચર્ચ શકે, આથી એને પ્રત્યક્ષકૃત ગણાય. આધ્યાત્મિકી ઋચાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ વાત નથી, પણ કેટલાક સૂકતોમાં દેવાના મુખમાં જ એમની પોતાની મદતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, એને આધ્યાત્મિક મંત્રો કહ્યા છે. જે સ્તોતાઓને સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય, પણ ખરેખર સ્તુતિ કોઈક દેવનાની કરવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તે પ્રત્યક્ષકૃત અને પરોક્ષકૃત બન્ને કહી શકાય; જે કે મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ યારકે માત્ર એની નોંધ લીધી છે, સ્પષ્ટતા કરી નથી.

પવનુચાવચૈરમિપ્રાયૈ :—સ્તવનની પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કર્યા પછી યારક વેદમાં આવના વિચારોની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરે છે. એમને મતે મંત્રોમાં સ્તુતિ, આશીર્વાદ, શપથ, અભિશાપ, આચિખ્યાસા પરિદેવના, નિન્દા અને પ્રશંસા જેવામાં આવે છે. બૃહદેવતામાં આ દૃષ્ટિએ કરેલા વર્ગીકરણમાં ૩૫ થી વધુ ભેદો આપેલા છે :

મન્ત્રા નાનાપ્રકારાઃ સ્યુર્દૃષ્ટા યે મન્ત્રદર્શિભિઃ ।

સ્તુત્યા ચૈવ વિષ્ણુત્યા ચ પ્રભાવાદેવતાત્મનઃ ॥

સ્તુતિઃ પ્રદાંસા નિન્દા ચ સંશયઃ પરિદેવના ।

સ્પૃહાગોઃ કત્થના યાજ્ઞા પ્રશ્નઃ પ્રંયઃ પ્રવલ્હિકા ॥

નિયોગધ્રાનુયોગઞ્ચ ।ષા વિલપિતં ચ યત્ ।

વાચિત્યાસાપ સંલાપઃ પવિત્રાણ્યાનમેવ ચ ।

આહનસ્યા નમસ્કારઃ પ્રતિરાઘસ્તથૈવ ચ ।
 સંકલ્પશ્ચ પ્રણાપશ્ચ પ્રતિવાક્યં તથૈવ ચ ॥
 પ્રતિવેધોપદેશો ચ પ્રમાદાપહ્નવૌ ચ હ ।
 ઉપપ્રેવશ્ચ યઃ પ્રોક્તઃ સંજ્વરો યશ્ચ વિસ્મયઃ ।
 આક્રોશોઽભિષ્ટવશ્ચૈવ ક્ષેપઃ શાપસ્તથૈવ ચ । (૧૩૪-૩૯)

શૌનક એ બધાનાં ઉદાહરણો પણ આપે છે.

(૪) યદ્દેવતઃ સ યજ્ઞો વા...—ટીકાકાર આ અને એની પછીનાં કેટલાંક વાક્યોના એ અર્થો આપે છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે યદ્દેવતઃ સ યજ્ઞઃ—જે યજ્ઞમાં મંત્રનો વિનિયોગ થતો હોય તે યજ્ઞના જે દેવતા હોય તે દેવતા તે મંત્રના જાણુવા. જેમકે આગ્નેયોઽગ્નિષ્ટોમઃ એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે એટલે અગ્નિષ્ટોમમાં વિનિયુક્ત મંત્રો અગ્નિના સમજવા. દુર્ગ અહીં એક ન્યાય પણ દીકે છે—પ્રકરણાદ્વિ સન્દિગ્ધદેવતેષુ દેવતાનિયમઃ । યજ્ઞાંગ વિશે ટીકાકાર કહે છે—પ્રાતઃ સવને યો વિનિયુજ્યતે મ આગ્નેયઃ, યો માઘ્યન્દિને સ એન્દ્રઃ યસ્તૃતોયસવને સ આદિત્યઃ । બીજા અર્થ મુજબ યદ્દેવતઃ સ યજ્ઞઃ = યદ્દેવતં પ્રધાન હવિઃ, અહીં મુખ્ય હવિ જે દેવતા માટે હોય અને તેના સંસ્કાર માટે જે મંત્ર હોય તે મંત્રના તે દેવતા જાણુવા. ઉપરાંત જે દેવતાના આધકારમાં નોંધક આદેશ કરે છે તે તેના દેવતા માનવા. યજ્ઞાંગ વા એ આધાર વગેરેના અભિપ્રાયથી સમજવું. ક્ષપભોઽસિ શાકરઃ નો વિનિયોગ સ્તૌવમાં છે અને તે પ્રાજ્ઞપત્ય હોવાથી આ મંત્ર પણ પ્રજ્ઞપતિનો માનવો.

અથાન્યથ યજ્ઞાત્...અહીં ટીકાકારે આપેલા એક અર્થ પ્રમાણે અન્યથ યજ્ઞાત્ માં ઉત્સન્નપ્રયોગ સમજવાનો છે. કેટલીક યજ્ઞક્રિયાઓ પ્રાચીનકાળમાં થતી પણ પછીથી સમય જતાં એનો લોપ થયો, સાહ્યુમન્યોમાં પણ ઉત્સન્નપ્રયજ્ઞો વા·અપઃ એવાં વાક્યો મળે છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે અન્યથ યજ્ઞાત્ = જે મંત્રોનો યજ્ઞકર્મમાં વિનિયોગ ન થયો હોય તેવા; જેમકે નૈષ્ઠિક, અન્નચારીના ઉપાકરણ, ક્ષત્ર્યત્વ, જપ, પ્રાયશ્ચિત આદિમાં દેવતાના જ્ઞાન વિના જે યજ્ઞ કરાવે કે અધ્યાપન કરે તેને માટે પ્રત્યવાય પણ બતાવેલો છે. એટલે દેવતાનું અન્વેષણ તો કરવું જ જોઈએ. અહીં ચારક વિવિધ મતો આપે છે. શક્તિકોને મતે એવા બધા મંત્રોને પ્રજ્ઞપતિના જાણુવા. ટીકાકાર કહે છે—અનિરુક્તો હિ પ્રજાપતિઃ, અનિરુક્તદેવતાલિંગાશ્ચ મન્ત્રા इत्येतस्मात्સામાન્યાત્ ।

નારાયણસા હિતિ નૈરુક્તાઃ—આગલા વાક્યમાં યાજ્ઞિકોનો મત આપીને ચારક હવે નૈરુક્તોનો મત આપે છે. જે મંત્રોનો યજ્ઞક્રિયામાં વિનિયોગ ન હોય.

તે મંત્રો નારાશંસ ગણવા. નારાશંસને માટે આગ્રિ દેવતાઓની ચર્ચામાં બે મતો :
 આપેલા છે—યજ્ઞં હિતિ કાર્ત્યવ્યઃ અગ્નિરિતિ શાકપૂર્ણિઃ । દીકાકાર કહે છે
 કે વિષ્ણુવૈ યજ્ઞઃ એ આશ્વલ્યું વાક્યને આધારે યજ્ઞ શબ્દ વિષ્ણુનો ઘોતક-
 સમજવો. ઉપરાંત યતમાંથી આખા જગતનો પ્રભવ થયો છે એટલે યતનું
 શ્રેષ્ઠત્વ સમજી શકાય. અગ્નિ નો અર્થ લઈએ તો જેમાં દેવતાઓ અનાવિષ્ટ
 હોય તેવા અને વિનિયોગ ન આવ્યો હોય એવા મંત્રોને આગ્નેય ગણવા.
 દીકાકાર આ માટે અગ્નિવૈ સર્વા દેવતાઃ એવું વચન ટાંકે છે. દુર્ગાચાર્ય બીજો
 પણ એક મત આપીને એનું ખંડન કરે છે. કેચિત્તુ નરાઃ પ્રશસ્યન્તે સ
 નારાશંસો મન્ત્રઃ હિતિ પશ્યન્તો મનુષ્યન્તુતયસ્તાં હત્યેવં મન્યન્તે ।
 સદયુક્તમ્ । ન હિ મનુષ્યાગામનાવિષ્કૃતલિંગમન્ત્રૈઃ સ્તુતિરુપપદ્યતે,
 દુર્બોધ્યત્વાત્ તેપામત્પવુદ્ધિત્વાચ્ચ મનુષ્યાણામિતિ । દીકાકાર આ વાક્યનો
 બીજો અર્થ આપતાં કહે છે—નારાશંસા હિતિ નૈરુક્તાઃ સૌર્યા વા આગ્નેયા
 વા । અહીં પહેલા અર્થથી એટલો જ બેદ છે કે નારાશંસનો અર્થ ‘સૂર્ય’
 અથવા ‘અગ્નિ’ ઠરવામાં આવ્યો છે.

અપિ ઘા સા કામદેવતા સ્યાત્ :—જે મંત્રોના દેવતા અનાવિષ્ટ હોય
 તેમાં દેવતાની કલ્પના સ્વેચ્છાએ કરવી. દીકાકાર સા સર્વનામ કેને લાગૂ પડે તે
 અનુસાર બે અર્થ આપે છે. પ્રથમ અર્થ મુજબ સા ક્રક (સ મન્ત્રઃ)
 કામદેવતા (કામદેવતઃ) એમ વાક્ય સમજવું બીજા અર્થ મુજબ સા
 સર્વનામ દેવતાને લાગૂ પાડીને વાક્ય સમજવું. દુર્ગાચાર્ય આ ઉપરાંત ત્રીજો
 પણ અર્થ આપે છે—અથવા પ્રયોક્તા યત્કામસ્ત મન્ત્ર પ્રયુક્તે તસ્ય કામસ્ય
 યા દેવતા અધિપતિઃ તામેવ તસ્મિન્નભિસન્દધોત ।

પ્રાયોદેવતા વાઃ—દીકાકાર કહે છે કે પ્રાયઃ શબ્દ અધિકારના અર્થમાં
 છે. અપ્ચયનપાકના ક્રમમાં આવે મંત્ર જે દેવતાના અધિકારમાં આવતો હોય તે
 દેવતા તે મંત્રના ગણવા. અગ્નિના અધિકારમાં આવતો મંત્ર આગ્નેય તથા
 ઈન્દ્રના અધિકારમાં આવતો ઐન્દ્ર ગણવો. દીકાકાર બીજો અર્થ આપતાં પ્રાયઃ =
 વાતૃત્વમ્ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. અનૂતપ્રાયો દેવદત્તઃ એ વાક્યનો અર્થ
 અનૂતવહુલ એવો થાય છે, તેમ અહીં પણ દેવોનું આદૃશ્ય સમજવાનું છે. પત્રીનું
 વાક્ય આના સમર્થનમાં સમજવાનું છે. એવો આચાર છે કે નિર્દિષ્ટ ક્રમોમાંથી જે
 કાંઈ આકી રહે તે સર્વને માટે સમાન ગણવું. દીકાકાર કહે છે તેમ—તદયથા કશ્ચિદ્
 ગૃહી નિર્દિશતિ इदं મે દેવદેવત્ય દ્રવ્યમ્, इदं મે અતિથિદેવત્યમ્, इदं મે
 પિતૃદેવત્યમ્ હિતિ । તથૈવં નિર્દિષ્ટે તતા રાશેયંદ્રવ્યદવશિષ્યતે તદેવપિતૃ-

“મનુષ્યાણાં સાધારણં મવતિ । સર્પઃ શ્વિ વા કામદેવતા....થી આખા વાક્યનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપે છે : “Or else the deity may be an optional one or even a group of deities. It is indeed a very prevalent practice, (in everyday life) in the world (to dedicate things in common) including what is sacred to gods, to guests and to the manes.” અને લાગે છે કે દીકાકારનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપે છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. કદાચ અહીં દેવવેવશ્યમ્, અતિથિદેવશ્યમ્, અને પિતૃદેવશ્યમ્ કોઈ ચોક્કસ દેવ કે અતિથિ કે પિતૃને માટે નહિ પણ બધા જ દેવો કે અતિથિઓ કે પિતૃઓ માટે છે. તેવી રીતે મંત્રો પણ બધા દેવો માટે છે એમ સમજવું. અહીં બાકી રહેલા દ્રવ્યની કોઈ વાત લાગતી નથી, સર્પ પ્રાયોદેવતાનો અર્થ group of deities કરે છે તે અનુસાર કોઈ ચોક્કસ જુથ સમજવું પડે. વારકને એ અભિપ્રેય નથી લાગતું.

યાજ્ઞદેવતો મન્ત્ર :—આ વાક્ય સમજવું મુશ્કેલ છે સર્પ એનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—“As to the view that a stanza belongs to the deity to whom the sacrifice is offered, (it may be objected) that non-deities are also praised like deities e. g. the objects beginning with horse and ending with herbs, together with eight pairs. દીકાકાર આને જુદી જ રીતે સમજાવે છે. યાજ્ઞદેવતો મન્ત્રઃ = યાજ્ઞો વા દેવતો વા । યજ્ઞ એ વિષ્ણુ છે અને નૈરુક્તોને મતે વિષ્ણુ આદિત્ય છે એટલે જેમાં દેવતા અનાવિષ્ણુ છે તેવા મંત્રને આદિત્યનો ગણવેા. અથવા તો દેવતઃ = દેવતા અસ્મિન્ દેવતેતિ દેવતઃ । અગ્નિનું દેવતાત્વ અવિશિષ્ટ છે એટલે આવા મંત્રોને આગ્નેય ગણવા. હેટલે દુર્ગાચાર્ય કહે છે—તદ્વદુષોદ્ધાત ઉક્તમ્—નારાણસા ઇતિ નૈરુક્તાઃ ઇતિ તદેવ કાર્ત્ત્વકશાકપૂર્ણિમતેનાવધૃત યજ્ઞોઽગ્નિર્વા, તૌ હિ નૈરુક્તૌ । દીકાકારે આપેલો અર્થ અરપટ અને દૂરાકૃષ્ટ છે. સર્પને મતે અહીં યદેવતઃ સ યજ્ઞો વા યજ્ઞાંગં વા તદેવતા ભવન્તિની સાથે જોડાય છે, તો દુર્ગા અનુસાર નારાણસા ઇતિ નૈરુક્તાઃ સાથે આ વાક્યનો સંબન્ધ છે. દીકાકારના અર્થઘટનનું અનૌચિત્ય દેખીતું જ છે; તો સર્પનો અનુવાદ પણ સરળતાથી સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અહીં ચર્ચા જે મંત્રનો વિનિયોગ નથી થતો તે અંગેની છે, અને નહિ કે જેનો વિનિયોગ થાય છે તેની. સર્પના અનુવાદ પ્રમાણે વાક્ય અઘટી દ્વન્દ્વાનિ સુધી લંબાય છે દુર્ગાચાર્ય શ્વિ હ્યદેવતા દેવતાષ્વ સ્તૂયન્તેનો સંબન્ધ યત્કામ ઋવિર્ગમ્યાં....સ્તુતિ પ્રચુંકે વાક્ય સાથે જોડે છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે દેવતાઓના આર્ચપત્રની ઉપપત્તિને

લીધે ઉપરનું લક્ષણ સમગ્રાય એવું છે. અનાવિષ્કૃતદેવતા મંત્રોમાં પણ દેવતાની સ્વેચ્છાએ કલ્પના થઈ શકે, પણ જ્યાં દેવતા ન હોય એવા પદાર્થોની સ્તુતિ કરવામાં આવતી હોય ત્યાં ઉપરનું લક્ષણ ખોટું પડે છે. અશ્વથી આરંભીને ઔપધિ સુધીનામાં અશ્વ જેવામાં તો ચૈતન્ય પણ છે, તો અક્ષાદિમાં તો તે પણ નથી. ટીકાકારે અથાપ્યપ્ટો દ્વન્દ્વાનિની વ્યાખ્યા આપી નથી. આ ૮ દ્વન્દ્વો નિઘણ્ડુ ૫-૩૨૯-૩૬ માં આપેલાં છે, તે આ પ્રમાણે છે : ઝલૂલ્લમૂસલે, હવિઘનિ, દાવાપૃથિવી, વિપાટ્-શુતુદ્યૌ, આર્ત્તો, શુનાસોરી, દેવીજોષ્ટ્રી, દેવોઝર્જાહુતી. ટીકાકારને મતે સ ન મન્યેતથી જવાબ શરૂ થાય છે. ખરેખર તો એમ લાગે છે કે અપિ હ્યદેવતા દેવતાવત્થી બીજો મુદ્દો શરૂ થાય છે. આગલી ચર્ચા યાજ્ઞદેવતો મન્ત્રઃ इति આગળ પૂરી થાય છે પણ એમ માનવામાં મુશ્કેલી તો છે જ. આગળ ચારકે યાજ્ઞિકો તથા નૈરુકતોના મતો આપીને બીજા પણ એ અભિપ્રાયો-કામદેવતા અને પ્રાયોદેવતા આપ્યા. એ પછી આવતા યાજ્ઞદેવતો મન્ત્રઃ ને સમજવું શી રીતે ? આને આગલા વાક્ય સાથે જોડવાથી કદાચ સરળતા થાય. જેમ લોકમાં અતિથિ દૈવત્ય વગેરેનો આચાર છે તેમ મંત્રને સાધારણ રીતે યાજ્ઞદેવત ગણવો-અર્થાત્ યજ્ઞને જ મંત્રના દેવતા ગણવા. અપિ હ્યદેવતા...થી નવો મુદ્દો ગણી શકાય. ચારક જણાવે છે કે મંત્રના દેવતાની ચર્ચામાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે ખરેખર દેવતા નથી-જેમ કે અશ્વાદિ-તેની પણ દેવતાની જેમ જ સ્તુતિ થાય છે.

સ ન મન્યેતાગન્તૂનિવાર્યાત્...—ટીકાકારને મતે આગલા વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે અદેવતાની સ્તુતિથી મંત્રદેવતાનું લક્ષણ વ્યાહત થાય છે. અહીં એમ કહ્યું કે શિષ્યે આ દેવતાઓના અર્થોને આગન્તુક માનવા નહિ-લોકે તાવદેતે મનુષ્યાણામનિત્યાનામશ્વાદયોઽર્થા આગન્તવઃ અપાયિનશ્ચાનિત્યાઃ । તદ્વાદિ દેવતાનામપ્યેવમેવ તતસ્તાસાં તેપાં ચાનિત્યત્વાત્ સ્તુતિરર્નાયિકા । ટીકાકાર પ્રત્યક્ષદૃશ્યમેતદ્ ભવતિ ખાટે કહે છે—પ્રત્યક્ષત એવંતત્ દૃશ્યતે । યથા-ઉપકરણમશ્વાદયઃ, ઉપકર્તવ્યા મનુષ્યાઃ । દેવતાનામપિ ચન્દ્રાગ્નિસૂર્ય-પ્રભૃતીનામુપકરણં હરિરોહિદ્ધરિત્પ્રભૃતયોઽશ્વાઃ । તસ્માદુભયેપામુપકરણોપ-કર્તવ્યતાસામાન્યાત્ મનુષ્યાશ્ચવદનિત્યત્વમિતિ યુક્તમ્ । શિષ્યે આમ કેમ ન માનવું તેનું કારણ મહામાય્યાદેવતાયા.....એ વાક્યમાં આપેલું છે. મહતા ऐश्वर्येण ભજ્યતે, મહદેતદેશ્વર્યં ભજતે इति वा महाभागा देवता, तद्भावो माहाभाग्यम् । મોટું ऐश्वર્ય સમગ્રવર્તા દુર્ગાચાર્ય સિદ્ધિઓ જણાવે છે-અર્ણમા મહિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યમેવ ચ । ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥ દેવતામા એક જ હોવા છતાં એના

-માહાભાગ્યને લીધે એની બહુવિધ સ્તુતિઓ થાય છે. દીકાકાર મ ન મન્યેત...
 દેવતાનામ્ જે રીતે સમજાવે છે તેમાં સરળતા નથી. સરૂપનો અનુવાદ સરળ
 અને ઉચિત લાગે છે. But he (the student) should not think
 that matters relating to gods are adventitious as it were.
 આગલા વાક્યની સમજૂતીમાં મે જણાવ્યું છે કે અપિ હ્યદેવતા દેવતાવત્...થી
 નવો મુદ્દો શરૂ થાય છે. ચારક જણાવે છે કે અદેવતાઓની પણ દેવતાની માફક
 સ્તુતિ થાય છે. એ બધા દેવતાઓના અશ્વાદિ અર્થોને આગનુક માનવા નહિ.
 એ બધા પદાર્થો-ઔષધિ જેવા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે ખરેખર તો દેવતાઓના
 માહાભાગ્યને લીધે છે. મારો મત એવો છે કે માહાભાગ્યાદેવતાયાઃ આગળ
 પૂર્ણવિરામ સમજવું. સરૂપ પ્રત્યક્ષદૃશ્ય નો જે અર્થ કરે છે : This is to
 be clearly seen (by the following) તે મને યોગ્ય લાગતો નથી.
 એક આત્મા વહુઘા સ્તૂયતે ને દેવતાઓના માહાભાગ્ય અને અર્થોના અનાગનુ-
 ક્ત્વ સાથે જે રીતે જોડવામાં આવે છે તે સરળતાથી સમજાય એવું નથી.
 ખરેખર તો અહીં ચારક એમ કહેવા માગે છે કે દેવતા જ આ બધાં ઉપકરણોનું
 મૂળ તરવ છે. એ બધાને રૂપે દેવતાની જ સ્તુતિ થાય છે.

પ્રકથાત્મનોડન્યે...—દીકાકાર જણાવે છે : ચેતનાચેતનવિકરણ-
 ધર્મિત્વાદાત્માનં વિકુર્વતોડસ્ય અન્યે દેવાઃ પ્રત્યંગાનિ ભવન્તિ । સગ્નીન્દ્રસૂર્યાણાં
 પરસ્પરાપેક્ષમન્યત્વમનન્યત્વં ત્વેકેન દેવતાત્મના મહતા સહ । યથા ઘટા-
 દીના મૃદા । ન હંગિનમંગાન્યતરિચ્યન્તે ભેદેનાપ્રહુનાત્ । ન ચાંગાન્યનપેક્ષ્ય
 પ્રત્યંગાનિ ભવન્તિ । ન હ્યધિષ્ઠાનમનપેક્ષ્ય પ્રત્યધિષ્ઠાનં નામ ભવતિ ।
 તસ્માદગ્નીન્દ્રસૂર્યાત્મકસ્ય દેવતાત્મનોડજ્ઞાનિ જાતવેદોવાયુમગપ્રભૃતીનિ
 શકુન્યશ્વપ્રભૃતયશ્ચ પ્રત્યજ્ઞાનિ । આમ દીકાકાર અંગ અને પ્રત્યંગનો ભેદ
 દર્શાવીને સમજાવે છે. સરૂપ પ્રત્યંગાનિનો અર્થ ‘individual limbs’ કરે
 છે. બૃહદેવતા (૪.૧૪૩) માં શૌનક કહે છે—

આયુષં વાહનં ચાપિ સ્તુતો યસ્યેહ દૃશ્યતે ।
 તમેવ તુ સ્તુતં વિદ્યાત્ તસ્યાત્મા વહુઘા હિ સઃ ॥

મેં ઉપર જે અર્થધર્મ આપ્યું છે તેને બૃહદેવતાથી સમર્થન મળે છે.

અપિ ચ સત્ત્વાનાં પ્રકૃતિભૂમભિઃ—પ્રક્રિયન્તેડસ્યાં સર્વે વિકારા इति
 પ્રકૃતિઃ સ સત્તાલક્ષણો મહાનાત્મા હિરણ્યગર્ભં इति । । તસ્ય ભૂમા
 વહુત્વં, અનેકધા વિપરિણામઃ સ્વાધરજંગમભાવેન । પ્રકૃતેભૂમાનિ વહુત્વાનિ

આનિ સત્ત્વાનાં તૈરનન્યવિષયત્વં સસ્યન્તઃ કાર્યકારણયોરનન્યત્વાત્ “કારણ-
મહિમભિઃ તાન્યશ્વાદોન્યભિષ્ઠુવન્તીત્યાહુરાત્મવિદઃ । —દુર્ગાચાર્ય. પ્રકૃતિસાર્વ-
નામ્યાન્ન માટે દીક્રાકાર કહે છે—નતિમાત્રં નામ નમનં સઙ્ગજ્ઞા, સર્વત્વેન નામ
સર્વનામ, પ્રકૃતેઃ સર્વનામ પ્રકૃતિસર્વનામ, તદ્ભાવઃ પ્રકૃતિસાર્વનામન્યમ્,
તસ્માત્...હેતોઃ । યસ્માત્ માહાભાગ્યયુક્તા દેવતા પ્રકૃતિઃ યસ્માન્ન સર્વત્વેન
નતા, તસ્માદ્દેવતાનૈતા અદેવતા દેવતાવત્ સ્તૂયન્તે । સરૂપનો અનુવાદ આ
પ્રમાણે છે : Or else, as people say, seers praise objects
according to the multiplicities of their original
nature, as well as from its universality. દીક્રાકાર પ્રકૃતિષૂમમિઃ
સમગ્રવર્તા ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનની ધણી નજીક આવી જાય છે, તેમજ
પ્રકૃતિસાર્વનામ્યાન્નનો એમણે આપેલો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. સરૂપ સાર્વનામ્યાન્ન
એવો પાઠ સ્વીકારે છે અને લાગે છે કે અહીં ચારક ખીજે પ્રચલિત અભિપ્રાય
પોતાના મતના સમર્થનમા આપે છે. અપિ ચ = ઉપરાંત અર્થાત્ વૃદ્ધો કહે છે
કે ઋષિઓ સર્વેનાં પ્રકૃતિના મહિમાથી સ્તવન કરે છે આગળ એણે કહ્યું છે કે
દેવતાઓના મદાભાગ્યથી એક આત્માની અનેકધા સ્તુતિ થાય છે. એકજ
આત્માનાં ખીજા દેવો અગમ્ય છે હવે એમ કહે છે કે ઉપરાંત કેટલાક એમ
પણ માને છે કે સ્તુતિઓમાં અશ્વાદિની પ્રકૃતિ-ભૂજ સ્વરૂપનો મહિમાજ સમજવાનો
છે. વળી ભૂજ સ્વરૂપની સમદષ્ટિરૂપે આ સ્તુતિઓ સમજી શકાય. તત્ત્વતઃ આ
ખીજે મત પણ નથી, કારણ કે એમાં અને આગણામાં જાઓ તફાવત નથી.

इतरेतरजन्मानः :—દીક્રાકારને મતે અહીં ચારક જણાવે છે કે મનુષ્યના
ધર્મ કરતાં દેવતાધર્મ વિપરીત છે, કારણ કે મનુષ્યોમાં ઐશ્વર્ય નથી તો દેવતાઓમાં
છે. આથી તેઓ એક ખીજાને જન્મ આપી શકે છે; જેમકે અદિતિમાંથી દક્ષ
અને દક્ષમાં આદિતિ જન્મે છે, વળી એક ખીજાનાં મૂળ સ્વરૂપો હોઈ શકે છે,
જેમકે અગ્નિ, વિજળી અને સૂર્ય અન્યોન્યનાં સ્વરૂપો છે. આમ હોવાથી જેમ
મનુષ્યોમાં અશ્વાદિ અર્થો આગમ્ય છે તેવી રીતે દેવતાઓમાં માનવું નહિ.

कर्मजन्मानः :—કર્મફલસિદ્ધિયે લોકસ્ય અગ્નિવાયુમૂર્યાં જાયન્તે,
ન હ્યતેન્ય ઋતે લોકસ્ય કર્મફલસિદ્ધિઃ સ્યાત્ । —દુર્ગ. આમ દીક્રાકારને મતે
લોકોના કર્મને માટે દેવો જન્મ લે છે. આ અર્થ બહુ સરળ નથી, પણ ખીજ
હોઈ રીતે આ વાક્ય સમજવું યોગ્ય પણ નથી. જેમ મનુષ્યોને કર્મનાં ફળ
ઓગવવા માટે જન્મ લેવો પડે છે તેમ તો દેવો માટે માની ન શકાય. ક્ષત્ય
કર્મ-action એટલે કે ક્રિયાના સારા અર્થમાં સમજાવે તો અગ્નિ માટે આ

શક્ય અને કારણ કે અસ્થિમન્યનથી અગ્નિ જન્મે છે; તેવી જ રીતે ઉપચારથી બીજા દેવો માટે પણ સમજી શકાય.

આત્મજન્માનઃ :—યોડસાવેક આત્મા વહુધા સ્તૂયતે હ્યુપાત્તસર્વમૂર્તિઃ સ્થિતો, ઉપરતસર્વમૂર્તિઃ પ્રલયે, ભાવાહ્યઃ સન્માત્રઃ સર્ગકાલે પોઢારમાનં વિભવ્ય જગદ્ભાવં વિભર્તિ, તસ્માજ્જાયન્તે હ્યત્માત્મજન્માનઃ । દુર્ગ. આમ દીકાકારને મતે જે એક આત્માની અનેકધા સ્તુતિ થાય છે તેમાંથી દેવો જન્મે છે. મને લાગે છે કે હરેતરજન્માનઃ અને કર્મજન્માનઃ પછી આવતું અર વિશેષણ બીજી રીતે વધુ સરળતાથી સમજી શકાય. અહીં આત્મજન્ = પોતે અને આત્મજન્માનઃ એટલે પોતાનામાંથી જ જન્મે છે એવો અર્થ લઈ શકાય.

આત્મવેષાં રથો ભવતિ :—દીકાકારને મતે અશ્વાદિ તથા અન્ય અદેવતાઓ છે એ દલીલનો અહીં જવાબ આપેલો છે—एतदयुक्तम् । देवता एवेमा रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विकृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्यमर्थं साधयति । अर्हो दीकाकार आत्मा शब्देनो अर्थ 'पोते' એવો લે છે. તો ઉપર એણે એક આત્મા-soul નો અર્થ લીધો છે. સરખ કહે છે—This is Yāska's rejoinder to the objection that non-deities are praised like deities. The so called non-deities, says Yāska, are but different manifestations of the same single soul. In other words Yāska here propounds the doctrine of pantheism. બૃહદેવતામાં જણાવ્યું છે—

पृथक्पुरस्ताद्ये तूक्ता लोकादिपतयस्तयः ।

तेषामात्मैव तत्सर्वं यद्यदभक्तिः प्रकीर्त्यते ॥

तेजस्स्वेवायुધं प्राहुर्वाहनं चં व यस्य तत् । (૧૭૩-૭૪)

સરખ આ પદોનો ઉદ્દેશ કરે છે પણ અહીં તો જે મુખ્ય ત્રણ દેવતાઓ છે તેની જ ભક્તિની વાત છે. મને લાગે છે કે પાછળના ઔપનિષદ એકાત્મવાદની દૃષ્ટિએ આ વાક્યો સમજાવવાં યોગ્ય નથી.

(૫) તિસ્ત્ર પથ દેવતા...—નૈસ્કતોને મતે દેવો માત્ર ત્રણ છે. દીકાકારને મતે આખી ચર્ચામાં કુલ ત્રણ મતો આપ્યા છે. આત્મવિદો માત્ર એક જ આત્મામાં માને છે, નૈસ્કતો ત્રણ દેવતા સ્વીકારે છે તો યાજ્ઞિકો અનેક દેવતાઓમાં માને છે.

અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનો :—ટીકાકાર અહીં મધ્યમસ્થાનમાં બે દેવતાઓ—વાયુ અને ઇન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે, તેની ચર્ચા કરે છે. લાંબી ચર્ચાને છેડે એ કહે છે—તસ્માદાચાર્ણસ્ય મધ્યમપર્યાયવચનાવેતી શબ્દાવિતિ । આમ પર્યાયવચન હોવા છતાં મધ્યમ સ્થાનનો મુખ્ય સંબંધ ઇન્દ્રની સાથે જ છે, વાયુ કે વરુણ આદિ સાથે નથી, કારણ કે ઇન્દ્ર જ મુખ્ય છે. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે પૃથ્વી અને સ્વર્ગના સ્થાનમાં એક એક દેવતાનો જ ઉલ્લેખ છે તો અહીં બેનો શા માટે કરવામાં આવ્યો છે ? તેનો જવાબ આપતાં દુર્ગાર્યા કહે છે—મધ્યમસ્ય ત્વિ દ્વૌ કર્મોત્માનો વિદ્યુત્ વાટ્વાલ્યો ।.....વાયુર્મધ્યમસ્થાનઃ । इति वाट्वाल्येन कर्मोत्तमाना मध्यमस्थानमुद्दिश्यामुख्यत्वाद् वाट्त्रभिधानस्य, मुख्यत्वाच्च ऐन्द्राभिधानस्य इन्द्रो वा इत्याह । स्थान अनुसार-દેવતાઓનું વર્ગીકરણ અહીં પ્રસિદ્ધ છે બૃહદેવતામાં કહ્યું છે—

अग्निरस्मिन्नयेन्द्रस्तु मध्यतो वायुरेव च ।
सूर्यो दिव्योति विज्ञेयास्तिस्र एवेह देवताः ॥ (૧૬૬)

તાસાં માહાભાગ્યાદ્...—બૃહદેવતામાં કહ્યું છે—

एतासामेव माहात्म्यान्नामान्यत्वं विधीयते ।
तत्तत्स्थानविभागेन तत्र तत्रैह दृश्यते ॥
तासामियं विभूतिर्हि नामानि यदनेकशः । (૧.૭૦-૧.)

અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાત્...—દેવો ત્રણ જ હોવા છતાં કર્મના પાર્યંક્યને લીધે જુદાં જુદાં નામો અપાય છે. એક જ બ્રાહ્મણ વિવિધ કર્મો અનુસાર હોતા, અપ્યયુ, બ્રહ્મા અને ઉદ્દગાતા કહેવાય તે રીતે આ સમજવું.

અપિ વા પૃથગેવ સ્યુઃ ...—ટીકાકાર જણાવે છે કે આ મત યાજ્ઞિકોનો છે. યાજ્ઞિકો અનેક દેવતાઓને સ્વીકારે છે અને એ બધા જુદા છે એમ કહે છે, કારણ કે સ્તુતિઓ પણ જુદી જુદી કરવામાં આવે છે.

તથાભિધાનાનિ :—અભિધાનભેદ એ અભિધેયભેદનો ઘોતક છે માટે દેવતાઓ અનેક છે

યયો પતરકર્મપૃથક્ત્વાત્...—૭૫૨ અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાત્...થી જે દલીલ આપી છે તેનો આ જવાબ છે.

સંસ્થાનિકત્વં :—સહ સ્થાનતયા એકત્વં સ્થાનનંકત્વં, પૃથિવીસ્તુક્ત સાવતાં સહભાવેન સમાનં સ્થાનં તે સર્વે તદ્વપ્રહણેન ગૃહ્યન્તે, એવમુત્તરયોરપિ સ્થાનયોઃ । -દુર્ગ.

સંભોગૈકત્વ :—સમ્ભોગો નામ હતરેતરોપકારિત્વં, સમાનકાર્યતા
 હત્યર્થઃ । દીકાકાર વાક્ય સમજાવીને કહે છે—તદેવં પ્રકારમેકત્વં કાર્યકત્વાત્સ્યા-
 નૈકત્વાદ્વા ભાક્તં ન પ્રતિષિદ્યતે । લોકેઽપિ સમાનકાર્યતા ભવતિ યેષાં
 સેવામૈક્યમિત્યુચ્યતે । આમ દીકાકારને મતે આ પણ યાજ્ઞિકોની જ દલીલ છે.

તત્રૈતન્નરરાષ્ટ્રસિદ્ધિ :—યથા રાષ્ટ્રમિત્યભેદઃ નરા इति भेदः, एवं
 पृथिव्यग्निरित्यભેદઃ, જાતવેદા વૈશ્વાનર इति भेदः । एवमुत्तरयोरपि
 स्थानयोः । तथा आत्मेत्यભેદઃ लोकाश्च लोकितश्चेति भेदः । सर्वत्रैव
 सामान्यविशेषधर्मो दृष्टव्यः । પુરુષવુદ્ધયપેક્ષાતશ્ચ गुणप्रधानतोऽपेक्षा
 पुरुषानुरागविशेषतः ।—દુર્ગ. યારક ખરેખર તો દેવોની સંખ્યા વિશે વિવિધ
 મતો આપીને એનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દીકાકારને મતે ત્રણ મતો
 છે તે અમે ઉપર જણાવ્યું છે. અને એમ લાગે છે કે આત્મવિદોનો જે મત
 દીકાકારે જણાવ્યો છે તે ખરાખર નથી. દેવતાઓની સંખ્યા અંગેની ચર્ચા તિસ્સ
 એવ દેવતા...થી શરૂ થાય છે. એ પહેલાંની ચર્ચા જુદી જ છે. ઉપરાંત
 ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ યારકનાં વાક્યો સમજવા ઉચિત પણ
 નથી. અહીં માત્ર બે જ અભિપ્રાયો છે, નૈરુક્તોનો તથા યાજ્ઞિકોનો. વળી જે
 રીતે લખાણ આપણી સમક્ષ આવ્યું છે તે જોતાં યારક નૈરુક્તોના મતને
 અનુસરતા હોય એમ માની શકાય નહિ. અહીં આપેલા બન્ને મતો એક તટસ્થ
 લેખક દ્વારા રજૂ થયા છે એવી છાપ પડે છે.

(૭) અપિ वा पुरुषविधानामेव सतां...आख्यानसमय :—દેવતાઓના
 આકારચિન્તનના મુદ્દા પર યારક પ્રથમ દેવતાઓ પુરુષવિધ છે એવો મત અને
 તેની દલીલો આપે છે. આ પછી એથી વિરુદ્ધ મત તથા આગલી દલીલોનું
 ખંડન આપે છે. આ પછી એ કહે છે કે દેવતાઓ ઉભયવિધ હોઈ શકે. આ
 વાક્યમાં એમ જણાવ્યું છે કે દેવતાઓ પુરુષવિધ છે અને અપુરુષવિધ સ્વરૂપો
 એના કર્માત્મા છે, જેમ યજ્ઞ એ યજમાનનો કર્માત્મા છે. આ વાક્ય સમજવું
 સરળ નથી! દુર્ગાચાર્ય કહે છે—અપિ वा पुरुषविधानामेव सतां पृथिव्यादीनां
 कर्मात्मान एते स्युः, अपुरुषविधाः क्षितिजलादयः परे त्वधिष्ठातारः
 पुरुषविग्रहाः । एवमुभयोः प्रत्यक्षागमयोरपि अनुग्रहः कृतो भविष्यति ।
 यथा यज्ञः यजमानस्य कर्मात्मा, इदमेतेनांगं सक्रियते इदमेतेनांगमुप-
 चीयते इति संस्कृतममुष्मिन् लोके परैरिति च विज्ञायते । सरूप आने
 अनुवाद आपत्ताः कहे છે—Or else (the unanthropomorphic
 appearance) of the gods, who are really anthropomorphic

is their counterself in the form of action, (karma) as sacrifice is that of a sacrificer. આ વાક્યને બીજી રીતે પણ સમજી શકાય. વા અને પુરુષવિધાનામ્ની સંધિ માનવામાં આવે તો અપિ વા અપુરુષ વિધાનામેવ સતાં...એવું વાક્ય બને. આનો અર્થ એ થાય કે દેવતાઓ ખરેખર અપુરુષવિધ છે અને જે પુરુષવિધ સ્વરૂપે વર્ણવેલાં છે તે એમના કર્મોમાં છે. આ અર્થઘટનની તરફથી તથા વિસ્દેશમાં દલીલ કરી શકાય એમ છે. દેવોની જે શત્રુતિ કરવામાં આવી છે તે પુરુષવિધ તરીકે જ મહદંશે છે ઉપરાંત કર્માત્માનઃ શબ્દમાં આવતો આત્મન્ શબ્દ સાધારણપણે ચૈતન્યનો ઘોતક ગણીએ તો, તથા કર્મને માટે દેવો આવું સ્વરૂપ લે છે એમ કહીએ ત્યારે કર્મની સાથે ચૈતન્ય પણ આવી જ જાય એમ માનીએ તો વાક્યનો પાછલો ભાગ-કર્માત્માનઃ એતે સ્મુઃ- એ પુરુષવિધ વર્ણનોને લાગૂ પડે છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તો પછી વાક્યના આગલા ભાગમાં અપુરુષવિધાનામ્ જ સમજવું જોઈએ. દુર્ગાચાર્ય બ્રાહ્મણસમયને માટે મહાભારતનાં ઉદાહરણો આપે છે—ભારતે બ્રાહ્મણસમયે એવ એવ સિદ્ધાન્તઃ હૃત્યર્થઃ પૃથિવી સ્ત્રીરૂપેણ ભારાવતરણાય બ્રાહ્મણં યયાચે । અગ્નિશ્ચ બ્રાહ્મણરૂપેણ વાસુદેવાર્જુનાવુમૌ સ્નાન્ડવં યયાચે । પુરુષરૂપેણાગ્નિરૂપેણ ચ સ્નાન્ડવં દદાહ । અર્થાત્ મહાભારતમાં આ જ સિદ્ધાન્ત કામ કરે છે. સરૂપ અહીં અનુવાદ આપે છે—“This is the well considered opinion of those who are well versed in legendary lore.” આખ્યાનસમય એ શબ્દને નૈરુક્તસમય સાથે સરખાવવા જેવો છે. અને તેથી આપણે એમ કહી શકીએ કે આખ્યાનોને આધારે જેઓ અર્થઘટન કરે છે તેમને મતે દેવોની પુરુષવિધતા (કે અપુરુષવિધતા) કર્મને આધારે છે.

દુર્ગાચાર્ય આકારચિન્તનની ચર્ચાને અન્તે કહે છે કે આમ દેવોના આકાર વિશે ચાર મતો છે—પુરુષવિધતા, અપુરુષવિધતા, કર્મને અર્થે ઉભયવિધતા અને નિત્ય ઉભયવિધતા. અહીં દીકાકાર છેલ્લો મત ચારકના કયા વાક્યને આધારે આપે છે તે સમજાવું નથી. ચારક અહીં ત્રણ જ મત આપે છે—પુરુષવિધતા, અપુરુષવિધતા અને બન્ને અભિપ્રાયોનું સમાધાન કરતી ઉભયવિધતા.

(૮) મક્તિસાહચર્યઃ—ત્રણ દેવો છે એમ આગળ કહ્યું છે તેનાં ભક્તિ-સાહચર્ય હવે સમજાવેલાં છે. સરૂપને મતે ભક્તિ-સાહચર્યનો અનુવાદ—“Shares and companions” છે. દીકાકાર કહે છે—મક્તિશ્ચ સાહચર્યં ચ મક્તિશ્ચૈતં વા સાહચર્યમ્ । લોકાદીનામેવ અગ્ન્યાદિભિર્ભજનં મક્તિઃ, સહચરમાવા સાહચર્યમ્ । આ લખવાનું કારણ આપતાં એ કહે છે કે જે મંત્રમાં દેવતા

સમજાવી ન હોય તેમાં ભક્તિ-સાહચર્યને આધારે દેવતાની સમજ પડી શકે. બૃહદેવતા ૧.૭૩, અને ૭૬ના અનુવાદમાં મેકડોનલ ભક્તિનો અર્થ “attribute” કરે છે તો ૧.૬માં ‘devotion’ કરે છે. ભક્તિ શબ્દ અહીં ‘ભાગ’ ના અર્થમાં છે. કદાચ મૂળ એ વિશિષ્ટતાના અર્થમાં પ્રયોજાયો હોય એમ જણી શકે.

દર્શિવિવિપયકમ્—દૃષ્ટ્યનુગ્રહો यस્ય વિવિધ: સદ્દર્શિવિવિપયકમ્ પ્રકાશાદિકર્મત્યર્થ: ૧-દુર્ગ. આ રીતે જોતાં પાછળથી તેજસ્ મહાભૂત તરીકે જે કહેવામાં આવે છે તે જ અગ્નિનું કાર્ય છે.

દશતયીપુ—ઋગ્વેદની સર્વ શાખાઓમાં ઋગ્વેદનું દશ મંડળોમાં વિભાજન થયું હોવાથી એને દશતય કહેવાય છે અને એની શાખાઓ તે દશતયી. આ અર્થ દીકાકારનો છે. શાખાઓનો અર્થ ન લેતાં માત્ર દશ મંડળોનો જ અર્થ લઈએ તો પણ યોગ્ય છે.

(૯) સાંશયિકસ્તીય: પાદ :—ઋગ્વા ૧૦.૧૭.૩ નો ત્રીજો પાદ સંદેહ-યુક્ત છે. પ્રથમ એ પાદ પૂર્ણને ઉદ્દેશીને રચાયો છે છેલ્લો પાદ અગ્નિવિવિપયક છે. ત્રીજો પાદ પૂર્ણને અર્થે સમજાવી શકાય, અથવા તો અગ્નિને અર્થે પણ સમજી શકાય.

ચિન્દતેર્વેકોપસર્ગાત્...—સુવિદન = ધન શબ્દ સુ + વિદ્ અથવા સુ + વિ + દા માંથી સમજાવી શકાય.

(૧૦) પા ઘ કા ઘ ઘલકૃતિ...—જે કંઈ બળનું કામ હોય તે બધું જ ધન્વનું કર્મ કહેવાય. દીકાકાર કહે છે—અપિ કીટપિપીલકાદિપુ યદ્ વલેન ક્રિયતે સર્વમિન્દ્રકર્મૈવ તદિતિ । આમ કીટી-મંકડાને પણ ધન્વ સાથે સંબંધ છે ।

(૧૧) યચ્ચ કિચ્છિત્રપ્રવહિતમ્ :—અહીં પ્રવહિતમ્ શબ્દનો અર્થ સમજાવો મુશ્કેલ છે. દીકાકાર એ શબ્દ સમજાવતા જ નથી. સરૂપ એને અનુવાદ ‘greatness’ કરે છે. મૌનીયર વીલીયમ્સના કોશમાં ‘enigmatical’ અર્થ આપ્યો છે. રોય એનો અર્થ ‘mysterious’ કરે છે. વહ્ નો વહ્-વહુલ કે મૃદત્ સાથે સંબંધ જોડીને greatness નો અર્થ નિષ્પન્ન થઈ શકે વહ્ પાતુનો મૂળ અર્થ કૃષ્ણનો ધણો મુશ્કેલ છે. પ્રવાહિત શબ્દ, પ્રહેલિકા ઉખાલું અર્થમાં બૃહદેવતામાં વપરાયો છે. અને રોય mysterious એવો જે અર્થ આપે છે તેને આતું સમર્થન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં આદિત્ય કર્મનું પ્રકરણ છે

આદિયનું કર્મ રસનું આદાન તથા રશ્મિથી રસનું ધારણ એમ ગણાવેલું છે. યૃહદેવતા ૨-૧૬ માં કહ્યું છે—હરણં તુ રસસ્યૈતત્કર્મામુત્ર ચ રશ્મિભિઃ । યેન નાર્તાવિજ્ઞાનન્તિ સર્વભૂતાનિ ચક્ષુષા ॥ આ પદ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં રસાદાન અને રસધારણ બન્ને આવી જાય છે, મને લાગે છે કે ખીજી પંક્તિ આપણા વાક્યનો અર્થ સમજવામાં સહાયક થઈ પડે. સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોને લીધે પ્રાણીઓ આંખથી આ કર્મ જોઈ શકતા નથી. સૂર્યનાં કિરણો અતિ તેજસ્વી હોવાથી આંખ ઝંખવાઈ જાય છે અને એનું આ કર્મ રહસ્યરૂપે રહે છે. આમ અતિશય તેજસ્વિતા અને ગૂઢતા બન્નેનો ભાવ અહીં છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મને મને લાગે છે કે વહ્ન ધાતુનો મૂળ અર્થ ઝંખવાઈ જવું એવો હોઈ શકે. એ અર્થમાંથી એક તરફ મહતા-યૃહત્વનો અને ખીજી બાજુ રહસ્ય-ગૂઢતાનો અર્થ નિબળ્ન થયો હોય સૂર્યનો પ્રાથમિક ખ્યાલ પણ એ સાથે જ સુસંગત ગણી શકાય.

(૧૨) છન્દાંસિ ચ્છાદનાત્—યદેભિરાત્માનમચ્છાદયન્દેવા મૃત્યો-વિમ્વયતઃ, તચ્છન્દસાં છન્દસ્ત્વમિતિ વિજ્ઞાયતે ।-દુર્ગ.

નૈદાનાઃ—નિદાનં ગ્રન્થસ્તદ્વિદો નૈદાનાઃ ।-દુર્ગ. સરૂપ એનો અનુવાદ 'they who are well versed in Vedic metres.' આવો કરે છે.

(૧૩) સૂક્તભાજો હવિર્ભાજ—યૃહદેવતામાં આવું જ વર્ગીકરણ જોવા મળે છે—

દેવતાનામધેયાનિ મન્ત્રેષુ ત્રિવિધાનિ તુ ।

સૂક્તભાઞ્જયયવર્ગર્ભાગ્નિ તથા નૈપાતિકાનિ તુ ॥ ૧-૧૭

નિપાતભાજઃ—અહીં નિપાત એટલે ઉલ્લેખ. ટીકાકાર કહે છે કે ઉલ્લેખ બે પ્રકારે હોઈ શકે. ખીજા દેવતાઓ સાથે સમાનભાવે સ્તુતિ કરવામાં આવે અથવા તે ગૌણરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવે. યૃહદેવતા પ્રભાણે ખીજા દેવતાઓવાળા મંત્રોમાં સાલોક્ય કે સાહચર્યને લીધે જોનો ઉલ્લેખ થાય તે નૈપાતિક કહેવાય.

મથાતોમિધાનઃ સંયુજ્ય.. અહીં અન્યકાર એક મહત્વનો મુદ્દો જણાવે છે. ઇન્દ્રાય વૃષ્ણે, ઇન્દ્રાય ંહોમુચે વગેરે સ્તુતિઓ પણ કરવામાં આવે છે અને કેટલાક તેની યાદી પણ બનાવે છે.. પણ લેખકે એમ કહ્યું નથી. એમણે તે જ ૩૬ પ્રયોગો છે તે અને જોને પ્રધાનતઃ સ્તુતિ આપેલી છે તેની જ ગણતરી કરી છે. કર્મને, આધારે પણ કેટલાક યાદી કરે છે જેમ કે વૃષ્ણહા પુરન્દરઃ ધૃત્યાદિ. પણ એથી અન્યગૌરવ થાય છે. વળી વુશ્નુક્ષિતાય વ્રાહ્મણાયોદનં દેહિ જેવા વાક્યોમાં જેમ વુશ્નુક્ષિત શબ્દ વિશેષની માત્ર વિશિષ્ટ અવસ્થા બતાવે છે,

ખીજો પદાર્થ બતાવતો નથી તેમ આ વિશેષણ પણ દેવતાઓના માત્ર વિશિષ્ટ વ્યાપાર બતાવે છે, ખીજા દેવતાનું સૂચન કરતા નથી. અહીં સમામનેના ઉત્તમ પુરુષ એકવચનને ક્ષીધે જે ચર્ચાર્પદ મુદ્દો કર્તૃત્વ અંગે જિભો થાય છે તેની રચા અગાઉ કરેલી હોવાથી અહીં પાછી કરી નથી.

(૧૪) અથાતોઽનુક્રમિણ્યામ...—ટીકાકાર દેવતાકાંડમાંની ચારકની પદ્ધતિ બતાવતાં આ પ્રમાણેનો ક્રમ બતાવે છે : (૧) અભિધાન અગ્નિઃ, (૨) અભિધેય-અયં પાર્થિવઃ; (૩) અભિધાન વ્યુત્પત્તિ-અગ્નીર્ભવતિ વગેરે. (૪) પ્રાધાન્ય સ્તુતિ-ઉદાહરણ-અગ્નિમીલે...; (૫) એતું નિર્વચન-અગ્નિ યાચામિ; (૬) વિચાર-સ ન મન્યેતાયમેવાગ્નિઃ...; (૭) ઉપપત્તિ-યસ્તુ સૂક્તં ભજતે યસ્મૈ હવિર્નિરુપ્યતે ।; (૮) અવધારણ-અયમેવ સોઽગ્નિઃ । આમ અષ્ટધા વ્યાખ્યા પ્રકાર છે.

અંગં નયતિ સદ્ગમમાનઃ—એ જેનો આશ્રય લે છે તેને આત્મસાત્ કરે છે અર્થાત્ બાળી નાખે છે.

ઋષ્ય આચ્યતેઽમ્યો જાયતે...—શાકપૂણિને મતે અગ્નિ શબ્દ ઇ (=જ્યુ) અઙ્ચૂ (=પ્રકાશવુ) અથવા દહુ (=બાળવુ) અને ની (=લઈ જ્યુ) એ ત્રણ ધાતુઓમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. ટીકાકાર કહે છે—एति च व्यनक्ति च रूपाणि अथवा एति च दहति च नयति च हवीषि देवेभ्य इति ।

(૧૬) સ ન મન્યેત...—સઃ = શિષ્યઃ

(૧૭) સમનસ ઇષ યોષાઃ—एकस्मिन् भर्तारि यासां मनांसि वर्तन्ते ताः समनसः ।—દુર્ગ.

(૧૮) નિપાતમેયૈતે...—निपातो नाम अप्राधान्यं भक्तिरित्यर्थः ।—દુર્ગ.

(૧૯) પશવોઽગ્નિમમિસર્પન્તિ—सरषावे। अग्निहि देवानां पशुः ।
અ. બા. ૧.૧૫.

(૨૦) જ્ઞાતવેદસે...તસ્યૈષા પરા મયતિ—सरष भाते છે કે આ ઉદાહરણ આખું જ પ્રક્ષિપ્ત છે—The whole comment is omitted by Miss. of the longer recension, Roth and Durga. The stanza, together with its explanation is spurious. The style in which this passage is written is quite different from

that of yāska and similar to that of the author of the 14th chapter. It is, as a matter of fact, identical with the commentary of 14.33. The few minor differences seem to be made with a deliberate intention to give it a different appearance, but without success.”—Sarup.

(૨૧) અપિ યા વિશ્વાનર પદ...—વૈશ્વાનર શબ્દ વિશ્વાન્ + ઋભાંથી સમજાવેલો છે. ઋ > ઋ. દીકાકાર સમજાવે છે તેમ વિશ્વાનિ હ્યસૌ ભૂતાનિ પ્રતિ ઋતઃ પ્રવિષ્ટ ઇત્યર્થઃ ।

(૨૨) સત્કો વૈશ્વાનરઃ :—વૈશ્વાનર વિશે જુદા જુદા મતો યાસ્ક રજૂ કરે છે. આચાર્યાઃ :—દીકાકારને મતે આચાર્યો એ કેટલાક નૈરુકતો હોવા જોઈએ. એમને મતે વૈશ્વાનર મધ્યમ સ્થાનના દેવતા છે

(૨૩) પૂર્વે યાજ્ઞિકા :—દીકાકાર કહે છે—સાક્ષાત્કૃતઘર્માણઃ ઇત્યર્થઃ । આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. જેમ પાછળથી ન્યાયદર્શનમાં પ્રાચીન ન્યાય અને નવન્યાય એમ બે ભિન્ન ગણાયા તેમ યાસ્કના સમયમાં યાજ્ઞિકામાં પણ આવો ભેદ હોય એ શક્ય છે.

ઘષાં લોકાનાં રોહેણ....—આ આખી દલીલ યત ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે. પૃથિવી, અન્તરિક્ષ અને દ્યોઃ એમ ત્રણ લોક ચડતા ક્રમમાં છે. એ જ રીતે ત્રણ સવનો છે, પ્રાતઃસવન, માધ્યન્દિનસવન અને તૃતીયસવન એ ત્રણ સવનોમાં પણ ચડતો ક્રમ ગણેલો છે. આમ હોતા પ્રાતઃસવનમાં પૃથિવીલોકના, માધ્યન્દિનમાં અન્તરિક્ષ લોકના અને તૃતીયસવનમાં દ્યુલોકના દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે. કેટલાક ક્રમમાં આરોહ પછી ઊતરતા ક્રમમાં સ્તુતિ કરવાની હોય છે અને એનો આરંભ અગ્નિમારુત શસ્ત્રના વૈશ્વાનરીય સૂક્તથી (૬૦૮-૯) થાય છે. આમ ક્રમ પ્રમાણે વૈશ્વાનર પ્રથમ હોવાથી વૈશ્વાનર આદિત્ય છે એમ નક્કી થાય છે.

દ્વદશવિધં કર્મ—દ્વાદશમાસપ્રવિભાગલક્ષણં કર્મ—દુર્ગ.

નિવિત્—નિવિદિતિ આકૃતિવિશિષ્ટો મન્ત્રઃ શસ્ત્રમધ્યપાતી ।—દુર્ગ.

છાન્દોમિકં સૂક્તમ્—વા. સં. ૩૩ ૯૨.

હવિષ્યાન્તીયં સૂક્તમ્—ઋ. ૧૦-૮૭-૪ સરૂપ હવિષ્યાન્તીય નો અનુવાદ - ‘Libation is to be drunk’ કરે છે.

વિશ્વાનરયેષ્ઠે જ્યોતિષી—શાકપૂષ્પિને મતે અન્તરિક્ષ અને દ્યુલોકના દેવતા વિશ્વાનર છે અને તેનાથી પાર્થિવ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પાર્થિવ અગ્નિ

વૈશ્વાનર છે. શાકપૂણિ પાર્થિવ અગ્નિની ઉત્પત્તિ જે રીતે વિદ્યુત અને સૂર્યના કિરણોમાંથી સમજાવે છે તે નોંધપાત્ર છે. સરૂપ કહે છે—“This shows that Yāska was familiar with the scientific law of the refraction of heat and light.”

ન ચ પુનરાત્મનાત્મા—વૈશ્વાનરો યતતે સૂર્યેણ માં વૈશ્વાનરની પ્રથમા અને સૂર્યની તૃતીયા વિભક્તિ છે. આમ એ બે જુદાં છે એ સિદ્ધ થાય છે. મન્વદૃષ્ટાએ આ ભેદ જોઈને જ મન્ત્ર કહ્યો છે.

(૨૪) યદા યલુ યાસાવાદિત્યોઽગ્નિ—અહીં શાકપૂણિ કહે છે કે વર્ષક્રમ બધાને માટે જ સમાન છે એટલે તેને આધારે વૈશ્વાનરને મધ્યમસ્થાનના દેવતા ગણવાની જરૂર નથી.

યથો યતદ્રોહાત્...—અહીંથી પૂર્વે યાજ્ઞિકાઃ ની દલીલોનો જવાબ શરૂ થાય છે.

યદુભક્તિવાદીનિ દ્વિ.. —ભક્તિર્નામ ગુણકલ્પના યેન કેનાચિદ્ ગુણેન બ્રાહ્મણં સર્વં સર્વથા બ્રવીતિ, તન્ન તત્ત્વમન્વેદ્યમેવ ભવતિ ।—દુર્ગ.

(૩૧) હોત્વજપસ્તુ...—હોત્વ જપ આ પ્રકારનો છે—દેવ સવિતરેતં ત્વા વૃણતેઽગ્નિ હોત્રાય સ હ પિત્રા વૈશ્વાનરેણેતિ । અર્થાત્ અહીં વૈશ્વાનર અગ્નિથી ભિન્ન છે. ચારકે કહેલા આ ઉદ્દેશ પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ શાકપૂણિના મતને સર્વથા સ્વીકારતા નથી. એમનો મત સમાધાનકારી જ છે કે સૂક્ત અને હવિ પાર્થિવ વૈશ્વાનરને અપાય છે જ્યારે અન્તરિક્ષ અને ઘૃસ્થાનના દેવતાને પણ વૈશ્વાનર એવું નામ નૈપાતિત રૂપે આપેલું છે.

નિર્વચનસૂચિ

। निर्वचनसूचि ।

‘નિર્વચનસૂચિ’ એ શીર્ષક ડૉ. લક્ષ્મણ સૂરપના Indices and Appendices to the Nirukta એ ગ્રંથમાંથી લીધું છે. અકારાનુક્રમે નિર્વચનોના રીતે આપવાની પદ્ધતિમાં હાનેસ રેકૉલ્ડનું અનુસરણ છે, અને નિર્વચનોનું પૃથક્કરણ આપ્યા પછીની નોંધો કે દીકરોમાં સંભોધનતઃ ડૉ. વર્માને અનુસરે છે, એ સૌનો આદર્શ પ્રગટ અને સ્પષ્ટ સાબાર ઉદ્દેશ કરવો આવશ્યક ગણાય.

ચારકનાં નિર્વચનોને ઈન્ડો-યુરોપિયન વ્યુત્પત્તિઓનાં પ્રકાશમાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસીને તથા લગભગ દરેક નિર્વચનનું મૂલ્ય-અલગ તારવીને એ દૃષ્ટિએ સમગ્રપણે ચારકનું પ્રદાન કેટલું તથા કેટલું મહત્ત્વનું છે તેનો સ્પષ્ટ આંક દેવાનો વર્માજી આંધો આપ્યો છે. એટલે નિરુક્તનાં ગણ્યાગાણ્યાં અધ્યયનોમાં યોગ્ય વર્માનો ફાળો મૂલ્યવાન છે એમાં શંકા નથી. નિરુક્ત ઉપર તૈયાર થતું કોઈપણ પુસ્તક એમના સુવિચારિત અભિપ્રાયોની ઉપેક્ષા ન જ કરી શકે તેથી દીપ્તજીમાં સતત ડૉ. વર્માના અભિપ્રાયોની નોંધ લેવાતી રહી છે, તે જોઈ શકાશે. એમના મતથી જુદા પડવાનો કે ક્યારેક તેમણે મૌન સેન્યું હોય ત્યાં કશુંક કહેવાનો પ્રયત્ન સાહસવૃત્તિ જ છે એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી.

નિરુક્ત અ. ૧, ૨, ૪, ૭ માં આપવામાં આવેલાં તમામ નિર્વચનોની અકારાનુક્રમે યાદી

✓ અંશ (૨/૫) સોમનો છાંડ, સોમરસ.

૯ (૧) અંશઃ શમ્ અપ્દમાત્રો ભવતિ ।

(૨) અનનામ શં ભવતીતિ વા ।

(૧) શમ્ (=અં) + ✓ અશ્, અંશ (=શ) + ડઃ

શમ્ = કથ્યાણ. ✓ અશ્ - મેળવવું.

જે સ્પર્શતા વેત-કથ્યાણપ્રદ અને છે.

(૨) અન્ (=અં) + શમ્ (શ). ✓ અન્ - આસ લેવો.

જે હવેને માટે કથ્યાણપ્રદ છે.

→ અંશ ને અંશ સાથે સંબંધ હોય એમ લાગે છે. અંશઃ > ✓ અશ્ -

‘પહોંચવું’; ઈન્ડો-યુરો. *epk- ‘પહોંચવું’.

અંહતિ, અંહસ, અંહ (૪/૨૫) :- હિંદી, જુદાં.

હન્તે: નિરુદ્ધોપધાદ વિપરીતાત્ ।

ત્રણે ✓હન્ - 'હણવું' માંથી-વ્યત્પન્ન થેડે સાંધેલાં.

→ પરંતુ વ્યત્પન્ન (હજન્, > અનૂહ) બહુ પ્રચલ્ન એને તેથી અસંભવિત છે. કૌંઠક સમાંતર રૂપ ભાષામાં ન જડે ત્યારે જ ચારક નિર્વચન આપે

આવા ઉપાયો અજમાવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય ધાતુ - *angh- 'સખત કરવું' ચારકને જાણીતો ન હતો. ગ્રીક angchos - 'સાંકડું'. લેટિન angustus 'સાંકડું'.

અકૂપાર (૪/૧૮) અમર્યાદિત, કાયબો.

○ (૧) અકૂપરણસ્ય-દાનસ્ય ।

(૨) આદિત્યઃ અપિ અકૂપારઃ ડચ્યતે । અકૂપારો ભવતિ દૂરપારઃ ।

(૩) સમુદ્રઃ અપિ અકૂપાર ડચ્યતે । અકૂપારો ભવતિ મહાપારઃ ।

(૪) કચ્છપોડપિ અકૂપાર ડચ્યતે । અકૂપારો ન કૂપં કચ્છતિ ઇતિ ।

(૧) અ + કૂ + પરણ - નથી જો. અર્થ પ્રમાણમાં ભરેલું, પુષ્કળ, અમર્યાદિત.

(૨) અ + કૂ + પાર - નથી જોતો નજીક પાર, સૂર્ય.

(૩) અ + કૂ + પાર - નથી જોતો અર્થ પાર, સમુદ્ર.

(૪) અ + કૂપ + ✓ક્ર જવું. નથી જો ફૂવા પાસે જતો, કાયબો.

→ એક જ શબ્દનાં ચારક અર્થભેદ પ્રમાણે ચાર નિર્વચન આપે છે. ડો. વર્મા તેથી ચારકને 'mechanical juggler' જેવો ક્યારેક બની જતો જણાવે છે (ભુઓ એમનો ગ્રંથ, પૃ. ૮). પણ નિર્વચન એટલે વ્યુત્પત્તિ એ સમીકરણ નિરુક્તામાં 'સર્વત્ર યોગ્ય' નથી એમ પ્રસ્તાવનામાં બતાવ્યું છે જ (પૃ. ૩૦). ચારક નિર્વચન આપે છે, વ્યુત્પત્તિ નહીં. વળી નિર્વચનના સિદ્ધાંતો વર્ણવતાં એણે અર્થનિત્ય પરીક્ષેત એમ પણ કહ્યું જ છે.

પદપાઠમાં આ શબ્દનું પૃથક્કરણ નથી કરાયું. સાધણ-અકુત્સિતઃ પારઃ યસ્ય-અનથી કુત્સિત-જેનો-અંત. / રાય-માસમેન - અકૂપાર 'અમર્યાદિત'. આ બધા જ આ શબ્દને વિશેષણ માને છે. બર્ગેઈન એને ઈન્દ્રનું એક નામ માને છે. રાજવાડે પુષ્કળ ધનવાળો કૌંઠક દેવતાનું નામ માને છે, પણ એને મતે શબ્દમાંનો દરેક વર્ણુ ધનનો પર્યાય છે. ડ = કુ = ડ = પા = ર = ધન. ઠેવળ તરંગી અર્થ ધરને. *

અક્ષિ (૧/૮) આંખ.

(૧) અક્ષિ: 'ચપ્ટે: ।

(૨) અનક્તે: इति-आग्रायण: ।

(૧) ✓ ચક્ષ- જોવું. (૨) ✓ અઙ્જ- આંજવું, રૂપ કરવું, સુંદર થવું, (?)

→ પરંતુ ઈન્ડો-યુરોપીય *oqpu- 'જોવું'. ગ્રીક-ὄσσε- 'એ આંખો'.

ડો. વર્મા સહાનુભૂતિપૂર્વકે નોંધે છે કે ચારકના કાળમાં ઈન્ડો-યુરોપીય કુળની અન્ય ભાષાઓનાં સમાંતર રૂપો તપાસવાની કોઈ શક્યતા ન હતી. તેથી ક્યારેક તે શબ્દના મૂળની નિકટતમ પહોંચવા ધણો પ્રયત્ન કરે છે. ✓ અઙ્જ અને અક્ત એ સંજોગોમાં પામી શકાય તેટલા નજીકના અંશો છે. 'This is a typical example of the limitations and struggles of a primitive science'. (એમનો અંથ પૃ. ૬)

અગ્નિ (૭/૧૪) અગ્નિ.

(૧) અગ્નિ: કસ્માત્ ? અગ્નિ: ભવતિ ।

(૨) અગ્નં યજ્ઞેષુ પ્રણીયતે ।

(૩) અઙ્ગં નયતિ સંનમમાન: ।

(૪) અવનોપનો ભવતિ इति સ્થોલાપ્ઠોવિ: । ન વનોપયતિ, ન સ્નેહયતિ ।

(૫) ત્રિમ્ય: આહ્યાતેમ્ય: જાયતે इति શાકપૂર્ણિ: । 'इतात् । અવતાત્ દગ્ધાદ્ વા । નીતાત્ । સ લલુ' इते: અકારમ્-આદત્તે, ગકારમ્ અનક્તે: વા દહતે: વા । નો: પર: ।

(૧) (૨) અગ્(ર) આગળ + ✓ નો - લઈ જવું. જે આગળ લઈ જાય છે, કે પાસમાં આગળ લવાય છે.

(૩) અઙ્ગ - અંગ + ✓ નો. પદાર્થભાત્રને જે અંગમૂત કરી મૂકે છે.

→ અરેઅર-તો છેલ્લો નિ પ્રત્યય છે. તેને બદલે ચારક ✓ નો કહે છે. લુઓ ઈન્ડો-યુરોપીય *eḡmā-s 'અગ્નિ'. લેટિન ignis - 'અગ્નિ'.

(૪) અ - નિષેધાર્થક + ✓ વન્ બીજવું. જે બીજવતો નથી, ને બીજવું કરતો નથી.

(૫) √इ (= ઇ) + √अञ्ज् કે √दह (= ગ) + √नी (= નિ) :
જે જાય છે, પ્રકાશે કે બાળે છે, દોરે છે.

→ ડૉ. વર્મા આ હેતુને તેમજ અંશુ, જંઠર, પુત્ર જેવા શબ્દોના નિર્વચનને 'Condensed Words' ના વર્ગમાં મૂકે છે. હેતુના નિર્વચનમાં શબ્દના દરેક અંશને કોઈ સંબંધિત ધાતુના અવશેષ તરીકે બતાવ્યો છે. નામાન્તિ આહ્યાતજાન્તિ. એ... સિદ્ધાંતનું વળગણુ અહીં પ્રમાણભાવન મૂલ્યનું જણાય છે. નામમાત્ર ધાતુમાંથી બનેલાં છે એમ માનનાર પ્રાચીન ભારતીય વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર-નિરૂપકશાસ્ત્રના શબ્દને આમ ધાતુઓના અંકિત દૂકડા રૂપે સમજાવવાનો આ મરણિયો પ્રયાસ છે. કોઈ પણ એક ધાતુ દ્વારા કોઈ શબ્દ ન સમજાવવા ત્યારે આમ નિર્વાચ્ય શબ્દમાં દક્ષિણ ધાતુઓના અવશેષ જોવાનો પ્રયત્ન થતો. અગ્નિના પાંચ કે જાતવેદમૂનાં છ નિર્વચનો પાસકે આપે છે તેથી ડૉ. વર્મા કહે છે, "The very injunction of Yaska that no word should be left underived (न त्वेव न निर्वृयात् N. II. 1) shows that he had a passion, a craze for etymology." (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૩)

ગ્રો. કૃતહસિંધનો મત રસપ્રદ છે. એમને મતે 'સ્થૌલાષ્ઠીવિનુ' નિર્વચન સૌથી વધુ સ્વીકાર્ય છે. √વનુચ્ ને તેઓ જળના અવાજનો નિર્દેશ કરતો અને પાછળ તત્સંબંધી જીવવાની ક્રિયા સૂચવતો ધાતુ લેખે છે. અગ્નિની શોધ થઈ તેનીયે પહેલાં પ્રાણીને તેમજ મનુષ્યને પ્રકૃતિનાં તરવોમાં પહેલો અનુભવ જળપદાર્થનો. તેથી જ્યારે તેણે અગ્નિનો અનુભવ કર્યો ત્યારે તેને અતિપરિચિત જળના સંદર્ભમાં જોળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને તેથી જળથી ઉલટાં જ લક્ષણોવાળા અગ્નિને તેણે અ-વનુચ્ કહ્યો. અગ્નિના લેટિન નામ ignis માં પણ આ જ વ્યુત્પત્તિનો પુરાવો મળે છે. ત્યાં in-ignis એમ નિર્ણેધાર્થક in લાગીને શબ્દ બન્યો છે [જેમકે ignobilis - in + nobilis (noble), ignorare - in + gnoscire (know)], અને ignis આપોઆપ ધ્વનિ અને અર્થ બંને દષ્ટિએ √વનુચ્ સાથે બંધબેસતો થઈ જાય છે.

અક્ષ (૨/૨૮) વર્ગાંક.

અક્ષ: અક્ષતે: । √અજ્ઞ્ - વળાં.

→ લોપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યારકે બતાવ્યા નક્કરતાં, ઊંઘી પ્રક્રિયા અર્થ છે.

‘ખંડુ’ જોતાં તો, ઇન્ડો-યુરોં $\sqrt{\text{અઙ્ક}}$ ઇન્ડો-આર્યનમાં $\sqrt{\text{અઙ્ચ}}$ બને છે. ઇન્ડો-યુરોં ક્ > ઇન્ડો-આર્યન-ચ્. છતાં કવચ્ચ અને ‘તોલિય’ વ્યંજનો વચ્ચેનું સામીપ્ય યારકે યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે. એ જ રીતે મૃગઃ > $\sqrt{\text{મૃજ}}$ ‘જયુ’ ની આબનમાં. ‘તુલનાત્મક લોપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય.’

અઙ્ક (૪/૩) અંગ.

(૧) અઙ્કમ્ અઙ્કનાદ । (૨) અઙ્કનાદ વા ।

(૧) $\sqrt{\text{અઙ્ક}}$ - જયુ (૨) $\sqrt{\text{અઙ્ચ}}$ - વળયુ.

→ અઙ્કની નોંધ જુઓ.

અજ (૪/૨૫) જન્મ ન પામનાર.

અજાઃ અજનાઃ । અ નિષેધાર્થક + $\sqrt{\text{જન્}}$ - જન્મયુ.

→ ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા ઉદાહરણમાં અજાઞ્ઞઃ પૂવનનું વિશેષણ છે. એનો અર્થ — ‘જેના ઘોડા કદિ જન્મ પામતા નથી’. દુર્ગ અહીં અજ - એટલે બહુ એવો અર્થ કરે છે પણ આ અજ વિષે તે માન સેવે છે.

પ્રો. ફતહસિંધ બે અજા રૂપે છે એક બકરાના અર્થવાળો શબ્દ તેઓ

$\sqrt{\text{અજ}}$ ‘જયુ’ માંથી, અને બીજો વાણીના અર્થવાળો અ + $\sqrt{\text{જન્}}$ ‘જન્મ પામયું’ માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અતિ કવિએ શ્લેષ કરવા અને રૂપકાત્મક વર્ણન કરી શકાય માટે બંને શબ્દોને અભિન્ન કરી મૂક્યા એમ કહે છે (VE p. 26).

અઙ્મ (૪/૧૩) માર્ગ.

અઙ્મમ્ અજનિમ્ અજિમ્ ।

$\sqrt{\text{અઙ્}}$ - હાંકયુ, પ્રેરયુ.

અતિથિઃ (૪/૫) મહેમાન.

(૧) અતિથિઃ અમ્યતિતો મૃદાન્ ભવતિ ।

(૨) અમ્યેતિ તિથિષુ પરકુલ્લાન્તિ ઇતિ વા, [પર]મૃદાન્તિ ઇતિ વા ।

(૧) (અમિ +) $\sqrt{\text{અત્}}$ - ગતિ કરવી, તો, તરફ, જવું.

(૨) (અમિ +) + $\sqrt{\text{ઇ}}$ (કે દેશમાં $\sqrt{\text{અય}}$) જવું + તિથિ-દિવસ.

lunar day (રોજ).

- પહેલું નિર્વચન 'તુલનાત્મકે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું' કરીને સ્વીકાર્ય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *et- 'જનુ' લેટિન Annus- 'વર્ષ', annosમાંથી- રાજવાડે માને છે કે ઋગ્વેદમાં અતિથિનો અર્થ 'મહેમાન' નહીં પણ 'દાનશીલ ધનિક' થાય છે. "અતિથિઃ does not mean a guest but a donor that possesses wealth."
(Words in Rgveda, P. 266)

અત્ય (૪/૧૩) દોડનાર અર્થ.

(૧) અત્યાઃ અતનાઃ । √ અત્ - જવું, ચાલવું, દોડવું.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *ata- 'જનુ' તુલનાત્મકે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય.

પ્રો. ફ્રાંસિસ અતિ + √ દ 'મીઝ' બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વેગથી જનાર' એ રીતે અર્થ નિષ્પન્ન છે. અને આભણવિધાન દાંકે છે :
તસ્માદશ્વઃ પશનત્યેતિ તસ્માદશ્વઃ પશૂનાં શ્રેષ્ઠત્વં ગચ્છતિ ।
(શતપથબ્રાહ્મણ) :

અદિતિ (૪/૨૨) 'દેવીતું નામ.

અદિતિઃ 'અદોના દેવમાતા' ।

અ + (દોના <) √ દો ખાંધવું, રોકવું. 'ન બંધાયેલી'.

→ આ વ્યુત્પત્તિ લોકપ્રચલિત છે કે પારકે પોતે આપેલી છે, તેમજ એ માટેનાં આધાર શો તે જાણી શકાતું નથી.

પ્રો. ફ્રાંસિસ 'સર્વોચ્ચ-તત્ત્વનો વિનાશક અંશ' એ અર્થમાં અદિતિ શબ્દ √ અદ્ 'ખાવું, ભક્ષણ કરવું' પરથી નિષ્પન્ન છે. અદિતિ શબ્દ અગ્નિ, ઘૌસ, ઘાવાપૃથિવી, વાફ, ગૌ, પરમેશ્વર સત્ય, આદિયોની જનની, આ બધાં માટે વપરાયો છે તે લક્ષમાં લઈને તેઓ √ અદ્ રૂપે છે. કેમ કે ઘાવાપૃથ્વી અગ્નિ આપે છે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિ, ગાય, માતા અને દૂધ પણ પોષણ આપે છે. બ્રહ્મની શક્તિ તરીકે વાફ પણ મૃત્યુના સ્વરૂપમાં સર્વભક્ષી છે. એ બધાં સ્થાનોએ અદિતિ √ અદ્ માંથી સમજાવી શકાશે. વળી તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે : અદિતિર્વે પ્રજાકામા ઓદનમ્. અપચત્, તત્ત્વ ઉચ્છિદ્યમાદનાત્ સા ગમંમ્ અધત્ત તત્ત્વ આદિત્યા અજાયન્ત । આમ પ્રજાની ઈચ્છાથી તેણે ઓદન રાંધ્યું. વળી તે વિશ્વસ્ય મર્ત્યો જગતઃ પ્રતિવિદ્યા (તેં આ) કહેવાં છે. એટલે આર્થપ્રજના અતિ પ્રાચીન કાળમાં √ અદ્ માંથી બનેલો અદિતિ શબ્દ દેવો જોઈ એ એમ તેઓ માને છે. વૈશિષ્ઠને 'આતર મન નોંધવા જોવા છે ખરો.

અદ્ભુત (૧/૬) અદ્ભુત..

અદ્ભુતમ્-૧. અ + √ભૂંચવું, હોવું.

→ વચ્ચેનો વ્યંજન દ્વિતી સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા થતી હોવાથી આ વ્યુત્પત્તિ શિથિલ અને છે. ઈન્ડો-યુરો. *dhebbh- 'છેતરવું'. ગ્રીક atémbō - 'હું છેતરું છું.' તેથી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત - 'ન છેતરી શકાય તેવું.' (અ + √દમ્ 'છેતરવું'. સરખાવો - 'દંભ'.)

અહીં પણ જુઓ રાજવાડે: "It is clear that અદ્ભુત means wealth, and then one possessed of wealth." (એજન, પૃ. ૨૬૭)

અદ્યસત્ (૪/૧૬) માતા, યજમાન.

અદ્યસદ્ ૧. [અદ્ય અન્નં ભવતિ-૧. √અદ્ - ખાવું.]

(૧) અદ્યસાદિનીં इति वा (૨) અદ્યસાનિનીં इति वा ।

(૧) અદ્ય - અન્ન, ભોજન + √સદ્ - ખેસવું. ભોજન વખતે ખેસનારી.

(૨) અદ્ય + √સન્ ખેળવવું. ભોજન-ખેળવનારી.

→ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય અને તેવું નિર્વચન.

ઈન્ડો-યુરો. *ed- 'ખાવું'. લેટિન edo - 'હું ખાઉં છું'.

ઈન્ડો-યુરો. *sed- 'ખેસવું'. લેટિન sedeo - 'હું ખેસું છું'.

✓ અદ્ય (૧/૬) આજે.

અદ્ય અસ્મિન્ દ્યવિ ।

અ (સ્મિન્) આ- + દ્યોઃ દિવસ.

→ તુલના. ભાષા.ની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. અનું મૂળ છે ઈન્ડો-યુરો.

સર્વનામ *e- 'આ', 'પેણું'. અને *d̥e-; *deci - 'પ્રકાશવું'.

અદ્ય માંનાં દ્ય પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન દ્યોઃ (દ્યાવસ્) સુધી પહોંચે છે.

(લેટિન dies - 'દિવસ'.) એમાંથી જ અનપેક્ષિત રીતે ખરી પડ્યો છે તે નિયમવિરુદ્ધ છે.

અદિ (૪/૧૪) પથ્થર, સોમવેદ વાટવાનો પથ્થર, ખડક, વગેરે.

(૧) અદિઃ આદૃણતિ એનેતઃ ।

(૨) અપિ વા અક્તેઃ સ્યાત્ । તે સોમાદઃ इति ह विज्ञायते ।

(૧) આ (ઉપસર્ગ) + √દ્ ચીરવું. (૨) √અદ્ - ખાવું.

→ ફરેક ભાષામાં લોકપ્રચલિત (Popular) વ્યુત્પત્તિઓ હોય છે. એવી કેટલીક નિરુક્તમાં પણ સમાવિષ્ટ છે. એમાંની કેટલીક આલ્પશ્રુતિઓમાંથી, કેટલીક પરંપરામાંથી, કેટલીક લોકકથાઓમાંથી ઊતરી આવી છે, જ્યારે કેટલીક ચારકની પોતાની તરંગલીલામાંથી સર્જાઈ છે. આવી વ્યુત્પત્તિઓ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિથિલ હોય છે અને ક્યારેક તો ખૂબ તરંગી હોય છે. અદ્વિતી વ્યુત્પત્તિ તેવું ઉદાહરણ છે.

પાછળથી રૂપકાત્મક રીતે એ શબ્દ વાદ્યોના અર્થમાં પણ વપરાતો થયો.

અઘર (૨/૧૧) નીચે.

અઘોડરે : । અઘસ્ + ઝર (<√ઙ) નીચે જેવું :

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *ǵdh- + પ્રત્યય -ēro. ભુજો અંગ્રેજી under.

અઘસ્ (૨/૧૧) નીચે.

અઘઃ ન ધાવતિ इति ऊर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा ।

અ-નિષેધક + √ ધાવ્ 'દોડવું'. નથી દોડવું-જે (જિયે).

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *ǵdhos, લેટિન inferne 'નીચે'.

આ બંને શબ્દોમાં 'ચારકનું' નિર્વચન ભાષાશાસ્ત્રની અવિકસિત

અવસ્થાને કારણે, પ્રાથમિક દશાનું રહી ગય છે. 'ભુજો' અક્ષિ ઉપરની નોંધ.

અઘ્વર (૧/૮) યત.

અઘ્વરઃ इति यज्ञनाम । घ्वरतिः हिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः ।

અ + √ ઘ્વર્ જેમાં હિંસા નથી તે.

સરખાવો : વૈદિકી હિંસા હિંસા ન ભવતિ ।

• મૂળ-ઈન્ડો-યુરોપીય *ǵdh- 'જવું', પ્રાણિઃ અન્વતિ-તે ભય છે, તેખરથી અઘ્વર-રૂસ્તો.

ગ્રો. ક્લાર્કસિંહ : "મૂળે તો અઘ્વર > √ ધૂર્વ 'ઈગળ પહોચાડવી'. √ ધૂર્વ ધૂઃ ધૂઃ અવાજથી ભૂળતા દાવાગિનો સૂચક છે. અઘ્વર ને અઘ્વન્ માંથી નિપજાવવું અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી. કદાચ અઘ્વન્ એટલે જ મૂળમાં, તો 'મરીપાકે' અન્ય કેમ દ્વારા નિર્ધિન બુનાવાયેલો પ્રવાસ, અને પછી એનો યત્નમાં અર્થ સંક્રાન્ત થયો દર્શો.

અધ્વર્યુ (૧/૮) એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો પુરોહિત.

(૧) અધ્વર્યુઃ 'અધ્વરયુઃ' અધ્વરં યુનક્તિ, અધ્વરસ્ય નેતા, અધ્વરં કામયતે इति वा.

(૨) અપિ વા અધીયાને યુઃ ઉપવન્ધઃ.

(૧) અધ્વર - યતઃ + યુ (ક્રાન્તિ/યુજ્ - ?) યોજ્યુઃ - ધ્યજ્યુઃ.

(૨) અધિ + ઈ અધ્યયન કર્યું + યુ તદ્વિત પ્રત્યય.

→ પ્રાથમિક દશોની વ્યુત્પત્તિ.

અનર્વ (૪/૨૭) અનિર્વાયઃ, સ્વતંત્ર.

અનર્વમ્ અપ્રત્યુત્તમ્ અન્યસ્મિન્.

અન્ નિર્વેધવાચક + (પ્રતિ) + √ક્ર જ્યુઃ. ખીજા પ્રસંગે ન જતું.

→ ક્ર નો ગુણ અર્ થાય. તેથી ચારક શબ્દમાં સ્વરના ગુણવૃદ્ધિની ધટનાથી પરિચિત છે એમ સમજાય છે. એ રીતે પશુ આ નિર્વચન તુલ્ય બાંધેલી દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. ક્ર તું ઈન્ડો-યુરોપીયન કદાચ *elav- 'હાંકવું, પ્રેરવું' હશે. ગ્રીક elav- 'હું પ્રેરું છું'.

અનુષ્ટુભ (૭/૧૨) એક વૈદિક છંદ.

અનુષ્ટુભ્ અનુષ્ટોભનાત્ । 'ગાયત્રીમ્ એવ ત્રિપદા સતીમ્ ચતુર્થેન પાદેન અનુષ્ટોભતિ' इति च ब्राह्मणम् ।

અનુ + √સ્તુમ્ વધારાની સ્તુતિ. (ગાયત્રીનાં ત્રણ ચરણમાં ચોથું ઉમેરવાથી બને છે તેથી.)

→ ઈન્ડો-યુરોપીયન *step- 'મોટેથી પ્રસંગ સા કરવી.' તેમાં -bh- ઉમેરાઈને

√સ્તુમ્ બને છે. અપસ્તા સ્તઓદિતિ - 'તે પ્રસંગ કરે છે.'

સ્વીકાર્ય નિર્વચન.

અનુ સંતઘીત્વત્. (૨/૨૮) સતત અને સંપૂર્ણ રીતે ખેંચાતું.

તનોતિઃ પૂર્વમાં પ્રકૃત્યા નિગમઃ ।

અનુ + સમ્ + √તન્ - તાણ્યુઃ, દેશાણ્યુઃ.

→ ડો. વર્મા કહે છે : Yask's note 'may be a mere Paraphrase of the word, indicating that the radical idea of the word is 'stretching'. ખીજાં ખર્જ-શબ્દોય, પ્રાસમેન અને રાજ્યાડે શબ્દને √તુ માંથી મીપન્નવે છે.

અન્ત (૪/૨૫) અન્ત

અન્તઃ અત્તેઃ । √અત્ ક્ષવું.

→ પરંતુ ઈન્ડો-યુરોપીય અન્ત-‘સામું’, ‘સામે’. ગ્રીક અન્ત-‘સામું’.

અન્તરિક્ષ (૨/૧૦) અન્તરિક્ષ, અવકાશ, આકાશ.

(૧) અન્તરિક્ષમ્ કસ્માદ્ ? અન્તરા ક્ષાન્ત્તે ભવતિ ।

(૨) અન્તરાં હમેં ઇતિ વા ।

(૩) શરીરેષુ અન્તરક્ષયમ્ ઇતિ વા ।

(૧) અન્તરા વચ્ચે + √ક્ષમ્ સહન કરવું. (સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની) વચ્ચે રિયર રહેવું.

(૨) અન્તરા.

(૩) (શરીરોની) અન્ત. અંદર + અ નિપેદવાચક + √ક્ષિ નાશ કરવો.
દેહની અંદર નાશ ન પામનાર.

→ અન્તરા હિ દ્વં દ્યાવાપૃથિવ્યો - દુર્ગ. યારકનાં નિર્વચનોમાં હ ની ઉપેક્ષા થાય છે આ હ કદાચ સમગ્રીનો પ્રાચીન પ્રત્યય હોય. કા કદાચ, √ક્ષિ ‘રહેવું’ નો અનિયમિત અવશેષ હોય એ પણ અશક્ય નથી. બુઓ રાજપાઠે : અન્તરિ may be the loc. sing. of અન્તર. ‘ક્ષ = ક્ષેતિ. That which exists between heaven and earth. (એનન પૃ. ૩૮)

પ્રો. ફ્રાંસિસ હાપ્પર આકાશને આધારે એક વધુ નિર્વચન આપે છે : અન્તરા + √ક્ષિ ‘જોવું’. આકાશમાં ચમકતા તારાઓને વિશ્વની અનેક આદિમ પ્રજાઓએ પરમાત્માનાં અનેક ચક્ષુઓ માન્યાં છે. બુઓ : “The sky with numerous stars would have easily suggested to the primitive man some power having so many eyes and looking at everything between heaven and earth”.

પ્રો. ફ્રાંસિસ હાપ્પર વૈદિક ગ્રંથોમાંથી જોઈતાં ‘નિર્વચનોત્તમક વિધાનો મજે તે એકાં કરીને તેમનો પરસ્પર સંબંધ સ્થાપવાનો કે તે બધા જ નિર્વચનોને ન્યાય કેરવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, આથી ધણીવાર તેમનાં નિર્વચનો યારકનો અતિ-

સામાન્ય નિર્વચનો જેટલાં પણ સ્વીકાર્ય રહેતાં, નથી. યોગ્ય તે, એમ હોઈ શકે કે અમુક પદાર્થ કે ઘટનાની કોઈક પણ રીતે, જમે તે એક સંગ્રા નિશ્ચિત થયા પછી એ પદાર્થ કે ઘટનાનાં 'ખીજ' લક્ષણો ધ્યાનમાં આવતાં તે લક્ષણોને પણ પેલી જ એક સંગ્રા દ્વારા સમજાવવાનો દર્શાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય, અને તેમાંથી યારકે આપ્યાં છે તેવાં વિવિધ પ્રકારનાં અને કક્ષાનાં નિર્વચનો સંભવે. આજે પણ એ બધાં જ વૈદિક નિર્વચનોને શબ્દનાં મૂળનામમાંથી તારવવાનો કે બધાં જ નિર્વચનોને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો યારક કરતાં કે પરંપરાવાદી પાંડિતો કરતાં આપણે જરાય આગળ વધી શક્યા નથી, એટલું જ નહીં, કદાચ વસ્તુને આપણે સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવા પણ માગતા નથી એમ કહેવું પડે.

અન્ય (૧/૬) અન્ય, ખીજો :

અન્યઃ ન આનેય' । અ નિષેધવાચક + આ + √ ની લાવવું. ન લાવવા જેવો.

→ નામાર્નિ આજ્યાતજાનિ એ માન્યતાનું અહીં અનુસરણ થયું છે. પણ ખરેખર તો શબ્દમાં કોઈ ધાતુ નથી. ઈન્ડો-યુરોપીય સર્વનામ *eno- કે *no- 'પેલું' સાથે અન્યને સંબંધ છે.

અપીચ્ય (૪/૨૫) ગુપ્ત.

અપીચ્યમ્ અપગતમ્, અપચિતમ્, અપહિતમ્, અન્તર્હિતમ્ વા ।

અપ + √ ચિ ખસેડવું, દૂર મૂકવું. દૂર મૂકેલું.

→ ડો. વર્મા શબ્દ કદાચ અપ + √ અચ્ માંથી બન્યો હોવાનું કહે છે, અને નિર્વચનને યારકની અપૂરતી ભાષાશાસ્ત્રીય સમજૂતી કે વૈદિક ગ્રંથોના અપૂરતા નિરીક્ષણને લીધે પ્રાથમિક દશાનું કહે છે.

અપીચ્ય ને અપિ + √ અચ્ માંથી સિદ્ધ કરવું વધારે સધુક્તિક લાગે છે. પાછો જ લુપ્ત થઈ આગલો સ્વર દીર્ઘ બનવાની પ્રક્રિયા અહીં પણ પ્રતીત, અમૂપ ના જેવી જ છે. અપિ - નજીક + √ અચ્ 'વાળવું' એ અર્થમાં યારકે આપેલા ઋગ્વેદના અવતરણનો અર્થ પણ સમજાવી શકાય છે. "અહીં, આ અંદમાના ઘરમાં તેમણે સૂર્યના કિરણને, (નજીક) વાળવાયોગ્ય માન્યુ". અપીચ્ય - 'ગુપ્ત' એ અર્થ સ્વીકારીએ તો અપિ + √ ઘાની જેમ 'સંતાડવું' એ અર્થવાળા અપિ + √ અચ્ ધાતુની કલ્પના કરવી પડશે.

યારક અને પદપાઠકારોના સંબંધની ચર્ચા કરતાં ડો. વર્મા પણ અપિ + √ અચ્ માંથી અપીચ્યને નિષ્પન્ન કરવાનું વધારે સ્વીકાર્ય ગણે છે.

(એમનો ગ્રંથ પૃ. ૧૫૮)

અમિસંચરેણ્ય (૧/૬) અંચિર.

અમિસચરેણ્યમ્-અમિસંચારિ । અમિ + સમ્ + ચૈર્ ન્તુ. (જુદી જુદી વસ્તુઓ) પ્રત્યે આકર્ષાતું.

→ વારક આખાને એક શબ્દ તરીકે સમજાવે છે. પદપાઠકાર અમિ ને અલગ કરે છે. 'ઓડેનબર્ગ' આખાને એક શબ્દ માનીને સ્વરૂપે ખોટું છે એમ કહે છે.

અમીક્ષણ (૨/૨૫) વારંવાર.

અમીક્ષણમ્, અમિક્ષણં ભવતિ ।

અમિ ના તરફ + ક્ષણમ્. ક્ષણ માટે જ સામે આવતું.

→ રાજવાડે. અમિ + ક્ષણ — એક નજર કરવામાં થતો સમય અને પછી અમીક્ષણ નું વિદ્યુત રૂપ તે અમીક્ષણ એમ શબ્દને નિષ્પન્ન કરે છે, પણ વિદ્યુતિનું સ્વરૂપ સમજાવું મુશ્કેલ છે.

અમૃત (૨/૨૦) અમર.

અમૃતે અમરણધર્માણી ।

અ નિષેધધાત્યક + √ મૃ મરતું. ન મરેલું.

અયા (૨/૭) ગતિશીલ, ચપળ.

અયાસઃ અયનાઃ । √ ઇ જતું.

→ પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશમાં આ શબ્દ અ + યાસ્ (> યસ્ય 'આયાસ કરવો') એમ નિષ્પન્ન થયે છે તદનુસાર અયાસ-અપત્તરહિત, સરળ'. પણ વારકનું નિર્વાચન તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ શક્ય લાગે છે. (વૈદિક અયાસઃ = અયાઃ... અય નું જ.વ.)

અર (૪/૨૭) (પૈડાંનો) આરો.

અરાઃ પ્રત્યૂતાઃ નામૌ । (પ્રતિ) + √ ક્ર ન્તુ. (પૈડાંની નીચી તરફ) ગયેલ.

→ પણ અહીં √ ક્ર ('ઈ-ડો-પુરો' *ar-) નો અર્થ 'ગોઠવવું' એવો થાય છે. ગ્રીક ararísko - 'હું ગોઠવું છું'. એટલે વારકનું નિર્વાચન ધ્વનિશાસ્ત્રની (phonology) દૃષ્ટિએ સાચું નહીં, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની (semantics) દૃષ્ટિએ અસહીકાર્ય છે.

✓ અર્થ (૧/૧૮) - અર્થ.

— (૧) અર્થઃ અર્થોઃ - ૧ : (૨) ઋણસ્યઃ - ૧ વા ।

(૧) √ઋ જડુઃ ના તરફ જવાયેલું (ધન્યેલું - ડો. વર્મા).

(૨) ઋણ દર + √સ્યા રહેલું. દર (ડો. વર્મા - પારકામાં) રહેનાર.

→ રોકાઈ અહીં 'aim, purpose' (ધ્યેય, હેતુ) એવો અર્થ આપે છે. ડો. વર્મા wealth (ધન) એ અર્થ આપે છે. ડો. વર્મા પહેલા નિર્વચનને તુલનાં ભાષીની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય ગયું છે. (ઈન્ડો-યુરોપીક *ai- 'ગતિશીલ બનવું'.) પણ ચારકે આપેલા અવતરણમાં તેને શબ્દ meaning માટે જ વપરાયો છે. શબ્દોનો સંકેત પદાર્થનું સૂચન કરે છે, પદાર્થ તરફ ગતિ કરે છે એ રીતે, સમજવાથી નિર્વચન સ્વીકાર્ય બનશે.

અર્થક (૪/૧૫) નાનું.

અર્થકે અર્થકે । અં નિષેધવાચક + √વૃઘ્ વધવું (વ્યત્પય). ન વધેલ.

→ પણ ઈન્ડો-યુરોપીક *orb- 'અનાથ બનેલું'. ગ્રીક Orphanós

- અનાથ. અંગ્રેજી Orphan. ચારકનું નિર્વચન માત્ર સમજૂતી જ છે, વ્યુત્પત્તિ નથી.

✓ અવસ (૧/૧૭) ગતિશીલ.

અવસં (ગાવઃ પથ્યદનમ્), અવતેઃ ગત્યર્થસ્ય, અસ નામકરણઃ ।

√અવ્ જડુઃ + અસ નામવાચક પ્રત્યય.

→ ડો. વર્મા અવસ નો અર્થ 'અન્ન, ભાથું' કરે છે તે પણ અશક્ય નથી. એ અર્થ કરતાં ચારકના અવતરણ તથા નિર્વચનનો અર્થ આમ થશે: "પગવાળા ભાથા ઉપર, હેતુક દૃષ્ટા કર. પગવાળું ભાથું, ગાયો - માર્ગનું ભોજન". ડો. વર્મા આ નિર્વચનને અરપજ (bazy) - કરે છે. તેઓ √અવ્ 'રક્ષવું' પરથી અવસ 'protective agent' - (પોષક) - એ અર્થને શક્ય ગણાવે છે.

✓ અમ્બ (૨/૨૭) ધોડો.

૨ (૧) અમ્બઃ કસ્માદ ? અમ્બુતે અધ્વાનમ્ ।

(૨) મહાશનો મયતિ દત્તિ યા ।

(૧) √અમ્ પહોંચવું, મેળવવું. ને. માર્ગે પહોંચે છે.

(૨) √અમ્ ખાવું. ને. ખૂબ ખાય છે.

→ નામ માત્ર ધાતુમૂલ છે એ માન્યતાનો પ્રભાવ આમાં દેખાય છે.
ઈન્ડો-યુરો *ekēro- અને લેટિન equus- થોડો.

અહીં પણ પ્રો. ફતહસિદ્દિકે કહે છે: "Of all these derivations, 1 and 2 deriving the word from as 'to eat' and as 'to pervade' seem quite natural."
(એમનો અર્થ પૃ. ૬૮).

અશ્વ (૭/૨૦) અગ્નિ.

સમશ્વવાનમ્ । સમ્ + √ અગ્ પહોંચવું, મેળવવું.

અહર (૨/૨૦) દિવસ.

અહિઃ કસ્માદ્ ? ઉપાહરન્તિ અસ્મિન્ કર્માણિ ।

(ઉપ) + આ + √ હ લાવવું, મેળવવું, આપવું, પામવું, સિદ્ધ કરવું,
હાથમાં લેવું, વગેરે. જેમાં કર્મો કરાય છે.

→ નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. ઈન્ડો-યુરોપીય આર્ય લાપા અહીં કશો પ્રકાશ
પાડી શકતી નથી.

અદિ (૨/૧૭) સાપ.

(૧) અહિઃ અયનાદ્ । એતિ અન્તરિક્ષે ।

(૨) (૧) અયમ્ અપિ ઇતરો અહિઃ એતસ્માદ્ એવ ।

(૨) નિહ્નેસિતોપસર્ગઃ, આહન્તિ ઇતિ ।

(૧) √ હિ જવું. આંતરિક્ષમાં, બાપ, છે.

(૨) (૧) √ હિ માંથી જ.

(૨) આ (હસ્ત ચર્ચિતે અ) + √ હન્ ભારવું.

→ પણ ઈન્ડો-યુરોપીય *angr(b)i- 'સાપ'. નિર્વચન વિચિત્ર છે. ડો.
વર્મા √ હિ + આ + √ હન્ આપે છે તે શરતચૂક જ હોવી જોઈએ.

પ્રો. ફતહસિદ્દિકે: "અહિઃ—Snake, derived probably from hi 'to go' with negative prefix A, thus meaning not going but creeping." સમર્થનમાં તેઓ
શતપથબ્રા. અને સાયણને ટાંકે છે.

✓ અહિગોપા (૨/૧૭) સર્પે સાયવેલા.

અહિના ગુપ્તાઃ । અહિ + અગ્રિ + ગુપ્ રક્ષતું

✓ આચાર્ય (૧/૪) આચાર્ય, શિક્ષક.

(૧) આચાર્યઃ આચારં ગ્રાહયતિ ।

(૨) આચિનોતિ અર્થાનું, આચિનોતિ બુદ્ધિમ્ इति વા ।

(૧) આચારઃ—પરંપરાગત વ્યવહાર, સહવર્તન. જે આચાર ગ્રહણ કરાવે છે.

(૨) આ + √ચિ, વ્યવસ્થિત કરવું, એકઠું કરવું. જે જ્ઞાનવિષયને વ્યવસ્થિત કરે છે, બુદ્ધિને સંચિત કરે છે.

→ પહેલું નિર્વચન, પ્રાથમિક અવસ્થાનું, તો બે વધારે સારું છે. રાજવાડે અહીં આચાર્યની માત્ર વ્યાખ્યા છે, નિર્વચન નથી એમ જણાવે છે. પણ આચાર્યમાં આચાર શબ્દ સમાયેલો છે જ, એટલે ગમે તેટલું પ્રાથમિક તો બે એ સાચી દિશાનું નિર્વચન તો છે જ. પાણિનિનું સ્ત્ર ર્તત્ર સાધુઃ (૪.૪.૯૮) વધારે વિકાસ દર્શાવે છે.

✓ આદદ્વ (૧/૯) મુખ મુખી પહોંચતું.

આસ્યંદદ્વતાઃ અપરે ।

આસ્યં-મુખ + √દદ્વ પહોંચવું.

→ અસામાન્ય એવા રૂપને કારણે કદાચ, પદ્ધતિમાં શબ્દનું પૃથક્કરણ નથી કરાયું. સાચણ યારકના નિર્વચન સાથે સંમત થાય છે. અને આસ્યં > આ ની અનિયમિતતા પૃષ્ઠોદરાદિ (પા. સ્. ૬.૩.૧૦૯) દ્વારા આસ્યંપ્રમાણોદક એ રીતે સમજાવે છે. રાજવાડે મરાઠી નિરુક્ત (૫. ૨૮) માં આદ-ધૂંટણ અને આદદ્વ એટલે 'જેના લાથ ધૂંટણે અથડાય છે' એવો અર્થ સૂચવે છે. પણ ઉદાહૃત મંત્રના સંદર્ભમાં જોતાં આંખવાળા, કાનવાળા, મુખવાળા, બગલવાળા એ જ ક્રમ બરાબર છે.

આદિતેય (૭/૨૯) અદિતિનો પુત્ર.

આદિતેયમ્ અદિતેઃ પુત્રમ્ ।

અદિતિ સંતાન નામ પરથી.

→ અની વૃદ્ધિ આ થાય છે, એ નિયમનો પણ, યારકે ક્યાંય સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો હોતો, એને ખ્યાલ છે, એમ આ નિર્વચન પરથી સમજાય છે. સંપૂર્ણ સીધાં.

✓ આદિત્ય (૨/૧૩) અર્થ.

(૧) આદિત્ય: કસ્માદ ? આદત્તે રસાન્, આદત્તે ભાસમુ જ્યોતિષામ્ ।

(૨) આદીપ્તો ભાસા इति वा ।

(૩) અદિતે: પુત્ર इति वा ।

(૧) આ + √દા લેવું, અહથુ ઠરવું. -રસોને, નક્ષત્રોનાં તેજને અહથુ ઠરે છે.

(૨) આ + √દીપ્ પ્રકાશવું. તેજ વડે પ્રકાશિત છે.

(૩) અદિતિ (અંતરિક્ષ)નો પુત્ર.

→ ચારક અનેક નિર્વચનો આપે છે, તેથી એ પોતે સાચી વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં નિશ્ચિત નથી એમ ડો. વર્મા કહે છે (એમનો અંથ પૃ. ૩૨). ફરીથી યાદ ફરીએ કે ચારક જેને નિર્વચન કહે છે તેને 'વ્યુત્પત્તિ'નો પર્યાય ગણી શકાય તેમ નથી. વ્યુત્પત્તિ કરતાં એનો અર્થ સમજાતી તરફ વધારે ઢળતો છે.

પ્રો. ફતહસિદ્દ : Ādityas are essentially luminous, gods of celestial light. Like the light-gods in other mythologies (cf. Dyaus, Odin, Helios, etc.), they are the observers of the order (ऋत्वात्). Thus Ādityas are the most ethical gods.

In the above characteristics, they entirely agree with Aditi, who, starting from the conception of fire, the feeder from *ad* 'to eat' rose to the state of Agni, the terrestrial and celestial light and became... 'what is free from bonds of any kind, whether of space or time, free from moral guilt' (MaxMüller).

Therefore, it seems to be highly natural to derive Ādityas from Aditi whose nature they so prominently partake.

✓ આઘીત (૧/૬) ધારેલું, વિચારેલું.

આઘ્યાતમ્ । આ + √ઘ્યા (ઘી) વિચારવું.

✓ આપનીફણ્ (૨/૨૮) વારંવાર કહેતો જતો.

આપનીફણ્ इति फणते: चर्करीतवृत्तम् ।

આ + √ફણ્ કહેવું. પૌનાપુન્યાર્થક દ્વિગુણિત, વર્તમાન ક્રદંત.

ગમિનિના (૨/૨૦) સ્થતી.

ગમિનિનાં ગમિન્વાને ।

આ + √મિ સ્થવું, સર્જવું. વર્તમાન કૃદંત.

ઋષ્ટિપેણ (૨/૧૧) ઋષ્ટિપેણનો પુત્ર, નામ.

(૧) ઋષ્ટિપેણઃ ઋષ્ટિપેણસ્ય પુત્રઃ ।

(૨) ઇપિતસેનસ્ય ઇતિ વા ।

(૧) ઋષ્ટિપેણ - પિતાનું નામ.

(૨) √ઇપ્ મોહ્યવું, પ્રેરવું + સેના - સૈન્ય. મોહ્યવું છે જેણે સૈન્ય તે. 'ઇપિતસેન' (પિતૃનામ).

→ બીજામાં ઇપિતસેનને પણ વ્યક્તિવાચક નામ ગણવું પડશે.

પહેલું નિર્વચન ઈન્ડો-યુરોપીયન વ્યુત્પત્તિના નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરે છે, સ્વીકાર્ય.

આશયત્ (૨/૧૧) સૂતો.

આશયત્ આશેતે. ।

આ + √શૌ સૂવું. હસતન ભૂત૦ ત્રી. પુ. એ. વ

આસ્ય (૧/૯) મુખ.

(૧) આસ્યમ્ અસ્યતે. ।

(૨) આસ્યન્દતે એનત્ અન્નમ્ ઇતિ વા ।

(૧) √અસ્ - ફેંકવું.

(૨) આ + √સ્યન્દ વહેવું. જેના તરફ અન્ન વહે છે.

→ નામાનિ આહ્યાતજાતિનો પ્રભાવ. આશી ઈન્ડો-યુરોપીય *ōus-, *gus- 'મુખ'. લેટિન ōs- 'મુખ'. ધાતુ શોધવાની જરૂર નથી.

આહનસ્ (૪/૧૫) ઉન્માદક, હેતરનાર.

આહનનવન્તઃ વઙ્ચનવન્તઃ ।

આ + √હન્ આધાત કરવો. આધાન કરનાર, હેતરનાર.

→ ડો. વર્માની નોંધો ગૂંચવનારી છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *gūhən-નો અર્થ એક હેઠાણે તેઓ 'પ્રદાર કરવો' (strike) એવો આપે છે, બીજો

ઠેકાણે 'વિકસવું, ફૂલવું' (swell) એવો આપે છે. અન્ય નિર્વચનના સંદર્ભમાં આહનસૂનો અર્થ તેઓ 'damned' એવો આપે છે, ઉપસા નિર્વચનના સંદર્ભમાં 'ઉન્માદક' (intoxicating) એવો કરે છે, પણ યારક તો 'છેતરનાર, લુચ્ચો' એવો અર્થ આપે છે તે સ્પષ્ટ છે! શબ્દને ✓હન્ સાથે નહીં, પણ ઘન સાથે સંબંધ છે, એવી નોંધ તેઓ એકવાર પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ (PW)ને નામે, તો ખીજવાર નાઈઝ્ઝર (NW)ને નામે ચડાવે છે. ઉપસા નિર્વચનને તેઓ વિચિત્ર ગણાવે છે.

પરંતુ સમગ્રપણે જોતાં 'લુચ્ચો, હરામખોર' એ અર્થમાં આ + ✓હન્ માંથી નિષ્પન્ન થતા આ શબ્દને ઈન્ડો-યુરોપીય *gubhen- 'પ્રહાર કરવો' સાથે સંબંધ છે એમ સમજાય છે, તેથી પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય નિર્વચન.

પદપાઠમાં શબ્દનું પૃથક્કરણ નથી થયું. યારક અને સાયણ બંને શબ્દને આ + ✓હન્ માંથી નીપજાવે છે. પણ યારક 'શત્રુને છેતરનાર' એવો અર્થ કરે છે, સાયણ 'શત્રુનો નાશ કરનાર' એવો અર્થ કરે છે. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ 'ટીપેલું, દબાવેલું' એવો અર્થ પાંચાં આપે છે. રાજવાડે ઋગ્વેદમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો છે તે બધાં ઉદાહરણો તપાસીને દરેક ઠેકાણે આહનસૂ 'આતંકદાયક' એવો અર્થ કરે છે. પણ એ અર્થ શંકાસ્પદ છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં આહનસ્ય-વાદિન્ એ શબ્દ 'નિર્લજ્જ વસ્તુ ઉચ્ચારનાર' એ અર્થમાં વપરાયો છે. વૈદિક ઈન્ડોક્સમાં મેકડોનલ-ક્રીચ પણ નોંધે છે કે આહનસ્યા શબ્દ અનુવચનમાં અથર્વવેદનાં કામુક સૂક્તોમાં આવેલા અશ્લીલ વિષય-વસ્તુવાળા એક અંશનો ઘોતક છે. એમને મતે આહનસ્યા- 'ચરિત્રગ્રસ્ત'.

इन्द्रशत्रु (૨/૧૬) ઈન્દ્રનો શત્રુ.

(૧) इन्द्रशत्रु इन्द्रः अस्य क्षमयिता वा ।

(૨) क्षातयिता वा, तस्माद् इन्द्रशत्रुः ।

(૧) इन्द्र + ✓क्षम् क्षાન્ત થયું (પ્રેરક-હરાવણું).

(૨) इन्द्र + ✓क्षत् દૂકડા કરી નાખવા.

इषिर (૪/૭) ગતિશીલ, સ્ફૂર્તિકારક.

(૧) ईषणेन वा । (૨) एषणेन वा ।

(૩) अपणेन वा ।

- (૧) $\sqrt{\text{ईप्}}$ જવું, ઉતાવળ કરવી. (૨) $\sqrt{\text{इप्}}$ ધમ્જવું, પ્રેરવું, મોકલવું.
 (૩) $\sqrt{\text{ऊप्}}$ વહેવું, સરકવું.

→ ડો. વર્મા પહેલા નિર્વચનને શિથિલ ગણે છે, કેમકે $\sqrt{\text{ईप्}}$ ના દીર્ઘનો શબ્દમાં હ્રસ્વ કરવો પડે છે તેથી યતા માત્રાભેદની ઉપેક્ષા થાય છે. ત્રીજાને તો તે absurd ની દ્રષ્ટિમાં મૂકે છે. પણ વચ્ચેના સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરોપી *eids- 'વેગથી ગતિ કરવી'. લેટિન circa- 'ક્રોધ'.

इष्मिन् (૪/૧૬) વેગીલા.

- (૧) ईषणिजः इति वा । (૨) एषणिनः इति वा ।
 (૩) अर्षणिनः इति वा ।

- (૧) $\sqrt{\text{ईप्}}$ દોડવું, ઉતાવળ કરવી. (૨) $\sqrt{\text{इप्}}$ ધમ્જવું, મોકલવું.
 (૩) $\sqrt{\text{ऊप्}}$ વહેવું, સરકવું.

→ ઉપરનાની જેમ જ. વચ્ચે સ્વીકાર્ય.

ईर्मान्तासः (૪/૧૩) 'પહોળા છેડાવાળા.'

- (૧) ईर्मान्ता. समीरितान्ता. ।
 (૨) पृथ्वन्ताः वा ।

- (૧) (सम्) + $\sqrt{\text{ईर्}}$ વિસ્તારવું + અન્ત છેડા. વિસ્તારેલા અંતવાળા.
 (૨) उद् + પહોળું + અન્ત છેડા.

→ સૂર્યના અધોનું વિશેષણ. પ્રથમ નિર્વચનને રૂપકાત્મક રીતે ईर्મં 'હાથ' સાથે જો સંબંધ હોય તો ઈન્ડો-યુરોપી *wā- 'ગોઠવવું' સાથે શબ્દ જોડાશે. અરપણ નિર્વચન.

उच्चैः (૪/૨૪) ઊંચે.

उच्चितं भवति ।

उद् + $\sqrt{\text{चि}}$ એકઠું કરવું. ઠગલો કરેલું.

→ ઈન્ડો-યુરોપી *kōi- 'ઊંચે' + -k- પ્રત્યય. અવસ્થામાં પડેલ 'ઉપર'. રાજવાડે ઉદ્ + ચ વ્યુત્પત્તિ આપે છે, પણ ચ દ્વાય પ્રત્યય તરીકે પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યનમાં આવતો નથી.

उत्तर (૪/૨૧) વધારે ઊંચે.

उत्तरः उद्धततरः भवति ।

उद् + $\sqrt{\text{हन्}}$ ઉપર ખેંચવું, ઊંચું કરવું. વધારે ઊંચકેલો હોય છે.

→ શબ્દમાં રહેલ તરતું. મહત્ત્વ યારકે સાચું; પદ્યું છે, પણ ઉદ્વત્તર-
માંથી સમન્વનિસોપ (Haplology) દ્વારા ઉત્તર થયું હોવાની
યારકની કલ્પનાને લાપાશાસ્ત્રની સંમતિ નથી. ઉત્તર સીધું જ ઉદ્વ-
અધિકતાવાચક છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *pēt જાણે. ગ્રીક histeros-પછીનું-
ડો. વર્મા નોંધે છે કે યારકને ખરેખર કદાચ ઉત્તર ઉદ્વ-તું અધિકતા-
વાચક લાગ્યું હોય અને એણે કેવળ સમજાવવા માટે નિર્દેશનાત્મક
પદ્ધતિ અપનાવી હોય એ શક્ય છે. એ રીતે પણ યારકનું નિર્વાચન
તે વ્યુત્પત્તિમાત્ર નથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉત્તાન (૪/૨૧) પ્રોન્નત, જાંચું, પાથરેણું, વિસ્તરેણું.

(૧) ઉત્તાન: ઉત્તતાન: ।

(૨) ऊर्ध्वतान: वा ।

(૧) ઉદ્ જાણે + √તન્ ફેલાવવું. જાણે ફેલાવેણું.

(૨) ऊर्ध्व - જાંચું, જાંચકેણું + √તન્ ફેલાવવું.

→ ઉત્તતાન શબ્દનું પોતાનું બંધારણ જ સ્પષ્ટ નથી. અને બીજું
નિર્વાચન શિથિલ છે. પદ્યાકમાં શબ્દનું પ્રયોગરણ થયું નથી.
'પ્રોન્નત' અર્થ સ્વર્ગને માટે બરાબર છે, પણ પૃથ્વીને માટે? તેથી
પીટર્સબર્ગ અને અન્યોને અનુસરીને 'પ્રસરેણું, વિસ્તરેણું' એ અર્થ
લેવો જ યોગ્ય લાગે છે.

ઉદક (૨/૨૪) પાણી.

उदकं कस्माद् ? जनति इति सतः ।

√उद् (उन्द) जीववुं.

→ સ્ત્રીકાર્ય. સરખાવો લેટિન undu - બીતું. unda - મોણું-
રેન્ડિડનેવિયન undan - પાણી.

પ્રો. ફલહસિંધ ઉદ ઉપર + √અજ્ઞ જવું એમ અર્થવેદને
આધારે સમજાવીને કલ્પના કરે છે કે પહેલાં પાણી 'ઉદક' કહેવાતું
ઢારણ કે "it was brought up from well after
digging." પછી તેની જીવવાની ક્રિયાને કારણે √ઉન્દ

‘હીનવયુ’નો અર્થ આવ્યો. તેથી ઉદ્ + √ અસ્ત્ મૂળ વ્યુત્પત્તિ લાગે છે. (જો કે ઉપલાં લેટિન-સ્કેન્ડિનેવિયન પંચાયો પેણુ તેઓ જ આપે છે.)

ઉપર (ઉપલ) (૨/૨૧) મેધ.

ઉપર: ઉપલ: મેધ: ભવતિ । ઉપરમન્તે અસ્મિન્ અન્નાણિ ।

ઉપરતા: આપ: હતિ વા ।

ઉપ + √ રમ્ અટકવું: ‘જેમાં વાદળો ખેલે છે, જેમાં પાણી અટકી ગયાં છે.

→ ઋગ્વેદમાંથી જે ઋચા યાસ્ક ટાંકે છે તેમાં તેા ઉપરનો અર્થ મેધ થતો નથી. ત્યાં શબ્દ પ્રથમા: ના વિરુદ્ધાર્થક તરીકે વપરાયો લાગે છે. તેથી ઉપરા: ‘આગળ ઉપરના, પછીના’ એવો અર્થ યોગ્ય ગણાય.

વ્યુત્પત્તિ તરીકે નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. ઉપર એટલે ‘ઉપરનું’, અને પછી કદાચ શબ્દ મેધના અર્થમાં સંક્રાન્ત થયો હશે. ઉપલ સ્વતંત્ર રીતે ઋગ્વેદમાં યોગ્યો નથી, પ્રયોગ્યો છે કેવળ એક જ સ્થાને, તે થે સર્માંસમાં ઉપલપ્રક્ષિણી ।

ઉપસ્થ (૭/૨૬) ખોળો.

ઉપસ્થે ઉપસ્થાને ।

ઉપ + √ સ્થા રહેવું, પાસે આવી રહેવું.

ઉમ (૪/૪) બંને.

ઉમો : [હસ્તી] સમુઘ્યો ભવત: ।

(સમ્) + √ ઉમ્ બંધ કરેવું, પૂરી રાખવું. સારી રીતે ગુંથાયેલા.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *ambhō(u) ‘બંને’. અવસ્થા ઉ-વ ‘બંને’.

ઉમયાહસ્તિ (૪/૪) બંને હાથ બરેલો.

ઉમામ્યામ્ હસ્તામ્યામ્ ।

ઉમ્ બંને + હસ્ત હાથ.

→ રોડા નોંધે છે, કે ૨૫ ઉમયાહસ્તી કે હસ્તિન્ હોવું જોઈએ.

ઠઠો (૨/૨૬) વિશાળ.

(૧) ઝઘ્યઃ ઝઘોતિઃ ।

(૨) વૃળોતેઃ ઇતિ ઔર્ણવામઃ ।

(૧) √ ઝઘ્ (ખડું બોતાં √ વૃ નો વિહાર) ઠાંકવું.

(૨) √ વૃ ઠાંકવું.

→ ખીજા નિર્વચનમાં સ્વરભેદોના નિયમની સહાનુતા જણાઈ આવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *pr-, *pru-, *prer- 'વિશાળ'. યારકે નોંધેલી ઉર્ : વૃ ની એકતા pr-, prer માં પણ દેખાય છે. એટલે જનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખીજું નિર્વચન સ્વીકાર્ય ખડું, પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્વચન સંદોષ રહી જાય છે.

ઉપસ્ર (૨/૧૮) ઉપા.

— ઉપાઃ કસ્માત્ ? ઉચ્છતિ ઇતિ સત્યાઃ ।

√ ઉચ્છ - પ્રકાશવું.

→ યારકે યોગ્ય રીતે ણ અને ચ્ ની નિકટતા પારખી છે. દુર્ગ અને રાજવાડે √ ઉચ્છ નો અર્થ 'દૂર કરવું', ઠાંકી ઠાંકવું' એવો કરે છે, અને તે ધાતુપાઠ અનુસાર છે (ઉચ્છી વિવાસો) પણ કદાચ યારકના કાળમાં √ ઉચ્છ એટલે 'પ્રકાશવું' એવો અર્થ હોય, કેમ કે નિર્વચનમાં યારક ક્રિયાપદનું કર્મ નથી આપતો. ઈન્ડો-યુરોપીય *pr- 'પ્રકાશવું'. અવસ્તા ઉસઙ્ગિતિ 'પ્રકાશે છે'. સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્ય એવું નિર્વચન.

ઉષ્ણિહ્ (૭/૧૨) એક ઇંદ્રુ નામ.

(૧) ઊષ્ણિક્ ઉત્સનાતા ભવતિ ।

(૨) સ્નિહ્યતેઃ વા સ્યાત્ કાન્તિકર્મણઃ ।

(૩) ઉષ્ણીષિણી વા ઇતિ ઔષ્ણિકમ્ ।

(૧) ઉત્ + √ સ્ના નાહી નીકળવું.

(૨) ઉદ્ + √ સ્નિહ્ સ્નેહ કરવો.

(૩) ઉષ્ણીષઃ - પાંધડી, સિરપેચ.

→ ડા. વર્મા ત્રણ નિર્વચનોને ત્રણ જુદી જુદી શક્તિના ગણાવે છે. પહેલું નિર્વચન શક્ય નથી, કેમકે શબ્દમાં આવતા હૂની એમાં ઉપેક્ષા થાય

૭. તેથી એ પ્રાથમિક દશાનું અર્થ બહુભરણું છે. (ડૉ. વર્મા 'વધારાના વર્ણોથી બહારાતી'. એમ કાપાંતર કરે છે.) છેલ્લું ઉપમાર્થક નિર્વચન-લોકપ્રચલિત ઉક્તિના પ્રકારનું છે. એ શબ્દો ઉચ્ચિત્ત્વ અને ઉચ્ચીપ નો સંબંધ કેવળ વર્ણસામ્યને લીધે જ છે, અને તે સંબંધ શિથિલ અને ઉપરછલો છે. હંદના માપમાં વધારાનાં ચાર વર્ણો આવે છે તે પાઘડી જેવા લાગ્યા હશે. વચ્ચું નિર્વચન તુલનાં લાપાં ની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય. √સ્નિહ - 'ચાહવું', 'જે અત્યંત લોકપ્રિય અને તેથી સ્નેહ કરવા યોગ્ય છે.' ઇ-ડો-યુરોં *પ્રાંઘપ્ર- 'અરુ પડવો'. અર્થમાં વિકાસ થયો હોવાની પૂરી શક્યતા છે. પણ તેમ છતાં ઉદ્ ઉપસર્ગમાંના દ્વનું શું થયું તે સમજાવી શકાતું નથી.

ઉચ્ચીપ (૭/૧૨) પાઘડી, શિરપેચ.

ઉચ્ચીપમ્ સ્નાયતે: । √સ્ના નહાવું. 'જે ધોવાય છે.' (ડૉ. વર્મા)

→ ઉ સ્વરની ઉપેક્ષા થતી હોવાને કારણે સદોષ નિર્વચન. ખરેખર તો શબ્દને ઇ-ડો-યુરોં *પ્રાં-, *પ્રાં- 'ની આસપાસ વીંટાળવું', નોર્વેજિયન પ્રાં- 'ચૂંચવું' ની સાથે સંબંધ છે.

ઉચ્ચા/ઉચ્ચિયા (૪/૧૯) ગાય.

ઉચ્ચિયા इति गोनाम । उत्तुत्ताविणो अस्यां भोगा: ।

ઉદ્ + √સુ, સાવ્ વહેવું. જેમાંથી ભોગો સવે છે.

→ લાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ 'બળદ'. તેના મૂળમાં છે ઇ-ડો-યુરોં *પ્રાં- 'લીજવવું' (વીર્ય વડે). ઉચ્ચા તેનું સ્ત્રીલિંગ. લાપાશાસ્ત્રની અવિકસિત દશાને કારણે પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન.

ઋગ્મિય (૭/૨૬) ઋચાવાણું, પૂજનીય.

(૧) ઋગ્મિયમ્ ઋગ્મન્તમ્ इति वा ।

(૨) ઋર્ચનીયમ્ इति वा ।

(૩) [પૂજનીયમ્ इति वा ।]

(૧) ઋચ્ ઋચા + મીય પ્રત્યય.

(૨) √ઋર્ચ પ્રથંસા કરતી, ગાતું, બિજવવું.

(૩) [√ઋર્ચ પૂજનું, આદર કરવો.] (ખરેખર તો, બીજા નિર્વચનના પર્વાય રૂપે).

→ આ બધા સંમાનાર્થોની વચ્ચેની અર્થસંબંધિતાઓનો ભેદ સ્પષ્ટ નથી તેથી 'અર્થઘટનાશાસ્ત્ર'ની દૃષ્ટિએ નિર્વચન સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જો કે 'ધ્વનિશાસ્ત્ર'ની દૃષ્ટિએ નિર્વચન 'યોગ્ય' રીતે ✓ ઋચ્ કે ✓ અર્ચ સાથે જોડાયેલું છે. ઇન્ડો-યુરોપીયન work - 'સ્પષ્ટ અવાજ કરવો'.

✓ ઋચ્ (૧/૮) ઋચા.

ઋચ્. અર્ચાનિ ।

✓ અર્ચ (ઋચ્) પ્રશંસા કરવી.

→ ઋચ્ અને અર્ચ એક જ ધાતુનાં બે સ્વરૂપો લાગે છે. પ્રો. ફતહસિદ્દીખાને છે કે જૂન તે ધાતુનો અર્થ 'અગ્નિ પ્રકટાવવો' (તેથી ઝર્ક-સૂર્ય) એવો હતો. 'It is therefore, no wonder that, like the word, Arka, derived from ARC, the RK derived from RC also came to mean (2) Agni (3) Vāk (4) Brahman (5) Prāṇa. The evolution may also be due to the fact that RK was the name of the verse of R̥gveda and hence the quintessence of the speech (vāk) cf. વાચ ઋગ્ રસઃ ।' ડૉ. ઉ. ૧, ૧, ૨

✓ ઋત (૨/૨૫) પાણી.

ઋતમ્. હિતિ સ્વદકનામ । પ્રત્યૂતં ભવતિ ।

(પ્રતિ) + ✓ ઋ. ખોસવું, પ્રવેશવું. ના તરફ ગયેલું.

✓ ઋતાવરી (૨/૨૫) જળવાળી.

ઋતાવરીઃ ઋતવતો ।

✓ ઋતુ (૨/૨૫) ઋતુ, નિશ્ચિત કાળ, સમય.

ઋતુઃ ઋતૈઃ ગતિકર્મણઃ ।

✓ ઋ - જવું.

→ ✓ ઋ ધાતુ અહીં 'ગતિના' અર્થમાં નહીં પણ 'જોડવાના' અર્થમાં લેવો જોઈએ. ઋતુ સાથે ઋત (મહાનિયમ) અને ઋતિ પણ જોડાયેલાં

છે. રાજવાડે યારકનું નિર્વચન સ્વીકારે છે. પણ ખ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય હોવા છતાં અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. ઈન્ડો-યુરોપીય *var- 'ગોઠવવું.'

ક્રઘક્ (૪/૨૫) સમૃદ્ધ ઠરનાર.

(૧) પૃથક્ના અર્થમાં. (પૃથગ્માવસ્ય પ્રવચનં ભવતિ.)

(૨) ઋઘ્નોત્પય...ઋઘ્નુવન્ । ✓ ક્રઘ- સમૃદ્ધ યવું.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *var- 'વધવું, વિકસવું', અને *dā-વિસ્તરણ. ગ્રીક daitnomai 'હું વધું છું.' તુલના બાપાની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ખરી, રોકાડે પહેલો અર્થ નોંધ્યો નથી.

ઋપિ (૨/૧૧) ઋપિ.

(૧) ઋપિઃ દર્શનાત્ । સ્તોમાન્ દદર્શં ઇતિ ઔપમન્યવઃ ।

(૨) તદ્ યદ્ એનાન્ તપસ્યમાનાન્ વ્રદ્ય સ્વયંભુ અભિ આનયંત્ તે ઋપયઃ અભવન્ તદ્ ઋપીણામ્ ઋપિત્વમ્ । ઇતિ વિજ્ઞાયતે ।

(૧) ✓ દદ્ (= ✓ ક્રપ્) જોવું.

(૨) (અભિ) + ✓ ઋપ્ (ના તરફ) વહેવું.

→ રોકાડે ઉપર પ્રમાણે જે નિર્વચનને સ્વતંત્ર ગણે છે. ડો. વર્મા પહેલું જ માત્ર નોંધે છે અને તેને ખ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિના વર્ગમાં મૂકે છે. બીજામાં એમણે કદાચ પહેલાનું સમર્થન જોવું દર્શો, અને તૈનિરીય આરપ્પકના અવતરણનો અર્થ જોતાં એમાં પણ 'ના તરફ વધી આવ્યું' એટલે 'પ્રકટ થયું, દેખાયું' એ જ અર્થ ✓ ક્રપ્નો લેવો પડશે. બાપા-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ✓ ઋપ્, ઈન્ડો-યુરોપીય *var- *dā- એટલે 'વહેવું.' ત્રિયુનિયન varpus- 'પ્રવળ'. ગ્રીક varas- 'પુરવ'. અવસ્તા varas- 'માણસ', તેથી ઋપિનો મીધો સાબિત અર્થ, 'દર્શો-મત, દર્શન' એવો થશે. રાજવાડે ઋપિ એટલે 'દર્શ' અર્થ કરે છે. તેની સાથે આનો મીધો સંબંધ દેખાશે.

યારકે આપેલાં બંને પ્રમાણોને સ્વનંત્ર માનીને સ્કોલ્ડે આપેલો અર્થ ખીજા નિર્વચનનો સ્વીકારી શકાય તો નિર્વચન તુલનાં ભાષાંતી દૃષ્ટિએ પૂર્ણ સ્વીકાર્ય બને.

પરિચે (૪/૨૩) ઉત્તેજિત થયા.

પરિચે દ્યતિ: ઉપસૃષ્ટ: અમ્યસ્ત: ।

આ + √ ईर् ની દ્વિતી પરાક્ષ ત્રી. પુ. બ. વ.

→ તુલનાં ભાષાંતી દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય.

પ્યવ (૨/૨૫) માર્ગ.

(૧) એવં: અવને: (૨) અવને: વા.

(૧) √ હ (કદાચ √ અય્) જવું.

(૨) √ અવ્ ગતિશીલ કરવું.

→ યારકની સ્વરગુણના નિયમની સહાનતા આમાં જણાય છે. પહેલું નિર્વચન સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *eti-‘જવું’, ગ્રીક etim ‘હું જઈશ.’

ક (૨/૧૪) મુખ.

કમ્ इति मुखनाम । (મુ)લ.

કકુમ્ (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદુ નામ.

કકુપ્ કકુમિનો ભવતિ । કકુપ્ ચ (કુબ્જ:) વા ।

(૧) કુજતે: વા (૨) કુબ્જતે: વા ।

(૧) √ કુજ્ વાંકા વળવું (૨) √ કુબ્જ્ દબાવવું, નમવું.

→ ઉચ્ચિત્ત ઇંદુનું ઈર્ષ ચરણ વચ્ચે ખસતાં કકુપ્ બને છે. પહેલું નિર્વચન શિથિલ છે, ખીજું તો દેખીતું જ મૂર્ખાઈભરેલું છે. આધુનિક ભાષાશાસ્ત્ર કકુમ્ નો અર્થ ‘આકાશ, ધુમ્મટ’ આપે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *qet- ‘નમવું’, ગ્રીક kptobds ‘નમેલો’. એને કકુદ્ (બળદની ખૂંધ) સાથે સંબંધ છે. ઇંદોનાં આવાં નામોમાં કદાચ લોકપ્રચલિત ખ્યાલોએ ચોડાક ભાગ લગ્ન્યો પણ હોય (જુઓ કુટ્જ:).

કક્ષ (૨/૨) બગલો.

(૧) કક્ષો ગાહતે: । ક્ષ: 'ઇતિ નામકરણ:-

(૨) ક્ષ્યાતે: વા અનર્થકો અમ્યાસ: । કિમ્ અસ્મિન્ ક્ષ્યાનમ્ ઇતિ ।

(૩) કપતે: વા । તત્સામાન્યાત્ મનુષ્યકક્ષ:, વાહુમૂલસામાન્યાત્ અશ્વસ્ય ।

(૧) ✓ ગાહ્ (=ક) ડૂળકી મારવી + નામવાચક પ્રત્યય ક્ષ .

(૨) કિ (=ક) + ✓ ક્ષ્યા (=ક્ષ) કહેવું. દ્વિરુક્તિ. એમાં શું કહેવાનું ?

(૩) ✓ કપ્ ધસવું, ખંજવાળવું.

→ ડો. વર્મા આને નામાનિ આહ્યાતજાનિ એ નિયમના પ્રભાવથી અપાયેલું નિવચન ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *qōksā - 'શેરીરના અમુક અંગનું' નામ. લેટિન ccxā - 'નિતંબ'.

કચ્છ (૪/૧૮) (કાચખાનું) મોં, નદીકાંઠો

(૧) કચ્છ: ક્વચ્છ: ક્વચ્છદ: ।

(૨) અયમ્ અપિ ઇતરો નદીકચ્છ: એતસ્માદેવ । કમ્ ઉદકમ્ તેન છાદ્યતે ।

(૧) ક્વ પ્રદેશ + ✓ છદ્ ઢાંકવું. પ્રદેશને ઢાંકનાર.

(૨) ક પાણી + ✓ છદ્ ઢાંકવું. પાણી તેનાથી ઢંકાય છે. (કે પાણી વડે ને છવાય છે).

→ એક જ શબ્દનાં ચારેક કાચખાના મોંનો અર્થ લેતી વખતે ક્વ + ✓ છદ્ અને નદીકાંઠાનો અર્થ લેતી વખતે ક + ✓ છદ્ એમ બે નિર્વચન આપે છે તેથી ડો. વર્મા આને યંત્રવત્ અપાયેલાં નિર્વચનોના સમૂહમાં મૂકે છે.

કચ્છપ (૪/૧૮) કાચખો.

(૧) કચ્છપ: કચ્છં પાતિ, કચ્છેન પાતિ ઇતિ વા ।

(૨) કચ્છેન પિવતિ ઇતિ વા ।

(૧) કચ્છ મુખ + ✓ પા રક્ષવું. મુખને રક્ષે છે, મુખ વડે રક્ષે છે.

(૨) કચ્છ મુખ + ✓ પા (પિવ્) પીવું. મુખથી પીએ છે.

- નિર્વચન સમગ્રવી શકાય તેવું નથી. રહસ્યવામી વિસ્તારપૂર્વકઃ કાચબાની પીઠ પર રહેલું કચ્છ-નામનું અંગ સમગ્રવે છે. કાચબાનાં અંગોની સ્થિતિસ્થાપકતા એના પર અવલંબે છે, એને લઈને કાચબો પોતાનાં અંગો સંકાચી શકે છે અને એનાથી તે પાણી પીએ છે. દુર્ગ :- સ હિ કિશ્ચિદ્ દૃષ્ટ્વા સ્વદારીરે એવ મુલ્લસંપુટં પ્રવેશાયતિ । સંપુટે હિ કચ્છશબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ પ્રાણિવાચ્યઃ કચ્છપુટઃ ઇતિ ।

કદ્રાતિ (૨/૩) ખરાળ ગતિ.

દ્રાતિ ઇતિ ગતિકુત્સના । કદ્રાતિ ઇતિ દ્રાતિકુત્સના ।

ક ખરાળ + √ દ્રા ખરાળ રીતે દોડવું.

કનીનકા (૪/૧૫) દીગલી, કન્યા.

કનીનકે કન્યકે । કન્યકા - કન્યા.

- 'આ શબ્દનું સ્ત્રીલિંગરૂપ ઋગ્વેદમાં એક જ વાર વપરાયું છે.' રકોદડ. જુઓ કન્યા તેમજ વિદ્રઘે । મેકડોનલ અને કીથને મતે-ઋગ્વેદમાં આ શબ્દનો અર્થ 'કન્યા' જ છે કે પછી ત્યાં જે ઉત્તરકાલીન 'કનીનિકા' (આંખની કીકી) એ શબ્દનો સમાનાર્થક છે તે સ્પષ્ટ નથી. (વૈદિક ઇન્ડોલોજી)

કન્યા (૪/૧૫) કન્યા.

(૧) કન્યા કમનીયા ભવતિ ।

(૨) ક્વ ઇયં નેતદ્યા ઇતિ વા ।

(૩) કમનેન આનીયતે ઇતિ વા ।

(૪) કનતેઃ વા સ્યાત્ કાન્તિકર્મણઃ ।

(૧) √ કમ્ ધિગ્ધવું, ચાહવું. ચાહવા થોગ્ય.

(૨) ક્વ ક્યાં + √ ની. ક્યાં આને લઈ જવી? (સગન થયા પહેલાં લોકો ઘણીવાર આમ પૂછે છે.)

(૩) કમન પ્રેમી, પ્રેમ + આ √ ની લાવવું. પ્રેમી વડે-પ્રેમથી લવાય છે.

(૪) √ કન્ પ્રકાશવું.

- પહેલાં નિર્વચન વિશે ૩૦૦ વર્ષો 'કથું' ટીકાટીપણ કરતા નથી. પરંતુ એમાં સમજવનિલોપ (Haplology) ના સિદ્ધાંત અનુસાર શબ્દ સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમ ખતાવી શકાય. ખીમ અને ત્રીમ

નિર્વચનમાં શબ્દના છૂટા છૂટા વર્ણોનિ સંક્ષિપ્ત શબ્દો તરીકે જોવાનો પ્રયત્ન થયો છે. છેલ્લું નિર્વચન પણ 'દેવળ' ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ સ્વીકાર્ય છે, કેમકે અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઈન્ડો-યુરોપીય *kca- 'તાબ થવું', પ્રત્યય બનવું' લેટિન : recess 'તાબું, હમણાં'. જ્યારે ચારક ✓કન્ 'પ્રકાશવું' એ અર્થમાં લે છે તેથી અર્થઘટનના બેદને કારણે અસ્વીકાર્ય બને છે. (વૈદિક ઇન્ડોકસમાં ઋગ્વેદમાં પણ અત્યંત દુર્લભ એવો કના (=કન્યા) શબ્દ પણ નોંધેલો છે.)

કમ્બલ (૨/૨) કામળો.

✓કમ્બલ. કમનીયો ભવતિ । ✓કમ્ ગમવું. ગમવા જેવો.

→ પણ પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન ભાષામાં મ્ અને વ્ મળતા આવે એમ બનવું જણાયું નથી.

કમ્બોજ (૨/૨) એક પ્રજાતું નામ.

✓(૧) કમ્બોજાઃ કમ્બલમોજાઃ ।

(૨) કમનીયમોજાઃ વા ।

(૧) કમ્ (વલ) કામળો + ✓મુજ્ માણવું. કામળો ભોગવનારા.

(૨) ✓કમ્ ગમવું, આહવું + ✓મુજ્ ભોગવવું. સુંદર. પરંતુ આ ભોગવનારા.

→ આ નિર્વચનોના અર્થ વિશે કશી શંકા નથી. પણ એમાં આપેલી વીગતોની સત્યતા વિશે કશા પુરાવા જડતા નથી. તેથી નિર્વચનો નિરાધાર રહી જાય છે. રક્ષસ્વામિન્ જો કે દીક્ષમાં જણાવે છે કે આ લોકો ભ્રેષ્ઠ દેશમાં રહેનાર હોવાથી ગમે તે ખાય છે, જળીય બાબતોમાં કે મદ્યપાનાદિમાં કશી મર્યાદા જાળવતા નથી વગેરે. પણ નિર્વચનોમાં બંજનોની ઉપેક્ષા થતી હોવાથી નિર્વચન સિધ્ધિ પણ રહી જાય છે. ચારક બતાવે છે તેમ કમ્બોજ પ્રજાની ભાષા આર્યોથી ભિન્ન છે. પછીથી તે સિન્ધની ઉત્તર પશ્ચિમે વસી.

કર્ણ (૧/૯) કાન.

(૧) કર્ણઃ કૃન્તતેઃ । નિકૃત્તદ્વારો ભવતિ ।

(૨) ક્ષ્ણ્ણતેઃ ઇતિ સાગ્રાયણઃ । (ક્ષ્ણ્ણન્તિ ઇવ સે રદગન્તામ્ । ઇતિ હ વિજ્ઞાયતે ।)

(૧) ✓કૃત્ હાંપુ. જેનું દાર કાંપેલું છે.

(૨) ✓ક્ત, ક્રચ્છ્ જેનું. ખુલ્લા અવકાશ તરફ જનાર.

→ નામાનિ આસ્વાતજોનિ ને અનુસરીને અપાયેલાં નિર્વચનો. ખીર્તું નિર્વચન મૂર્ખાધિભરેલું છે. ઈન્ડો-યુરો *qul- 'પકડ'. અવાગને પકડે છે માટે કર્ણ.

✓કલ્યાણ (૨/૩) ભતું.

કલ્યાણમ્ કમનીયમ્ ભવતિ ।

✓કમ્ - ગમવું. ગમવા યોગ્ય.

→ કમ્ નું સંક્ષિપ્ત ક લેવું પડશે. વળેતિ સંક્ષિપ્ત શબ્દો માનનાડું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરો *qal- 'સુંદર'. ગ્રીક kallos 'સૌંદર્ય'.

✓કલ્યાણવર્ણરૂપ (૨/૩) પવિત્ર રંગોના સૌંદર્યવાણું.

કલ્યાણવર્ણસ્ય હ્ય અસ્ય રૂપમ્ ।

કલ્યાણ કલ્યાણપ્રદ, સુંદર, પવિત્ર + વર્ણ રંગ + રૂપ આકાર, ૨૫, દેહ.

કાયમાન (૪/૧૪) જોતો, ઈચ્છોતો.

(૧) કાયમાનઃ કાયમાનઃ । (૨) કામયમાન હતિ વા ।

(૧) ✓ચાય્ જેવું. (૨) ✓કામય્ ઈચ્છા કરવી. (કે ✓કમ્ પ્રેરક).

→ ઈન્ડો-યુરો *qal- 'ઈચ્છા કરવી'. (લેટિન cōtus - 'પ્રેમી'). પાસકના સમયમાં ભાષાશાસ્ત્રની અવિકસિત દશાને કારણે આ નિર્વચન પ્રાથમિક અવસ્થાનું રહી જાય છે. વૃદ્ધ-માંથી કાય્ અને ચાય્ બનેલાં ધાતુઓ સંભવી શકે છે.

✓કાલ (૨/૨૫) કાળ.

કાલઃ કાલયતેઃ ગતિકર્મણઃ ।

✓કલ્ હાંકવું, પ્રેરવું. (પ્રેરક-જવું).

→ ઈન્ડો-યુરો *qel- 'હાંકવું, પ્રેરવું'. ગ્રીક kállō - 'હું હાંકું છું'. તુલના બાયાની દૃષ્ટિએ કલાય સ્વીકાર્ય.

કાષ્ઠા (૨/૧૫) દિશાઓ, ખૂણાઓ, સૂર્ય, લક્ષ્યસ્થાન, જળ.

- (૧) કાષ્ઠા: દિશ: ભવન્તિ । ક્રાન્ત્વા સ્થિતા: ભવન્તિ ।
 (૨) કાષ્ઠા: ઉપદિશ: ભવન્તિ । ઇતરેતરં ક્રાન્ત્વા સ્થિતા: ભવન્તિ ।
 (૩) આદિત્ય: અપિ કાષ્ઠા ઉચ્યતે । ક્રાન્ત્વા સ્થિત: ભવતિ ।
 (૪) આજિ-અન્ત: અપિ કાષ્ઠા ઉચ્યતે । ક્રાન્ત્વા સ્થિત: ભવતિ ।
 (૫) આપ: અપિકાષ્ઠા ઉચ્યન્તે । ક્રાન્ત્વા સ્થિતા: ભવન્તિ સ્થાવરાણાંમ્ ।

✓ ક્રમ્ (=કા) પગલાં ભરવાં, ચાલવું + ✓ સ્થા ઊભા રહેવું,
 સ્થિર થવું. જમીને, ચાલીને રહે છે, સ્થિર થાય છે.

- ડૉ. વર્મા માત્ર ખીજા નિર્વચનને અલગ વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો
 બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. અન્ય નિર્વચનો
 વિશે તેઓ કશી ટીકા કરતા નથી. રાજવાડેના મતે મૂળ તો કાષ્ઠા
 એટલે ખેતર ફરતે બાધિલી વાડ. પણ ઋગ્વેદમાં વાડ કદાચ શસ્ત્રના
 મેદાનની પણ હોઈ શકે. અને કેટલીક ઈન્ડો-યુરોપીય ભાષાઓમાં આ
 શબ્દનાં સમાંતર રૂપો શસ્ત્રની દોડ સાથે સંબંધ ધરાવતાં મળી આવે
 છે. જેમકે લેટિન curro - 'દોડવું'. તેથી કાષ્ઠાનું મૂળ ડૉ. વર્મા
 ઈન્ડો-યુરોપીય ક્ષેત્રમાં બતાવે છે. મેડોનલ-ગ્રીકના મતે શબ્દનો
 અર્થ રથોને દોડવાનો 'માર્ગ' એવો લાગે છે. ઋગ્વેદમાં અને પછી
 'સ્પર્ધામાં દોડવાનું ઇષ્ટ સ્થાન' અથવા 'અન્તિમ લક્ષ્ય' (પરમા-
 કાષ્ઠા) એવો પણ એનો અર્થ છે. એ જ અર્થમાં સરખાવો :
 કાર્પમ્ન ।

કુચર (૧/૨૦) દુરાચારી, સર્વગામી.

(૧) કુચર: इति चरतिकर्म कुत्सितम् ।

(૨) अथ चेत् देवताभिधानम्, क्व अयं न चरति इति ।

(૧) કુ ખરાજ + ✓ ચર્ ચાલવું, આચરવું. ખરાજ આચરણવાળો.

(૨) ક્વ ક્યાં + ✓ ચર્ જવું. (દેવતાનું અભિધાન હોય તો) એ ક્યાં
 નથી જતો ?

- પહેલું નિર્વચન સ્વીકાર્ય. ચર્ > ઈન્ડો-યુરોપીય *વૃણ- 'વળવું'.
 ગ્રીક péloimai 'હું ફરું છું'. કુ ને માટે કોઈ સમાંતર ઈન્ડો-યુરોપીય
 રૂપ કે શબ્દ મળતાં નથી. ખીજા નિર્વચનને ડૉ. વર્મા ન સમજાતી
 વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

કુવ્જ (૭/૧૨) રૂબડો.

ભુઓ કકુમ્ (✓કુજ્ કે ✓લવ્જ્)

→ પાસપાસેના કે પરસ્પર મળતા આવતા બે ધાતુઓની કલ્પના કરતો હોવાને કારણે પાસ કુવ્જ શબ્દમાં બંને ધાતુઓના સંપર્કદોષનો અણસાર અસંપ્રદાનપણે જોતો લાગે છે. રહસ્યવામી નોંધે છે કે રૂબડો સહેજ વળેલો હોવાથી કુવ્જના બંને અર્થો શક્ય છે-‘વંકાપેલો’ અને ‘નીચો નમેલો’. ભુઓ-કુજતેઃ કૌટિલ્યાર્થસ્ય, લવ્જતેર્વા ન્યમ્ભાવાર્થસ્ય । ईषद्भुनभावादुभयार्थोपपत्तेः ।

કુલ્માપા: (૧/૪) ઉકાળેલા જવ, અડદ, ખારી કાંજી, બડકું, કુલેર, કળથી.

(હિં. કુલયી)

કુલ્માપા: કુલેપુ સીદન્તિ ।

કુલં-કુટુંબ + ✓સદ્ બેસવું, રૂબવું, નાશ પામવું.

જે કુટુંબોમાં રંધાય છે; જે કુટુંબોમાં નાશ પામે છે (સરપ, સ્કોલ્ડ);

જે (સૌથી નીચલાં) કુટુંબોમાં જીતે છે (ડો. વર્મા).

→ ડો. વર્મા આને મૂર્ખાઈ ભરેલી વ્યુત્પત્તિ ગણાવે છે. કન્ડો-યુરો \approx por-‘બળવું, બાળવું’. કોર્નવોલિશ coref-‘ખીપર, જવનો દારૂ’.

કુશિક (૨/૨૫) સંજ્ઞાવાચક નામ.

(૧) કુશિક: રાજા વભૂવ । ક્રોશતે: શબ્દકર્મણ: ।

(૨) ક્રોશતે: વા સ્યાત્ પ્રકાશયતિકર્મણ: ।

(૩) સાધુ વિશ્રોશયિતા અર્થાનામ્ इति वा ।

(૧) ✓ક્રુશ્ બૂમ પાડવી, બોલવું.

(૨) ✓ક્રેશ્ પ્રકાશવું, પ્રકટ કરવું.

(૩) ✓ક્રુશ્ બૂમ પાડવી, સારી રીતે અર્થોને પ્રકટ કરનાર.

→ ✓ક્રુશ્ સ્વીકારતાં રૂ બ્યંબનની તેમ જ ✓ક્રેશ્ સ્વીકારતાં રૂ સ્વરની પણ ઉપેક્ષા થતી હોવાથી નિર્વચનો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ શિથિલ બને છે.

√ક્રુગ્ > કુશિક નિર્વાચન આપતી વેળા યારકે અભાનપણે એમાં પ્રાકૃતીકરણ જોયું હોય એમ બને ખરું ? એવી શંકા પ્રદર્શિત કરીને ડો. વર્મા સ્કોલ્ડનો હવાલો આપે છે. પોતાના ગ્રંથના તેરમા પ્રકરણમાં સ્કોલ્ડ આવાં અનેક ઉદાહરણો આપે છે જેમાં પ્રાચીન ભારતીયમાંથી મધ્ય ભારતીય ભાષામાં સંક્રમણ થયું ત્યારે અનેક સ્વર-વ્યંજનોનાં પરિવર્તનો નજરે પડે છે. તેથી સ્કોલ્ડ તારવે છે : it, therefore, could seem probable, that the originator of this etymology, though writing Old Indian, must have spoken a Middle Indian dialect. યારકના કાળની પ્રાચીનતાનો આના ઉપરથી કંઈક અંદાજ બાંધી શકાય ખરો.

કુશિક તે વિશ્વામિત્રના પિતા. ઐતરેયબ્રાહ્મણી શુનઃશેષની કથામાં આ વંશજોનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ ભરતોના પુરોહિત અને ઇન્દ્રના ઉપાસક હતા.

✓ક્રન્તઞ્ (૨/૨૨) અંતરિક્ષ (ક્રાંત, ચીરાડ, કાપ).

ક્રન્તઞ્ અન્તરિક્ષમ્ । વિકર્તનમ્ મેઘાનામ્ । વિકર્તનૈન મેઘાનામ્
ઉદકમ્ જાયતે ।

✓કૃત્ કાપવું. મેઘોને કાપવાથી જળ ઉપજે છે.

→ કદાચ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *qra- 'કાપવું.'

✓કૃણ (૨/૨૦) કાળું.

કૃણં કૃણ્યતેઃ । નિકૃષ્ટો વર્ણઃ ।

✓કૃપ્ ધસડવું, ખેંચવું. અધમ વર્ણ.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. કાળા રંગ સાથે નિકૃષ્ટતાનો ભાવ જોડાયેલો છે, તેથી જ કદાચ કૃણ અને નિકૃષ્ટમાં યારકે સમાનતા જોઈ હશે. પણ ઇન્ડો-યુરોપીય *qra- 'રંગ, ખાસ કરીને ઘેરા કે ગંદો.'

✓ક્રતુ (૨/૨૮) બળ, શક્તિ, હેતુ, પવિત્ર 'કર્મ'.

કર્મં વા પ્રજાં વા ।

✓કૃ કરવું.

→ ચારકે આપેલા બને અર્થો નિર્ણયરૂતે અનુસરે છે. સાચણ પણ એ જ અર્થ સ્વીકારે છે. રાજવાડે માને છે કે રાજદનો સૌથી વધુ પ્રચલિત અર્થ 'ધન' હોવો જોઈએ. (Words in Rājeda p. 207) અહીં ચારકે માત્ર પર્યાયો દ્વારા જ નિર્વચન આપ્યું છે, વ્યુત્પત્તિ નથી આપી તે નોંધવા જોવું છે.

ઘાણા: (૪/૧૯) કરતા.

કુર્વાણા: । ✓કૃ કરવું. વર્ત્ત ૬૦.

→ ચારક માત્ર અર્થ દ્વારા જ નિર્વચન આપે છે. રૂપ અનિયમિત છે, ત્રગ્ગ્વેદમાં માત્ર એ જ વાર પ્રયોગયોગ્ય છે. ✓કૃ ધાતુને સીધો -આન- પ્રત્યય લાગીને રૂપ બન્યું હોય એ શક્યતા ખરી.

ક્ષણ (૨/૨૫) ક્ષણ.

(૧) ક્ષણ: ક્ષણોત્તે: । (૨) પ્રદક્ષણુત: કાલ: ।

(૧) ✓ક્ષણ ધ્વનિ કરવી.

(૨) (પ્ર) + ✓ક્ષણુ ધાર કાઢવી. ખૂબ ધાર કાઢેલો, સૂક્ષ્મ કાળ.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *okṣ- 'જોવું'. એના સપ્તમીના રૂપ (જ)ક્ષન્માંથી રાજદ નીકળ્યો લાગે છે. ચારકનું નિર્વચન ભાષાશાસ્ત્રના તે કાળે અપૂરતા વિદ્યાસને કારણે પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે.

ક્ષા (૨/૬) પૃથ્વી.

ક્ષા ક્ષિયતે: નિવાસકર્મણ: । ✓ક્ષિ રહેવું.

→ નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *gḥbdc- 'પૃથ્વી' સાથે સંબંધિત રાજદો ક્ષમ્ - સપ્તમી ક્ષમિ - ક્ષમા - ક્ષમા - (પૃથ્વી) વગેરે.

ક્ષીર (૨/૫) દૂધ.

(૧) ક્ષીરં કરતે: ।

(૨) ઘસતે: વા । ઈરો નામકરણ: । ડક્ષીરમ્ ઇતિ યથા ।

(૧) ✓ક્ષર્ રહેવું. (૨) ✓ઘસ્ ખાતું + ઈર નામકારક પ્રત્યય.

→ ક્ષીર (ksiro) શબ્દ પોતે જ ઈન્ડો-યુરો છે. નામાનિ આહ્યાતજાનિ એ માન્યતાના પ્રભાવ હેઠળ અપાયેલું નિર્વચન. પણ એમાં શબ્દમાં રહેલા સ્વરની ઉપેક્ષા થઈ છે. યારકને જ્યારે નામના મૂળ માટે યોગ્ય ધાતુ ન મળે ત્યારે નામના વર્ણો સાથે અંશતઃ મળતા આવતા હોય એવા કોઈક નજીકના ધાતુ સાથે તેનો સંબંધ બેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ આવે વખતે તેને ક્યારેક શબ્દમાં રહેલા સ્વરોની તો ક્યારેક વ્યંજનોની ઉપેક્ષા કરવી પડે છે, અને તેથી ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એવાં નિર્વચનોમાં શિથિલતા પ્રવેશી જાય છે.

ગરુત્મન્ (૭/૧૮) ગરહ. 'મુપર્ણુ'નું વિશેષણ.

(૧) ગરુત્માન્ ગરણવાન્ । (૨) ગુર્વાત્મા મહાત્મા इति वा ।

(૧) √ગૃ ગળી જવું + મત્ પ્રત્યય (૨) ગુરુ ભારે, મહાન + આત્મા આત્મા.

→ બંને નિર્વચનો તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ શક્ય અને કદાચ સ્વીકાર્ય ગણાય એવાં છે. મહાત્મા સ્વતંત્ર નિર્વચન નથી, ગુર્વાત્માની કેવળ વ્યાખ્યા જ છે.

ગાતુ (૪/૨૧) ગમન, ગતિ, જવું.

तत् शयो आवृणीमहे गातु यज्ञाय गातु यज्ञपतये । इत्यपि निगमो भवति.....गमन यज्ञाय गमन यज्ञपतये ।

√ગમ્ જવું. શંયુનું યજ્ઞ માટેનું તે ગમન, યજ્ઞપતિ માટેનું ગમન પસંદ કરીએ છીએ.

→ ગાતુમાં નામવાચક તુ પ્રત્યય તો સ્પષ્ટ છે. નૃતુઃ, ઋતુઃ, જેવા શબ્દો એને પુરાવો છે. મુશ્કેલી ગમ્નું ગા શી રીતે થયું તે સમજાવવાની હશે અને તેથી એને ઐકપદિકમાં સ્થાન અપાયું હશે એમ લાગે છે. પણ યારક માત્ર નિર્વચન આપીને જ પતાવી દે છે. મેકડોનલ-ક્રીય દર્શાવે છે કે ઋગ્વેદમાં તો ગાતુ એટલે 'ગીત' જ. એ અર્થ સ્વીકારતાં યારકના અવનરણનો પણ 'યજ્ઞને માટે, યજ્ઞપતિને માટે શંયુના તે ગીતને પસંદ કરીએ છીએ' એમ અર્થ લઇ શકાય.

ગવ્યા (૨/૫) ધનુષ્યની પણ.

गव्या गमयति इप्सू इति ।

√ગમ્ જવું, (પ્રેરક).

→ પહેલાં પશુછ ગાયેના તંતુમાંથી બનતી હશે એમ યારકના નિર્વચનઃ પંચમી સમજાય છે. “ઘ્યાપિ ગૌરુચ્યતે । ગવ્યા ચેત્ તાદિતમ્ । ધનુષ્યતી પશુછ પશુ ગૌઃ કહેવાય છે. જે ગાયના (તંતુઓ)માંથી બનેલી હોય તો ગૌઃ શબ્દ તદ્વિતના અર્થમાં વપરાયો છે એમ સમજવું.” પછી લાક્ષણિક અર્થથી પશુછમાત્ર, ગાયના તંતુમાંથી બની ન હોય તોયે ગવ્યા કહેવાતી થઈ હશે એમ સમજી શકાય. પશુ યારક એ સંજોગોમાં બીજું-ઉપરનું-નિર્વચન આપીને શબ્દ સમજાવે છે. રૂપરૂ રીતે અર્થનિત્યઃ પરીક્ષેતનું અનુસરણ અને નામાનિ આદ્યાતજાનિનો પ્રભાવ.

મેકડોનલ-કીથ ગવ્યા = ગવિષ્ટિ = (ધણીવાર) ‘સંધર્થ કે મુદ્ધ’ એવો અર્થ આપે છે.

ગાયત્રી (૧/૮) હંદ, સ્કૃત.

ગાયત્રમ્ ગાયતેઃ સ્તુતિકર્મણઃ ।

✓ ગાય્ પ્રશંસા કરવી.

ગાયત્રી (૭/૧૨) હંદુ નામ

(૧) ગાયત્રી ગાયતેઃ સ્તુતિકર્મણઃ ।

(૨) ત્રિગમના વા વિપરિતા ।

(૧) ✓ ગા, ગાય્ પ્રશંસા કરવી.

(૨) ✓ ગમ્ જવું. + ત્રિઃ ત્રણવાર. ત્રણ વાર ગયેલી. વિપર્યાય.

→ પહેલું નિર્વચન તુલના ૦ ભાષા ૦ની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. ઈન્ડો-યુરો ૦ ૧૨૬-૧૧૧) - ‘ગાયુ’ . બીજું નિર્વચન લોકપ્રચલિત વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મુકાય તેવું છે. પશુ તેમાં અર્થનિત્યઃ પરીક્ષેતનું ઉદાહરણ જોઈ શકાય ખરું.

ગિર (૫/૧૦) શ્લુતિ.

ગિરઃ ગૃણાતેઃ । ✓ ગૃ શ્લુતિ કરવી.

ગિરિ (૧/૨૦) પર્વત. -

ગિરિ: પર્વત: સમુદગીર્ણો ભવતિ ।

(સમ્ + ઉદ્) + √ ગૃ બહાર કાઢી ફેંકવું, પ્રગટ કરવું. બહાર પ્રગટેલો હોય છે.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરોપીય *geuri - 'પર્વત'.
અવસ્તા gairi - 'પર્વત'.

ગિરિષ્ઠા (૧/૨૦) પર્વત પર રહેનાર.

ગિરિષ્ઠા ગિરિસ્થાયી । ગિરિ + √ સ્થા રહેવું.

ગો (૨/૫) પૃથ્વી, ગાય, ધનુષ્યની પશુ.

૭ (૧) (૧) ગૌ: इति पृथिव्या: नामधेयम्, यद् दूर गता भवति ।

(૨) यत् च अस्या भूतानि गच्छन्ति ।

(૩) गाते: वा । ओकार: नामकरण: ।

(૨) અથાપિ પશુનામ ઇહ ભવતિ એતસ્માદ એવ ।

(૧) (૧) √ ગમ્ જવું. જે દૂર ગયેલી છે.

(૨) √ ગમ્ જવું. એમાં પ્રાણીઓ જાય છે.

(૩) √ ગાં જવું. + ઓ નામકારક પ્રત્યય.

(૨) ઉપર પ્રમાણે જ.

→ પશુ ઇન્ડો-યુરોપીય *gʷōs - 'ધણ'. ગ્રીક. bouς, લેટિન. gaurus -
'ગાય'. નિર્વચનમાં નામાનિ આહ્યાતજાતિનો પ્રભાવ.

ગો (૨/૧૪) સૂર્ય: આકાશ.

(૧) (૧) ગૌ: आदित्य: भवति । गमयति रसान् ।

(૨) गच्छति अन्तरिक्षे ।

(૨) (૧) અપ દ્યો: । यत् पृथिव्या: अपि दूरं गता भवति ।

(૨) यत् च अस्याम् ज्योतीषि गच्छन्ति ।

(૧) (૧) √ગમ્ જવું (પ્રેરક). રસોને મોકલે છે.

(૨) √ગમ્ જવું. અંતરિક્ષમાં જાય છે.

(૨) (૧) √ગમ્ જે પૃથ્વીની ઉપર દૂર ગયેલી છે.

(૨) √ગમ્ એનામાં નક્ષત્રો જાય છે.

→ આ બધા જ મૂળ શ્લોકો: 'બળદ કે ગાય'ના લાક્ષણિક અર્થો હશે ?

ગ્રીવા (૨/૨૮) ડોક.

√ (૧) ગ્રીવા ગિરતે. વા । (૨) ગૃણતે: વા । (૩) ગૃહ્ણતે: વા ।

(૧) √ગૃ ગળી જવું. (૨) √ગૃસ્તુતિ ગાવી. (૩) √ગ્રહ પકડવું.

→ પહેલું નિર્વચન તુલનાં ભાષાંતી દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. ગ્રીવા શબ્દ ઇન્ડો-યુરોપીય *gri- કે *gri- સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *gri- , *gri- 'ગળવું' તેમજ લેટિન voro 'હું ખાઉં છું' ની સાથે ગૃ-ગિરતિ સંકળાયેલા છે. પરંતુ ડૉ. વર્મા ત્રણેય નિર્વચનો સાથે મૂકીને શબ્દની આખીયે વ્યાખ્યાને સંપર્કદોષ પર આધારિત વ્યુત્પત્તિઓના પર્ગમાં મૂકે છે.

ગ્રીષ્મ (૪/૨૭) ઉનાળો.

ગ્રીષ્મઃ ગ્રસ્યન્તે અસ્મિન્ રસાઃ ।

√ગ્રસ્ અસવું, ગળવું. આમાં રસો અસાય છે.

→ ગ્રીષ્મમાંના રસની ઉપેક્ષા કરવાથી આ નિર્વચન વ્યુત્પત્તિની દષ્ટિએ શિથિલ બને છે. ખરું જોતાં, શબ્દને 'ગ્રીવા સાથે દૂરગત સંબંધ લાગે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય ધાતુ *gri- 'અસવું, ગળવું' ને ઇન્ડો-આર્યન પ્રત્યય-અન્- સાથે હોય એ બનવાનું છે.

ઘૃત (૭/૨૪) પાણી.

ઘૃતમ્ इति उदकनाम । जिघत्तः सिञ्चितिकर्मणः ।

✓ ઘૃ સીચતું (યારક), ઝાંટવું, ભીજવવું, ટપકવું (વિદ્યુત્તી)

→ નગ્નેદમાં ✓ ઘૃ ઝાંટવાના અર્થમાં વારંવાર વપરાય છે, પરંતુ ઘૃતનો અભિધર્થ તો 'ઘી' જ હતો, જળ નહીં. પછી રૂપકાત્મક રીતે અર્થનું સંક્રમણ થયું : આકાશમાંથી ટપકતું 'ઘી' એટલે કે વરસાદનું પાણી. ઘૃતનો 'ઘી' અર્થ ઇન્ડો-યુરોપી કાળ જેટલો જૂનો છે. ત્યાં *gherto, *gherto- 'દૂધ, માખણ'. અને ✓ ઘૃ સાથે કશો સંબંધ નથી.

✓ ઘૃ વિશે વિદ્યુત્તી નોંધે છે : ધર્મ વગેરે શબ્દોને માટે બીજો ધાતુ ✓ ઘૃ 'ગરમ થવું, ગરમી થવી' કહવામાં આવે છે; પણ સંભવિતપણે મૂળતઃ અને એક જ છે.

તો પછી ગરમ કરેલું માખણ તે ઘૃત. તેથી ગરમી થવી, પ્રવાહી થવું, પરસેવો ટપકવો, પાણી વરસવું એવા કંઈકે શબ્દના અર્થની ગતિ કહી શકાય ખરી ?

જો કે સાચા ઘૃત અને સર્પિસ્ વચ્ચે (એં બ્રાં પરતું લાખ્ય) એવો ભેદ બતાવે છે કે પૂર્ણપણે પીગળેલું માખણ તે સર્પિસ્ અને પછી ફરીથી જામેલું તે ઘૃત.

ચકદ્રાતિ (૨/૩) ખરાબ ગતિ.

✓ ચક્ર इति ध्वगतौ भाष्यते । द्राति इति गतिकुरसना । कद्राति इति द्रातिकुरसना । चकद्राति कद्राति इति सतः अनर्थकः अम्यासः ।

ચ (દ્વિરુક્તિ) + ક ખરાબ + ✓ દ્રા ખરાબ રીતે જવું.

→ જુઓ કદ્રાતિ.

ચક્ર (૪/૨૭) ચક્ર, પૈડું.

(૧) ચત્રમ્ ચકતેઃ વાં । (૨) ચરતેઃ વા । (૩) ગ્રામતેઃ વા ।

(૧) ✓ ચક્ ટાપવું, હસેલવું, જવું (ફર્ન).

(૨) ✓ ચર્ આસવું. (૩) ✓ ગ્રમ્ જવું, આસવું.

→ ઇન્ડો-યુરોપી *q̥r̥el - 'વળવું'. *q̥r̥elq̥r̥elos - 'પૈડું'. ગ્રીક k̥r̥elos - 'પૈડું'. યારકનાં નિર્વચન સમાંતર આર્યકુળની ભાષાઓના જ્ઞાનને અભાવે પ્રાથમિક દેશનાં રહી જાય છે.

ચક્ષુષ્ (૪/૩) આંખ.

(૧) ચક્ષુઃ દયાતેઃ વા । (૨) ચંપ્ટેઃ વા ।

(૧) √ચ્યા જોવું. (૨) √ચક્ષ્ જોવું.

→ પ્રાચીનિક દશાતું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરોપીયન *q^uēks - 'જોવું'. મધ્ય પશિપત caśman (ચદમન્) 'આંખ'.

ચર્મન્ (૨/૫) ત્વચા, ચામડી, ચામડું, ખાલ.

(૧) ચર્મં ચરતેઃ વા । (૨) ડચ્ચત્તં ભવતિ ઇતિ વા ।

(૧) √ચર્ ચાલવું, જવું. (૨) (ડદ) + √ચૃ ટાપવું, ઊતરડવું, ખાલ ઉતારવી.

→ પરેક્ષા નિર્વચનમાં વ્યંજનોની ઉપેક્ષા થતી હોવાને કારણે તે શિથિલ બને છે પણ ખીજું નિર્વચન, ડો. વર્માને મતે તેમાં ભૂલ રહી જતી હોવા છતાં, યાસ્કની લાપાશાસ્ત્રની સૂત્રોના ઉત્તમ ખ્યાલ આપે તેવું છે. ખીજી વ્યુત્પત્તિમાં √ચૃ (=કૃત્)માંનો ત્, ચર્મન્માં દેખાતો નથી એટલા પૂરતું નિર્વચન સંદોષ બને છે. સિવાય કે આપણે √વૃ > વર્તમન્ની ઢો √ચૃ > ચર્તમન્ની કલ્પના કરી લઈએ. યાસ્કની પ્રશંસા કરતાં ડો. વર્મા કહે છે : "it testifies to the greatness of Yāska as an etymologist." (એમનો મત, પૃ. ૫.) કેમ કે, ચર્મન્ શબ્દ ઈન્ડો-યુરોપીયન *qer- 'ટાપવું' સાથે સંકળાય છે. યાસ્કે તેને √ચૃ સાથે સંકળ્યો કેમકે યાસ્કને મળી શકતો સૌથી નજીકનો ધાતુ તે જ હતો. પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતમાં એક √ચૃ ધાતુ હોવાનાં સૂચનો ધણીવાર મળે છે. તે પરથી જ પ્રાદેશિક લાપાઓમાં 'ચીરુ', 'ચીરના', 'ચીરજે' વગેરે ધાતુઓ ઊતરી આપ્યાં છે. જેમ √રુ તું પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાં વિસ્તરણ √રુદ્ થયું તેમ √ચૃ તું √ચૃત્ થયું.

ડો. વર્માનો ઉપરોક્ત મત વિચારપ્રેરક તો છે જ, એથી પણ આગળ જઈને આપણે એમ કહી શકીએ કે યાસ્કે આપણને આ ખીજા નિર્વચનમાં ડદ + √ચૃ નહીં પરંતુ ડદ + √ચૃ ધાતુ જ

આપતો હોય એ શક્યતા પણ કાઢી નાખવા જેવી નથી. વૃત્, કૃત્, મૃત્, ઘૃત્, મૃત્, સૃત્, પૃત્ વગેરે રૂપોનાં મૂળમાં જે $\sqrt{\text{વૃ}}$, $\sqrt{\text{કૃ}}$, $\sqrt{\text{મૃ}}$, $\sqrt{\text{ઘૃ}}$, $\sqrt{\text{મૃ}}$, $\sqrt{\text{સૃ}}$, $\sqrt{\text{પૃ}}$ વગેરે ધાતુઓ હોય તો (ઉદ્ +) ચૃત્ ના મૂળમાં $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુ જ હોવું જોઈએ. ખુદ મઝ્ઘેદમાં પણ ચૃત્ (૧.૨૫.૨૧) રૂપ મળે છે જ. જે ચારકે $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુનો વિચાર કરતો હોત તો એણે આપેલું કં ભૂં કં તું રૂપ ક્યાં તો $\sqrt{\text{વૃ}}$ > વૃત્ ના ઉદાહરણથી ચૃત્ થવું જોઈતું હતું કે પછી $\sqrt{\text{નૃ}}$ > નતિત ની જેમ ચતિત થવું જોઈતું હતું. વળી વર્મન્, કર્મન્, શર્મન્, ભર્મન્ વગેરેના મૂળમાં $\sqrt{\text{વૃ}}$, $\sqrt{\text{કૃ}}$, $\sqrt{\text{શૃ}}$, $\sqrt{\text{મૃ}}$ ધાતુઓ રહેલા છે તેમ જ ચર્મન્ મૂળમાં પણ ચારકે $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુ જ જોયો હોવો જોઈએ. “On Postulating a Root *ṇ*” (ચૂ. ગાંધી વિદ્યાભવન બૂલેટિન, નં. ૧, ૧૯૫૪) એ લેખમાં આચાર્ય જે. ટી. પરીખે $\sqrt{\text{નૃ}}$ ઉપરાંત એક બીજો ધાતુ $\sqrt{\text{નૃ}}$ પણ હોવો જોઈએ એમ અનેક પ્રમાણો આપીને દર્શાવ્યું છે બરાબર એ જ પ્રકારે અહીં જે સર્વસ્વીકૃત પાઠ છે તેને આધારે $\sqrt{\text{ચૃ}}$ નહીં પરંતુ $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુની જ કલ્પના કરવી પડશે એમ થતાં જ નિર્વચન સરળ અને સંપૂર્ણ તેમ જ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય બનશે.

$\sqrt{\text{ચૃ}}$ ને બદલે ઠેવળ $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુને જ આપણે ઝોળખીએ છીએ તે તો પાણિનિએ આપેલા ધાતુપાઠને આધારે. પણ ચારકે પાણિનિ પહેલાં થઈ ગયો અને એના કાળમાં કદાચ $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુ હોય પણ ખરો. પછી એ પાણિનિના કાળમાં પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાંથી કદાચ નાશ પામ્યો હોય અથવા પાણિનિએ માત્ર $\sqrt{\text{ચૃ}}$ જ સ્વીકાર્યો હોય (જેમ આઠં પરીખના ઉપરોક્ત લેખને આધારે તેણે માત્ર $\sqrt{\text{નૃ}}$ જ સ્વીકાર્યો હોવાની, $\sqrt{\text{નૃ}}$ પડતો મૂક્યો હોવાની કલ્પના પણ થઈ શકે) અને $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ઝોળાતી ભાષામાં ચાતુ રહી આવના ‘ચીરવું’ વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓના ધાતુઓ સુધી જીનરી આવ્યો હોય એમ કલ્પના કરવી અશક્ય નથી.

ચિત્ત (૧/૬) ચિત્ત.

ચિત્તં ચેતતૈઃ । ✓ ચિત્ જોડું, જાણવું, વિચારવું.

→ તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *q̥tā- 'જોડું'.

ચ્યવન (૪/૧૬) ચ્યવન ઋષિ.

ચ્યવન ઋષિઃ ભવતિ, ચ્યાવયિતા સ્તોમાનામ્ ।

✓ચ્યુ, પડવું, જવું. (પ્રેરક). સ્તોત્રોનો મોક્ષનાર, પ્રેરનાર.

→ તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ સંલગ્નપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *q̥tā- 'ગતિમાં મૂકવું'. ગ્રીક τέτο 'હું' ઝડપથી ગતિ પ્રેરું છું'.

ઋગ્વેદમાં આ નામ ચ્યવાન એ સ્વરૂપે દેખાય છે, તેને ✓ચ્યુ + જ્ઞાન (વં કું નો પ્રત્યય) એમ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ સમજાવી શકાય. ચ્યવન તેનું પાછળથી પ્રચલિત બનેલું સ્વરૂપ છે.

ચ્યવન ભૃગુકુળના ઋષિ છે. ઋગ્વેદમાં જરામસ્ત ચ્યવનને અશ્વિનોએ નવયૌવન આપ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં કથા છે કે તેઓ શર્યાતની પુત્રી સુકન્યાને પરણ્યા. એક તળાવમાં રૂઝડી મારીને તેઓ બદાર નીકળ્યા એટલે યુવાન બની ગયા. પછી સુકન્યાની જ વિનંતીથી અશ્વિનોએ યજ્ઞભાગ સ્વીકાર્યો.

છન્દસ્ (૭/૧૨) છંદ.

છન્દાંસિ છાદનાત્ । ✓છદ્ દાંકવું. (પ્રેરક)

→ તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *sked- 'દાંકવું'. પણ મેકડોનક-કીથના મતે મૂળે છન્દસ્ > ✓છન્દ્ 'પ્રસન્ન કરવું.' તેથી છન્દસ્ એટલે દેવાને પણ વશીભૂત કરે એવો આકર્ષક અભિચાર.

જગતી (૭/૧૩) એક વૈદિક છંદ.

(૧) જગતી ગતતમં છન્દઃ ।

(૨) જલચરગતિઃ વા ।

(૩) 'જલ્ગલ્યમાનઃ અસૃજત્' इति च ब्राह्मणम् ।

(૧) ✓ગમ્ જવું (દ્વિરુક્તિ સાથે). સૌથી લાંબો અથેલો છંદ.

(૨) જલ + ✓ગમ્ જવું. જળચરના જેવી ગતિવાળો.

(૩) ✓ગલ્ ગળી પડવું (ધ્વિચાર્યક).

- ડો. વર્મા આને લૌકિક કે લોકપ્રચલિત વ્યુત્પત્તિઓના સમૂહમાં મૂકે છે.
આ છંદની જંગમપ્રવાહના જેવી કે જંગમચરના જેવી ગતિ વિશે બ્રાહ્મણોમાં
વર્ણવેલી કથાનો ઉલ્લેખ કદાચ ખીજા નિર્વાચનમાં જોઈ શકાય.

જઠર (૪/૭) જઠર, પેટ.

- (૧) જઠરમ્ સ્વરં ભવતિ । જઘમ્ અસ્મિન્ ધ્રિયતે इति ।

(૨) ધીયતે વા ।

(૧) જઘ (√જઘ્) આધેણું + √ઘૃ ધારણ કરવું. આધેણું આમાં
ધારણ કરાય છે.

(૨) જઘ + √ઘા મૂકવું. આધેણું આમાં મુકાય છે

→ નિર્વાચ્ય શબ્દના વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો જોતી વ્યુત્પત્તિ વળી
નિર્વાચ્ય શબ્દના વર્ણો કરતાં નિર્વાચનના શબ્દોનું સ્વરૂપ પણ ધણું
લુહું પડી જાય છે. શબ્દનું ઈન્ડો-યુરોપીય મૂળ છે *gṛā-
'ઊપસતો ગર્ભ'.

જમદગ્નિ (૭/૨૪) એક ઋષિનું નામ.

(૧) જમદગ્નયઃ પ્રજમિતાગ્નયઃ વા ।

(૨) પ્રજ્વલિતાગ્નયઃ વા ।

(૧) જમદ (√જમ્ જવું, સ્કોલ્ડ પાઠદીપમાં નોંધે છે, કદાચ 'ખાવું') +
અગ્નિ. અગ્નિ તરફ ગયેલા (કે અગ્નિનું લક્ષણ કરી ગયેલા, અગ્નિને
જમી ગયેલા?).

(૨) જ્વલદ્ (√જ્વલ્ પ્રકાશવું, જગવું) + અગ્નિ. પ્રકાશતા અગ્નિવાળા.

→ બંને વ્યુત્પત્તિઓ સમજાતી નથી. દુર્ગ પ્રભૂતાગ્નિ શા આધારે કરે
છે તે પણ સ્પષ્ટ નથી. પ્રો. કૃતદ સિંધ નિરુક્તનો પાઠ આમ વાંચે
છે: યમદગ્નયઃ પ્રયમિતાગ્નયઃ વા પ્રજ્વલિતાગ્નયઃ વા । અને એને
આધારે યારક ચયમ્ + અગ્નિ એવી વ્યુત્પત્તિ આપતો હોવાનું વિધાન
કરે છે. એમના પાઠભેદ મારેનું કોઈ પણ પ્રમાણ એમણે ટાંક્યું નથી
તેમ જ બીજી કોઈ દીકાદીપણ કરી નથી. એ જોતાં એમણે વાંચેલો
પાઠ યારકનો નથી જ એ તો નિઃશંક છે. જમદગ્નિ નામમાં જ નો ય
કરી નાખ્યો તેમ જ પ્રજ્વ૦ માં જ્ જ રહેવા દેવો પણો તે સ્પષ્ટ છે
કે એમણે આપેલી વ્યુત્પત્તિ યારકે તો નહોતી જ કરી. પણ યારકે
એ કેમ ન કરી તેનું આશ્ચર્ય થાય છે ખરું. જ નો ય કે ય નો જ

થવો એ ઘણીખરી લાપાઓની સામાન્ય ધટના છે. વળી 'અગ્નિને વશ કરનાર' એ અર્થ ભૃગુકુળના એક ઋષિના નામમાંથી તારવવો અશક્ય નથી કેમકે ભૃગુકુળનો અને અગ્નિનો સંબંધ ઇતિહાસ-પુરાણોમાં જાણીતો છે.

जरित् (१/७) गायक, प्रशंसक.

जरिता गरिता । √ गृ प्रशंसा કરવી.

→ ડો. વર્મા : a brilliant etymology, indeed, for those ancient times. (એમનો અં. પ. ૫.) *gṛhīta-‘અવાજ ઊગો કરવો’. પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યન લાપામાં ઊડો કૃદ્વૌષ્ઠ ૨^{મો}. ‘e’ સ્વરની પૂર્વે જ્ બની જતો એ જાણીતું છે. યારકે જાણે કે આ સંબંધ આંતર્રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટી લીધો. પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય.

जसुरि (४/२४) थाकेलो (रकोड़); બધાયેલો (आसमेन, दुग); છૂટો મૂકેલો (ડો. સરૂપ); (प्रशिष्ट संस्कृतमां) વજી.

जस्तम् । √ जस् छूटं मूक्युं, धम करवी, याक्युं, ज्युं, ह्युयुं.

→ આ શબ્દનો અર્થ કરવામાં સારી એવી મુશ્કેલી છે. દુર્ગ આમ સમજાવે છે : जस्तमिव बद्धं स्नायुतन्तुना । य एष पाक्षिक इति प्रसिद्धो राज्ञाम् । स हि बद्धत्वादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति नीचरेव गच्छति । गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । બધાયેલો બાજ નીચો જ ઊડતો સસલાં વગેરેને હણે છે પણ ડો. સરૂપના મતે This explanation seems to be far-fetched and illogical for a bound falcon cannot kill its prey. તેથી તેઓ let loose એવો અર્થ કરે છે. એના મૂળમાં ઇન્ડો-યુરો ¹⁰ *gṛhes-‘હોલવવું’ એ ધાતુ છે એમ દર્શાવીને ડો. વર્મા નિર્વચનને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણાવે છે. સાચજુ આ શ્લોકમાં જસુરિનો અર્થ હુધિતમ્ કરે છે, પણ ઋ. ૫. ૬૧. ૭ માં વ્યધિતમ્ (जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा वा) કરે છે. ઋ. ૬. ૧૩. ૫. માં જસુરયે उपक्षपयिन्તે અને ઋ. ૧. ૧૧૬. ૨૨ માં જસુરયે श्रान्ताय કરે છે. ૧. ૧૧૬. ૨૨ માં સાચજુ

ઉમેરે છે : જમુ હિસાયામ્ । જસિસહોરુરિન્ (ડ. સૂ. ૨. ૨૩૧)
 એટલે કે ✓જસ્ અને ✓સિહ્ને ઝરિન્ પ્રત્યય લાગે છે. (સદ્ધરિ
 શબ્દ પણ ઋઋમાં પ્રયોજાયો છે) આમ ✓જસ્ ના માર્ચું,
 ફેંકવું, હણવું, થાકવું, બૂખ્યા થવું એમ અનેક અર્થો અપાયા છે,
 અને વત્તે ઓછે અંશે બધા અર્થો પાસકે ટાંકેલા અવનરણમાં લાગુ
 પાડી શકાય તેમ છે. ડો. વર્માએ મૂલ્યવેલા હોલવાના અર્થનો મારવા
 (જીવન હોલવાવું) અને થાકવા (શક્તિ હોલવાવી, ક્ષીણ થવી) ના
 અર્થ સાથે સંબંધ જોડવો અશક્ય નથી.

જાતવેદસ્ (૭/૧૬) અગ્નિનું એક નામ.

(૧) જાતવેદાઃ કસ્માત્ ? જાતાનિ વેદ ।

(૨) જાતાનિ વા એનમ્ વિદુઃ ।

(૩) જાતે જાતે વિદ્યતે ઇતિ વા ।

(૪) જાતવિસ્તો વા, જાતઘનઃ ।

(૫) જાતવિદ્યો વા, જાતપ્રજ્ઞાનઃ ।

(૬) 'યત્ તત્ જાતઃ પશૂન્ અવિન્દત ઇતિ, તત્ જાતવેદસઃ જાત-
 વેદસ્ત્વમ્' ઇતિ ગ્રાહ્યમ્ ।

(૧) (૨) જાત જન્મેશું + ✓વિદ્ બળ્યવું. જન્મેશાંને જાણે છે, જન્મેલાં
 એને જાણે છે.

(૩) જાત + ✓વિદ્ (કર્મણિ) જાણાવું, હોવું. દરેક જન્મેલાંમાં
 જાણાય છે.

(૪) જાત + વેદસ્ ધન.

(૫) જાત + વેદ જ્ઞાન.

(૬) જાત + ✓વિદ્ મેજવવું, જોળી દાવવું. જેણે જન્મેલાંએ પશુઓને
 મેજાયા.

→ આ નિર્વચનોને ડો. વર્મા ન સમજાવી વ્યુત્પત્તિઓના વર્તમાં મૂકે છે.
 જાતવેદસ્નાં ૭ નિર્વચનો એ દાલે વ્યુત્પત્તિઓ-નિર્વચનોમાં જામન
 થયેલો રસ દર્શાવે છે. પણ પાસકે પાસે વ્યુત્પત્તિનાં મુખ્ય સાધનોમાં
 તેા માત્ર વ્યાકરણના ધાતુઓ જ હતા. એટલે જાતવેદસ્નાં નિર્વચનોને

તે ✓ વિદ્ 'હોવું', ✓ વિદ્ 'જાણવું', ✓ વિદ્ 'મેળવવું' એ ત્રણ અર્થો સાથે સાંકળે છે. યારકે પોતે ગમે તેટલો કટપનાશીલ અને તેજસ્વી હોય પણ વ્યુત્પત્તિ માટેનાં એનાં ઉપકરણો અત્યંત દરિદ્ર હતાં એ ચોક્કસ. ૭ નિર્વચનો આપવાં પડ્યાં એ જ. સૂચવે છે કે યારકના કાળમાં પણ આ શબ્દ અજ્ઞાત બની ગયેલો, પહેલું નિર્વચન સૌથી વધુ સંબંધિત નહીં તોયે સૌથી વધુ પ્રાચીન વ્યુત્પત્તિ તો હશે જ એમ ઋગ્ ૬. ૧૫. ૧૩ વિશ્વા વેદ જનિમા જાતવેદાઃ । અને અથર્વ ૫. ૧૧. ૨ કાવ્યેન કેન જાતેનાતિ જાતવેદાઃ । (ક્યા જ્ઞાનના બળે તું જાતવેદા છે?) પરથી જણાય છે. ઋગ્ ૩-૧. ૨૦. જન્મન્ જન્મન્ નિહિતો જાતવેદાઃ । ત્રીજા નિર્વચનનું મુચ્ચન કરે છે. યારકે ટાંકેલા આલ્લુવાક્યમાં તો આલ્લુઓમાં અપાય છે એ જ પ્રકારનું નિર્વચન છે. રોચ જાતવેદસ્ એટલે 'જન્મેલું' માત્ર જેની - સંપત્તિ (વેદસ્-પ્રાપ્તિ, સંપત્તિ, માલિકી) છે' એવો અર્થ આપે છે, પણ તેને માટે તેણે કશું પ્રમાણ આપ્યું નથી.

પ્રો. ફતહસિંધ—“અગ્નિ કે પ્રાણુનું આ સામાન્ય વિશેષણ છે. (પ્રાણો વૈ જાતવેદાઃ સ હિ જાતાનાં વેદ । ઐ૦ બ્રા૦). તેજસ્માંથી ઉદ્ભવેલ પ્રાણે કે અગ્નિએ પોતાની જાતને અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્યમાં વિભક્ત કરી તેમાંથી ત્રણ લોક સર્જ્યાં. ત્યાં પ્રાણ કે અગ્નિ, એક રીતે, સગુણ બ્રહ્માના પર્યાય ગણી શકાય. પ્રજાપતિએ અગ્નિ દ્વારા પ્રાણીઓને જાણ્યાં (ઐ. બ્રા. ૧૩-૧૨), એનો પણ એ જ અર્થ થયો ગણાય.”

જુહરે (૪/૧૯) યમ કહેા.

જુહિરે । ✓ હુ યમ કરવો. પરોક્ષ જૂત ત્રી. પુ. બ. વ.

જ્ઞાતિ (૪/૨૧) જ્ઞાતિબંધુઓ, સ્વજનો.

.. જ્ઞાતિઃ સંજ્ઞાનાત્ । ✓ જ્ઞા જાણવું. સારી રીતે જાણવાને કારણે.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જૂલભરેલું નિર્વચન. જ્ઞાતિ શબ્દને ✓ જન્ 'જન્મ પામવું' ના ઈન્ડો-યુરોપ મૂળ *gna- સાથે સંબંધ છે. સ્વરૂપદૃષ્ટિએ ✓ જ્ઞા 'જન્મ પામવું' (તે પરથી જ્ઞાતિ) પણ એની સાથે જ જોડાય છે, જુઓ ગ્રીક gnaōs 'જન્મેલું'.

મેકડોનલ-મીથનો મત આનાથી ઉલટો છે. તેમને મતે શબ્દ
 √જન્ માંથી નહીં પણ જ્ઞા માંથી થયો હોય, અને શબ્દનો મૂળ અર્થ
 'પરિચિત વ્યક્તિ' હોય અને પાછળથી ઋગ્વેદમાં દેખાય છે તેમ
 'સ્વજન' કે 'પિતૃપક્ષની લોહીના સંબંધવાળી વ્યક્તિ' એવો અર્થ
 આવ્યો હોય. જે કે વ્યુત્પત્તિ માટે પાછું તેઓ ગ્રીક 'એનોતોસ'
 (ભાઈ) અને 'એનોતે' (બહેન)નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. એટલે
 ડો. વર્મનો જ મત વધુ સ્વીકાર્ય ગણાય.

તમસ્ (૨/૧૬) અધકાર.

તમઃ તનોતેઃ । √ તન્ દેલાવવું.

→ વિસંગત નિર્વચન-ધ્ન્ડો-યુરોઃ *temos- 'અધકાર'.

તાયુ (૪/૨૪) ચોર.

(૧) તાયુઃ इति स्तेननाम । 'સંસ્ત્યાનમ્ અસ્મિન્ પાપકમ્' इति
 નૈરુક્તાઃ ।

(૨) તસ્યતેઃ વા સ્યાત્ ।

(૧) √ સ્ત્યૈ ભેષ્ય થવું-કરવું, ધદ્ થવું. જમ્બુ છે આનામાં પાપ.

(૨) √ તસ્ દેલાવવું (વિહટની), ઝાંખા-અદસ્ય થવું (સ્કોલર).

→ ધ્ન્ડો-યુરોઃ *(s)taā- 'છુપાવવું.' પહેલું નિર્વચન પ્રાથમિક
 અવસ્થાનું રહી જાય છે. ખીજું નિર્વચન સમજાતું નથી. દુર્ગઃ
 'તસ્યતેર્વા સ્યાત્' ક્ષયાર્થસ્ય । ઉપક્ષીણો હ્યસી ભવતિ અઘા-
 મિકત્વાત્ । પરલોકમનપેક્ષ્ય કલ્પયતિ કર્માણિ । પણ
 √ તસ્ માંથી તાયુ સમજાવી શકાય તેમ નથી.

તિત્તઃ (૪/૯) ચાળણી, ગળણી.

(૧) તિત્તઃ પરિપવનં ભવતિ । તત્તવત્ વા ।

(૨) તુમ્મવદ્ વા ।

(૩) તિલમાત્રતુન્નમ્ इति વા ।

(૧) √ તન્ તાણવું, દેલાવવું + વત્ દેલાયેલું.

(૨) √ તુદ્ નિચોવવું, ક્યડવું + વત્.

(૩) તિલ તલ + √ તુદ્. જેમાંથી તલ નિચોવાય છે તે.

→ પણ ઇન્ડો-યુરોપીય *teper- 'જુદું કરવું'. ગ્રીકો 'ફ' જુદું કરું છું.' ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તિત્તર (=તિત્તવું) દ્વિરુક્તિ-અભ્યાસ છે. નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે.

તુગ્વનિ (તુગ્વનું સપ્તમી એ. વ.) (૪/૧૫) તીર્થ; ઓવારો. નદીનો હીછરો ભાગ. તુગ્વ તીર્થ મવતિ । તૂર્ણમ્ એતદ્ આયન્તિ ।

તૂર્ણમ્ (=તુ) ઝડપથી + √ગ્મ્ (=ગ્વ) જવું. (લેક્ષા) ઝટ એની પાસે આવે છે.

→ ડો. વર્મા : "it is not clear whether the equivalent is mere paraphrase or a derivation. If it is an etymology, it is very loose." (એમનો અંધ, પૃ. ૧૩૪) રોયને અનુસરીને સ્કોલ્ડ ઉપર પ્રભાણે સમજાવે છે. મોનિયર વિલિયમ્સ અને સ્કોલ્ડ એનો અર્થ ford (નદીનું પગે ચાલીને પાર કરી શકાય તેવું હીછરું તળ) કરે છે. યાસ્કે માત્ર પર્યાય આપીને નિર્વચન જ આપ્યું હાગે છે, વ્યુત્પત્તિ નથી આપી. વળી માત્ર આ વિલક્ષિતરૂપ જ નહીં, આ શબ્દ પણ આખા ઝગવેદમાં કેવળ એક જ વાર મળે છે એટલે વિવિધ સંદર્ભોની તુલના દ્વારા પણ એનું મૂળ શોધવું અશક્ય છે. બહુ બહુ તો √તુજ્ +વન્ હશે એમ કલ્પના કરી શકાય. √તુજ્ ના વિવિધ અર્થોમાં મોનિયર વિલિયમ્સ to flow forth, અને to move quickly એ બે અર્થ આપે છે, તે યાસ્કે આપેલા નિર્વચનની સાથે બંધબેસતા થાય છે એટલો સંતોષ લઈ શકાય. પણ જ્યાં સુધી ઇન્ડો-યુરોપીય કુળની અન્ય ભાષાઓમાં આના સમાનરૂપો ન મળે ત્યાં સુધી નિશ્ચિત કશું ન કહી શકાય.

તૂર્ણિ (૨/૧૫) એડપી, ઉતાવળું, ચપ્પર.

ત્વરમાણઃ । √ત્વર્ 'ઝટ કરવું', ઉતાવળ કરવી.

→ તુલના ભાષાની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *teper- 'વળવું'.

તૂળમ્ (૧/૧૨, ૧/૧૩) ધાસ.

યત્ કિશ્ચિત્ તૂળ્યાત્ તૂળમ્ તત્ ।

તદનમ્ इति तूणम् ।

√તૂદ્ મોંઘવું, ઠાપવું. જે કંઈ મોંઘાય, ઠપાય તે તૂણ.

→ તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો. *(s)ter-
'કડક ભેંકાતો છેડ'. પ્રાચીન સ્લાવ. trǣnъ-‘કટો’. અંગ્રેજી thorn.

‘ત્રિત (૪/૬) એક દેવનું નામ.

(૧) ત્રિત: તીર્ણતમો મેઘયા વભૂવ ।

(૨) અપિ વા સંખ્યાનામ એવ અભિપ્રેતં સ્યાદ્, એકત: દ્વિત: ત્રિત
इति त्रयो बभूवुः ।

(૧) ✓ તૃ તરી જવું, ઓળંગી જવું. જુદિમાં સૌથી ઉત્તમ રીતે તરી ગયો.

(૨) ત્રિ-ત્રણ (માંથી ત્રિત). એકત, દ્વિત, ત્રિત એમ ત્રણ હતા.

→ ખીચું નિર્વચન લૌકિક અથવા લોકપ્રચલિત પ્રકારનું છે. ત્રણ
ભાઈઓમાં આ ત્રીજો હતો એવી કથા છે. ત્રિસ્યાન (ત્રણ લોક
પર શાસન કરનાર) સાથે આ પણ ઇન્દ્રના વિશેષણ તરીકે પ્રયોગ્ય
છે. પહેલું પણ સમજાતું તો નથી જ. ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ
ત્રિ = તૃ શક્ય નથી.

‘ત્રિપ્લુમ્ (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદનું નામ.

(૧) ત્રિપ્લુપ્ સ્તોમતિ-ઉત્તરપદા । કા તુ-ત્રિતા સ્યાત્ ? તીર્ણતમમ્
छन्दः ।

(૨) ત્રિવૃત્ વજ્ર: તસ્ય સ્તોમની इति वा ।

(૩) ‘યત્ ત્રિ: અસ્તોમત્ તત્ ત્રિપ્લુમ્: ત્રિપ્લુપ્ત્વમ્’ इति विज्ञायते ।

(૧) ✓ તૃ તરી જવું + ✓ સ્તુમ્ સામના આંતરા ઉચ્ચારવા. સ્તુમ્
ઉત્તરપદવાળું. ત્રણ થું? સૌથી લાંબો ઇંદ.

(૨) (=૩) ત્રિ: ત્રણવાર + ✓ સ્તુમ્.

→ પહેલું નિર્વચન સ્વરની ઉપેક્ષા કરે છે. ‘સૌથી લાંબું ચાલીને
પ્રશંસા કરનાર ઇંદ.’ ખીચું લૌકિક કે લોકપ્રચલિત પ્રકારનું છે.
ત્રિ દ્વારા અહીં ઇન્દ્રના વર્ણનો ઉલ્લેખ છે. આ ઇંદ ઇન્દ્રના પ્રભાગમાં
આવે છે. ઇન્દ્રનું વળ ત્રણ અંશોવાળું છે, ઇંદ ઇન્દ્રને સ્તવે છે
તેથી ત્રિપ્લુમ્ ।

‘દંશ (૧/૨૦) ડંખ દેતું જવડું.

— દંશ: दशते: । ✓ दङ् करडवुं.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો. *denk-‘કરડવું.’ અવેસ્તા dēnka ‘કરડવું
જવડું.’ ગ્રીક dákno ‘ફં કરડું થું.’

દંસયઃ (દંસિતું પ્ર. ખ. વ.) (૪/૨૫) કર્મો.

દંસયઃ કર્માણિ । દંસયન્તિ એનાનિ ।

√ દંસ્ ખતમ થવું, (આશ્ચર્યચકિત થવું-વિહટ્ની). (પ્રેરક) એમને ખતમ કરે છે.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *dēns- ‘તીવ્ર માનસિક શક્તિ.’ અવેસ્તા dān̥hah- ‘અદ્ભુત કર્મ.’ ઋગ્વેદમાં પણ દંસસ્ શબ્દ જ વધુ પ્રચલિત છે, દ્વિગત વાળો દંસિ શબ્દ આ યાસ્કે નોંધેલું છે તે એક જ ઠેકાણે. (૧૦-૧૩૮-૧) પ્રયોગયો છે. તેથી ડો. વર્મા એને જ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પરંતુ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણે છે. દંસ્ના અર્થની ગતિનો વિચાર કરતાં મૂળ ‘તીવ્ર માનસિક શક્તિ’નો એક તરફ આશ્ચર્ય અનુભવવું અને બીજી તરફ આશ્ચર્યકારક અદ્ભુત કર્મ કરવું એમ બંને તરફ સંબંધ જોઈ શકાય છે. સાચા યાસ્કની જેમ જ દસયઃ કર્માણિ કહીને અટકી જાય છે. પણ ઋગ્વેદમાં પણ ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્રવોચમ્ (૧-૩૨-૧) અને વિષ્ણોર્નુ કમ્ વીર્યાણિ પ્રવોચમ્ (૧-૧૫૪-૧)નું પ્ર વાં દંસાંસિ અશ્વિનાવવોચમ્ (૧-૧૧૬-૨૫) સાથેનું સ્પષ્ટ સામ્ય જોતાં વીર્યાણિ = દંસાંસિ = અદ્ભુતકર્માણિ એમ સમજવું મુશ્કેલ નથી. √દંસ્ નો વિહટ્નીએ આપેલો અર્થ સ્વીકારીને યાસ્કના નિર્વચનનો “આશ્ચર્યચકિત કરે છે આ (કર્મો)” એવો અર્થ કરીએ તો એને તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિ ગણવી પડે. રાજવાડેને આમાં પણ ગ્રંથિનો અર્થ દેખાય છે । (Words in R̥gveda ૫. ૨૬૨)

દક્ષિણ (૧/૭) જમણો હાથ.

(૧) દક્ષિણો હસ્તઃ । દક્ષતેઃ ઉત્સાહકર્મણઃ ।

(૨) દાક્ષતેઃ ઘા સ્યાત્ દાનકર્મણઃ ।

(૧) √દક્ષ ઉત્સાહ હોવો, શક્તિમાન હોવું.

(૨) √દાક્ષ અર્પણ કરવું, દાન કરવું, યજ્ઞ કરવો.

→ પહેલું જ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નહીં. ઈન્ડો-યુરોપીય *dēks- ‘લેવું.’ બીજું સ્વર-અંજન બંને દૃષ્ટિએ શિથિલ.

✓ દક્ષિણા (૧/૭) દક્ષિણા. દક્ષિણ દિશા.

- (૧) દક્ષિણા દક્ષતે: સમર્ધયતિકર્મણ: । વ્યૂદ્ધં સમર્ધયતિ ઇતિ ।
 (૨) અપિં વા પ્રદક્ષિણાગમનાત્, દિશમ્ અભિપ્રેત્ય । (દિક્ હસ્તપ્રકૃતિ: ।)
 (૧) ✓ દક્ષ્ સમૃદ્ધ કરવું. બીજાને સમૃદ્ધ કરે છે.
 (૨) દિશાની બાબતમાં દક્ષિણ તરફ જવાથી. (દિશા-હાથની જેમ).
 → પહેલું નિર્વચન સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ખરું. 'ધન્ડો-યુરો
 *dēk- 'મેળવવું', આદર દર્શાવવો.' ગ્રીક dēkōmāi- 'હું સ્વીકારું
 છું'. બીજું માત્ર તુલનાત્મક સમજૂતી છે, વ્યુત્પત્તિ નથી.

✓ દદ્ધ (૧/૮) પહોંચવું. (ઋ, માં ઢેવળ આદદ્ધ)

- (૧) દદ્ધં દદ્ધયતે: સ્વતિકર્મણ: ।
 (૨) દસ્યતે: વા સ્યાત્ । વિદસ્તતરં ભવતિ ।
 (૧) ✓ દદ્ધ્ પહેલું. પહોંચવું (સ્કોલ્ડ).
 (૨) ✓ દસ્ શિથિલ બનવું, ઓછું થવું. ક્ષીણ થવું જાય છે.
 → પહેલું નિર્વચન ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, અર્થઘટન સિવાય, સ્વીકાર્ય.
 ધન્ડો-યુરો *dēgh- 'પહોંચવું'. ગ્રીક dēks- 'બૃહિત્તલ
 સુધી પહોંચવું'.

✓ દ્વઙ્ઙ (૨/૨) દડો, લાકડી.

(૧) દ્વઙ્ઙ: દદતે: ધારયતિકર્મણ: ।

(૨) 'દમનાત્' ઇતિ ઔપમન્યવ: ।

(૧) ✓ દ્દ્ મૂકવું, ધારણ કરવું (✓ દો? સ્કોલ્ડ).

(૨) ✓ દ્મ્ દમન કરવું, વશ કરવું.

→ પણ ધન્ડો-યુરો *dēl (+ -ndo) 'ચીરવું, જુદું કરવું.' લેટિન dēlō-
 'દેડે કાપું છું'. લાકડું કાપીને લાકડી બનાવવાની ક્રિયાને એમાં ઉલ્લેખ છે.
 મૂર્ધન્ય વ્યંજનોના ઉત્પત્તિકારણ વિશેના ચારકના અગાનને કારણે નિર્વચન
 અણધાર-અપરિપક્વ રહી જાય છે. લ્ + ન્ નો સંયોજનથી જ પેદા

થયો છે એ યાસ્કને બાણીતું નહોતું. પછી મૂર્ધન્ય અનુનાસિકના બળે તેના પછી આવતો તેની સાથેનો દન્ત્ય દ પશુ મૂર્ધન્ય ડ માં ફેરવાઈ બધ એ તો દેખીતું છે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પૂરતા જ્ઞાનને અભાવે ગ્રાથમિત દશાનું નિર્વચન.

ઘણ્ઙ્ય (૨/૨) દંડાને લાયક. શિક્ષાપાત્ર.

(૧) ઘણ્ઙ્યઃ પુરુષઃ । (ઘણ્ઙ્યપુરુષઃ ।) ઘણ્ઙમ્ અર્હતિ ઇતિ વા ।

(૨) ઘણ્ઙેન સંપદ્યતે ઇતિ વા ।

(૧) (૨) ઘણ્ઙ લાકડી. દણ્ઙને લાયક છે તે. દણ્ઙ વડે સાધી શકાય છે તે.

→ -ય પ્રત્યયને આધારે સમજાવેલું, સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય નિર્વચન. પહેલો અર્થ પૂર્ણતાના સ્વીકાર્ય છે, બીજા અર્થને સ્વીકાર્ય ઠેરવવા માટે જરૂરી એવા સમાંતર પ્રયોગો કે રૂપો મળતાં નથી.

દધિક્રા (૨/૨૭) અશ્વ, (અશ્વમુખ દેવતા).

(૧) તન્ન દધિક્રાઃ ઇતિ એતદ્ દધત્ ક્રામતિ ઇતિ વા ।

(૨) દધત્ ક્રન્દતિ ઇતિ વા ।

(૩) દધત્ આકારી ભવતિ ઇતિ વા ।

(૧) $\sqrt{\text{ઘા}}$ મૂકવું + $\sqrt{\text{ક્રમ્}}$ ચાલવું. (સ્વારને) ધારણ કરતો ચાલે છે.

(૨) $\sqrt{\text{ઘા}}$ + $\sqrt{\text{ક્રન્દ}}$ અવાજ કરવો, ધારણ કરતો હાહાકાર કરે છે.

(૩) $\sqrt{\text{ઘા}}$ + (આ +) $\sqrt{\text{ક્ર}}$ ધારણ કરતો. (મુદર) આકારવાળો (આકાર બનાવતો) હોય છે.

→ નિર્વચનો નથી સમજાતાં.

દમૂનસ (૪/૪) ગૃહસંબંધી.

(૧) દમૂનાઃ દમમનાઃ વા । (૨) દાનમનાઃ વા । (૩) દાન્તમનાઃ વા ।

(૪) અપિ વા દમઃ ઇતિ ગૃહનામ । તન્મનાઃ સ્યાત્ ।

(૧) દમ ચિત્તનું દમન કરવું + મનસ્. (૨) દાન + મનસ્

(૩) $\sqrt{\text{દમ્}}$ (દાન્ત વશ કરેલ) + મનસ્. જુઓ નિર્વચન પહેલું.

(૪) દમઃ ધર + મનસ્ મન.

→ છેલ્લું નિર્વચન સાચી વ્યુત્પત્તિની ઠીક ઠીક નજીક છે. પણ એમાં જે મમાંના એકને સમાવવાની મુશ્કેલી છે. એટલે ક્યાં તો એમાં સમધ્વનિસૌપ જોવો પડશે, અથવા એને વર્ણની ઉપેક્ષા કરતી વ્યુત્પત્તિના વર્ગમાં મૂકવું પડશે. ઈન્ડો-યુરોપીય *domus-, લેટિન domus એટલે ઘર. તેથી દમ્ - ઘર + નસ્ પ્રત્યય, એમ શબ્દ બન્યો છે. આ છેલ્લા 'નિર્વચન વિશે કશી ટીકાટીપણી ક્યાં સિવાય, ડો. વર્મા બાકીનાં આગલાં ત્રણને એકલા વ્યક્તિગત વર્ણોમાં પણ આખા શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો યોજવા પ્રયત્ન કરતી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

દસ્યુ (૭/૨૩) દાનવ, નષ્ટકર. (શમ્બર = મેઘનું એક વિશેષણ).

દસ્યુઃ દસ્યતેઃ ક્ષયાર્થાત્ । ઉપદસ્યન્તિ અસ્મિન્ રસાઃ ।

ઉપદાસયતિ કર્માણિ ।

✓દસ્ ક્ષય પામવું, નકામું કરવું (ઘિહટ્ટી), -નો અભાવ હોવો (ડો. વર્મા). ક્ષીણ થાય છે એમાં રસો. ક્ષીણ કરે છે કમેનિ.

→ ડો. વર્માનું ભાષાંતર : ' (ન વરસવાને કારણે) જે વરાળોને ક્ષીણ કરે છે, ખરાબ ઋતુને કારણે જે (મનુષ્યોની) પ્રવૃત્તિ ધટાડે છે '.

ડો. વર્માને મતે ✓દસ્-“to lack in”. અને તેથી સંલગ્નિતપણે દસ્યુ-“wretched”. એટલે શબ્દ તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાયો જાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *d-es-‘જુદું’ કરવું. ’ તેથી ડો. વર્મા આ નિર્વચનને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સાચી પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસવીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. મેકડોનલ અને ઘિહટ્ટી ‘lay waste’ અને ‘waste’ અર્થ આપે છે તે અને ‘to lack in’ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ અને તેથી અર્થવિકાસનો સંબંધ જોડવો અશક્ય નથી. જુઓ દાસ.

દારુ (૪/૧૫) લાકડું.

(૧) દારુઃ દૃણાતેઃ વા ।

(૨) દ્રૂણાતેઃ વા । (તસ્માદ્ એવ દ્રુ ।)

(૧) ✓દ્ ચીરવું. (૨) ✓દ્રૂ ફેંકવું, વોંઝવું. (✓દ્રૂણ-ઈજા કરવી.)

→ બંનેમાંથી પાસકે દ્રુ સિદ્ધ કરે છે । પણ ઈન્ડો-યુરોપીય *dor-‘વૃક્ષ’. મીકે doru-‘લાસો’. નામાનિ વાહ્યાતજાનિ નાં પ્રભાવ હોય અપાયેલું નિર્વચન.

દાઘને (૪/૧૮) દાન આપવાને માટે.

દાનસ્ય । √દા આપવું.

→ કેવળ આ જ રૂપ ઋગ્વેદમાં ૨૭ સૂક્તોમાં ૨૮ વાર વપરાયું છે. એને હેત્વર્થ કૃદંત ગણવું જોઈએ એમ સ્થાવર નોંધે છે. ડૉ. વર્મા પણ એને દાવન્ માંથી હેત્વર્થ જ ગણે છે. સમાંતર રૂપો ગ્રીક dāvanōi, અવેં dāvanōi-‘આપવા માટે’માં મળે છે. તેથી ડૉ. વર્મા એને વૈદિક ઋષીની અપૂરતી તપાસને કારણે પ્રાથમિક દશાની રહી ગયેલી વ્યુત્પત્તિ માને છે. પણ યારક કદાચ અહીં નિર્વચન આપે છે જે વ્યુત્પત્તિ નથી. બાકી દાવને જેવું સરળ હેત્વર્થ કૃદંતવું રૂપ યારકને અગત્ય હોય એ બહુ સંભવિત નથી લાગતું.

દાસ (૨/૧૭) દાસ.

✓ દાસઃ દસ્યતેઃ । ઉપદાસયતિ કર્માણિ ।

✓ દસ્ (ગ્રેરક) ક્ષીણ કરવું. કર્મોને ખતમ કરે છે.

→ પણ આ અર્થ કદાચ પાછળથી વિકસ્યો છે. મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય.

*√ દસ્ ‘જુદું કરવું’. પછી, દસ્યુના કિસ્સામાં દેખાય છે તેમ, ‘ઈન્ન કરવી’ અને પછી ‘પૂરું કરવું’ એમ અર્થ વિકસ્યો. ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય, અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. મેકડોનલ-ક્રીય નોંધે છે કે દસ્યુ મુખ્યત્વે અતિમાનવીય શત્રુઓ માટે જ્યારે દાસ મુખ્યત્વે માનવશત્રુઓ માટે પ્રયોજાતો. (વૈં ૪૦)

દિવ્ય (૪/૧૩, ૭/૧૮) દિવ્ય.

દિવ્યાઃ દિવિજાઃ । [દિવ્યઃ દિવિજઃ ।]

દિવ્ સ્વર્ગ + √ જન્ જન્મ પામવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *dīw-‘પ્રકાશવું.’ જુઓ દેવ (૪) તેમજ દ્યુ.

દિશ્ (૨/૧૫) આકાશનો એક ખૂણો.

(૧) દિશઃ કસ્માત્ ? દિશતેઃ । (૨) આસદનાત્ ।

(૩) અપિ વા અમ્યશનાત્ ।

(૧) √ દિશ્ ખતાવવું. (૨) (આ) + √ સદ્ બેસવું, પહોંચવું,

મેળવવું. (૩) (અમિ) + √ અન્ મેળવવું.

અંશોમાં વરુણને માટે 'સર્વોચ્ચ દેવ'ના અર્થમાં પ્રયોજાય છે, જ્યારે દશમાં મંડળ જેવા પાછળના અંશોમાં એ દાનવોના અર્થમાં પણ પ્રયોજાય છે. આથી એવી કલ્પના કરાય છે કે મૂળે દેવો માટે અસુર અને દેવ શબ્દો પ્રયોજાતી જે આર્ય ટોળાઓ કયાંક કારણોસર અંધડી હશે, અને એ વેરભાવનાં ખીજ ઊંડાં જતાં, વંશપરંપરામાં ઊતરતાં, અને ટોળાઓએ સામી ટોળાના દેવોને દુષ્ટ લેખ્યા અને તેથી એક ટોળાના દેવો તે ખીજાને માટે દુષ્ટ બન્યા, ખીજા ટોળાના અસુરો તે પહેલીને માટે દેવરિરોધી બન્યા, અને એમ દેવાસુરસંગ્રામની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવી દેવ શબ્દના અનિષ્ટ અર્થમાં થયેલા પ્રયોગ માટેનાં અનેક સમાંતર રૂપો પ્રા. ક્તલ સિંધ આપે છે : અવેસ્તા : *dævas*, પર્શિયન, *deva*, આસીરિયન *devu*, અંગ્રેજી *devil*, લેટિન *diabolus*, ગ્રીક *diabolos*, ફ્રેન્ચ *diable*; ઇટાલિયન *diavols*, સ્પેનિશ *diablic* વગેરે. આને આધારે પ્રા. ક્તલસિંધ જે અનુમાન બાધે છે તે પણ નોંધવા જેવું છે : This, however, would suggest India to be the original home of Aryans, as it is only in later vedic literature that we find a reference to the bitter hatred between Devas and Asuras. (એમનો અં. પૃ. ૭૬) [આ જ મતનું સમર્થન કરતાં અન્ય પુસ્તકો માટે જુઓ : Vedic History—G. K. Pillai (Kitabistan), The Glory That was Gurjaradesha—Ed. K. M. Munshi વગેરે.]

દેવાપિ (૨/૧૧) વિશેષ નામ.

દેવાપિ: દેવાનામ્ આપ્ત્યા સ્તુત્યા ચ પ્રદાનેન ચ દેવસુમતિ.....ચિકિત્વાન્ ।

દેવ + √ આપ્ મેળવવું.

- નામનો યાસ્ક અનુસાર અર્થ થશે 'દેવોને મેળવનાર'. પણ આ શબ્દમાં આપિ એટલે મિત્ર. ઋગ્વેદમાં એ અર્થમાં એ શબ્દ ઘણીવાર જોવા મળે છે. એનું ઇ-ડો-યુરોપ મૂળ છે * *ēpi-* 'સાથી', ગ્રીક *ēpios*—'મૈત્રીપૂર્ણ'. આ નિર્વચનને યાસ્કની અર્થઘટનાની મૂલનું ઉદાહરણ ગણી શકાય. એથી યાસ્કે વૈદિક મુદોનો પૂરતો ઠાણજીથી અભ્યાસ કર્યો નથી એવું મંતવ્ય ડો. વર્મા પ્રગટ કરે છે.

દોષ (૪/૩) પગનો પાંજો (સરપ, સ્કોલ્ડ). હાથ.

દોઃ દ્રવતેઃ । ✓ દુઃ દોઃ, ગતિ ઠરવી.

→ પથ પ્રાચીન ઈન્ડો-યુરોપીયનમાં દુ અને દૂની કોઈ સમાનતા હોઈ શકે નહીં. ઈન્ડો-યુરોપીયન * deus- (કે dous-) 'હાથ'. અવેસ્તા dāsp- 'હાથનો ઉપલો લાગ'. નામમાત્રના મૂળમાં ધાતુ હોવાના સિદ્ધાંતનો સવિશેષ પ્રભાવ.

દાવા (દ્યોસ્તુનું દિવચન) (૨/૨૯) સ્વર્ગ અને પૃથ્વી (સ્કોલ્ડ), રાત્રિ અને ઉપા.

(૧) તે એવ દાવૌ દ્યોતનાત્ ।

(૨) અપિ વા દાવા ચરતઃ, તયા સહ ચરત ઇતિ સ્વાત્ ।

(૧) ✓ દ્યુત્ - પ્રકાશયુત્.

(૨) દ્યોસ્તુનું વ. એ. વ.

→ સ્કોલ્ડ બીજા નિર્વચન સામે ॥ ચિદ્ધ મૂકે છે જેની સમગ્રતા તેણે આ પ્રમાણે આપી છે : the explanation may contain an etymology, but I have either not been able to find it out, or there exists some doubt as to whether an etymology really is implied in the explanation. પથ નિર્વચન ન સમજાવાની કે તેમાં ખરેખર વ્યુત્પત્તિ હોવા વિશે શંકા હોવાની મુશ્કેલી, એમ લાગે છે કે, નિર્વચનને સંદર્ભમાંથી અલગ કરી નાખવાને કારણે ઊભી થઈ છે. સંદર્ભને જાળવી રાખીને દુર્ગ બંને શબ્દોને રાત્રિ અને ઉપાના સંદર્ભમાં ખરાબર સમજાવી શકે છે. દાવા વર્ણં ચરતઃ । તે એવ રાત્ર્યુપસી દાવૌ દ્યોતનાત્ । ઉપા હિ સ્વેન પ્રકાશેન દ્યોતતે । રાત્રિરપિ સ્વેન તમોવીર્યેન નક્ષત્રગણેન વા સ્વમધિકારં પ્રતિ દ્યોતતે । एवं हि द्यावेति द्विवचनम् । અપિ વા તૃતીયાન્તમેકવચનમેતત્સ્યાત્ । દ્યોસ્તયા દાવા । “સહ યુક્તે” તયા સહ સ્પર્ધમાને ચરતઃ ગચ્છતઃ । એટલે પહેલા નિર્વચનમાં યાસ્ક દાવા ને દ્યોસ્ના દિવચન તરીકે રાત્રિ અને ઉપાના વિશેષણ તરીકે અને બીજામાં દ્યોસ્ના વ. એ. વ. તરીકે ‘પ્રકાશ સાથે, પ્રકાશ વડે’ એ અર્થમાં સમજાવે છે એમ અર્થ ઠરતાં મુશ્કેલી રહેતી નથી.

દ્યુત્ (૧/૧) દિવસ.

દ્યુઃ इति अह्नः नामधेयम् । द्योतते इति सतः ।

√ द्युत् - પ્રકાશવું.

→ તુલનાં લાપાંની દૃષ્ટિએ આ નિર્વચન અંશતઃ સ્વીકાર્ય ગણાય

ક્રમકે મૂળ ધાતુ √ દ્યુત્ નથી પણ √ દ્યુ છે ઈન્ડો-યુરોપીય *dīu-,dei-‘પ્રકાશવું’. ગ્રીક déelos ‘દેખી શકાય તેવું’, દસ્ય.

દ્રુ (૪/૧૫) જુઓ દારુ.

દ્રુ (૪/૧૯) લાકડું. સોમને ઝીલવાનું લાકડાનું પાત્ર (મેકડોનલ-કીથ).

દ્રોઃ (उपस्थे) । द्रुममयस्य । लाकडांना जनेला.

દ્રુપદે (૪/૧૫) લાકડાના પગવાળી (ખેઠક) (સરપ, આસમેન). લાકડાનો થાંભલો, યુપ (ડોન વર્મા, મેકડોનલ-કીથ).

दारुपादोः । द्रु लाकडुं + पद पग.

→ ડોન વર્મા નોંધે છે : “પાદુ અસ્પષ્ટ છે. પાદુનો અર્થ અહીં કદાચ ‘સ્તંભ’ હોય, પણ તેનું સમર્થન મળવું બાકી છે.” પણ સંદર્ભમાં, અશ્વોનું વર્ણન છે તે જોતાં, યાસ્કના નિર્વચનથી સ્વતંત્ર રીતે, √ દ્રુ દોડવું + પદ - ‘દોડતા પગવાળા, ઉતાવળા’ એવો અર્થ પણ લઈ શકાય. આવા જ કેાઈ અર્થમાં દ્રુપદ વિશેષ નામ બન્યું હશે ? જો કે દ્રૌપદી પાછી યશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે.

ઘાતુ (૧/૨૦) ધાતુ.

घातुः दघातेः । √ घा भूकषु.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *dheh-‘મૂકવું’. ગ્રીક tithemi ‘કે’ મૂકું છું’. આગવેદમાં ઘાતુ શબ્દ માત્ર સમાસમાં જ મળે છે એમ સ્કોલ્ડ નોંધે છે.

ધીર (૪/૧૦) માલો.

धीराः प्रज्ञानवन्तः ध्यानवन्तः । √ ध्या विचारवुं, ध्यान व्यापवुं.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. પણ ઈન્ડો-યુરોપીય *dha-‘જોવું’. તેથી અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય.

નસન્તે (૪/૧૫) નમે છે.

નમન્તે । ✓ નમ્ નું સંકેતાર્થ (subjunctive) ૩ પ્ર. બ. વ.

→ સ્વીકાર્ય (જુઓ નીચે નસન્ત). ઇન્ડો-યુરો. *nem-‘વળવું, વાળવું’, ગ્રીક νέμω-‘જીનાં ગુપ્ત અંગો’.

નદી (૨/૨૪) નદી.

નદ્યઃ કસ્માત્ । નદના હમા ભવન્તિ, શબ્દવચ્ચઃ ।

✓ નદ્ ગર્જના કરવી.

→ સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ✓ નદ્ એટલે ‘ગર્જવું’ એ પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યન ભાષામાં એ શબ્દનો થયેલો વિશિષ્ટ અર્થવિકાસ હોય છે. કેમકે ઇન્ડો-યુરો. *nedo-‘બરું’, એનાં સમાંતર સ્વરૂપો આર્મેનિયન nēl-‘બાણ’, આધુનિક ફારસી nād-‘વાંસ, બરું’, ફારસી બોલી nād-‘બરું’. તેથી નદીને કાંઠે ઘણીવાર ઊંચે છે તે બરુના અવાજનો અર્થ નદીના નિનાદમાં સંક્રાન્ત થયો હોય એ સંભવિત છે.

[સંસ્કૃતમાં નદ-બરું એ અર્થ નથી સચવાયો. પણ નલ એટલે ‘બરું’નો સંબંધ પણ નદ ની સાથે જોઈ શકાય. નદ > નડ > નલ > નલ. નડ્બલ, નડશ-શી, નડિલ, નડ્વત્ એટલે બરુઓવાળો પ્રદેશ. નહિની એટલે બરુઓવાળું તળ, પુષ્કળ બરુઓવાળી નદી. બરુની અંદર પોલાણ હોય છે એ સમાનતાથી છેક ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષાઓ સુધી નળ, નળી, નળો વગેરે રૂપો પોલાણવાળા પદાર્થોના અર્થમાં ઊતરી આવ્યાં છે.]

નમસ્ (૨/૧૪) સ્વર્, આકાશ.

૧. ૧. નમઃ આદિત્યઃ ભવતિ । [નેતા નસાનામ્ ।]

૨. નેતા આસામ્, જ્યોતિષાં પ્રણયઃ ।

૩. અપિ વા મનઃ એવ સ્યાદ્ વિપરીતઃ ।

૪. ન ન ભાતિ ઇતિ વા ।

૨. એતેન ઘોઃ વ્યાહ્યાતા ।

૧. ૧. $\sqrt{\text{નો}} \text{લઈ જવું, દોરવું. [રસોને લઈ લેનાર.]}$

૨. $\sqrt{\text{નો}} \text{દોરવું} + \sqrt{\text{મા}} \text{પ્રકાશવું. નક્ષત્રોનો નેતા.}$

૩. મનસ્ ($\sqrt{\text{મન}} \text{ખોલવું, કહેવું ?-સ્કોલ્ડ, પ્રકાશવું-ડો. વર્મા} \text{નો વિપર્યય.}$

૪. ન નહીં + ન નહીં + $\sqrt{\text{મા}} \text{પ્રકાશવું. નહીં કે નથી પ્રકાશતો.}$

૨. = ૧.

→ પહેલું નિર્વાચન-પાઠાંતરોના પુરાનાથીયે-શંકાસ્પદ જ છે. ખીંગમાં સ્વરોની હિપેક્ષા થતી હોવાથી તે શિથિલ અને છે. ત્રીંગમાં યાસ્ક વિપર્યય અને ગોચામાં સમઘ્વનિલોપ (Haplology) થી શબ્દ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ ડો. વર્મા યોગ્ય રીતે જ આને યાસ્કનું કલ્પનાદારિદ્ર્ય દર્શાવતી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. નમસ્ નો 'આકાશ' અર્થ સમાનાર્થ સૂર્યમાં પણ સંક્રાન્ત થઈ શકે એટલી કલ્પના એ નથી દોડાવતો. દા. ત. દ્યૌસ્ એટલે પણ 'આકાશ' અને 'સૂર્ય'.

પ્રો. ફાલ્ગુનિય અધર્વવેદ ૧૭. ૧. ૧૧ (ત્વં રક્ષસે પ્રવિશશ્વતસસ્ત્વં દોચિવા નમસી વિ માસિ॥)માંથી સૂચન ઝડપી કરીને નમસ્ એટલે મૂળ તેજરહિત, ઝાંખું આકાશ (ન + $\sqrt{\text{માસ}}$) અને પછી આકાશ એમ અર્થવિકાસ જુએ છે; અને અનેક તેજરહિત તરવો-જેવાં કે વાદળ, ધુમ્રમસ, વરાળ, વર્ષા, વર્ષાઋતુ, આવણમાસ વગેરે-ને માટે નમસ્ શબ્દ પ્રયોગ્ય છે તેથી આ વ્યુત્પત્તિને સમર્થન મળે છે એમ કહે છે.

નરક (૧/૧૧) નરક, નર્ક.

(૧) નરકં ન્યરકં, નીચૈઃ ગમનમ્ ।

(૨) ન અસ્મિન્ રમણં સ્થાનમ્ અલ્પમ્ અપિ અસ્તિ હતિ વા ।

(૧) $\sqrt{\text{નિ}} \text{નીચે, નીચે તરફ} + \sqrt{\text{નિ}} \text{જવું, ગતિ કરવી. અધોગતિ.}$

(૨) ન નહીં + $\sqrt{\text{રમ્}}$ આનંદ પામવું. એમાં આનંદ પામવા જેવું જરા યે સ્થાન નથી.

→ ખતે નિર્વચનો અસ્પષ્ટ છે. પહેલામાં તિ + અર (<√ક્ર-) માંથી શબ્દ નિષ્પન્ન કરાય છે, પણ આવીન ઈન્ડો-આર્યન ભાષામાં ક્યાંય નથી. તે તં થઈ શકે એવો પુરાવો મળતો નથી. બીજામાં √રમ્ ના અર્થ વ્યંજન મૂનો કોઈ અંશ નરક માં દેખાતો નથી. કેટલાક ભાષાવિદો ઈન્ડો-યુરો *ner- 'રૂબવું, પાણીમાં ખેસી જવું' (સિયુઆનિયન néra- 'રૂબવું'), કે ઈન્ડો-યુરો *ner- 'નીચે-નીચું', ગ્રીક nértēros- 'વધારે નીચું' સાથે નરક ને સાંકળવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ ડો. વર્મા એ વ્યુત્પત્તિ અંગે બહુ નિશ્ચિત નથી.

નવ (૪/૧૫) નવું.

નવે નવજાતે । નવાં જન્મેલાં.

→ આમાં વ્યુત્પત્તિ નથી. ઈન્ડો-યુરો *newos- 'નવું'. ગ્રીક νέος- 'નવું'.

નસન્ત (૭/૧૭) પામે છે, નમે છે.

(૧) નસન્ત । નસતિઃ આપ્નોતિકર્મા વા ।

(૨) નમતિકર્મા વા ।

√નસ્- (૧) પ્રાપ્ત કરવું, પહોંચવું (૨) નમવું.

→ યારક સ્પષ્ટ રીતે √નસ્-ધાતુ કલ્પીતે તેના બે અર્થ 'મેળવવું' અને 'નમવું' આપે છે. છતાં સ્કોલ્ડ પહેલા નિર્વચન આગળ વ્યુત્પત્તિ ન સમજતી હોવાનું કે તે અલિપ્તેત હોવા વિશે શંકા હોવાનું ચિદ્ર મૂકે છે, જ્યારે ડો. વર્મા બીજા નિર્વચનને (પહેલા નિર્વચન-નસતિઃ એટલે કે √નસ્-નો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય જ) તુલના ભાષા ની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણે છે, નિર્વાચ્ય શબ્દને √નમ્-નું અઘતન મૂળવાળું વર્તમાન કાળનું રૂપ (aor pr.) ગણાવે છે, અને તેને ઈન્ડો-યુરો *nem- 'નમવું, વાળવું' તેમજ ગ્રીક νέμω- 'સ્ત્રીનાં ગુપ્ત અંગો' સાથે સાંકળે છે. એટલે નસન્ત એ રૂપને તેમણે મીધું જ √નમ્-માંથી નિષ્પન્ન કર્યું છે, અને યારકે આપેલા આખા નિર્વચનમાંથી માત્ર નમતિકર્મા વા એટલા જ શબ્દોનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે, તેથી યારકે આપેલું

નસતિ (= $\sqrt{\text{નસ-}}$) 'તેમના' ધ્યાન બહાર રહી ગયું હોવાનો સંભવ છે ખરો. પણ એ ખત સ્વીકારવામાં નસન્ત માં નમ્ ના અંત્ય અનુનાસિકનો સંપૂર્ણ લોપ શી રીતે સમજાવવો એ પ્રશ્ન રહે છે. ડો. વર્માએ એ અંગે કશો નિર્દેશ કર્યો નથી. સામે પક્ષે ઋગ્વેદમાં નસન્ત, નસસે અને નસીમહિ એ ત્રણ રૂપો નવ વાર વપરાયા છે, સાયણ એમના 'વ્યાપવું' કે 'જવું' એવા અર્થ આપે છે, મેકડોનલ તેમજ ડિલ્ટની $\sqrt{\text{નસ-}}$ ધાતુ અને તેના participle- 'જોડવું, જોડાવું' એવા અર્થ આપે છે. અને મેકડોનલ નસન્તને $\sqrt{\text{નસ-}}$ નું જ વિધેયાર્થ-indicative ગણાવે છે. એટલે ડો. વર્માનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં ઠીક ઠીક મુરકેલી રહેલી છે.

જો કે $\sqrt{\text{નમ-}}$ નું નસન્ત > નૅન્ત- > નમ્-એ રીતે સમઘનિલોપથી અઘતનમૂલ કદપી શકાય ખરું. અને ઋગ્વેદમાં બધે જ નસ્-નો ગત્યર્થ પૂર્ણપણે બંધબેસતો થાય છે, છતાં જવું, -ના તરફ જવું, -ને પામવું, -ની સાથે જોડાવું, જોડાવા માટે નમવું એમ અર્થસંબંધ પણ કદપી શકાય તેમ છે. ઈન્ડો-યુરો. *stem- 'નમવું' માંથી ગ્રીક ptemos- 'સ્ત્રીનાં ગુપ્ત અંગો' -ની જેમ જ $\sqrt{\text{ધુ-}}$ 'જોડાવું' માંથી યોનિ શબ્દ પણ આપણને પરિચિત છે જ. (જોડાવું અને જોડાવા માટે નમવું એ અર્થસંબંધ પણ ઉપર ખતાવ્યો છે જ,) છતાં ડો. વર્માએ નમ્ ના અનુનાસિકની લોપ વિશે મૌન સેવ્યું છે, તેમ જ ઉપર આવી ગયેલ સંસ્કૃતે-નસન્તિ એ નિર્વચનની ઉપેક્ષા કરી છે તેથી એમનો અભિપ્રાય પૂરતા પુરાવા વિનાનો લાગે છે.

નાક (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

(૧) નાકઃ આદિત્યઃ ભવતિ । નેતા રસાનામ્ । નેતા માસામ્, વ્યોતિષાં પ્રણયઃ ।

(૨) અથ છોઃ । કમ્, હતિ સુલ્કનામ્ । તત્પ્રતિપિદ્ધમ્ પ્રતિપિધ્યેત્ ।

(૧) $\sqrt{\text{નો-}}$ દોરવું. નક્ષત્રોનો નેતા.

(૨) ન નહીં + ઐ નિષેધાર્થક + ક સુખ. સુખના નિષેધનો નિષેધ.

→ પહેલા અર્થના નિર્વચન માટે કોઈ આધાર સાંપડતો નથી. બીજા અર્થનું નિર્વચન પણ કેવળ તરંગલીલા જ લાગે છે. શબ્દની સાચી

વ્યુત્પત્તિ હજી બાધી શકાઈ નથી. ડૉ. વર્મા બંનેને અરંપટ-ને સમભત્તી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. પણ પ્રો. ફ્રાન્કસિંધ શતપથ બ્રાહ્મણ ૮.૪ ૧.૨૪ (ન હિ તત્ર ગતાય કામ્મૈચનાકં ભવતિ ।) ને આધારે બીજાનું સમર્થન કરે છે.

નામિ (૪/૨૧) નાભિ.

(૧) નામિઃ સંનહનાત્ । નામ્યા સંનદ્યાઃ ગર્ભાઃ જાયન્તે ઇતિ આહુઃ ।

(૨) એતસ્માત્ એવ જ્ઞાતીન્ સનામયઃ ઇતિ આચક્ષતે ।

(૩) સવન્ધવઃ ઇતિ 'ચ' ।

(૧-૨) (સમ્ +) √ નહે- બાંધવું. 'નાભિનાભ સાથે બંધાયેલા ગર્ભો નન્મે છે.'

(૩) √ બન્ધ- બાંધવું.

→ છેલ્લા નિર્વચન સામે શ્લોક પ્રશ્નાર્થ મૂકે છે તે યોગ્ય છે. એ વ્યુત્પત્તિ નથી, માત્ર સનામયઃ નો પર્વાય છે. ડૉ. વર્મા પ્રથમ બે (ખરેખર તો એક જ, કેમકે બંને એક જ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન કરેલાં છે) નિર્વચનોને નામાભિ આશ્વાતજાનિના પ્રભાવ હેઠળની વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે, કેમકે ઈન્ડો-યુરો **no̯bbh* 'નાભિ', એંગ્લો-સેક્સન *nafo* એટલે પૈડાની નાભિ. √ નહે- ને નામિ સાથે કરો સંબંધ નથી. નહે- 'બાંધવું', ઈન્ડો-યુરો **negh-* (લેટિન *necto* 'હું બાંધું છું,' અંગ્રેજીમાં *connection*) સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

નામન્ (૪/૨૭) નામ.

इदम् अपि इतरत् नाम एतस्माद् एव । अभिसन्नामात् ।

(અમિ + સમ્ +) √ નિમ્- નમવું, વાળવું.

→ 'અમુક અર્થ બ્યક્ત કરવા નમે છે તેથી નામ' એવો કંઈક ચારકનો આશય કરો. પણ ઈન્ડો-યુરો **no̯men* 'નામ', લેટિન *nomen* 'નામ'. એટલે નામમાત્ર ધાતુમૂલ એ સિદ્ધાંતની અસરથી આપેલું નિર્વચન.

નિઘન્ટુ (૧/૧) શબ્દસૂત્રિ, શબ્દસંગ્રહ..

(૧) નિઘન્ટવઃ કસ્માત્ । નિગમાઃ ઇમે ભવન્તિ । છન્દોમ્યઃ સમાહૃત્ય સમાહૃત્ય સમામ્નાતાઃ । તે નિગન્તવઃ એવ સન્તઃ નિપમનાત્ નિઘન્ટવઃ ડચ્યન્તે ઇતિ ઔપમન્યવઃ ।

(૨) અપિ વા આહનનાદ એવ સ્યુઃ । સમાહૃતાઃ ભવન્તિ ।

(૩) યદ્ વા સમાહૃતાઃ ભવન્તિઃ ।

(૧) નિ + √ગમ્-નક્ષી કર્ણુ, જ્ઞુ, પૂઝુ, કર્ણુ, વગેરે. (નિગમ-વૈદિક અવતરણુ) એ નિગમ હોય છે. મંત્રોમાંથી લઈ લઈને એકઠા કરેલા. 'તે અર્થસૂચક જ છે. અર્થસૂચનને કારણે નિઘન્ટુ કહેવાય છે.'

(૨) સમ્ + આ + √હન્- સાથે ગોઠવણુ. સાથે મૂકેલાં હોય છે.

(૩) સમ્ + આ + √હ- ભેગું કરણુ.

→ નિર્વચનોત્તુ ઊપણું પૃથક્કરણુ સંકલ્પને અનુસરીને કર્યું છે. પણ ચારકના મનમાં કદાચ ત્રણે નિર્વચનોમાં નિ + √ગમ્-, નિ + √હન્- અને નિ + √હ-એ ધાતુઓ હોવાં જોઈએ. નહીં તો પાછલાં એ નિર્વચનોમાંથી પહેલો વર્ણુ સમજવાશે નહિ. ચારકે જુદા ઉ સર્ગો વાપર્યા છે તે તો માત્ર અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે જ. પ્રો. લક્ષ્મણ સરપ એ જ પ્રમાણે ત્રણે નિર્વચનો સમજાવે છે.

નિગન્ટ નાતપુત્ત(એટલે નિર્ગન્ય-અન્યિમુક્તા-ભગવાન મહાવીર)ના ઉદાહરણથી સંકલ્પ નિઘન્ટુને નિર્ + √ગમ્-ગમ્- 'ગાંધિયુ' 'વૈદિક મંત્રોના સંકલ્પમાંથી અલગ કરેલા શબ્દોનો સમૂહ' એમ સમજાવે છે, પણ હો. વર્મા એ કારણે એ વ્યુત્પત્તિને અસ્વીકાર્ય ગણે છે. (૧) પ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ઈન્ડોઆર્યન ઘ્નો મધ્ય ઈન્ડો-આર્યનમાં ગ્ બનવો શક્ય નથી, તેથી નિગન્ય કે નિગન્ટમાંથી નિઘન્ટુ સમજાવી શકાય નહીં. (૨). અર્થઘટનોશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'અર્થનરહિતતા'ને શબ્દકોશનો પાયાનો અર્થ માનવા અંગે કોઈ પણ ભાષાની અર્થઘટનાનું પ્રમાણ નથી. રાજવાડે નિ + √ઘટ્-ઘટ્-માંથી શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરે છે તેને પણ હો. વર્મા સંસ્કૃતમાં એ અર્થમાં ઘટ્ ધાતુ પ્રયોગ્યો હોવાનું બીજું કોઈ ઉદાહરણ ન હોવાથી નકારે

છે. સ્કન્દસ્વામી પાણિનિના પૃષ્ઠોદરાદિ નિયમને આધારે ગ>ઘ અને
 ત>ટ થતા સમજાવી પહેલા નિર્વચનને ન્યાય્ય કેરવે છે. (વર્ણવ્યાપસ્યા,
 પૃષ્ઠોદરાદિત્વાદિ ગકારસ્થાને ઘકારઃ, તકારસ્ય ટકારઃ ।) તેને
 પણ ડો. વર્મા an evident indication of incapacity to
 explain કહે છે. (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૩૪, પાદ્મીપ) ડો. વર્મા
 પોતે માને છે કે આ નિર્વચનો આપતી વખતે ચારકના મનમાં,
 આપણે આધારે જેને 'સંપર્કદોષ' તરીકે ઓળખીએ છીએ એ
 ઘટનાનો અસંપ્રસાંતપણે અણસાર હોય એવો સંભવ છે. ખરેખર
 સંપર્કદોષમાંથી શબ્દ જન્મ્યો કે કેમ તે આપણે નથી જાણતા પણ
 પહેલાં એ નિર્વચનોમાં એ સિદ્ધાંત અહીં કામ કરતો હોવાનું ચારકને
 અભ્યાસપણે લાગ્યું હોવાનું સમજાય છે. છેલ્લું નિર્વચન માત્ર સમજૂતી
 છે કે વ્યુત્પત્તિ તે સ્પષ્ટ નથી. સ્વર-વ્યંજનની એમાં ઉપેક્ષા થતી
 હોવાથી એ શિથિલ બને છે. ઉપરાંત, જુઓ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭ થી.

નિષ્ય (૨/૧૬) અંદરનું, ગુપ્ત.

નિષ્યં નિર્નામમ્ । નિસ્ નિષેધાર્યક + નામન્ નામ. નામ વિનાનું.

→ સાચણ પણ : નિર્નામધેયમ્ ।

નિધા (૪/૨) જળ.

નિધા વાશ્યા ભવતિ । વત્ નિધોવતે ।

→ નિ નીચે + √ધા-મૂકવું. જે નીચે મુકાય છે

→ સંભવિતપણે સ્ત્રીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો *dhar-‘મૂકવું’.

નિપાત (૧/૪) નિપાત.

નિપાતાઃ ઉચ્ચાવચેષુ અર્થેષુ નિપતન્તિ ।

નિ + √પત્-જે વિવિધ અર્થોમાં પડે છે.

→ ડો. વર્મા એક તરફ આને તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીકાર્ય
 વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે, કેમકે ઈન્ડો-યુરો *pet-‘પડવું’,
 લેટિન peto ‘હું ધસું છું.’ તે બીજી તરફ એને પ્રાથમિક અવસ્થામાં
 સ્ત્રી અર્થે નિર્વચન ગણે છે કેમકે શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ વધારે સારી
 રીતે આમ સમજાવી શકાય : “જે, પોતાના ગૌણ મદનને દારણે,
 જાણે કે, વાક્યમાં માત્ર ફૂગડી જ મારે છે.”

નિયાન (૭/૨૪) માર્ગ, ઉપાય.

નિરયણમ્ । નિ + √યા-જયુઃ.

→ માત્ર પર્યાય.

નિર્ઋતિ (૨/૭) પૃથ્વી આપત્તિ.

(૧) તત્ર નિર્ઋતિઃ નિરમણાત્ ।

(૨) ઋચ્છતેઃ કૃચ્છ્રાપત્તિઃ इतरा । (સા પૃથિવ્યા સંદિહ્યતે । તયોઃ વિભાગઃ ।)

(૧) નિ + √રમ્-શાંત યયુઃ, આનંદ પામયુઃ. (જેમાં બધાં પ્રાણીઓ) આનંદ પામે છે.

(૨) નિસ્ + √ઋ-જયુઃ, પહોંચયુઃ, આવી પડયુઃ.

→ પહેલામાં સ્વરની ઉપેક્ષા થાય છે. પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યનમાં √રમ્ ના ર ની ઋ સાથે સમાનતા હોવાની કોઈ શક્યતા નથી. ખીલું નિર્વચન અરપષ્ટ છે શબ્દશઃ નિસ્ + √ઋ-સમૃદ્ધિનો અભાવ વાદ્ય આ શબ્દને ઈન્ડો-યુરોપિયન નિર્ (પૂર્ણપણે) + √ઋ- 'જીવું કરવું' સાથે જોડે છે. લેટિન *irritare* 'જીવું કરવું' રોમ એનો અર્થ 'વેધક દરિદ્રતા' કરે છે, ડો. વર્મા 'ઊતરતી દશામાં મૂકનાર દરિદ્રતા' એમ સુધારે છે ઈન્ડો-યુરોપિયન *ir-, *er-, *eré- 'જીવું કરવું' સાથે સંબંધ હોવાને કારણે, વાદ્ય એનો અર્થ 'સડો, નાશ' કરે છે

નીચઃ (૪/૨૪) નીચે, નીચું.

નીચઃ નિચિતમ્ ભવતિ ।

નિ + √ચિ-એકહું કરવું. નીચે એકહું કરેલું.

→ પણ ઈન્ડો-યુરોપિયન *gā-નીચે + *onpō-s 'જોડવું' આર્મેનિયન *gā-* 'નીચે' ગ્રીક *óssē* 'આખો'. તેથી, નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું રહી જવા પામે છે. ઋગ્વેદમાં નીચઃ શબ્દ નથી, કેવળ નીચાત્ છે, તે પણ એક જ વાર.

નૂતન (૭/૧૧) હમણાંનું.

નવતરે: ૧ નવ નવું + તર અધિકતાદર્શક.

→ ચારકનું નિર્વચન સમજાતું નથી. ઈન્ડો-યુરોપીય-*napros*-‘નવું’ ને કાળવાચક ‘તન’ લાગ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. (જેમ કે અદ્ય-તન, પુરા-તન, સના-તન.)

નોઘણ (૪/૧૬) એક ઝાપિયું નામ. સંજ્ઞાવાચક.

નોઘાઃ ઝાપિઃ ભવતિ । નવનં દઘાતિ ।

✓ નુ- પ્રશંસા કરતી + ઘા- ‘મૂકવું, રચવું’. જે પ્રશંસા રચે છે તે.

→ અસ્પષ્ટ નિર્વચન. એ ધાતુઓના આદિ અશો મળાને નિર્વચન તૈયાર થાય છે, એટલે નિર્વચન પ્રાથમિક દશાતું છે, પણ તે ઉપરાંત પણ શબ્દ અને તેનું નિર્વચન સમજાતાં નથી.

પંક્તિ (૭/૧૨) એક વૈદિક છંદ.

પંક્તિઃ પદ્મપદા । પદ્મન્-પાંચ + -તિ પ્રત્યય. પાંચ (પદો)નો સમૂહ.

→ તુલનાભાષાની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. અધોપદંત્ય વ્યંજન (અહીં ત્)ની પૂર્વે કોઈ પણ તાલવ્ય વ્યંજન (અહીં ચ્) આવે તો તેને બદલે તે જ સ્થાનનો કંઠ્ય વ્યંજન (અહીં ક્) મુકાય એ સંધિનિયમથી ચારક દેખાતી રીતે જ માહિતગાર હતો. તેથી પદ્મ્ + તિ = પદ્મક્ + તિ = પદ્મકતિ

પણિ (૨/૧૭) વેપારી

✓ પળિઃ વણિક્ ભવતિ । પળિઃ વળનાદ ।

✓ પળ્ વેપાર કરવો.

→ પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય-*pel*-‘વેચવું’, ગ્રીક *phōlōn*-‘વેચવું’.

મેકડોનલ-ગ્રીક આ શબ્દ પર વિરતૂત નોંધ આપે છે. ઝગ્નેદમાં પણ એટલે ‘સમ્પન્ન પણ દેવોને હવિષ કે પુરોહિતોને દક્ષિણા ન આપનાર વ્યક્તિ’. તેથી ‘ધૂણાપાત્ર’. ઝગ્નેદમાં જ એક સ્થળે એને વેકનાટ-‘વાગ્ગાહે’ પણ કહ્યો છે. રાય/વળ્-ની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારીને સમજાવે છે કે પ્રતિપ્રાપ્તિ વિના કંઈ પણ ન આપનાર તે પણ ગ્રીમર અને હુડવિગ સંમત થાય છે. પણ હિલેન્ડો એને

રૂપોના પરિવર્તનો જેવી કોઈ અરેખરી જાતિ માને છે. મંથું મેકડોનલ-
કીધને તેવી માન્યતા અનાવશ્યક લાગે છે. કેમકે $\sqrt{\text{પળ્-}}$ > પળિ એ
વ્યુત્પત્તિ જ પૂરતી વિશ્વસનીય છે.

સાથે જુઓ વર્ણિજ.

પદ (૨/૭) જુઓ પાદ.

પન્થા: (૨/૨૮) માર્ગ, રસ્તો.

✓ (૧) પન્થા: પતતે: વા । (૨) પથતે: વા । (૩) પન્થતે: વા ।

(૧) $\sqrt{\text{પત્-}}$ પડવું. (૨) $\sqrt{\text{પદ્-}}$ ચાલવું. (૩) $\sqrt{\text{પન્થ-}}$ જવું.

→ છેલ્લા નિર્વચનમાં સ્કોટ્ટ નિર્વચન આપવા માટે જ ચારકે શબ્દ (કે
ધાતુ) નવો કહ્યો હોવાનું માને છે જિહ્વીની $\sqrt{\text{પથ્}}$ ધાતુ આપે છે,
પણ સાથે નોંધે છે: "No real root; the present forms
doubtless bad readings for *patati* etc.; the causative
a denominative 'of the stem *path*.'" ('આ સાચો ધાતુ
નથી. ઉપલાં-એટલે એણે નોંધેલાં-રૂપો પતતિ' વગેરેના જ અરાખ-
વિકૃત પાઠો છે. પ્રેરક રૂપ પણ પથ્વું નામ ધાતુ છે.') ડો. વર્મા
આને તુલનાંભાષાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓમાં મૂકે
છે, પણ સાથે જ ચારકે જેમાં અસંપ્રસાતપણે સંપર્કદોષની ઘટનાની
અસર જોઈ હોય એવી વ્યુત્પત્તિ પણ ગણે છે પીટર્સનના શબ્દકોશ
(બોલ્ટ્સલિક અને રાય) અનુસાર મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *pent(h)-
કે *pont(h)- 'જવું'. ગ્રીક póntos-'જળમાર્ગ', પણ એ
મૂળ ઉપર પણ ઈન્ડો-યુરોપીય *pēt- (જુઓ પથતે), 'જવું' ની
અસર કદાચ શકાય છે. સંપર્કદોષનો કિસ્સો.

પયસ (૨/૫) દૂધ.

(૧) પય: પિબતે: વા । (૨) પ્યાયતે: વા ।

(૧) $\sqrt{\text{પા-}}$ પીવું. (૨) $\sqrt{\text{પ્યાય-}}$ જડા થવું, ટૂંકવું.

→ તુલનાંભાષાની દૃષ્ટિએ માત્ર પીનું નિર્વચન સ્વીકાર્ય છે. એમાં
પયસ (પય + અસ) નો અર્થ અને યાત્રી જે અનુરૂપતા ચારકે
કહી છે તે રૂપે ભાષાશાસ્ત્રમાં ઈન્ડો-યુરોપીય *oi(=અય) । oiઠ

૧. ૧. ૧. એ પ્રમાણે, સમગ્રવાય, છે. એટલે પ્રાતુનું ઇન્ડો-યુરો. મૂળ, *poi-,
 *poñā- 'ચરખી' હતું. સ્વરોની આવી: અનુરૂપતા સંસ્કૃતમાં અને
 ૧. ૧. ૧. ઇન્ડો-યુરોમાં-તદને 'સ્વાભાવિક હતી.' અવેસ્તા pāēma- 'માનુ દૂધ.'
 pāy-as માં pāy- ઇન્ડો-યુરો. પ્રાતિપદિક *poñā નો પ્રથમ
 અંશ છે. આ મૂળ પ્રાતિપદિક pāy પર સ્વરભારે આવવાને કારણે
 પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યન સુધીમાં √પ્યાય્ બની ગય છે. ડા. વર્મા
 કેટલાંક ઉદાહરણો આપી આ વાત સમજાવે છે. જેમકે હવિમન્ પશુ
 હ્યાતૃ, પુનાતિ પશુ પવિતૃ. ગ્રા. ક્ષત્રસિંધ √પય- 'જવું'
 (ધાતુપાઠ ૧.૫૦૫) માંથી નિપજાવે છે, અને અથર્વવેદ (૯.૧.૮) ને
 આધારે √પય- 'પ્રવાહીની ગતિ'ના અર્થમાં લે છે!

પરુષ (૨/૬) સાંધા-ગાંઠા-વાળું.

પર્વંવતિ, માસ્વતિ इति औपमन्यवः ।

પર્વન્-સાંધો, તેજ (ઔપ૦).

→ મો-'સૂર્ય'ના વિશેષણ તરીકે પરુષ્-પરુસ્ માંથી વ્યુત્પન્ન કર્યું છે.
 પરુસ્ ઇન્ડો-યુરો. *per- 'આગળ'નું જ સાતત્ય છે. જુઓ ગ્રીક
 peirēnante- 'સાંધો હોય તેવું'. પર્વન્-'ગાંઠ'. નિર્વચન પૂર્ણપણે
 સ્વીકાર્યું.

પર્વત (૧/૨૦) પર્વત.

પર્વવાન પર્વતઃ । પર્વન્-સાંધો, ગાંઠ

→ જુઓ ઉપજુ પરુષ. ઇન્ડો-યુરો. *per- 'ગાંઠ'. ગ્રીક peirēnante-
 'ગાંઠ મારતો, જોડીને દબ કરતો.' સ્વીકાર્ય નિર્વચન.

પર્વન્ (૧/૨૦) ગાંઠ, અર્ધમાસનું પર્વ.

(૧) પર્વ પુનઃ પૃષ્ઠાતઃ ।

(૨) પ્રીણાતઃ વા અર્ધમાસપર્વે । દેવાન્ અસ્મિન્ પ્રીણયન્તિ ।

(૧) √પૃ-પૂરવું. (૨) √પ્રો-પ્રસન્ન કરવું. અર્ધભાસનાં પર્વો વખતે દેવોને પ્રસન્ન કરે છે.

→ નામાનિ આશ્વાત્તાજાનિ ની અંસર હેઠળ અપાયેલું નિર્વચન. જુઓ ઉપલા બે.

જુ (૪/૩) પાસળી.

પર્ણુઃ સ્પૃશતેઃ । સંસ્પૃષ્ટા પૃષ્ઠદેશમ્ ।

√સ્પૃશ્ સ્પર્શ કરવો. પીઠના બાગને સ્પર્શનાર.

→ નામાનિ આશ્વાત્તાજાનિ નો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય *pr̥k- ‘પાસળી’ અવેસ્તા p̥r̥sda- ‘પાસળી’, સ્કોટ્લ નિર્વચનનાં બે વાક્યોને બે નિર્વચન ગણીને પાછલામાં પૃષ્ઠ-‘પીઠ’ > પર્ણુઃ એમ સમજાવે છે. પણ પહેલા વાક્યમાં વ્યુત્પત્તિ ધાતુમૂલ આપીને ખીન્નમાં તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે એમ માનવું વધુ સચુક્તિક લાગે છે.

પલિત (૪/૨૬) પળિયાં. (ઋગ્વેદમાં હોતુના વિશેષજી તરીકે) ઉદાર, ઉપકારક. પલિતસ્ય પાલયિતુઃ ।

√પાલય- રક્ષણ કરવું, પાળવું.

→ ચારકના નિર્વચનમાં સ્વરની ઉપેક્ષા થતી હોવાથી એ શિથિલ વ્યુત્પત્તિ બને છે. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ એનો અર્થ ‘બૂખડું’ કરે છે, અને અર્થની દૃષ્ટિએ તે વધારે સારો છે. પરંતુ ખનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પલ-‘બૂખડું’ માંથી શબ્દ નિપજાવવો વધુ યોગ્ય ગણાય.

પાણિ (૨/૨૬) હાથ.

પાણિઃ પળાયતેઃ પૂજાકર્મણઃ । પ્રમૃહ્ય પાણી દેવાન્ પૂજયન્તિ ।

√પળાય- પૂજવું. માન આપવું. બે હાથ બેડી દેવોને પૂજે છે.

→ બે કે શબ્દનું મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *pelgn- કે *pelgn- ‘હાથ’ (મધ્ય ઈન્ડો-આર્યન પળિ). લેટિન palmar- ‘હાથનો પંજો’. જુઓ અંગ્રેજી palm. [મધ્ય ઈન્ડો-આર્યન પળિ માંથી સંસ્કૃતમાં પાણિ થવાની પ્રક્રિયા પળિ > પળિણ > પાણિ એમ સમજાવી શકાય ? સંસ્કૃતના રેફવાળા સંયુક્તાક્ષરો પ્રાદેશિક બાપા સુધી આવતાં રેફ હુપ્ત થઈ આગમો

૧. લઘુ વશુ દીર્ઘ અને છે:એ પ્રક્રિયા તો ખૂબ જાણીતી છે. દા. ત.
કર્મ>કર્મ>કામ, ધર્મ>ધર્મ>ધામ, વર્મ>વર્મ>આમ (કુ),
(હાડઆમ) વગેરે.]

પાદ (૨/૭) પગ. પગલું. ચોથો ભાગ.

(૧) પાદ: પદ્યતે: । (૨) તન્નિઘ્નાનાત્ પદમ્ ।

(૩) પશુપાદપ્રકૃતિ: પ્રભાગપાદ: । પ્રભાગપાદસામાન્યાત્ હત્તરાણિ
પદાનિ ।

(૧-૨-૩) ✓પદ-ચાલવું. પગ મૂકવાથી (ચાલ તે) પગલું. પશુના પગના
સાદૃશ્યથી ચોથો ભાગ. ચોથા ભાગ સાથેની સમાનતાને કારણે ખીન્ન
ચતુર્થાંશ (પશુ પાદ કહેવાય છે.)

→ ડૉ. વર્મા એમ તો નોંધે છે કે ઈન્ડો-યુરોપ્રાતિપદિક *ped-‘પગ’
(લેટિન ped-‘પગ’)ની સાથે જ એક ઈન્ડો-યુરોપ્રાતિ *ped-
‘જવું’ (લિથુઆનિયન pėdinti-‘ધીમે ધીમે જવું’) પણ હતું
અરે; પણ “to derive the noun પદ from the verb
✓પદ was too primitive” એમ કહીને તેઓ નિર્વચનને
નામાનિ આશ્ચર્યાત્જનિ ના પ્રભાવ હેઠળ અપાયેલું ગણાવે છે. પરંતુ
એમના અભિપ્રાય સાથે સમત થવું મુશ્કેલ છે. જો ✓દિશ્ ‘જતાવવું’
માંથી દિશ્-દિશા પ્રાથમિક નિર્વચન ન હોય તો ✓પદ ‘ચાલવું’
માંથી પદ નિર્વચન પ્રાથમિક અવસ્થાનું શી રીતે હોઈ
શકે? દિશાના અને દર્શાવવાના સંબંધ જોડે જો જો સ્વાભાવિક સંબંધ
પગનો અને ચાલવાનો હોય અને ઈન્ડો-યુરોપ્રાતિ નામ અને ધાતુ અને
સરખા જ મળતાં હોય તો વારકનું નિર્વચન તુલના બાબાની દૃષ્ટિએ
સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણવું પડશે. સાહિત્યમાંથી પુરાવા ન મળે તો
નિર્વચનને સંબંધિતપણે સ્વીકાર્ય કે કદાચ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય,
પ્રાથમિક ગણવાનું ચોક્કસ નથી લાગતું.

પાર (૨/૨૪) દરનું. સાંમે ક્રમનું. પેલી પાસનું.

પારમ્ પરમ્ ભવતિ । પર-પેલી તરફનું.

→ "સ્વીકૃતિઃ" પાર-પરં બંનેના ઈન્ડો-યુરોપીયન અનુરૂપ રૂપો મળે છે.
 *per-io- સામે 'પાર' લંઘનું, *per- 'પેલી તરફનું'. ગ્રીક
 perās- 'હું દયાથી કરું છું'.

પારાવતઘ્ની (૨/૨૪) સરસ્વતી નદીનું વિશેષણ

પારાવતઘ્ની પારાવારઘાતિનીમ્ ।

પારાવાર-દૂરનો અને નજીકનો કાંઠો + √હૃન્ હણવું, નાશ કરવો, અક્ષાણવું.

→ આ નિર્વચન માત્ર વિવરણ નહીં પણ વ્યુત્પત્તિ હોય તો એ દેખીતી રીતે જ, મૂર્ખાઈભર્યું છે, કેમકે પારાવત એટલે પારાવાર કદી હોઈ શકે નહીં, સાચણનું પારાવત-દૂરદેશે અર્થઘટન હીક લાગે છે તેમ છતાં શબ્દ તો નથી જ સમજતો એવી નોંધ સાથે ડોન વર્મા નિર્વચનને અરપષ્ટ વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. પણ સાચણને સમજવો મુશ્કેલ નથી. પારાવત્- 'દૂરનું, દૂરનો પ્રદેશ' પરથી પારાવત- 'દૂર દેશના લોકો' એવો અર્થ એ કહી શકાય છે. મેકડોનલ અને ક્રાથે Vedic Index માં આ શબ્દ પર આપેલી નોંધ રસપ્રદ છે. તેથી તેનો કેટલોક અંશ નીચે આપ્યો છે : ઋગ્વેદ માં ચાર-પાંચ વાર પારાવત્ શબ્દ આવે છે. રાચને મતે મોટે ભાગે એનો અર્થ 'દૂરથી આવતું' એવો થાય પરંતુ એ ઠેકાણે (એક ઋગ્વેદમાં, બીજા પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં) તે એને યમુનાના કાંઠા પર રહેતી પારાવત નામની કોઈક જાતિનું નામ માને છે. પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં તો તુરશ્રવસ પોતાના એ સામન્તો દ્વારા ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરે છે તેના બદલામાં ઇન્દ્ર તેને યમુનાને તીરે વસતા પારાવતોનો ઉપહાર આપે છે એમાં આ જાતિનો જ ઉલ્લેખ છે. હિલેબ્રો તો બધે જ આ શબ્દ દ્વારા જાતિનો ઉલ્લેખ માને છે. એની ધારણા મુજબ ટોલેમીએ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે 'ગેટ્ટાગ્રિયાની' ઉત્તર સરહદે રહેનારી પાપુએટાર્ક $\pi\alpha\rho\upsilon\tau\alpha\iota$ પ્રજા, અર્થાત્ 'આરેઈઆ Apeia માં વસતી 'પારોટ્ટાર્ક' $\pi\alpha\rho\upsilon\tau\alpha\iota$ પ્રજા તે આના જેવી જ. (હિરોડોટસે ઉલ્લેખેલી અપાપુટાર્ક $\text{A}\pi\alpha\rho\upsilon\tau\alpha\iota$ જાતિ પણ આના જેવી જ હોવી જોઈએ.) એટલા મતે આ જાતિ પર્વતીય હતી. લુડવિગ-ગેલ્ડનર પણ આમાં કોઈક જાતિનો ઉલ્લેખ જુએ છે. ઋગ્વેદમાં 'પારાવતોના' 'સેદિલ'માં

સરસ્વતીના ઉલ્લેખ પંચવિંશ બ્રાહ્મણના કિપ્પા ઉલ્લેખ સાથે મળતો આવે છે." આ રીતે જોતાં પારાવતઘ્નો એટલે પારાવતોને હણનારી નદી

પાર્શ્વ (૪/૩) પડખું, પાંસળીવાળો પ્રદેશ...

પાર્શ્વમ્, પર્શમયમ્ અજ્ઞમ્ ભવતિ । પર્શુ-પાંસળી...

→ સ્વીકાર્ય

પાશ (૪/૨) જળ.

પાશઃ પાશયતેઃ વિપાશનાત્ । ✓ પાશ-બાંધવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *pāk, *pāk- 'બાંધવું', મંજુવૃત્ત કરવું'.

લેટિન paciscor- 'સંધિ કરવી'. pāk 'સંધિ, શાંતિ'. [પશુ

પરિશિષ્ટમાં ડો. વર્મા આ નિર્વચનને અરપષ્ટના વર્ગમાં મૂકે છે]

પિજવન (૨/૨૪) વ્યક્તિવાચક નામ.

(૧) પિજવનઃ પુનઃ સ્પર્ધનીયજવઃ વા ।

(૨) અમિધીભાવગતિઃ વા ।

(૧) અપિ + ✓જૂ-હિતાવળા થવું. સ્પર્ધા (કે સ્પૃહા) કરવા યોગ્ય વેગવાળો

(૨) (અ-નિષેધાર્થક ?) + ✓પિજ્ (સ્કોલ્ડ. આપ્ટે-પિજ્) મિશ્ર કરવું + ✓અવ્ જવું ?

→ આ નિર્વચન સમજવામાં ઠીક ઠીક મુશ્કેલી રહેલી છે. સ્કોલ્ડ

(૧) ✓સ્પૃઘ્ સ્પર્ધા કરવી, અનુકરણ કરવું + જવ વેગ - ગતિ

(૨) ✓પિજ્ buffet (શરૂ કરવું, જવા માંડવું), [✓પિજ મિશ્ર કરવું, ધાતુપાઠ ૨૪.૧૮] એમ બે નિર્વચનોનું પૃથક્કરણ દરે

છે. ✓પિજ્ ને બદલે આપ્ટે ✓પિજ્ઞ ધાતુ આપે છે. ડો. વર્મા બીજાની નોંધ લીધા વિના પહેલાંને અરપષ્ટ ગણાવે છે. તેમને મતે સ્પર્ધનીય તે પિનું વિવરણ જ છે, વ્યુત્પત્તિ નથી. સંજ્ઞાડે ધાતુ-પાઠમાંથી ✓પિ ગતી દાંકે છે પણ એથી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર દશા પ્રકાશ ફેંકાતો નથી એમ ડો. વર્મા નોંધે છે. ડો. લક્ષ્મણ

સરૂપ વિજવન:- જવ (√જૂ) એટલો નિર્દેશ કરે છે બિહરની
 √વિજ્ છે √વિઙ્જ નો ઉત્સેખ નથી કરતા, પણ √જૂ 'ઉતાવળા
 ઝડપી-થવું' (ઝડપ કરવી)' એવો અર્થ આપે છે. √વજ્ એટલે
 start (ચર કરવું) એવો અર્થ આપીને પ્રશ્નાર્થ મૂકી તે નોંધી છે
 કે આ ધાતુનાં રૂપો તથા તેમના અર્થો પૂર્ણપણે સંકારપદ છે.
 દુર્ગની દીકા : (૧) તસ્ય હિ સ્પર્ધાર્હો જવો વેગઃ ।
 (૨) ન તસ્ય મિશ્રીભૂતપૂર્વા ગતિરન્યૈર્વેગવદ્ધિઃ અતિશૈષ્ટ્યાત્ ।
 રાજવાડે : "યારકના ધાતુપાઠમાં √વિ-રૂપમાં કરવી' એવો અર્થ
 લાગે છે. કે એણે પચનીય = સ્પર્ધનીય ક્યું? જેની ગતિ જવા
 યોગ્ય-રૂપમાં કરવા યોગ્ય છે તે." ખીલું નિર્વચન તેમના મતે પહેલાનું
 જ વિવરણ છે : "એની ગતિ સાથે કોઈ પોતાની ગતિ મેળવી શકતા
 નહીં, એની સ્પર્ધા કરી શકતા નહીં"—એ ખોટું નથી. પણ ધાતુપાઠ
 √વિજ્-‘મિશ્ર કરવું’ આપે છે તેનું શું કરવું? આ સંજોગમાં
 શબ્દને સ્વતંત્ર રીતે √વિ ‘જવું’ + √જૂ (જવન) ‘ઉતાવળ
 કરવી’ એમ સમજાવી શકાય-‘જે ગતિમાં વેગવાળો-ઝડપી છે તે.’
 યારકના પહેલા નિર્વચન પ્રમાણે અપિ + √જૂ be swift towards,
 be swift upto માંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય ખરું. તો ઉપસર્ગના
 અ નો લોપ વઠિત માગુરિરક્ષોરમવાપ્યોરુપસર્ગયોઃ એ ભાગુરિના
 પાણિનિએ સ્વીકારેલા નિયમ અનુસાર સાધ્ય ગણી શકાય, અને
 અપિધાન > પિધાન ની જેમ અપિજવન > વિજવન સમજાવી શકાય.
 ખીલ નિર્વચનને પહેલાનું જ વિવરણ ગણીએ તો પ્રશ્ન નથી. સ્વતંત્ર
 ગણીએ તો અ + √વિજ્ + √અવ્ ‘ન મિશ્ર થઈ શકે એવી
 ગતિવાળો’ એમ અર્થ ક્યાં પછી અ નું શું થયું એ પ્રશ્ન રહેવાનો જ.
 સિવાય કે અપિધાન > પિધાન ના મિથ્યા સાદૃશ્ય (false analogy) થી
 અ + વિજ્ + જવન માંથી વિજવન નિષ્પન્ન કરીએ.

વિલ્લ (૪/૨૧) પિતા

(૧) પિતા પાતા વા । (૨) પાલયિતા વા ।

(૧) √પા-રક્ષવું. (૨) √પાલ્-પાળવું.

- નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવિ. ઇન્ડો-યુરો. *patēr-‘પિતા’.
 ગ્રીક patēr-‘પિતા’. ગ્રો. ક્ષત્રસિંધ અર્થવેદાદિને આધારે
 ✓પિ + પોપવું, ઉછેરવું’ (૧) પરથી નિષ્પન્ન કરે છે।

પિપીલિકા (૭/૧૩) કાડી.

પિપીલિકા પેલતે: ગતિકર્મણ: ।

✓પેલ્-જવું.

- અરપષ્ટ નિર્વચન. ✓પેલ્: ધાતુપાઠમાં અને નિરુક્ત (૨/૧૪) માં
 પણ મળે છે ખરો. તેમ જાન ૩૦૬ માં યે બરાબર આ જ શબ્દો છે.
 પરંતુ આ ધાતુ વૈદિક સાહિત્યમાં પણ અન્યત્ર કશી પ્રયોજાયો નથી,
 એટલે વૈયાકરણોનું જ સર્જન હોવાની સંભાવના પૂરેપૂરી, એમ
 ડો. વર્મા કહે છે.

પિપાઠ (૪/૨૫) નિન્દક

દેવવીયુમ્ । પીયતિ: હિસાકર્મા .

✓પીય્ નિન્દા કરવી, હિંસા કરવી.

- ‘સ્વીકાર્ય’. ઇન્ડો-યુરો. *pī-‘શાપ આપવો’. જુની ઉચ્ચ જર્મન
 fīten-‘ધિકારવું’. સરખાવો અંગ્રેજી fit.

પુત્ર (૨/૧૧) પુત્ર

(૧) પુત્ર: પુરુ ત્રાયતે ।

(૨) નિપરણાત્ વા ।

(૩) પુમ્ નરકમ્ । તત: ત્રાયતે ઇતિ વા ।

(૧) પુરુ (=પુ) ખૂળ + ✓ત્રા રક્ષવું. ખૂળ રહે છે.

(૨) (નિ) + ✓પૃ પિડાન કરવું. પિડાનને કારણે રહે છે.

(૩) પુદ્ નરકવું નામ + ✓ત્રા રક્ષવું. પુદ્ નામના નરકમાંથી રહે છે.

તે નિર્વચનો લૌકિક કે લોકામાં પ્રચલિત હોય, એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિઓ આપે છે. તેમાં પહેલું વર્ણોમાં શબ્દોના સંક્ષિપ્ત રૂપો જોવામાં આવે છે. બીજામાં સ્વરની ઉપેક્ષા છે. (દ્વાય પહેલાં એ 'લુદા' 'લુદા' ગણના નિર્વચનો એક જ હોય એમ પ્રશ્ન બને. 'જે પિંડદાનથી પ્રુખ રહે છે તે'. જો કે તેમાં નિવરણાત્મની પંચમી મુશ્કેલી જાણી કરશે. રોકાડ અને ડો. વર્મા બંને ત્રણ ત્રણ નિર્વચનો આપે છે તેથી અહીં તેમનું જ અનુસરણ કયું છે). પરંપરા, પુરાણ, ઇન્ડો-યુરોપીય *put-, *pu- નાનો, યુવાન'. લેટિન putus- 'છાકરો'.

પુરીય (૨/૨૨) કળદ્રુપ કરનાર, પાણી.

(૧) પુરીયમ્ પૃણાતે : (૨) પૂરયતે : વા :

(૧) √ પૂ પૂરવું. (૨) √ પૂર પૂરવું, ભરવું.

→ સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય : 'તરસને પૂરે છે', કે 'નદીઓને પૂર્ણ કરે છે' ઇન્ડો-યુરોપીય *pel- 'પૂરવું'. લેટિન plere- 'ભરવું'.

પુરુષ (૨/૩) પુરુષ, આત્મા-અંતઃપુરુષ.

(૧) પુરિ ષાદઃ : (૨) પુરિણયઃ : (૩) પૂરયતે : વા : પૂરયતિ અન્તઃ : इति अन्तरपुरुषम् अभिप्रेत्य ।

(૧) પુર + √ સદ્ બેસવું. નગરમાં બેસનાર, રહેનાર.

(૨) પુર + √ જી સંવું. નગરમાં સૂનાર.

(૩) √ પૂ પૂરવું. જે દેહને અંદરથી ભરી દે છે તે અંતરપુરુષ.

→ ડો. વર્મા આને અસ્પષ્ટ નિર્વચન કહીને નોંધે છે : These derivations are apparently inherited from old literature of the Vedas or the Brāhmaṇas and, so it is difficult to determine whether they are due to literary fancy, popular etymology, or are based on some philological grounds. ડો. વર્માની મુશ્કેલી સાચી છે. સાંખ્યના પુરુષ કે ઉપનિષદોના આત્મા વિશે ગીતામાં : नवद्वारे पुरे देही नव कुवंश कारयन् वगेरेभां व्याय છે તેમ પુરુષની આવી વ્યુત્પત્તિ પરંપરામાં જ ઊતરી આવેલી છે.

પુરોહિત (૨/૧૨) પુરોહિત.

પુરોહિતઃ. પુરઃ એનમ્ દધતિ ।

પુરઃ આગળ + √ઘા મૂકવું. એને આગળ મૂકે છે.

→ સ્વીકાર્ય. પુરઃ નું મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *peres- 'ની પહેલાં, આગળ'.

ગ્રીક pres-bus 'જનું'. હિત > √ઘા નું મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય

*dhi- 'મૂકવું'. લેટિન creditus 'માનેલું'.

પૂર (૭/૨૩) માણસ, લોકો.

પૂરવઃ પૂરયિતવ્યાઃ, મનુષ્યાઃ । √પૂ, પૂર્, પૂરવું.

→ અરપષ્ટ નિર્વચન. એનો ચોક્કસ અર્થ અનિશ્ચિત છે. પીટર્સનર્ગ શબ્દકોશ ખતાવે છે તેમ આ શબ્દ પુરુષ સાથે સંકળાયેલો છે. ધણીવાર પૂરુષ એવી જોડણી પણ મળે છે. તે બંને કદાચ પુરુ-નાં દીર્ઘવિભાં સ્વરૂપો હોય

પૃથિવી (૧/૧૩-૧૪) પૃથ્વી

પ્રયનાત્ પૃથિવો ઇતિ જાહુઃ ।

√પ્રથ્ ફેલાવવું વિસ્તારવું.

→ ભાષાશાસ્ત્રના અપૂરતા વિકાસને લીધે પ્રાથમિક અવસ્થાનું રહી જતું નિર્વચન મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *plt- કે *plat- 'પહોળું' અને અને સપાટ'. ગ્રીક platos, લિથુઆનિયન platos- 'પહોળું.' જુઓ અંગ્રેજી plateau સરખાવો : યદપ્રથયત્ તત્ પૃથિવ્યે પૃથિવિત્વમ્ પ્રપથઃ પૃથિવ્યો. । (તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ.)

પૃથ્વી (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

૬ (૧) પૃથ્વીઃ આદિત્યો ભવતિ ।

(૧) 'પ્રાપ્તે એનમ્ વર્ણઃ' ઇતિ નૈરુક્તાઃ ।

(૨) સંસ્પ્રષ્ટા રસાન્ ।

(૩) સંસ્પ્રષ્ટા ભાસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૪) સંસ્પૃષ્ટઃ ભાસા ઇતિ વા ।

(૨) અથ ઘોઃ ।

સંસ્પૃષ્ટો જ્યોતિષિઃ પૃથ્વીકૃદ્ધિઃ ચ ।

(૧) (૧) પ્ર + √અશ મેળવવું, વ્યાપવું. એને વર્ણો વ્યાપેલા છે.

(૨) (૩) (૪) અને (૨) (સમ્) + √સ્પૃશ્ સ્પર્શ કરવો.

→ ડૉ. વર્મા આને નામાનિ ઢાલ્યાતજાનિના 'પ્રત્યાવંશી' ગણાવે છે. ઇન્ડો-યુરો *park- 'વિવિધરંગી, ચિત્રવિચિત્ર'. આકાશના અર્થ વિશે એમણે કશી ટીકા-ટીપ્પણ કરી નથી, પરંતુ નમત્ વિશે કહ્યું છે તેમ જ, વૃક્ષિ પહેલાં આકાશના અર્થમાં દરો અને પછી સૂર્યમાં અર્થ સંકેત તથો દરો.

पृष्ठ (४/३) पीछे.

पृष्ठम् स्पृशतेः । संस्पृष्टम् अङ्गैः ।

✓સ્પર્શ સ્પર્શ કરવો. બીજા અંગે સાથે સંપર્કમાં આવેલું છે.

→ આ પણ નામાનિ આશ્વત્થજાનિનાં પ્રભાવવાળું. ઈન્ડો-યુરો.
 *pr-‘-દારા,-માંથી’ + *√stā-‘ઊભા રહેવું’ અને એનું
 સમાતર ૩૫ લિથુઆનિયન pīrštās – ‘આંગળી’.

पैजघन (२/२४) व्यक्तिवाचक नाम

पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः ।

पिजवन उपरथी पितृवायक.

→ स्वीकार्य.

प्रतीक (७/३१) आक्षेप देखाव. —ना तरफ वजेलुं के वाजेलुं.

(१) प्रत्यक्तं भवति । (२) प्रतिदर्शनम् वा ।

(१) प्रति + $\sqrt{\text{अञ्च्}}$ ना तरङ्ग पाणवुः. (२) प्रति + $\sqrt{\text{ईक्ष्}}$ नेवुः.

→ પ્રાથમિક દશાત્વ. ઈન્ડો-યુરો. *preti- + oqu- 'જોડવું'. શ્રીક
 ṛpopā 'મેં જોડવું છે'.

प्रथम (२/२२) पहेलिया.

प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रथमः भवति ।

प्र + तम सौथी व्यागण, श्रेष्ठ.

→ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો. *pro + tam-, અવેસ્તા frātama-
 'સૌથી આગળનો'. એટલે પ્રથમનો શબ્દશઃ અર્થ 'સૌથી આગળનો'
 છે. શબ્દમાં ઇન્ડો-યુરો. ભાષાનાં બે શ્રેષ્ઠતાદર્શક પ્રત્યયો-ચ-અને
 -મ રહેલા છે. ઋ ૧.૧૫૨ ૩. અ માં શબ્દનો આ શ્રેષ્ઠતાવાચક
 અર્થ દેખાય છે: અપાદેતિ પ્રથમા પુદ્ગલીનામ્ । “ પગ વિનાની છતાં,
 પગવાળી વસ્તુઓમાં સૌથી પહેલી જાય છે.”

પ્રધિ (૪/૨૬) પૈ'ડાનો નાલિની આળુઆળુ મૂકેલો ભાગ, આરા.

પ્રધિ: પ્રહિત: ભવતિ ।

પ્ર + √ધા મૂકવું. જે ગોઠવેલો છે.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *pro- 'આગળ.' લેટિન pro- 'આગળ ઉપર'.

√ધા-ઇન્ડો-યુરો *√dhi-મૂકવું.

પ્રસ્નેય (૧/૯) સ્નાન કરાવવા યોગ્ય.

પ્રસ્નેયા: સ્નાનાર્હો: ।

પ્ર + √સ્ના સ્નાન કરવું. વિધ્યર્થ કૃદંત.

→ બ્યાકરણસિદ્ધ છે તેથી સ્વીકાર્ય.

વન્ધુ (૪/૨૧) સગું, સ્વજન.

વન્ધુ: સંવન્ધનાત્ । √વન્ધ્ બાંધવું. સંબંધ-સાથે બંધાવા-ને કારણે.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *bhend-, એંગ્લો-સેક્સન bindar-,

અંગ્રેજી bind, ગુજરાતી 'બાંધવું' વગેરે.

વિલ (૨/૧૭) દર, ઊંડ, ગુફા

વિલમ્ ભરમ્ ભવતિ । વિમર્તે: ।

√મૃ ધારણ કરવું, વહન કરવું. જે ધારણ કરે છે.

→ સ્વર-વ્યંજન બંનેની ઉપેક્ષા કરતું હોવાથી નિર્વચન શિથિલ બને છે.

મૂળ કદાચ ઇન્ડો-યુરો *bha- 'ખોદવું,' આર્મેનિયન pelem

'હું ખોદી કાઢું છું.' પણ આ વ્યુત્પત્તિ પણ ચોક્કસ નથી એમ

ડો. વર્મા કહે છે. (જે કે આપ્ટેના શબ્દકોશમાં વિલ્ ૬.૫૦ અને

૧૦.૩૦ ધાતુ To split, cleave, break, divide એ અર્થવાળો

છે ખરો. પણ બ્રિટનીમાં નથી.) યારકનો √મૃ (ભરવું?) ત્રીજા

મણનો છે, પણ એ અર્થવાળો √મૃ પાણિનીના ધાતુપાઠમાં પહેલા

મણનો છે એમ દર્શાવી રાજવાડે આમ સમજાવે છે. "A hole

is called વિલ because it is filled with water etc."

વિલ્મ (૧/૨૦) લાકડાના છોડા, અર્ધ, અંશ, ભાગ.

(૧) વિલ્મં મિલ્મમ્ । (૨) માસનમ્ હિતિ વા ।

(૧) √મિદ બેઠવું, ચીરવું. (૨) √માસ પ્રકાશવું.

→ પહેલું નિર્વચન માત્ર વિલ્મનું વિવરણ જ છે. દુર્ગ એનો ભેદન એવો અર્થ આપે છે, એમ સ્કોટ્સ નોંધે છે. બીજું નિર્વચન એને નથી સમજાયું, પણ ખરેખર તો એ વિવરણ છે. પહેલાંના ચારકે ભાદિવિપચંચ (૨/૧) ખતાવ્યો છે એમ કહી શકાય. ૩૧૦ સરખ પાટ્ટીપર્મા ખતાપે છે કે ભર્તૃહરિના વાક્યપદીય પરની ટીકામાં હરિટપભ લગભગ ચારકના જ શબ્દો પ્રયોગે છે : ऋषयः साक्षात्कृतधर्माणो....विल्मं समामनन्ति....वेदवेदाङ्गानि विल्मः । પણ અર્થ તદ્દન જુદો થયો છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં વિલ્મ કે મિલ્મ એકે નથી. ૩૧૦ વર્મા નિર્વચનને અરપટ ગણે છે અને વિલ્મનો અર્થ 'span' વિસ્તાર, ભાગ, પ્રદેશ' હોય તો એને ઈન્ડો-યુરોપીય *del- 'ખેદવું' સાથે સાંકળી શકાય એમ નોંધે છે. મોનિયેર વિલિયમ્સ : વિલ્મગ્રહણમ્ grasping by bits i. e. by degrees.

ધોપનો અધોપ-મ્ નો વ્-તો સમજાય તેમ છે. મિદ્>મિદ્>મિલ્>મિલ્>વિલ્ એમ સંબંધ કહી શકાય ખરો ? ઋ. ૨.૩૫ ૧૨માં વિલ્મઃ નો અર્થ ૩૧. વેલણકર chips of wood કરે છે.

વિલ્વ (૧/૧૪) બિલીપત્રનું વૃક્ષ કે બિલ્વાનું ફળ.

(૧) વિલ્વમ્ ભરણાત્ વા । (૨) ભેદનાત્ વા ।

(૧) √મ્ ધારણ કરવું. (૨) √મિદ્ ભેદવું.

→ અરપટ નિર્વચન, ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્વચન યોગ્ય નથી. જુઓ વિલ્મ.

વિસ (૨/૨૪) કમળતાંતુ.

વિસં વિસ્યતેઃ ભેદનકર્મણઃ, વૃદ્ધિકર્મણઃ વા ।

√ વિસ ભેદવું, વૃદ્ધિ પામવું.

→ અરપટ નિર્વચન. આ અર્થવાળો આવો ઠોઠ ધાતુ હસતી ધરાવતો હોવાનું કશું પ્રમાણ નથી એમ ૩૧. વર્મા નોંધે છે. પરંતુ આપ્ટે √ વિસ્ ૪. પ. ધાતુ 'જવું', 'પ્રેરવું', 'ફેંકવું', 'ચીરવું' વગેરે અર્થવાળો આપે છે. રાજવાડે પણ ધાતુપાઠ ટાંકે છે, પણ વિકૃતનીમાં નથી.

વૃક્ક (૨/૨૨) જળ, બીનાશ.

(૧) વૃક્કમ્ इति उदकनाम । ब्रवीते: वा शब्दकर्मणः ।

(૨) બ્રંશતે: વા ।

(૧) ✓√ ब्रू कहेણું, અવાજ કરવો. (૨) ✓√ ब्रंश પડણું.

→ ડો. વર્મા આને સંપર્કદોષના અણુસારવાળી વ્યુત્પત્તિ ગણે છે.

વૃહત્ (૧/૭) ઊચ્ચ, ઊંચું, મહાન. મુખ્ય.

वृहत् इति महतः नामधेयम् । परिवृढम् भवति ।

✓√वृह्-विस्तारयु.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhr̥ǵh ‘ઊંચું’. અવેસ્તા borzant ‘ઉદાત્ત’. સ્કાલ્ડ : પરિવૃઢમ્ ‘the surrounded one, the lord chief.’

વૃહતી (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદ્ર.

वृहती परिवहणात् । ✓√वृह्-विस्तारयु, वधयु.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ વૃહત્.

બ્રહ્મન્ (૧/૮) બ્રહ્મા, સ્તુતિ.

(૧) ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः ।

(૨) ब्रह्म परिवृढम् सर्वतः ।

(પરિ +) ✓√वृह् - મહાન યજુ, વિસ્તરણ, વધણું. બ્રહ્મા-જ્ઞાનથી બધી રીતે શ્રેષ્ઠ. બ્રહ્મ-સ્તુતિ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ.

→ સ્વીકાર્ય જુઓ વૃહત્.

પ્રો. ફ્રાન્કસિંધની નોંધ રસપ્રદ છે. યુરોપીય વિદ્વાનો બ્રહ્મણને આધારિત bricht-‘જાગૃ’ (ઓડેનબર્ગ), bragr ‘કવિતા’, bragri ‘કાવ્યદેવી’ (દિલ્લેથો) સાથે જોડે છે. તેથી તેમને મતે મૂળે બ્રહ્મણ એટલે જાદુમંત્ર-magical formula or spell. ઋગ્વેદમાં કેટલેક ઠેકાણે બ્રહ્મણ એટલે ‘સ્તુતિ-જાદુમંત્ર’નો અર્થ છે પણ ખરો. પણ વૈદિક સાહિત્યમાં સ્તુતિથી પૂજક તથા પૂજ્ય દેવ બનેલા

બ્રહ્મ-શક્તિ વધે છે એવી માન્યતા હોવાનું દર્શાવવા માટે પૂરતો પુરાવો છે. યદને પણ બ્રહ્મનું ક્ષણ છે. અને મૂળે 'વિસ્તાર'નો અર્થ યદ સાથે સંબંધ હોવાનો સંભવ ખરો. અગ્નિ ફેલાય તે પહેલાં અરણિમાંથી તેને પ્રકટ કરવા ધણું ધર્પણમંથન કરવું પડે છે, તેથી જ કદાચ બ્રહ્મનું ('વિસ્તરણ')ને સર્જન કરતાં પહેલાં ઉઘા અનુભવવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે.

મગ (૧/૭) વિભાજક, ભાગ, નસીબ, સહભાગ્ય, ધન.

મગ: મજતે: । √મજ્ વહેંચવું, ભોગવવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો*bbag 'વહેંચવું, જુદું કરવું.'

મદ્ર (૪/૧૦) પવિત્ર, કલ્યાણકારક, ભાગ્યવંત.

મદ્રમ્ મગેત વ્યાસ્યાતમ્ ।

(૧) મજનીયમ્ મૂતાનામ્ અભિદ્રવણીયમ્ .

(૨) ભવત્ રમયતિ ઇતિ વા ।

(૩) માજનવત્ વા ।

(૧) √મજ્ ભોગવવું ? ઠ અભિ (= મ) + √દ્રુ (= દ્ર) -ના તરફ દોડવું ? પ્રાણીઓએ જેના તરફ જવા જેવું છે તે.

(૨) √મૂ (ભવત્) થવું + √રમ્ (પ્રેરક) આનંદ આપવો. જે બનતું હોય ત્યારે આનંદ આપે છે.

(૩) માજન-પાત્ર, પાત્ર વ્યક્તિ.

→ શ્લોક મજનીયમ્ને સ્વતંત્ર નિર્વચન મળે છે, પણ મજનીયમ્ અને અભિદ્રવણીયમ્ એમાંથી એક તો બીજાનું વિવરણ છે જ એ સ્પષ્ટ છે. વળી તે નિર્વચનો (૧) √મજ્ (૨) મૂત + (અભિ) + √દ્રુ (૩) √મૂ + √દ્રમ્ હોડવું (પ્રેરક) (!) (૪) માજન આમ સમજાવે છે. પહેલું તો મગને કારણે √મજ્ પરથી નિપજનવાય તે સમજાય તેમ છે. પણ મૂત + દ્રુમાંથી મદ્ર નિપજનવતાં આખા તનો લોપ સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડશે. વળી બાબમે સ્કારણું શું કરવું ? ત્રીજામાં √દ્રમ્ ધાતુ ઉપજાવી કાઢેલો જ લાગે છે. ચિદાત્માને પણ √દ્રમ્ 'દોડવું'નું એક જ રૂપ ઉપનિષદોમાં જરૂર છે.

હેલું ડો. વર્માના ત્રણમાંના વચસા અર્થ મુજબ સમન્વવી શકાય. ડો. વર્મા ઉપર આપ્યા પ્રમાણે ત્રણ નિર્વચનો કહે છે, પણ સમન્વવતી વખતે (૧) $\sqrt{\text{મજ્}}$ -લોકો જેને લગે છે (૨) $\sqrt{\text{મોજય}}$ જે તેને લગતા લોકોમાં રહે છે (૩) $\sqrt{\text{દ્રુ}}$ + $\sqrt{\text{રમય}}$ લોકો તેના તરફ દોડે ત્યારે તેને આનંદ આપે છે, એમ પૃથક્કરણ કરે છે. તેમાં ભગની સમાનતાથી મદ્ર નિપળવવાને કારણે $\sqrt{\text{મજ્}}$ કહેવું યોગ્ય તો ગણાય, પણ ચારક માત્ર અર્થની સમાનતા તરફ જ લક્ષ દોરતો લાગે છે. નિર્વચનોની પણ સમાનતા તેને અભિપ્રેત હોત તો તે નવી વ્યુત્પત્તિઓ જ તેણે ન આપી હોત. અન્ય સ્થળોએ પણ તે ગોઘ્વાહ્યાત્. I (૪/૨૪) ગાતુર્વાદયાતઃ. I (૪/૨૫) એમ કહે છે ત્યારે તે એકસ શબ્દ જ સમન્વવો છે એમ અભિપ્રેત હોય છે. તેથી ત્યાં પાછું નિર્વચન તે નથી આપતો. પણ અહીં તેવું નથી. (તેથી જ ભગનું તૃતીયાનું ૩૫ પણ આપેલું છે.) એટલે મદ્રને માટે મજનીય કરતાં અમિદ્રવણીયને નિર્વચન ગણવું વધારે સયુક્તિક ગણાશે ત્રીજું $\sqrt{\text{દ્રુ}}$ + $\sqrt{\text{રમય}}$ એમણે ક્યાંથી ઉપગમવી કાઢવું તેનું આશ્ચર્ય જ રહે છે. ભવન્ > મજત્ > મત્-દ્ + રમ્ એમ ચારકના જ વર્ણલોપ (૨/૧) ના સિદ્ધાંત દ્વારા સમન્વવવુ શક્ય છે.

આટલું કહ્યા પછી પણ, આખું નિર્વચન અર્થનિત્ય પણ વર્ણોની આખતમાં શિથિલ છે, એમ કહેવાનું રહે છે. એટલે તુલનાં લાપાંની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhr̥t-‘સારું’. ગોથિક batiza-‘બહેતર’.

મર (૪/૨૪) યુદ્ધ.

(૧) મરઃ ઇતિ સદ્ગ્રામનામ્ । મરતેઃ વા । (૨) હરતેઃ વા ।

(૧) $\sqrt{\text{મૃ}}$ વહન કરવું (૨) $\sqrt{\text{હૃ}}$ લઈ જવું.

→ પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhr̥t-‘વહન કરવું, ધારણ કરવું’. ગ્રીક ph'ērō-‘હું ધારણ કરું છું’. બીજું નિર્વચન લાપાશાસ્ત્રના પૂરતા વિકાસના અભાવે પ્રાથમિક અને ગતન રહી નય છે. શબ્દનું સાચું મૂળ $\sqrt{\text{મૃ}}$ છે, $\sqrt{\text{હૃ}}$ નથી.

મીમ, મીઘમ (૧/૨૦) ભાષ્યકર.

મીમઃ વિમ્યતિ અસ્માત્ । મીઘમઃ અપિ એતસ્માત્ એવ ।

✓મી ડરવું, ગભરાવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bha-‘ગભરાવું’. લિથુઆનિયન bijóti-s-‘ડરવું’.

મૂરિ (૨/૭) પુષ્કળ, વારંવાર.

મૂરિ ઇતિ વહુનઃ નામધેયમ્ । પ્રભવતિ ઇતિ સતઃ ।

(પ્ર +) ✓મૂ વધવું, શક્તિમાન થવું.

→ પ્રાથમિક દશાનું નિર્વાચન. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhūr-‘કુલાવું’. અવેસ્તા bhūari-‘સમૃદ્ધ’. લિથુઆનિયન. būrỹs-‘ઢગણી’.

ભ્રાતૃ (૪/૨૬) ભાઈ.

(૧) ભ્રાતા ભરતેઃ હરતિકર્મણઃ । હરતે ભાગ ।

(૨) ભર્તવ્યઃ ભવતિ ઇતિ ચા ।

✓ભ્રૂ (૧) લેવું, લઈ જવું. ભાગ લઈ જાય છે. (૨) ભરણ પોષણ કરવું. ભરણપોષણ કરવું પડે છે.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિના પ્રભાવવાળું નિર્વાચન. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhrāter-, લેટિન frāter, અંગ્રેજી brother ‘ભાઈ’.

મઘ (૧/૭) દાન, ભેટ, ધન.

મઘમ્ ઇતિ ધનનામધેયમ્ । મંહતેઃ દાનકર્મણઃ ।

✓મંહ આપવું, દાન કરવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *mor(e)gh, mǝgh-‘સમૃદ્ધ, પુષ્કળ’. વાલ્ક એને ✓મંહ ‘ભેટ આપવું’ સાથે પણ સંકળે છે.

મઘોની (૧/૭) પુષ્કળ ધનવાળી.

મઘોની મઘવતી । મઘ + વન્ નું સ્ત્રીલિંગ.

→ સ્વીકાર્ય. વની પૂર્વે અ હોય અને પછી સરવર અસંયુક્ત ન આવે તો વ નું સંપ્રસારણ તરફ વલણ હોય છે, અને તેની આગલા અ સાથે સંધિ થઈ જાય છે.

✓ મત્સર (૨/૫) સોમનું વિશેષણ, મદ કરનાર, ઉત્તેજક. લોભ.

૦ (૧) મત્સરઃ સોમઃ, મન્દતેઃ તૃપ્તિકર્મણઃ ।

(૨) મત્સરઃ ઇતિ લોભનામ । અભિમત્ત એનેન ધનમ્ ભવતિ ।

✓ (૧) (૨) ✓ મદ્, મન્દ તૃપ્ત થવું, આનંદ પામવું, આકર્ષાવું, ઉન્મત્ત થવું. એનાથી ધન માટે (માણસ) ઉન્મત્ત બને છે.

→ બને પ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *mad- ‘ભીનું, ટપકવું-દડકવું’. ગ્રીક - madáō, ‘દું વડું છું’.

મધું (૪/૮) મીઠું પીણું, સોમ. મધ.

(૧) મધુ સોમમ્ ઇતિ ઔપમિકમ્, માદ્યતેઃ ।

(૨) इदम् अपि इतरम् मधु एतस्मात् एव ।

(૧) (૨) ✓ મદ્ (પ્રેરક). આનંદ આપવો, ઉત્તેજવું.

→ ડૉ. વર્મા ✓ માદ્ય ધાતુ આપે છે અને નિર્વચનને વ્યંજનોની બાબતમાં શિથિલ બ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *médhu-, જૂની બેલ્ગેરિયન medu- ‘મધ’. પણ આ નિર્વચનને વ્યંજનોની બાબતમાં શિથિલ ગણાવવું તો લગભગ અસંભવ લાગે છે. કેમકે ✓ મદ્ + ણ પ્રત્યય ગણતાં મદુ > મધુ એમ જરૂર સમજાવી શકાય, બહુ બહુ તો નામાર્થિ બાહ્યાતજાનિ ના પ્રભાવ હેઠળ જરૂર ન હોય ત્યાંયે ધાતુમૂલ શોધવું નિર્વચન ગણી શકાય. પણ તોયે ઈન્ડો-યુરોપીય *mad- ‘ટપકવું’ અને médhu- ‘મધ’, ગ્રીક madáō અને જૂની બેલ્ગેરિયન medu, સંસ્કૃત મન્દુ (જુઓ નીચે), મધુ અને ✓ મદ્, મન્દ આ બધાને પરસ્પર સંબંધ નહીં હોય એમ માનવાનું ધણું સુરકેલ છે. Cassell શબ્દકોશ mead- ‘મધનો દારુ’ ને એંગ્લો-સેક્સન medu, ડચ mede, ડેનિશ mæde, ગ્રીક met, સંસ્કૃત મધુ, ગ્રીક methu- (દારુ) એ બધા સાથે સાંકળે છે. પ્રો. ફ્રાન્ક સિંધ ઉપર આવેલા ઉપરાંત લેટિન medus ‘મધ, મધ’; જૂની પ્રશિયન meddo- ‘મધ’; પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન mæto- ‘મધ’; પ્રાચીન આઈસલેન્ડી miqdr- ‘મધ’; વેસ

medu- 'મધ' તગેરે ટાંકીને એવું સૂચન કરે છે, કે કદાચ મધ અને મધુ(melit અને medhu)નું મૂળ એક જ હશે, અને mad મધ + dhu એટલે મધ અને દૂધનું મિશ્રણ કે એવું જ બીજું મિષ્ટ પેય. કેમકે મધુનાં બધાં જ સમતીય રૂપોમાં મધ અને દૂધ કે પ્રાણીના મિશ્રણનો અર્થ અભિપ્રેત હોય છે

મનઘ્ (૪/૪) મન.

મનઃ મનોત્તેઃ । √મન્-માનવું, વિચારવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *men- 'વિચારવું', લિથુઆનિયન menoti- 'હું ઉદ્દેશું' છું'. મનસ્ તે ઈન્ડો-યુરોપીય *men નું -s-વાળું વિસ્તરેલું રૂપ men-es છે. ગ્રીક ménos- 'ક્રોધ.'

મનીષા (૨/૨૫) બુદ્ધિ. વિચાર સ્તુતિ.

મનીષયા મનસઃ રૂપયા । મનઃ મન, વિચાર + રૂપા ગતિ.

→ પ્રાથમિક દશાનું નિર્વાચન. ચારક બે પદવાળા સમાસની જોમ સમન્નવે છે, પણ મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *meni- 'વિચારવું', -s પ્રત્યય. લેટિન comminiscor 'હું યાદ કરું છું'.

મન્થ્ર (૭/૧૨) મન્ત્ર.

મન્ત્રાઃ મનનાત્ । √મન્- વિચારવું.

→ સ્વીકાર્ય. બુદ્ધિ મનસ્.

મન્દિને (૪/૨૪) (મન્દિન્ ચતુઃ એ. વ.) પ્રશંસાપાત્ર.

મન્દો મન્દત્તેઃ સ્તુતિકર્મણઃ । √મન્દ- પ્રશંસા કરવી.

→ સંલગ્નિતપણે સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *mand- 'બીજું, દહડવું'. ગ્રીક mandakō- 'હું વહેં છું' માંથી ધાતુના અર્થનો આવો રૂપકાત્મક વિસ્તાર થયો લાગે છે

મન્દૂ (૪/૧૨) (દ્વિવચન) આનંદદાયક.

મન્દૂ મન્દિણૂ । √મન્દ- મન્દ આનંદ પામવું, ઉન્નત થવું.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. અર્થધરનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. બુદ્ધિ મનસર.

મર્યાદા (૪/૨) મર્યાદા. સીમારેખા.

(૧) મર્યાદા મર્યેઃ આદીયતે ।

(૨) મર્યાદા મર્યાદિનોઃ વિભાગઃ ।

(૧) મર્યં મનુષ્ય + આ + √દા સ્વીકારવું. મનુષ્યો વડે સ્વીકારાય છે.

(૨) સીમા. એ મર્યાદિત પ્રદેશોનો વિભાગ.

→ રોકાડ બીજું નિર્વચન ન સમજવાનું કહે છે. પણ પહેલામાં મર્યાદા મનુષ્યોએ સ્વીકારેલી એટલે સૂક્ષ્મ અર્થમાં છે, બીજામાં મર્યાદા એટલે સીમારેખા એ અર્થ છે. પહેલું નિર્વચન વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, બીજામાં સ્પષ્ટ રીતે વિવરણ જ છે, વ્યુત્પત્તિ નથી. ડૉ. વર્મા

— પહેલા નિર્વચનને પ્રાથમિક દશાતું ગણાવે છે; ઈન્ડો-યુરો *mer- ‘આધું બળવું, ચમકવું.’ ગ્રીક marile-‘ઝળકતા અંગાર’. પણ ચમકવામાંથી મર્યાદાનો અર્થ કેવી રીતે આવ્યો હશે તેની ઠોઠી સ્પષ્ટતા તેઓ કરતા નથી.

મહિત્વ (૭/૨૩) મહાનતા.

માહામાગ્યમ્ ।

→ સ્પષ્ટ છે. માત્ર વિવરણ.

માંસ (૪/૩) માંસ.

(૧) માંસમ્ માનનમ્ વા । (૨) માનસમ્ વા । (૩) મનઃ અસ્મિન્ સીદતિ ઇતિ વા ।

(૧) √મન્ આદર હોવો. (દરેકને પોતાતું માંસ ગમે છે) (૨) મનસ્-મન (મનને ગમે છે) (૩) મનઃ + √સદ્ મન એમાં બેસે છે, જાય છે.

→ ડૉ. વર્મા પહેલા નિર્વચનને નામાનિ આસ્વાત્તાજાનિના પ્રભાવ હેઠળ અપાયેલું, બીજાને પ્રાથમિક દશાતું, અને ત્રીજાને વર્ણોમાં અલગ શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો બોનાતું ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરો *manasso-‘માંસ’. પ્રાચીન આયરિશ man-‘માંસનો ટુકડો’.

માતરિશ્વન્ (૭/૨૬) વાયુ.

(૧) માતરિશ્વા વાયુઃ । માતરિ અન્તરિક્ષે શ્વસિતિ ।

(૨) માતરિ આશુ અનિતિ ઇતિ વા ।

(૧) માતૃ-અંતરિક્ષ (માત્ર અહીંજ) + √શ્વસ્ શ્વાસ લેવો.

(૨) માતૃ-અંતરિક્ષ + (મા)શુ ઝડપથી + √ઝન શ્વાસ લેવો.

→ યાસ્કે આ શબ્દને વાયુનું એક નામ કે વિશેષણ ગણે છે. પણ ઋગ્વેદમાં માતૃરિશ્વન્ વાયુ જ હોવાનો કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી. ત્યાં એ શબ્દ અગ્નિના સંદર્ભમાં પણ વપરાયે છે. જેમકે ઋ.

૩. ૨૯. ૧૧. યદમિમીત માતૃરિમાં અગ્નિનો નિર્દેશ છે. ગ્રાસમેન

‘ માતૃરિમાં એટલે કે અરણિ (સમિધ) માં વધતો ’ એમ અર્થ

કરે છે. દેખીતી રીતે શબ્દ અલુક્ સમાસનું ઉદાહરણ છે અને છતાં

પદપાઠમાં શબ્દનું પૃથક્કરણ કરવામાં નથી આવ્યું. ઉત્તરપદ શ્વન્ ને

સમજાવવાની મુશ્કેલીને કારણે એમ બન્યું હશે ? ડો० વર્મા નિર્વાચનોને

ન સમજાતી-અસ્પષ્ટ વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

માતૃ (૨/૮) માતા, અંતરિક્ષ.

માતા અંતરિક્ષમ્. નિર્મીયન્તે અસ્મિન્ ભૂતાનિ ।

(નિર્ +) √મા - સર્જવું. એમાં પ્રાણીઓ નિર્માણ થાય છે.

→ અસ્પષ્ટ નિર્વાચન. શબ્દનો સંબંધ કદાચ ઈન્ડો-યુરોપી *mat-‘માપવું’, અવેસ્તા mat-‘માપવું’ સાથે જોડી શકાય.

માત્રા (૪/૨૫) માપ.

માત્રા માતાત્ । √મા માપવું.

→ ડો० વર્મા આને પ્રાયમિક દશાની વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

√મા અને માત્રા ની વચ્ચેનું ઈન્ડો-યુરોપી રૂપ છે *mat-‘માપવું’.

લેટિન mētor ‘હું માપું છું’. એનાયે મૂળમાં. અલબત્ત,

ઈન્ડો-યુરોપી *mat- અને અવેસ્તા mat- ‘માપવું’ રહેલાં છે જ.

માસ (૪/૨૭) માસ, મહિનો.

માસઃ માતાત્ । √મા માપવું.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિની અસરથી અપાયેલું નિર્વાચન. મૂળ

ઈન્ડો-યુરોપી *mēs એટલે ‘ચંદ્ર’, પછી ચંદ્ર પ્રમાણે માપાતો

હોવાથી ‘મહિનો’. અવેસ્તા māt-‘ચંદ્ર, મહિનો.’ અર્થસંક્રાન્તિનું ઉદાહરણ.

મિથુન (૭/૨૬) યુગલ.

૧ (૧) મિથુનો કસ્માત્ । મિનોતિઃ શ્રયતિકર્મા । યુઃ ઇતિ નામકરણઃ । યકારો વા । નયતિ પરઃ ।સમાશ્રિતો અન્યોન્યં નયતઃ ।

(૨)વનિઃ વા ।...વનુતઃ વા ।

૨ (૧) મનુષ્યમિથુનો અપિ એતસ્માત્ એવં ।

(૨) મેયન્તો અન્યોન્યં વનુતઃ ઇતિ વા ।

૧ (૧) √મિ આશ્રય લેવો, સ્થાપવું, રચવું + યુ (કે ય) નામકારક પ્રત્યય + √નો દોરવું. સાથે રહીને એકબીજાને દોરે છે

(૨) √મિ + યુ (કે ય) + √વન્ જતવું, આહવું. સાથે રહીને એકબીજાને આહે છે.

૨ (૧) = ૧ (૧) (૨)

(૨) √મિષ્ અદલવું, અદલઅદલ + √વન્ આહવું. જે, બીજા સાથે જોડાઈને, તેને આહે છે.

→ ડૉ. વર્મા ચારમાના છેલ્લા નિર્વચનને તુલનાં બાપાબની દૃષ્ટિએ અંશતઃ સ્વીકાર્ય ગણે છે, કેમકે ઈન્ડો-યુરોપીય *mair(h) - ‘અદલાઅદલી કરવી’. અવેસ્તાં mairhō - ‘ઊધું, વિકૃત મનોવૃત્તિવાળું’ (perverse) તદ્વિત પ્રત્યયને અદલે √વન્ ધાતુ ખોટો કદમ્બો છે. એજ નિર્વચનનો તેઓ એક જ શબ્દના વિવિધ વર્ણોમાં અલગ અલગ શબ્દોનું સંક્ષિપ્ત રૂપ આપતી વ્યુત્પત્તિઓ સાથે જુ ઊલેખ કરે છે પહેલું નિર્વચન સ્વરોની દૃષ્ટિએ શિથિલ છે, બીજું પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે

મુહૂર્ત્ત (૨/૨૫) મુહૂર્ત, ક્ષણ, ધડી.

(૧) મુહૂતઃ મુહુઃ ક્રતુઃ ।

(૨) મુહુઃ મૂઢઃ ઇવ કાલઃ । યાઘત્ અમીક્ષણમ્ ચ ઇતિ ।

(૧) મુહુઃ વારંવાર + ક્રતુઃ ક્રતુ, કાળ, સમયગાળો.

(૨) √મુહ્ મોહ પામવું, અભાન બનવું + (કાલઃ ? =) ક્રતુઃ સમય (ગણે ક્ષણ જેટલો). ક્ષણ માટે ગણે તે મૂઢ જેવો બની જાય છે.

→ રાજવાડે પહેલાં નિર્વચન માટે કહે છે : મુહૂર્ત is so called because it passes quickly. પણ ડા. વર્મા કહે છે કે એ વ્યુત્પત્તિ જો સાચી હોય તો શબ્દ મુહૂર્ત: થવો જોઈએ, તેઓ એને અસ્પષ્ટ ગણાવે છે. રાજવાડે ક્ષીરસામીનું વિવરણ મુહુ: કરાવે (મુહુ: + સર્ત:) નોંધે છે, પણ $\sqrt{\text{મુ}}$ નું કં ૦ બૂં ૫૦ નું ૩૫ સર્ત હવે સાહિત્યમાંથી શોધાવાનું બાકી છે. ખીજું નિર્વચન રાજવાડે આમ સ્પર્શાવે છે : મુહુ: = મૂઢ:; time that is frequent (મુહુ:); is so short that it seems to be (હવે) bewildered (મૂઢ:) as to its own existence; second follows second in such rapid succession that a single second has hardly any existence. How long does મુહુ: last? યાવત્ અભીક્ષણં = (It lasts) as long as અભીક્ષણ does.

મૂર્ચન્ (૭/૨૭) માયું.

મૂર્ષાં । મૂર્તમ્ અસ્મિન્ ઘિયતે ।

મૂર્ત મૂર્તિમાન્, સ્થિર + $\sqrt{\text{મૂ}}$ મૂકવું. 'જેના ઉપર દેહ મુકાય છે-ટકી રહે છે.' (ડા. વર્મા)

→ ડા. વર્મા આને નામાનિ આહ્યાતજાનિના પ્રભાવવાળું ગણાવે છે.

૪-ડા-યુરો ૦ *molodh 'જાયાઈ-મસ્તક.' ગ્રીક bathros- 'જાએ વધેલું'.

મૂપ, મૂષિક (૪/૫) ઉદર.

મૂપ: મૂષિકા इति अर्थः । मूषिकाः पुनः मुष्णाते: । मूपः अपि एतस्मात् एव ।

$\sqrt{\text{મૂ}}$ - ચોરવું.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિના પ્રભાવ. ૪-ડા-યુરો ૦ *mūs લેટિન mūs- 'ઉદર'.

મૃગ (૧/૨૦) પ્રાણી.

મૃગ: माष्टः गतिकर्मणः । $\sqrt{\text{મૃ}}$ જવું.

- તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ અસંતઃ સ્વીકાર્ય નિર્વચન. ✓ મૃજ્ ના જંતુ' મૂળ, ખડું જેતાં કંઠ્યોદય વ્યંજનવાળા *maṛḡa-‘ભમવું’, ફરવું’માં રહેલું છે. આથી ચારકને કંઠ્ય અને તાલવ્ય વ્યંજનોના સામીપ્યનું જ્ઞાન હતું એમ સમજાય છે.

મેઘ (૨/૨૧) વાદળ, મેઘ

- મેઘઃ કસ્માત્ । મેહતિ ઇતિ સતઃ । ✓મિહ્ બીનું કરવું, વરસવું, છાંટવું.
→ પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરોપીય *meiǵh₂-(૧) ચમકવું (૨) ઘેરું (૩) વાદળ. આર્મેનિયન meḡ-‘ધુમ્મસ’. મેહન > મેઘને આધારે ગણવાડે માને છે કે ✓મિહ્નોનો અર્થ ‘વરસવું’ થતો હોવો જોઈએ. પણ વૈદિક કે વેદોત્તરકાલીન સાહિત્યમાં ક્યાંય ✓મિહ્નો એ અર્થમાં પ્રયોગ થયાનું તેમણે દર્શાવ્યું નથી. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ વૈદિક-વેદોત્તર પ્રયોગો ટાંકીને ✓મિહ્નોનો અર્થ ‘લઘુશંકા કરવી’ એમ સ્થાપિત કરે છે લેટિન mīgere-‘લઘુશંકા કરવી’, અવેસ્તા mēzōān-‘લઘુશંકા કરે છે’ વગેરે ઇન્ડો-યુરોપીય કુળની ભાષાઓના અર્થો પણ પીટર્સબર્ગનો જ અર્થ સિદ્ધ કરે છે. ‘લઘુશંકા કરવી’ પરથી ‘વરસવું’ એ અર્થની સકાન્તિ ધણુ કરીને રૂપકાત્મક હોવી જોઈએ.

મેદસ્ (૪/૩) ચરખી.

મેદઃ મેદયતેઃ । ✓મિદ્ જાડા થવું, ચરખીવાળા, ચીકણા થવું.

- પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરોપીય *mad; mad-do (= mādō તેમાંથી મેદસ્) ‘ભીનું’, દડવું’. ગ્રીક madáō-‘હું વહું છું’.

મેહનાં (૪/૪) ધારાઓ વડે, પુષ્કળ.

(૧) (યદ્ ઇન્દ્ર ચિત્રં ચાંચીયમ્) મંહનીયમ્ ધનમ્ અસ્તિ ।

(૨) યત્ મ્મહ ન અસ્તિ ઇતિ વા । ત્રીણિ મધ્યમાનિ પંદાનિ ।

(૧) ✓મેહ્ દાન કરવું, આપવું. ઇચ્છા કરવા થોડા.

(૨) મ + મ્મહ + ન + અ (સ્તિ....) જે ભારી પાસે અહીં નથી. (એમ ત્રણ વચસાં પડે).

→ મેહના - ✓ મિહ (ઈન્ડો-યુરો. *mcihē-‘લઘુશંકા કરવી’નો અર્થવિકાસ). ‘વરસવું’માંથી અનેલ નામનું ક્રિયાવિશેષણ તરીકે પ્રયોગ્યેલું વૈદિક તૃતીયા એકવચન છે, એમ પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ તથા ગ્રાસમેન દર્શાવે છે. તેથી યારકનું પહેલું નિર્વચન પ્રાથમિક અને બૂલભરેલું છે. બૂલ મં = મેના ખોટા સમીકરણમાં અને એમાં થતી સ્વરની ઉપેક્ષામાં રહેલી છે. પણ યારક મેહનાને એક જ શબ્દ ગણવામાં અહીં પદપાઠને અનુસરે છે, અને મંહનીયને ચિત્ર ‘ધન’નું વિશેષણ ગણે છે. પણ ચિત્રમાં અનુદાત સ્વર જ હોવાને કારણે કદાચ પદપાઠથી વિરુદ્ધ જઈને યારકે બીજા નિર્વચનમાં મેહનાને એક શબ્દને બદલે ત્રણ શબ્દોનો સંધિયુક્ત સમૂહ ગણીને સંધિએક કરી બતાવી ‘જે મારી પાસે અહીં નથી’ એવો અર્થ આપ્યો. રકોટ્ટ આ બીજા નિર્વચનને ધણું વધારે સાચું માને છે અને સામવેદસંહિતા (૧, ૪, ૨, ૧, ૪) ના બિલકુલ સમાતર પાઠ યદ્દ્વં દિન્દ્ર ચિત્ર મદ્દ્વં નાસ્તિમાં એ નિર્વચનનું સીધું સમર્થન જુએ છે. ઓટ્ટેનબર્ગ, હંદ ખંડિત થાય છે તે સિવાય બીજું નિર્વચન પણ ખરાખર છે, એમ કહે છે, પણ સંધિયુક્ત પાઠ મેહના વાંચતાં હંદ ખંડિત થવાનો સંભવ નથી, એમ ડો. વર્મા નોંધે છે. સંધિયુક્ત પાઠ પણ યદિન્દ્ર ચિત્ર મદ્દ્વં નાસ્તિ ત્વાયાતમદ્રિવઃ એ રીતે વાંચતા હંદોભંગ થશે નહિ.

પદપાઠથી આમ ખુલ્લી રીતે જુદા પડવાના પ્રસંગો આખા નિરુક્તમાં ગણ્યાગાંઠ્યા માત્ર ચાર જ છે (આપણા ચાર અધ્યાયોમાં તો આ એક જ છે). તેથી રકોટ્ટનું વિધાન—“the Padakāras were no authorities even in the time of the Niruktakāra” (૫. ૭) (નિરુક્તકારના કાળમાંયે પદકારોના પ્રમાણનું કશું મૂલ્ય નહોતું) ઉતાવળું અને પૂરતા પુરાવાઓ વિનાનું છે એમ ડો. વર્મા ટીકા કરે છે. [બીજા એક શબ્દ વાયો (વાયઃ વેઃ પુત્રઃ, વા ઇતિ ચ ય. ઇતિ ચ ચકાર શાકત્યઃ) ના નિર્વચન અંગે “યારકને પદપાઠ પરિચિત જ નહોતો” એવું રકોટ્ટનું વિધાન તો વધારે ગેરકાળજીવાળું છે કેમકે એ જ નિર્વચનમાં પદપાઠકાર શામ્ભવનો ઉલ્લેખ છે જ.] આ સંદર્ભમાં રાજવાડેનું વિધાન સત્યની વધારે નજીક છે. તે કહે છે “But there are only two

instances of પદવિભાગ in the Nirukta. viz. મેહના and વાયઃ" અહીં પદવિભાગ એટલે ૨૫૪ રીતે જ પદપાઠના પૃથક્કણ કરતાં બિન પદવિભાગનં.

બીજા નિર્વચનમાં સંધિની વિચિત્રતા તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. ચારક, રોકેટક, ડો. વર્મા વગેરે સંધિયુક્ત રૂપે મેં હજી ન શબ્દો વાંચે છે. (મે-અસ્માન્ તું ચતુર્થી-પદી એકવચનનું સંક્ષિપ્ત રૂપ.) પણ ચારકે આપેલો મેં હજી ન પાક પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના નિયમો અનુસાર સંધિયુક્ત જ છે. મેહન બેવડી સંધિવાળું રૂપ થશે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં આવાં બેવડી સંધિનાં ઉદાહરણો અનેક છે.

જો કે બીજું નિર્વચન સ્વીકારતાં પહેલાં, એમાં આપેલું મે એકવચનનું રૂપ થશે ન્યારે ત્રીજા ચરણમાં (રાઘસ્તપ્નો વિદદ્વસઃ । માં) નઃ બહુવચનનું રૂપ છે એ વિસંગતતા દૂર કરવાની રહેશે ખરી. વૈદિક મંત્રોમાં એથી વિસંગતતાઓ તો આવે એમ હસીને છૂટી પડીએ તો જુદી વાત.

યજ્ઞત્ (૪/૩) પિતાશય(લિવર), યજ્ઞત.

યજ્ઞત્ યથા કથા ચ કૃત્યતે ।

ય(થા કથા) જેમ તેમ કરીને + √કૃત્ કાપવું મહામુરકેલીએ કપાય છે.

→ યજ્ઞત સુવાળું હોવાને કારણે કાપતાં મુરકેલી પડે છે, એવો આશય ડો. વર્મા જુએ છે શબ્દના વર્ણોમાં શબ્દોના સંક્ષિપ્ત રૂપોને જોતું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરોપીય *jeku- , લેટિન jecur- 'યજ્ઞત'.

યજ્ઞત્ (૭/૧૨) યજ્ઞના મંત્રો.

યજુઃ યજન્તાત્ । √યજ્ પૂજા કરવી, યજ કરવો.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *yaj- 'આદર આપવો', અવેસ્તા yazaiti 'તે પૂજા કરે છે.'

યુવાન્ (૭/૧૯) યુવાન.

યુવા પ્રયોતિ કર્માણિ । (પ્ર) + √યુ જોડાવું, આગળ ધપાવવું. જે ક્રોધેને જોમાં કરે છે, આગળ ધપાવે છે.

→ નામમાત્ર ધાતુમૂલ-એ સિદ્ધાંતના પ્રભાવવાળું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરોપીય *iuue- 'યુવાન.' લેટિન juvenis- 'યુવાન.' સરખાવો અંગ્રેજી 'juvenile'.

ચૂષ (૪/૨૪) જૂષ, ટોણું.

ચૂષમ્ યીતેઃ । સમાયુતમ્ ભવતિ । ✓ યુ જોડાવું, ભેગું થવું. ભેગું થયેલું હોય છે.

→ સ્કોલ્ડ ✓ યુ to arrange, prepare એવો અર્થ આપે છે, તે સંદર્ભમાં ખરાબર નથી લાગતો. ડો. વર્મા combine અર્થ આપે છે તે ખરાબર છે. નિર્વચન સ્વીકાર્યું. ઇન્ડો-યુરો *jū-‘જોડવું, જોડાવું’. લેટિન jūctis-‘સાધો.’ (સંરખાવો સં. યુતિ)

યોનિ (૨/૮, ૨/૧૯) યોનિ-ગર્ભાશય, અંતરિક્ષ.

૧. યોનિઃ અંતરિક્ષમ્ । મહાન્ અવયવઃ । પરિવૃત્તઃ વાયુના ।

૨. (૧) અયમ્ અપિ હતરઃ યોનિઃ એતસ્માત્ એવ । પરિયુતઃ ભવતિ ।
(૨/૮)

(૨) ઓયોનિઃ અભિયુતઃ એનમ્ ગર્ભઃ । (૨/૧૯)

૧. ✓ યુ ધેરવું, વ્યાપવું, અધે જોડાવું. વાયુથી વ્યાપેલો મહાન અવયવ.

૨. (૧) = ૧. અધેથી જોડાયેલો હોય છે (લોહીમાંસથી).

(૨) ✓ યુ જોડાવું. એની સાથે ગર્ભ જોડાયેલો હોય છે.

→ સ્કોલ્ડ પહેલું નિર્વચન (અવ)યવ - અવયવ + (વાયુ)ના એમ સમજાવે છે, પણ ઇતર યોનિના સાદૃશ્યથી એ નિર્વચન પણ ✓ યુ દ્વારા જ સમજાવવાનું છે. ડો. વર્મા છેલ્લું નિર્વચન નોંધતા નથી, બાકીનાં નામાનિ આસ્વાતજાનિના પ્રભાવવાળાં ગણાવે છે. ઇન્ડો-યુરો *jū-ni, jouni-‘યોગ્ય સ્થાન.’ અવેસ્તા yaonam ‘સ્થાન, ધર.’ પણ ઇન્ડો-યુરો મૂળમાં-ni-પ્રત્યય એમણે પોતે જુદો પાડીને બતાવ્યો છે. તો પછી *jū-n- અને *jū-ni-(જુઓ ઉપર ચૂષ)માં અંતર કેટલું? સંસ્કૃત ✓ જુ-‘જવું’ની સાથે આને સંબંધ ખરો? ‘જવું, ના તરફ જવું, પહોંચવું, ની સાથે જોડાવું,’ એમાં ‘લક્ષ્યસ્થાને જવું, લક્ષ્યસ્થાન સાથે જોડાવું’ એ અર્થવિકાસ શક્ય ખરો? તો ચારકનું નિર્વચન પ્રાયશઃ દેશનું ગણી શકાય.

રક્ષસ્ (૪/૧૮) રક્ષસ.

(૧) રક્ષ: રક્ષિતવ્યમ્ અસ્માત્ ।

(૨) રહસિ ક્ષણોતિ ઇતિ વા ।

(૩) રાત્રી નક્ષતે ઇતિ વા ।

(૧) √રક્ષ્ રક્ષવું. આનાથી રક્ષણ કરવાનું હોય છે.

(૨) ર(હસ્)એકાંત + √ક્ષણ્ આક્રમણ કરવું. એકાંતમાં આક્રમણ કરે છે.

(૩) રાત્રિ (=ર) + √નક્ષ્ પાસે જવું. જે રાત્રે આવે છે.

→ પહેલું પ્રાથમિક દ્શાનું. બાકીનામાં અલગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો દર્શાયા છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *rekth-‘ધકેલવું, કપડાં ખેંચવાં.’

રજસ્ (૪/૧૯) રજ, રજોગુણ, પ્રકાશ, જળ, લોક, લોહી, દિવસ.

રજ: રજતે: । √રજ્જ્ રંગવું, લાલ થવું. રંજન કરવું.

→ દુર્ગ √રજ્જ્ નો ‘રંજન કરવું’ એ અર્થ બધે જ કરતો લાગે છે.

પણ યારકે પાછલા પાંચ અર્થો કરતી વખતે √રજ્જ્ નો શું અર્થ કરતો હશે તે સમજાવું નથી. ડૉ. વર્મા રજસ્ શબ્દ ઈન્ડો-યુરોપીય *reǵ-‘ગતિમાં મૂકવું, વાળવું,’ લેટિન rege-‘હું વાળું છું’ની સાથે સંકળાયેલો હોવાની શક્યતા છે એમ કહે છે.

રણ (૪/૮) રણ, યુદ્ધ.

રણાય રમણીયાય સંગ્રામાય । √રમ્ આનંદ પામવું.

→ પણ રણ ને ઋણોતિ સાથે સંબંધ છે. તેથી નિર્વચન પ્રાથમિક અને ભૂલવાળું રહી જાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *re-‘ગતિમાં મૂકવું’ અવેસ્તા ran-‘યુદ્ધ’. [ઋગ્વેદમાં અન્ય કેટલાંક રચનાએ રણનો અર્થ ‘આનંદપ્રદ’ એવો થાય છે ખરો, ત્યાં √રન્ ‘અનુકૂળ થવું’ યારકના ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા અવતરણમાં પણ એ અર્થ શક્ય છે.]

રત્નઘા (૭/૧૫) રત્નોત્તુ ધન કરનાર.

રત્નઘાતમમ્ । રમણીયાનામ્ ધનનામ્ ઘાતૃતમેમ્ ।

રત્ન-ભેટ, ધન, સમૃદ્ધિ + √ઘા આપવું. (જો કે નિર્વાચ્ય શબ્દ જોતાં √ઘા 'મૂકવું' વધારે યોગ્ય લાગે છે)

→ ડો. વર્ગમાં રત્ન > √રમ્ નિર્વાચન લઈ, તેને કદાચ સ્વીકાર્ય ગણાય એવી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. શબ્દત્તુ ઇન્ડો-યુરોપીય મૂળ કેટલાકને મતે *rent-, rat-'વસ્તુ' હોવાનો સંભવ છે, પણ બધા બાપાવિદો એમાં સંમત નથી.

રપસ, રિપ્ર (૪/૧૧) પાપ.

રપઃ રિપ્રમ્ ઇતિ પાપનામનો ભવતઃ । રપઃ = રિપ્રમ્ = પાપ.

રયિ (૪/૧૭) ધન,

રયિઃ ઇતિ ધનનામ । રાતિઃ દાનકર્મણઃ । √રા-આપવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *rē(i)-'આપવું'. લેટિન rēs-'રાજા';

રરાણ (૨/૧૨) આપનાર.

રરાણઃ રાતિઃ અમ્યસ્તઃ । √રા (દ્વિગુણ) આપવું. વર્ત૦ કૃ૦. પું.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ રયિ.

રરિવસ (૪/૨૫) આપનાર.

રરિવાન્ રાતિઃ અમ્યસ્તઃ । √રા (દ્વિગુણ) આપવું. વર્ત૦ કૃ૦ વિશેષણ.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ રયિ.

રશ્મિ (૨/૧૫) કિરણો.

રશ્મિઃ યમનાત્ । √યમ્ વશ કરવું, વશમાં લેવું.

→ મૂર્ખાઈભરેલું-વિસંગત નિર્વાચન. ખરેખર તો √રશ્ 'બાંધવું' સાથે એને સંબંધ છે. શબ્દનો મૂળ અર્થ 'દોરડું'. ઇન્ડો-યુરોપીય *rēk-, rēgē-'બાંધવું' રાજવાડે ઋગ્વેદમાંથી અવતરણો આપીને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે રશ્મિ અને રશનાનો મૂળ અર્થ 'દોરડી' કે 'દોરડું' હતો, પછી 'ઘોડાની લગામ' અને છેલ્લે 'સૂર્યનાં કિરણો' એમ અર્થસંક્રાન્તિ થતી ગઈ.

રાત્રિ (૨/૧૮) રાત્રિ.

/(૧) રાત્રિ: કસ્માત્ । પ્રરમયતિ મૃતાનિ નવતંચારોણિ ।

(૨) ઉપરમયતિ હ્તરાણિ, ધ્રુવીકરોતિ ।

(૩) રાતે: વા સ્યાત્ દાનકર્મણ: । પ્રદીયન્તે અસ્યામ્ જ્વલ્યાયા: ।

(૧) ✓રમ્ (પ્રેરક) આનંદ્યું. નિશાચર પ્રાણીઓને આનંદ આપે છે.

(૨) (ઉપ+) ✓રમ્ અટકાવવું, શાંત કરવું. બીજાં પ્રાણીઓને શાંત, સ્થિર કરી દે છે.

(૩) ✓રા આપવું. એમાં ઝાકળો અપાય છે.

→ પણ રમ્:રાત્રી અનુરૂપતા ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અશક્ય છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *rē- ‘સંતાવું’. લેટિન *lascio* ‘હું સંતાઉં છું.’ પ્રાથમિક દશાત્વ અને જોડું નિર્વાચન.

રાજન્ (૨/૩) રાજ.

રાજા રાજતે: । ✓રાજ્ પ્રકાશવું (ડો. વર્મા). શાસન કરવું (સ્કોલ્ડ, આપ્ટે.)

ઇન્ડો-યુરોપીય *rēg- ‘દોરવું’. લેટિન *rego* – ‘દોરવું’, *rex* કે *rēs* – ‘રાજ’. અવેસ્તા *rāz-* ‘સીધું દોરી જવું’, *rāstar-* ‘નેતા.’ તેથી શબ્દશ: રાજન્ એટલે ‘દોરનાર’. [એ અર્થમાં શબ્દને રજિ-રાજિ (પંક્તિ, દાર) સાથે પણ જોડી શકાય.] ડો. વર્મા નિર્વાચનને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણે છે. પણ રાજવાડે ઋગ્વેદમાંથી અવતરણો દોષ્ટીને ત્યાં ✓રાજ્- ‘શાસન કરવું’ એવો અર્થ હોવો જોઈએ એમ દર્શાવે છે. સ્કોલ્ડ અને આપ્ટે પણ *to reign, to rule* એ અર્થો આપે જ છે. એટલે નિર્વાચનને સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ખરું.

રાઘસ્ (૪/૪) ધન.

રાઘ: હ્તિ ધનનામ । રાઘનુવન્તિ એનેન ।

✓રાઘ્- તૃપ્ત-પ્રસન્ન કરવું.

→ પ્રાથમિક દશાત્વ. ઇન્ડો-યુરોપીય *rē-dh- ‘ગોઠવવું’. અવેસ્તા *radaiti* ‘(તે) તૃપ્ત કરે છે.’

રિપ્ - જુઓ રપસ્.

રુદાત્ (૨/૨૦) તેજસ્વી, પ્રકાશમાન.

રુદાત્ હતિ વર્ણનામ । રોચતેઃ ઉવલતિકર્મણઃ ।

✓રુચ્ પ્રકાશવું, ઝળહળવું.

- પણ જૂની ઈન્ડો-આર્યનમાં ચ્ અને જ્ ની કોઈ અનુરૂપતા નહોતી. તેથી વ્યુત્પત્તિ પ્રાયશઃ અને જૂલવાળી છે. જ્ને ઈન્ડો-યુરોપીક સાથે સંબંધ છે. ઈન્ડો-યુરોપીક *lūk- ‘પ્રકાશવું’. આર્ય-નિયન: lusia- ‘ચંદ’.

રૂપ (૨/૩) રૂપ, આકાર, સ્વરૂપ, સૌંદર્ય.

રૂપમ્ રોચતેઃ । ✓રુચ્ - પ્રકાશવું, ઝળહળવું.

- પણ પ્ અને ચ્ ની અનુરૂપતા ઈન્ડો-આર્યનમાં અશક્ય છે. વ્યંજનોની દૃષ્ટિએ શિથિલ નિર્વાચન જે કે આ શબ્દ માટે કોઈ ઈન્ડો-યુરોપીક સમાતર શબ્દ મળી શકતો નથી.

રોદસિપ્રા (૭/૨૮) સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ભરી દેનાર.

દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ આપૂરણમ્ ।

રોદસી (રોદસ્તું દિવચન) સ્વર્ગ અને પૃથ્વી + ✓ૃ પૂરવું.

- ઢેવળ સમજૂતીવાળું નિર્વાચન.

લક્ષ્મી (૪/૧૦) ચિદ્ર. સૂચક નિશાની.

(૧) લક્ષ્મીઃ લાભાત્ વા ।

(૨) લક્ષણાત્ વા ।

(૩) [લપ્સ્યનાત્ વા ।]

(૪) લાઙ્છનાત્ વા ।

(૫) લપ્તેઃ વા સ્યાત્ પ્રેક્ષાકર્મણઃ ।

(૬) લગ્મતેઃ વા સ્યાત્ આલેપકર્મણઃ ।

(૭) લજ્જતેઃ વા સ્યાત્ અલાઘાકર્મણઃ ।

(૧) √લમ્ પામવું.

(૨) √લક્ષ્ સૂચવવું.

(૩) [√લપ્ (√લમ્) ઇચ્છાર્થક] મેળવવા ઇચ્છવું.]

(૪) √લાઞ્ચ ચિદ્ર કરવું.

(૫) √લપ્ ઇચ્છવું.

(૬) √લગ્ લાગવું, વળગવું.

(૭) √લજ્જ્ લજ્જા પામવું.

→ લક્ષ્મીના બે અર્થો-‘સંપત્તિ’ અને ‘નિશાની’ (સરખાવો લક્ષ્મ) ને લક્ષ્માં રાખીને બંને અર્થને અનુકૂળ એવાં નિર્વચનો અહીં વારા કરતી આપ્યાં છે. પહેલું, ત્રીજું, પાંચમું (અને કદાચ છેલ્લું) એ નિર્વચનો ‘સંપત્તિ’નો અર્થ સૂચવે છે, બ્યારે બીજું અને ચોથું (અને કદાચ છઠું) ‘નિશાની’નો અર્થ સૂચવે છે. ડો. વર્મા કેવળ ૪, ૫, અને ૬ નંબરનાં નિર્વચનોમાં આપેલાં ધાતુઓના સંપર્ક-દોષમાંથી આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો હોવાનું માને છે. પહેલું, ત્રીજું અને સાતમું તો દેખીતી રીતે જ વ્યંજનોની દૃષ્ટિએ શિથિલ છે. બીજા વિશે એમણે મૌન કેમ સેવ્યું છે તે સંમળવું નથી.

લોઘ (૪/૧૪) લોભી (?)

લુઘ્મ્ ઋપિમ્ । √લુમ્ લોભ કરવો.

→ નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. યારકે આપેલા અવતરણમાં પણ એણે આપેલો અર્થ બંધબેસતો નથી. વળી યારકના નિર્વચનને સહાનુભૂતિપૂર્વક સ્વીકારીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો યે પ્રાકૃતીકરણનો આશરો લઈને પણ લુઘ્મ્ > લુઢ્મ્ > લૂઘ્મ્ સુધી જ પહોંચી શકાશે. લૂવું લો શી રીતે થયું તે સમજાવવું શક્ય નથી. ડો. વર્મા આને ઈર્ષક ઋપિવું નામ માને છે. પીટર્સનગર્ શબ્દકોશ તૈત્તિરીય સંહિતા (૫. ૬, ૧૬. ૧) માંથી અઘીલોઘકર્ણ (યતપશુનું વિશેષણ-‘કાનની લાલ ખૂટ વાળું’?) ટાંકીને લોઘ એટલે ‘લાલ’ એવો અર્થ આપે છે. ગેહનર એને ખાસ જાતના ધોડાનું વિશેષણ માને છે. ઓક્સેનબર્ગ

એનો અર્થ 'લાલ રંગનો બકરો' કરે છે. પણ મેકડોનાલ-પ્રીથ નોધે છે કે અર્થ રપટ નથી. દુર્ગ આ શબ્દ અને અવતરણ ઉપર ટીકા નથી કરતો. એની નોંધ રસપ્રદ છે : યસ્મિન્નિગમે એવં શબ્દઃ સા વસિષ્ઠદ્વૈપણીઃ શ્લઃ । અહં ચ કાપિષ્ઠલો વાસિષ્ઠઃ । અતસ્તાં ન નિર્મવોમિ । મૂળ ઋચા ઉપર સાયણની ટીકા આ પ્રમાણે છે : પુરા સ્તલુ તપસઃ ક્ષયો મા પ્રાપદિતિ શાપાશ્રિવૃત્તં મૌનિનમ્ વિશ્વામિત્રમ્ વસિષ્ઠપુરુષા વદધ્વા આનોતવન્તઃ । તાન્ પ્રતિ વિશ્વામિત્રો વ્રૂતે । "ન સાયકસ્ય ચિકિતે જનાસો લોઘં નયન્તિ પશુ મન્યમાનાઃ ।" હે જનાઃ સાયકસ્ય અવસાનકારિણો વિશ્વામિત્રસ્ય મન્ત્રગણસામર્થ્યં ન ચિકિતે ભવદ્ગિનં જાયતે । અત એવ લોઘમ્ લુઘ્વં તપસઃ ક્ષયો મા મૃદિતિ લોભેન સૂઘ્ણીં સ્થિતમૃપિ પશુ....પશુવન્મન્યમાનાઃ એતે નયન્તિ વદધ્વા સ્વકોયં દેશમ્ પ્રાપ્યન્તિ । સાયણુ પણ યાસ્કને જ અનુસરે છે તે રપટ છે.

પણ આ દ્રાઘિએ રલયોરભેદના સિદ્ધાંતની દિશામાં કેમ વિચાર નહીં કર્યો હોય તે સમજાતું નથી. લોઘમ્ > રોઘમ્. અને ✓રુઘ્ રોકુવું, રુંધવું, બાંધવું. તેથી રોઘમ્ એ ક્યાં તો રોઘ્યમ્ ના અર્થમાં પ્રયોગ્ય હોય (સાયણ એ રીતે લક્ષમ્ ઋ. ૨. ૧૨. ૪ > લક્ષ્યમ્ સમજાવે પણ છે). તો રોઘ્યમ્ નયન્તિ પશુ મન્યમાનાઃ 'બાંધવા યોગ્ય(ને) પણ માનતા લઈ જાય છે.' કે રોઘમ્ 'યતપશુને બાંધવાનું સ્થાન કે પૂપ.' એ અર્થ લેતાં 'ઋષિને) પણ માનતા, યતપૂર્ણ તરફ લઈ જાય છે'. (એના જેવા જ અર્થમાં

✓રુઘ્ નું સાધિત રૂપ પ્રયોગ્યેષુ મળે છે. સૂરો અઘ્વરે પરિ રોઘના ગોઃ । ઋ. ૧. ૧. ૨૧. ૭. બ. સાયણુ-સૂરઃ પ્રેરકઃ અઘ્વર્યુઃ અઘ્વરે યજ્ઞે ગોઃ પશો રોઘના રોઘનાય યુપે નિયોજનાય પરિ ભવતિ સમર્થો ભવતિ ।) કદાચ રોઘમ્ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે (adverbially) પણ પ્રયોગ્ય હોય. ગમે તેમ, પણ આ રીતે અર્થ ઘટાવવાનો અહીં અવકાશ છે ખરો.

વક્ષસ્ (૪/૧૬) જાતી.

(૧) તસ્યેવ (= આદિત્યસ્ય) વક્ષઃ ભાગઃ અધ્યૂઢમ્ ।

(૨) હૃદમ્-અપિ હૃતરત્ વક્ષઃ એતસ્માત્ એવં અધ્યૂઢમ્ કામે ।

૧. ૨. (અધિ +) √વહ્ લઈ જવું, ધારણું કરવું. જે શરીરમાં પ્રવેશવું છે, શરીર પર ધારણું કરાવેલું છે.

→ નિર્વચન પ્રાથમિક અવસ્થાનું. ઇન્ડો-યુરોપીય *vadag- 'વળેલા હોવું'. લેટિન vacillare- 'અસ્થિર હોવું'. દુર્ગા: અધ્યુદયમ્ અધિપ્રવેશિતમિવ ।

વણિજ્ (૨/૧૭) વેપારી.

વણિજ્ પण्यं નેનેક્તિ ।

પણ્ય માલ + √નિજ્. જે માલને સ્વચ્છ રાખે છે.

→ ડૉ. વર્મા આને વિસંગત-મુખાંબિરેલી વ્યુત્પત્તિ ગણે છે. એમને મતે મૂળે કદાચ વણિજ્ એટલે ફેરિયો- વાળો સાથે સંબંધ- હોવા બેઠકે. સાથે જુઓ પણિ:.

વયા (૧/૪) ડાળી, શાખા.

વયા: શાखा: । वेते । वातायना भवन्ति । √वो જવું. પવનને વાવા માટેનો માર્ગ હોય છે.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *uel- 'વળવું, નમવું', જૂની બાલ્ગેરિયન vŭj- 'ડાળી.'

વર (૧/૭) પસંદગી, ઇચ્છા, વરદાન.

वरः वरयितव्यः भवति । √वृ પસંદ કરવું. પસંદ કરવાનો હોય છે.

→ પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય. ડૉ. વર્મા આને પ્રાથમિક દેશનું નિર્વચન ગણાવે છે. એમની નોંધ આ પ્રમાણે છે. વર 'a boon' is traced to

√वृ, lit. 'that which would be chosen.' But Indo-Eur. *uel- 'to select'. Goth. wiljan 'to will,'

Eng. Will. (એમનો અં. પૃ. ૮૨) પણ choose અને selectમાં એમણે આ સંદર્ભમાં શો ફેર જોયો હશે તે સમજવું નથી. શબ્દકોશમાં તો બંને એકબીજાની અત્યંત નજીકના- પર્યાય-જેવા જ-આપેલા છે.

વર્ણ (૨/૩) વર્ણ, રંગ.

વર્ણઃ વૃણોત્તેઃ । ✓ વૃ ઢાંકવું, આગ્રહવું.

→ સંબંધિતપદો સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *pūr-, pūr-, pūrā- ‘બંધ કરવું.’ રક્ષવું. જૂની બલ્ગેરિયન vrēti- ‘બંધ કરવું.’

વર્ષા (૪/૨૭) વરસાદ, વર્ષાઋતુ, ચોમાસું.

વર્ષાઃ વર્ષતિ ઝાસુ પર્જન્યઃ । ✓ વૃષ્ વરસવું. એમાં પર્જન્ય વરસે છે.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *p̥r̥es- ‘બીના થવું.’ ગ્રીક ἔρρε-‘ઝાડળ.’

વર્ષિ (૨/૯) આકાર, દેહ, રૂપ.

વર્ષિઃ इति रूपनाम । वृणोति इति सतः ।

→ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય. (જુઓ વર્ણ). ઇન્ડો-યુરો *p̥r̥-, p̥r̥-, p̥r̥ā- ‘ઢાંકવું, રક્ષવું.’ ગ્રીક (v)ri̯nos- ‘આમકું.’ શબ્દના ત્રણ અંશોમાંથી vr- (વ) ઇન્ડો-યુરો *p̥r̥- ‘ઢાંકવું’ સાથે સંકળાયેલો છે. જુઓ ગ્રીક (v)ri̯nos, ઇન્ડો-યુરો *p̥r̥-, એંગ્લો-સેક્સન wer- રક્ષણ. [એની સાથે અગ્રેજી wear ‘પહેરવું’ અને wear out ‘પહેરી કાઢવું’ એ અર્થવિકાસ પણ રસ પડે તેવો છે.] અંતિમ અંશ. i(દ) ઇન્ડો-યુરો *w સાથે સંબંધિત છે, તેથી શબ્દનું ઇન્ડો-યુરો રૂપ *wari̯-.

વસ્ત્ર (૪/૨૪) વસ્ત્ર.

वस्त्रं वस्तेः । ✓ वस् પહેરવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *w̥es- ‘કપડાં પહેરવાં’. લેટિન. vestis- ‘પોશાક’.

વસ્ત્રમયિ (૪/૨૪) વસ્ત્રોને ચોરનાર.

वस्त्रमयिम् इव वस्त्रमयिनम् ।

वस्त्र + ✓ मप् (પ્રેરક) ફેંકવું, હલાવવું, ચોરવું.

→ સ્વીકાર્ય. સમાસનું ઉત્તરપદ ઇન્ડો-યુરો *w̥es- ‘ફેરવવું, હલાવવું’ સાથે સંબંધ છે. ગ્રીક πόθηρα ‘(હોડીના) સુકાનેનો કાપો.’

વાષ્ (૨/૨૩) વાણી.

વાક્ કસ્માત્ । વચ્ચે । $\sqrt{\text{વચ્}}$ બોલવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય **uek-* ‘શબ્દ’. લેટિન *voco* – ‘હું બોલું છું.’

વાજિન્ (૨/૨૮) વેગવાળો, ધોડો.

વાજી વેજનવાન્ । $\sqrt{\text{વિજ્}}$ – ઝડપ કરવી, દોડવું.

→ સ્વરણી ઉપેક્ષા થતી હોવાથી શિથિલ નિર્વચન. ધાતુ $\sqrt{\text{વિજ્}}$ નહીં પણ $\sqrt{\text{વજ્}}$ આપવું જોઈતું હતું. ઈન્ડો-યુરોપીય **ueg-* ‘ક્રિયાશીલ કે શક્તિશાળી થવું.’ અવેસ્તા *vazra* ‘મિશ્રનું હથિયાર.’

વામ (૪/૨૬) સુંદર, પ્રિય, આનંદકર.

વામસ્ય વનનીયસ્ય । $\sqrt{\text{વન્}}$ જીતવું, મેળવવું, ગમવું આહવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય **uer-* ‘છત્તા કરવી’, લેટિન *Venus* ‘પ્રેમની દેવી.’

વાલ (વાર) (૧/૨૦) ધોડાનો વાળ.

વાલાઃ દંશવારણાર્ષાઃ ભવન્તિ ।

$\sqrt{\text{વૃ}}$ (પ્રેરક) વારવું, રોકવું દંશ દેનાર જીવડાંને ઉડાડવા માટે હોય છે.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય **val-* ‘વાળ’, સિથુઆનિયન *valō* ‘ધોડાની પૂછડીના વાળ’.

વાશી (૪/૧૬) વાણી.

વાશી इति वाङ्नाम । वाश्यते इति सत्याः ।

$\sqrt{\text{વાશ્}}$ ખૂબ પાડવી, ભાંભરવું, ગર્જવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય **uāk, uāg-* ‘ખૂબ પાડવી.’ લેટિન *uāgare* – ‘ખૂબ પાડવી.’

વાશી (૪/૧૯) ટાંકણું, વાણી

(૧) વાશીભિઃ અશ્મન્મયીભિઃ इति वा । (૨) વાગ્મિઃ इति वा ।

(૧) અશ્મ-પથર (૨) વાચ્-વાણી > $\sqrt{\text{વચ્}}$ – બોલવું.

→ આ નિર્વચનમાં વ્યુત્પત્તિ નથી એ સ્પષ્ટ છે. વાશોમિઃ અદમ્નમયોમિઃ એ શબ્દોના અભિધા-અર્થને સમજાવવાની મુશ્કેલીને કારણે પાસકેને આવું સ્પષ્ટ નિર્વચન આપવું પડ્યું છે. દુર્ગ એ નિર્વચનને લેખાણ બાધ કરીને ન્યાયી ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આસર (૪/૭) દિવસ.

(૧) વાસરાણિ વેસરાણિ । (૨) વિવાસજ્ઞાનિ । (૩) ગમનાનિ ઇતિ વા ।

(૧) વિ + √ સૃ જ્યું, દોડવું, સરું. (૨) વિ + √ વસ પ્રકાશવું.

(૩) √ વી જ્યું. (?).

→ પહેલા નિર્વચનને ડા. વર્મા વિસંગત-મુખાધિભિરેલી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. તેમને મતે દ્વા (= દ્વિ > વે.) + સરાણિ 'going by two' (દિવસે ગરમી, રાત્રે ઠંડી). બીજા નિર્વચનને પણ દુર્ગ અને તેના પછીના બીજા ટીકાકારોને અનુસરીને વિ + √ વાસય્ ' (અધિકારને) ફર કરવો ' એમ સમજવાનું હોય તો એને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણવું પડશે. કેમ કે ઈન્ડો-યુરો. *pūs- 'પ્રકાશવું'. મધ્ય આયરિશ fair- 'સ્વર્ણપ્રકાશ'. ત્રીજા નિર્વચનનો ધાતુ પાસકના નિર્વચનમાંથી ક્ષિત થતો નથી, સ્કોડને અનુસરીને આપેલો છે. દુર્ગની ટીકા : વેસરાણિ વિસરાણિ । શીતોષ્ણામ્યાં હિ દ્વામ્યાં તાનિ સરન્તિ । તેષુ હિ શીતોષ્ણં ભવતિ રાત્રી શીતં દિવાળ્નમ્ । અથવા વિવાસનાનિ સ્યુઃ । તાનિ હિ શીતં વિવાસયન્તિ । નાશયન્તીત્યર્થઃ । ગમનાનીતિ વા । વિસૃતાનિ વિસ્તોર્ણાનિ સન્તિ વાસરાણોત્યુચ્યન્તે ।

વિ (૨/૬) પક્ષી, આણ.

(૧) વિઃ ઇતિ શકુનિનામ । વેતેઃ ગતિકર્મણઃ ।

(૨) અયાપિ હપુનામ હહ ભવતિ । એતસ્માત્ એવ્ ।

(૧)(૨) √ વી જ્યું.

[(૪/૭) વયઃ વેઃ बहुवचनम् ।]

→ નામના ધાતુમૂલ જ હોવું જોઈએ એ સિદ્ધાંતની અસર. ઈન્ડો-યુરો. *pūs- 'પક્ષી'. લેટિન avis- 'પક્ષી'.

વિદ્ય (૧/૭) સભા (ડો. સરપ). સંપત્તિ (રકોલ્ડ). દિશાસૂચન (ડો. વર્મા)..

વેદને । $\sqrt{\text{વિદ્}}$ મેળવવું. 'જાણવું'.

→ આખા નિરૂંક્તમાં ચાર-પાંચ ઠેકાણે ચારક વિદ્ય - વેદન સમીકરણ. આપે છે પણ એમાં શબ્દમાં રહેલા $\sqrt{\text{વિદ્}}$ ધાતુના સૂચન સિવાય કશું સમજાતું નથી. ડો. વર્મા $\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'જાણવું' અર્થ કરી નિર્વચનને પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય ગણે છે, કેમકે ઇન્ડો-યુરોપીય "gīd- 'જોવું'. ગેલિક druides- 'ખૂબ ડાહ્યો' (drū + gīd). પણ મેકડોનલ-કીથ નોંધે છે કે મુખ્યત્વે ઋગ્વેદ પૂરતા જ મર્યાદિત આ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. રીથ: વિદ્ય-મુખ્યત્વે 'આજ્ઞા', પછી લાક્ષણિક અર્થથી આજ્ઞાકારક વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો અર્થ, પછી વિવિધ હેતુઓ કે યુદ્ધ માટે આજ્ઞા આપનારી 'સભા'. ઐડોનબર્ગ: વિ + $\sqrt{\text{ઘા}}$ > વિદ્ય = યજ્ઞ 'હુડવિગ: મુખ્યત્વે મઘવત્ અને બ્રાહ્મણોની 'સભા'. ગેડડનર: જ્ઞાન, વિક્રતા, પુરોહિતવિદ્યા. પછી યજ્ઞ અને આધ્યાત્મિક આધિકારવાળી વ્યક્તિ. બ્લૂમફિલ્ડ: $\sqrt{\text{વિદ્}}$ -મેળવવું > વિદ્ય = ધર, અને તેની સાથે સંબંધ 'યજ્ઞ'. સભાથી ઉદ્ભવેલ, વિદ્ય સાથે સ્ત્રીનો સંબંધ છે તે બ્લૂમફિલ્ડના વિવરણને સ્વીકારતાં સમજાવી શકાય છે. તેથી બધે જ $\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'મેળવવું' > વિદ્ય = 'ધર' એ સમજૂતી મેકડોનલ-કીથને સ્વીકાર્ય લાગે છે.

વિદ્રઘે (૪/૧૫) વીધાયેલ. નીચલા ભાગે કપાયેલ. છુંદાયેલ.

વિદ્રઘો: । $\sqrt{\text{વ્યઘ્}}$, વિઘ્ વીધવું.

→ અત્યંત અરપણ નિર્વચન. આ જો વ્યુત્પાત્ત હોય તો ડો. વર્માને મતે અત્યંત શિથિલ છે, શબ્દનું મૂળ અને સ્વરૂપ બંને અત્યંત અરપણ છે. સાપણ વિદ્રઘે વિદ્રઘે વ્યૂઠે એમ સમજાવે છે તેથી તે શબ્દમાં પ્રાકૃતીકરણ જુએ છે એમ કહી શકાય. ઋગ્વેદમાં વિદ્રઘે એક જ વાર આવે છે, વિદ્રે બે વાર. આ બીજા શબ્દને સાપણ વિદ્લૂ લાભે ($\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'મેળવવું') પરથી નિષ્પન્ન કરે છે. વ્યૂઠ (વિ + $\sqrt{\text{વહ્}}$ કર્મણિ જૂત કૃદંત. 'વિવાહેણ', લગ્નમાં મેળવેલું')ને આધારે, તે $\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'મેળવવું' પરથી વિદ્રઘેને પણ વિદ્રઘ-કર્મણિ જૂત કૃદંત-

‘મેળવેલું’ એમ સમજાવે છે એવું કહી શકાય. કનીનકેવ વિદ્રધે-
 ‘કન્યાની જેમ મેળવેલા...’ -સાચુ. યારક વિદ્વયોઃ એટલે ‘કન્યાની
 જેમ વીધાયેલા’ એવો અર્થ કરે છે તેમાં કદાચ કન્યાનું નાક વાળી
 પરાવવા વીધવામાં આવે છે તથા અશ્વનું (ને બળદનું) નાક લગામ
 પરાવવા વીધવામાં આવે છે એ સમાનતાનો ઉલ્લેખ માની શકાય, અને
 તો યારકના નિર્વચન અનુસાર વિદ્રધ > વિ + √ દ્ર ‘ચીરું’,
 વિદારવું, વીધવું’ નું કર્મણિ ભૂત કૃદંત ધરે, અલ્પજ્ઞાત, એમાં પણ
 પ્રાકૃતીકરણ તો દેખાવાનું જ.

વિયુત્તે (૪/૨૫) (દિ.) સ્વર્ગ અને પૃથ્વી.

વિયુત્તે દ્યાવાપૃથિવ્યૌ વિયવનાત્ ।

વિ + √ યુ ભુદા યવું.

→ સ્વીકાર્ય. વિનો ઇન્ડો-યુરોપીય *ui- ‘જુદું, ભિન્ન’ સાથે સંબંધ
 છે. ગ્રીક (૪) idios ‘પોતાનું’. √ યુ > ઇન્ડો-યુરોપીય *iup-
 ‘ભેડું કરવું, ભેડવું.’ લેટિન jūper- ‘શ્રેષ્ઠીમાં ગોઠવવું.’

ધિરાજ (૭/૧૩) એક વૈદિક ઇંદ્રનું નામ.

(૧) વિરાજ્ વિરાજનાત્ વા । (૨) વિરાઘનાત્ વા । (૩) વિપ્રાપનાત્ વા ।
 ધિરાજનાત્ સમ્પૂર્ણાક્ષરા । વિરાઘનાત્ ક્રનાક્ષરા । વિપ્રાપનાત્
 અધિકાક્ષરા ।

(૧) વિ + √ રાજ્ વિરાજવું, ચડિયાતા યવું. વર્ણો સંપૂર્ણ હોવાથી
 ચડિયાતી છે.

(૨) વિ + √ રાઘ્ અપ્રસન્ન કરવું. વર્ણો ઊંચા હોવાથી નાખુશ કરે છે.

(૩) વિ + પ્ર + √ આપ્ (પ્રેરક) દૂર પહોંચવું. વર્ણો વધારે હોવાથી
 દૂર સુધી ગયેલી છે.

→ ડો. વર્મા પહેલા નિર્વચનને અરપષ્ટ ગણે છે. બાકીનાં બે જો
 વ્યુત્પત્તિ હોય તો મુખ્યધિરેલા-વિસંગત છે.

વિવસ્વત્ (૭/૨૬) મૂર્ધનું એક વિશેષણ.

વિવસ્વાન્ વિવાસનવાન્ । વિ + √ વસ્ પ્રકાશવું.

- સ્વીકાર્ય. જુઓ વાસર. યાસ્કે વિને ઉપસર્ગ બતાવે છે પણ પદપાઠકાર એને જુદો નથી પાડતો. પદપાઠકારે નિર્વાચ્ય શબ્દને કદાચ અનિયમિત અભ્યસ્ત (પુનરુક્તિવાળું) ૩૫ ધાતુ હોય એમ બને. રાજવાડે વિ + √ વસ્ 'અધિકાર દૂર કરવો' પરથી શબ્દ નિષ્પન્ન કરે છે.

વિશ્વકદ્રાકર્પ (૨/૩) કૂતરાના જેવી ગતિવાળાને સળ કરનાર.

વિશ્વકદ્રાકર્પઃ । વીતિ, ચક્રઃ इति श्वगतो भाष्यते ।

દ્રાતિ इति गतिकुत्सना । कद्राति इति द्रातिकुत्सना ।

चकद्राति कद्राति इति सतः अनर्थकः अभ्यासः ।

सत् अस्मिन् अस्ति इति विश्वकद्रः ।

વિ + √ દ્રા ખરાબ રીતે ચાલવું + √ કૃપ્ ધસડવું, સળ કરવી.

- દુર્ગતે અનુસરીને સ્કોલ્ડ આમ સમજાવે છે: વિ પૂર્વગ તદ્દિત + ચક્રદ્રા(તિ) (ક-દ્રાતિ 'ખરાબ ગતિ' નું અભ્યસ્ત ૩૫) + √ કૃપ્ ધસડવું. પણ એને મતે યાસ્કે કદાચ વિશ્વમાં શ્વનો વિપર્યય પણ જોયો હોવો જોઈએ. ડો. વર્મા આને અસ્પષ્ટ નિર્વાચન ગણે છે. તેમને મતે વિ + √ દ્રા 'દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ' એટલે 'કૂતરા પર આજીવિકા ચલાવવી', એ અર્થ કદાચ ૩૬ પ્રયોગ પણ હોય, જો કે એવો અર્થ લેવા માટે હજુ પુરાવો મળતો નથી. રાજવાડે નોંધે છે કે પાણિનિએ વિનો પૂર્વગ કે તદ્દિત તરીકે ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પણ ડો. વર્મા કહે છે કે ઈન્ડો-આર્યન અને બીજી થોડીક ઈન્ડો-યુરો. ભાષાઓમાં vis (વિસ્) પૂર્વગ તરીકે વપરાતું જેવા મળે છે. વિશ્વજ્ઞમાં, ક્રિશ્ચિઆનિયન visas 'બધું'માં, પ્રાચીન સ્લાવોનિક visi 'બધું'માં એ દેખાય છે. જો કે વિશ્વકદ્રામાંનું વિશ્વ ઈન્ડો-યુરો. *vis-નો અવશેષ છે કે ઈન્ડો-યુરો.ની સ્વતંત્ર એવો તદ્દિત પૂર્વગ છે તે તો વધારે સંશોધન પછી જ નક્કી કરી શકાય.

વિદ્યપતિ (૪/૨૧) વિશ્વનો પતિ.

(૧) સર્વસ્ય પાતારમ્ વા। (૨) પાલયિતારમ્ વા, વિદ્યપતિમ્ ।

(૧) વિશ્વ + સર્વ + √ પા રક્ષતું. (૨) વિશ્વ + √ પાલય. રક્ષતું, પાલન કરતું.

→ 'પતિને' √ પા કે √ પાલયમાંથી નિષ્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન નામાનિ બારુવાતજાનિનો પ્રભાવ સ્વયં છે ઈ-ડો-યુરો. *poti-s 'માલિક', લેટિન patis 'શક્તિમાન'. પદપાઠકાર શબ્દનું વિભાજન કરતો નથી. પણ રોય-જોડનર વગેરે વિશ્વ-પતિ 'વસાહત કે ટોળીનો મુખી' એમ પૃથક્કરણ આપે છે. રાજવાડે એનો શબ્દશઃ અર્થ 'વિશ્વોનો રાજા' આપે છે. યારકનું પૃથક્કરણ વિશઃ + પતિમ્ 'સર્વરક્ષક' છે એમ સમજાય છે. યારકે જે મત્યા ટીકી છે તેના ઉપરની ટીકામાં સાચણ વિશાં પ્રજાનાં પાલયિતારમ્ એવો અર્થ કરે છે. પાદપાઠકારે શબ્દના વિભાજનની બાબતમાં જનવેશી ઉદાસીનતાને કારણે ડો. વર્મા પ્રશ્ન ઊભો કરે છે: પદપાઠકાર શબ્દને કેવી રીતે પૃથક્કરી શક્યો હોત? પદપાઠની પરંપરામાં વિશ્વ જેવું કોઈ પ્રાતિપદિક સ્વીકારાઈ ચૂક્યું હતું? જે તેમ હોય તો પદપાઠે તેને કેવી રીતે રેન્જ કર્યું હોત? પદપાઠકારે શબ્દને અવિભાજિત રાખીને પ્રમ. ખુંદેલો જ રાખવાનો નિર્ણય ક્યો તે પહેલાં આવી ચર્ચાઓ કદાચ યઈ પણ હોય.

વિશ્વામિત્ર (૨/૨૪) વિશ્વામિત્ર ઋષિ, સંસારવાચક નામ.

વિશ્વામિત્રઃ સર્વમિત્રઃ । વિશ્વ સર્વ + મિત્ર.

વિષુણ (૪/૧૯) અનેકવિધ, વિષમ.

વિષુણસ્ય જન્તોઃ વિષમસ્ય ।

વિ વિરુદ્ધાર્થક + સમ સમાન. અસમાન.

→ ડો. વર્મા આતે સ્વીકાર્યું 'નિર્વચન ગણે છે, અને એને વિષુણ > વિષુ વિવિધ દિશાઓ (વિ 'લુદ્ધ' 'લુ' સં ૫૦ ૫૦ ?) + ન સં'અધવાચક પ્રત્યય- એ રીતે સમજાવે છે. ઈ-ડો-યુરો. *પ્રાં- 'લુદ્ધ' (લુઓ મીક Idios- અંગત, ખાનગી) ના વિસ્તારમાંથી આ શબ્દ બને છે. પણ વિષમમાં ડો. વર્માએ 'વિષુ + ન' કેવી રીતે જોયું હતું?

વિષ્ટ્ (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

૧. (૧) વિષ્ટ્ આદિત્યઃ ભવતિ, આવિષ્ટા રસાન્ ।
 (૨) આવિષ્ટઃ માસમ્ જ્યોતિષામ્ ।
 (૩) આવિષ્ટઃ માસા इति वा ।

૨. અથ દ્યોઃ । આવિષ્ટા જ્યોતિર્ભિઃ પુણ્યકૃદ્ભિઃ ચ ।

૧. ૨. (આ +) √ વિશ્ પ્રવેશયું, વ્યાપયું.

→ પણ √ વિશ્ ના કં ૦ જૂં ૬૦ થી અંત્ય વ્યંજન વ્ સમન્વવાતો નથી. એટલે નિર્વાચન વ્યંજનોની ઉપેક્ષા કરતું હોઈ શિથિલ બને છે. પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યનમાં √ સ્તપ્ - કદાચ √ સ્તમ્, ઇન્ડો-યુરો. *steb- *stebh- 'ટેકો આપવો' (અંગ્રેજી staff- લાકડી) સાથે સંબંધ એવો ઠાઈ ધાતુ હતો કે કેમ તે હજી સંશોધનનો વિષય છે.

વીર (૧/૭) વીર.

- (૧) વીરઃ વીરયતિ અમિત્રાન્ ।
- (૨) વેતેઃ વા સ્યાત્ મતિકર્મણઃ ।
- (૩) વીરયતેઃ વા ।

- (૧) વિ + √ વીર્ વિખેરયું, દૂર કરવું. દુશ્મનોને દૂર કરનાર
- (૨) √ વી જયું (૩) √ વીર્ શક્તિશાળી યયું.

→ નામાનિ આख्यातजानिनो प्रभाव. ઇન્ડો-યુરો. *wiro-s, wiro-s 'પુરુષ'. જુઓ. સિંધુઆનિયન Vīras- 'પુરુષ'.

વૃક્ષ (૨/૬) વૃક્ષ

(૧) વૃક્ષઃ વ્રજનાત્ । (૨) વૃત્વા ક્ષા તિષ્ઠતિ इति ।

(૧) √ વ્રજ્ કાપયું. (૨) √ વૃ લંકયું + ક્ષા વૃષ્ટી. વૃષ્ટીને લંકીને રહે છે.

→ પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્યું. કેમકે ઇન્ડો-યુરો. *wrok- 'ચીરવું'. s વિસ્તાર સાથે ગ્રીક rēkos, અંગ્રેજી rag, 'ચીંથડું'. બીજામાં નામાનિ આख्यातजानिनो प्रभाव.

વૃણ (૨/૧૭) એક રાક્ષસનું નામ

(૧) તદ્ વૃણઃ વૃણોતે વા । (૨) વૃણંતેઃ વા । (૩) વૃણંતેઃ વા ।

(૧) √વૃ લંકયુઃ (૨) √વૃત્ જયુઃ કે વળયુઃ, ક્ષયુઃ.

(૩) √વૃષ્ વંધયુઃ.

→ વૃત્તની ખૂબ જાણીતી દત્તકથાઓને લક્ષમાં લેતાં અહીં ચારેક ઉદાહરણ દર્શાવે છે તેવા કેટલાક ધાતુઓના સંપર્કદોષમાંથી શબ્દ બન્યો હોય એ શક્ય છે. ચારેક આપેલા ત્રણમાંના પહેલા નિઃકલ્પને ટાંકસંહિતાનું સમર્થન છે ખરું : વૃત્તો હ વા ક્વં સર્વં વૃત્વાશિષ્યે, યદિદન્તરા દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ । રાજવાડે તૈત્તિરીય સંહિતામાંથી અવતરણ આપે છે તેમાં ત્રણેય વિદ્યપોતું સમર્થન થાય છે. તસ્ય યત્ અત્યશિષ્યત તત્ સ્વષ્ટા આહવનોગમ્ ઉપ પ્રાવર્તયત્ સ્વાહા ઇન્દ્રશશુર્વંધર્મ્વેતિ । યત્ અવર્તયત્ તત્ વૃત્તસ્ય વૃત્તત્વમ્ । સ ઇપુમાત્રમ્ ઇપુમાત્રમ્ વિવ્વઙ્ઙ અવર્ધત । સ હમાન્ લોકાન્ અવૃણોત્ । યત્ હમાન્ લોકાન્ અવૃણોત્ તત્ વૃત્તસ્ય વૃત્તત્વમ્ । (ત્વષ્ટાએ તૈયાર કરેલા સોમરસમાંથી ઈન્દ્રના પીનાં જે વધ્યો તેની ત્વષ્ટાએ આહવનીયાગિનને આહુતિ આપી. તેમાંથી ત્વષ્ટા જન્મ્યો. તે બધી બાજુએ બાણ-બાણ જેવડો વધ્યો. તેણે આ લોકને લંકી દીધા.) દુર્ગ : અવર્તત....પ્રાવર્તયત્ એમ પણ અર્થ કરે છે, તેને રાજવાડે દુર્ગનું ચોથું નિર્વાચન દહે છે.

વૃષભ (૪/૮) બળદ.

વૃષભઃ વર્ષિતા અપામ્ ।

√વૃષ્ વરસયુઃ (+ અપ્ પાણી ?)

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ વર્ષા. (સાથે જ જુઓ ૭/૨૩ : વૃષભસ્ય વર્ષિતુઃ અપામ્ ।)

વેદ્ય (૨/૨૧) બાણવા યોગ્ય.

* વેદ્યાભિઃ વેદિતવ્યાભિઃ પ્રવૃત્તિભિઃ । √ વિદ્ બાણયુઃ.

વૈશ્વાનર (૭/૨૧) અગ્નિનું એક વિશેષણ.

(૧) વૈશ્વાનરઃ કસ્માત્ ? વિશ્વાન્ નરાન્ નયતિ ।

(૨) વિશ્વે એનમ્ નરાઃ નયન્તિ હતિ વા ।

(૩) અપિવા વિશ્વાનરઃ એવ સ્યાત્ । પ્રત્યૂતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ તસ્ય વૈશ્વાનરઃ ।

- (૧) વિશ્વ બધા + નર મનુષ્ય + √ની દોરવું. બધા મનુષ્યોને દોરે છે.
 (૨) = (૧) બધા મનુષ્યો એને દોરે છે.
 (૩) વિશ્વાનર.

→ પહેલાં બે નિર્વચનો પ્રાથમિક અવસ્થાનાં છે કેમકે છેલ્લો √ની લોપ પામે છે. સ્કોલ્ડ તેમાં √ની ને કૌંસમાં મૂકીને પ્રત્યાર્થ કરે છે. છેલ્લું નિર્વચન સ્કોલ્ડ અને ડૉ. વર્મા બંનેને માટે અરપટ છે. સ્કોલ્ડ આમ મૂકે છે : વિશ્વાન્ (વિશ્વ નું દ્વિ. બ વ.) (+ √ક્ત જવું, વ્યાપવું.) એટલે એને મતે યાસ્ક વિશ્વાન્ + અર એમ સમજાવે છે. ડૉ. વર્મા આમાં વ્યુત્પત્તિ હોવા વિશે નિશ્ચિત નથી. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશમાં વિશ્વાનર (સવિતા કે ઈન્દ્ર) તેમજ વૈશ્વાનર (અગ્નિ) બંનેનું અર્થઘટન 'બધા મનુષ્યોનો' એમ કરેલું છે. ગેલ્ડનર પણ કંઈક એમ જ સમજાવે છે : વૈશ્વાનર 'pertaining to the whole of humanity'. પણ પદપાઠમાં શબ્દનું વિભાજન નથી કર્યું. પ્રાચીન વ્યુત્પત્ત્યનો શબ્દ પ્રત્યેનો અભિગમ ગેલ્ડનરના જેવો હોત તો કદાચ પદપાઠકાર શબ્દને વિભાજી શક્યો હોત. પણ 'સમગ્ર માનવ જાતની માલિકીનો' એ કલ્પના જ અગ્નિની વૈદિક પરિકલ્પનાને અગમણી છે. સાયણ : (ઋ. ૧. ૯૮. ૧) વૈશ્વાનરસ્ય વિશ્વેષાં નરાણાં લોકાન્તરનેતૃત્વેન સ્વામિત્વેન વા સમ્બન્ધોઽન્નેઃ । 'માનવ જાતને દોરનાર કે તેની પાસે જનાર.' યાસ્ક અને સાયણના આ અર્થઘટનોમાં (વિશ્વ + નર + √ની કે √ક્ત માં) અગ્નિ એક ક્રિયાશીલ પદાર્થ બની રહે છે. પણ જેવો છે તેવા જ સ્વરૂપે શબ્દ આ કલ્પના વ્યક્ત કરતો નથી, શબ્દનું સ્વરૂપ અરપટ રહે છે અને તેથી પદપાઠકાર શબ્દને વિભાજીતો નથી (જોકે ઋ. ૧૦. ૮૫. ૨૧ માં વિશ્વાવસુ વિભાજ્યો છે.) ઋ. ૧. ૯૮. ૧. ૫૨ ટીકા કરતાં સાયણ પાણિનિનો આધાર લઈ (બુએ પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર ૬. ૩. ૧૨૯ : નરે સંજ્ઞાયામ્ ।) નર ઉત્તરપદની આગળ વિશ્વના છેલ્લા અનો ગુણ સિદ્ધ કરે છે. (સરખાવો : વિશ્વા-વસુ, વિશ્વા-મિત્ર વગેરે) હવે આ વિશ્વા-નરને શબ્દનું મૂળ કલ્પી લેતાં તેના પરથી પાંચ અષ્ટાંક સૂત્ર ૪. ૩. ૧૨૦ તસ્યેદમ્ । ને આધારે વૈશ્વાનર એ વિશેષણ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આથી શબ્દનું તાત્પર્ય

પ્રગટ થતું નથી. દુર્ગ વિશ્વાનર પર ટીકા કરતાં કહે છે : અપિ
વા વિશ્વાનર એવ કશ્ચિત્ સ્યાત્ ।....તસ્યાપતયં વૈશ્વાનરઃ । એટલે
એ કદાચ વિશ્વાનર નામની કોઈક દેવના કદપતો હોય. આનો આધાર
સર્ધને રાજવાડે નિરુક્તાના પાઠમાં મૂતાનિ પછી તસ્યાપતયમ્ શબ્દો
હોવા નોંધએ એમ ધારે છે, પણ એ ધારણા નિરાધાર છે.

વ્રત (૨/૧૩) કર્મ, વ્રત-નિયમ, અન્ન.

(૧) વ્રતમિતિ કર્મનામ । વૃણોતિ ઇતિ સતઃ ।

(૨) નિવૃત્તિકર્મ વારયતિ ઇતિ સતઃ ।

(૩) અન્નમ્ અપિ વ્રતમ્ ઇત્યુચ્યતે । યદ્ આવૃણોતિ શરીરમ્ ।

(૧) √ વૃ આંધવું. (૨) √ વૃ પારવું. (૩) (આ +) √ વૃ ઢાંકવું, રક્ષવું.

→ ડો. લક્ષ્મણ સરૂપે આપેલો પાઠ આ પ્રમાણે છે : વ્રતમિતિ કર્મનામ ।
નિવૃત્તિકર્મ વારયતીતિ સતઃ । इदमपीतरद्वयतमेतस्मादेव वृणोतीति
सतः । अन्नमपि वगेरे. એ ખાખી ભરેલા પાઠને અનુસરીને રેકોર્ડ નણ
નિર્વચનો ૧. નિ + √ વૃ નિવારવું, ૨. √ વૃ પસંદ કરવું અને ૩. આ +
√ વૃ ઢાંકવું એમ સમજાવીને નોંધે છે; કે इदमपीतरद्वयतमेतस्मादेव
शब्दो निरर्थक છે કેમકે બંનેની વ્યુત્પત્તિ જુદા ધાતુમાંથી આપી છે.
પણ ડો. વર્માએ આપેલો અહીં સ્વીકાર્યો મુજબનો પાઠ વધારે સારો
છે. દુર્ગ इदमपी० વગેરે શબ્દો ઉમેરીને એ જ પાઠ સ્વીકારે છે.
અને રેકોર્ડ દુર્ગનો પાઠ વધુ સારો છે એમ નોંધે પણ છે. ડો. વર્મા
પહેલાં બે નિર્વચનોને ઈન્ડો-યુરો. *prā-, *prāra- ‘બોલવું’;
अयस्ता-प्रापता-‘નિયમ, શાસન’ સાથે સાંકળે છે, અને સમગ્રપણે
નિર્વચનને ખનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય, પણ અર્થધરનાશાસ્ત્રની
દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણે છે.

શં યો: (૪/૨૧) સુખ-શાંતિ.

(૧) શંયુ: સુખંયુ: ।

(૨) શમનં ચ રોગાણામ્ યાવનમ્ ચ ભયાનામ્ ।

(૧) શમ્ સુખ + √ યુ બોડાવું.

(૨) √ શમ્ શાંત કરવું + √ યુ દૂર કરવું.

→ આખા ઋગ્વેદમાં આ બંને શબ્દો વારંવાર સાથે વપરાયા છે અને બંને 'સુખશાંતિ' જેવો જ અર્થ લેવો પડે તેમ છે. પદ્માઠ અને ડો. વર્મા શમ્ અને યોઃ એમ બે શબ્દો અલગ પાડે છે. ડો. વર્મા નિર્વચનને અરપણ ગણાવે છે. સાયણ મોટે ભાગે ચારકને અનુસરે છે. અન્યથા સુલસ્ય મિત્રચિતા 'સુખ સાથે જોડનાર' (જુઓ પહેલું નિર્વચન.) એમ સમજાવે છે. ડો. વેલ્ચુકર એ શબ્દોના 'protection and well-being' (ઋ ૨. ૩૩. ૧૩.), 'happiness and bliss' (ઋ. ૭. ૩૫. ૧.), 'peace and blissful activity' (ઋ ૭ ૬૬. ૫) એવા અર્થો કહે છે. વિહતની યોઃને ✓યુ 'જોડવું' નાં સાધિત રૂપોમાં મુદ્રાને પ્રશચ્છિદ્ધ મૂકે છે. મુરકેલી એટલી જ છે કે નિઘરુદુમાં આ શબ્દની ગણના ઐકપદિક અધ્યાયમાં કરી છે, જ્યારે ચારક બંનેને છૂટાં પદો તરીકે સમજાવે છે. ઐકપદિકમાં શ્વયોઃ શબ્દનો માત્ર પાછલો વર્ણ જ ઉદાત્ત છે, અને તેનો, ચારક અઘાપિ શમ્બુર્વાહિંસ્પત્યઃ ઉચ્ચતે એમ સમજાવે છે તેના પંચમી-પદી એ. વ ના રૂપ સાથે જ, મેળ ખાય છે. જ્યારે બે સ્વતંત્ર શબ્દો તરીકે સમજાવતાં બંને ઉદાત્ત સ્વર લે છે. જેમ 'સુખશાંતિ' એ સમાસ લગભગ એક જ શબ્દ તરીકે પ્રયોજાય છે તેમ આ શ્વયોઃ લગભગ એવા જ અર્થમાં અને ધણુ'બરુ' એક સાથે જ, એક સામાસિક શબ્દની જેમ જ પ્રયોજતા હશે એની સાથે બાહરંસ્પત્ય શ્વયુઃ અને ખાસ તો એના પદી એ. વ. ના રૂપ શ્વયોઃ (જુઓ ચારકે તૈ. સં. માંથી આપેલુ અવતરણ)ની ભેળસેળ થઈ જવાથી, કદાચ ત્યાં (ચારકના અવતરણમાં) બંને અર્થ શક્ય હોવાથી, શંકા ઉદ્ભવી હશે અને એનો ઐકપદિકમાં સમાવેશ થયો હશે.

શક્તવરી (૧/૮) એક છંદવું નામ.

શક્તવર્યઃ શ્વચઃ, શક્તોતેઃ । ✓શક્ શક્તિમાન્ યયુઃ.

→ કદાચ છંદની અસરકારકતા વિશેની શ્રદ્ધાને કારણે, આયુઃ નામ પૂણું હશે. સંભવિતપણે સ્વીકાર્યો. ઈન્ડો યુરો. *kav- 'શક્તિમાન્ યયુઃ' સિથુઆનિયન kákti- 'પહેલુંયયુઃ' જે કે આ ઈન્ડો-યુરો. ધાતુ વિશે હળુ નિશ્ચિત એકમત નથી.

૨ શત્રુ (૨/૧૬) શત્રુ.

શત્રુ જુઓ હિન્દ્રશત્રુ.

શન્તનુ (૨/૧૨) એક રાજનું નામ.

(૧) શન્તનુઃ શં તનો અસ્તુ इति वा ।

(૨) શમ્ અસ્મૈ તન્વા અસ્તુ इति वा ।

(૧) (૨) શમ્ સુખ + તનુ શરીર.

→ વ્યક્તિવાચક નામનું નિર્વચન આપવાનો પ્રયત્ન.

શરણ (૪/૨૫) શરદ ઋતુ.

(૧) શ્રુતાઃ અસ્યામ્ ઓપધયઃ ભવન્તિ ।

(૨) શીર્ણાઃ આપઃ इति वा ।

(૧) √શ્રુ પઢવું. જેમાં વનસ્પતિ પરિપક્વ બને છે.

(૨) √શ્રુ ક્ષીણ થવું. જેમાં પાણી ધટે છે.

→ ડો. વર્મા આને નામાનિ વાચ્યાતજાનિના પ્રભાવવાળું નિર્વચન ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરો *kel- 'હંકાળું,' લિથુ. kėlėti-'હંકાળા થવું.'

✓ શરીર (૨/૧૬) શરીર.

(૧) શરીરમ્ શ્રુણતેઃ । (૨) શમ્નાતેઃ વા ।

(૧) √શ્રુ હણવું. (૨) √શમ્ નાશ કરવો.

→ પહેલા નિર્વચનને ડો. વર્મા એક વાર માત્ર ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાય ગણાવે છે, પછી પરિશિષ્ટમાં એને પાછું પ્રાયગિક વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે, કેમ કે ઈન્ડો-યુરો *ker- 'વધવું', ગ્રીક kóros 'પૌગંડ'. બીજાને તેઓ વ્યંજનની દૃષ્ટિએ સિધ્ધિ ગણે છે.

✓ શાસ્ત્રા (૧/૪) ડાળી.

(૧) શાસ્ત્રાઃ લશયાઃ । (૨) શક્નોતેઃ વા ।

(૧) √શી રહેવું, સુવું + શ આંકાશ આકાશમાં રહેનાર.

(૨) √શક્ શક્તિમાન થવું.

- પહેલું નિર્વચન પ્રાયશઃ દર્શાવું રહી જાય છે. કેમ કે ઇન્ડો-યુરોપીય **h₁ b₁ h* = આર્યોનિયમ *cah* = સિથુઆનિયન *sak₁ h* = 'શાખા.' બીજું નિર્વચન નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ દર્શાવે છે. ડાળી ફૂલ-પાંદડાં ધારણ કરવા શક્તિમાન થાય છે તેથી તેને $\sqrt{\text{શક્}}$ માંથી વ્યુત્પન્ન કરી છે. પણ અહીં ધાતુમાં રહેલા એક જ વ્યંજનના સરખ સિવાય બીજા કોઈ નિયમને ધ્યાનમાં રાખ્યો નથી

શિતામન્ (૪/૩) આગલો પગ, યોનિ, (ગુદા, ડો. વર્મા) યકૃત, ચરબી

- (૧) દોઃ શિતામ ભવતિ ।
- (૨) યોનિઃ શિતામ ઇતિ શાકપૂર્ણિઃ । વિપિતઃ ભવતિ ।
- (૩) શ્યામતઃ યકૃતઃ ઇતિ તૈટ્તિરિકઃ ।
- (૪) શિતિમાંસત મેદત ઇતિ ગાલઘ. ।

(૧) પર્યાય

(૨) વિ + શિત ખુલ્લું (લક્ષણ સરખ). કદાચ સ્વામ (ડો. વર્મા)

✓ વિપ્ વ્યાપવું. માંસ કે વિખટાથી વ્યાપેલું (દુર્ગ).

(૩) શિતામ = શ્યામ યકૃત, જકર.

(૪) શિતામ = શિતિ + મામ સફેદ માસ, ચરબી

→ સ્પષ્ટ રીતે અત્યંત અસ્પષ્ટ અને મુશ્કેલ નિર્વચન. પહેલામાં ચારકે પોતે તો માત્ર પર્યાય કે અર્થ જ આપી દીધો છે પણ ચારકે આપેલા અવતરણનો આખો પાક દુર્ગ તૈત્તિરીય ગ્રાહણમાંથી ઉતારે છે, અને ચારકના અર્થને ન્યાય્ય ઠેરવવા આમ સમજાવે છે : દો શિતામ ભવતિ ।....તસ્ય હિ પ્રાણેન પશુદ્રવતિ । શ્રિતમસભાવેન એતરકાયે ભવતીતિ શિતામ ।....પર્યાદિ વાહ્યાનિ ચાવદાનાન્યામ્યન્તરાણિ ચ ભવન્તીતિ । તન્ન પાર્શ્વે શ્રોણો અંસાવિતિ વાહ્યાનિ જિહ્વા-યકૃદાદીન્યામ્યન્તરાણિ । તન્નૈવ સર્વં પાર્શ્વતઃ શ્રોણિતઃ-હૃદયેતયો-રન્તરા વર્તમાનઃ શિતામશબ્દઃ કિમન્યદ્દોષ્ણોઽભિદધ્યાત્ । પણ કિમન્યત્ અભિદધ્યાત્માંનો પ્રશ્ન જ આ સમગ્રની ત્રિંશુ દુર્ગને પોતાને ખાત્રી નથી એમ બતાવે છે. ખાકીના ત્રણમાં ચારકે બીજાના મતો આપ્યા છે. બીજામાં શાકપૂર્ણિએ આપેલો અર્થ સમજવાની પણ મુશ્કેલી છે તે

નેઈ શકાય છે. દુર્ગા આમ સમજાવે છે : યોનિઃ શિતામેતિ શાકપૂર્ણા
આચાર્યો મન્યતે । તત્ર યોનિરનવદાનોયૈવ । યોનિસમાનદેશસ્તુ
ગુદો નામાવદાનમસ્તિ સ યોનિશબ્દેનોચ્યતે ।....સ હિ શ્રોણિ-
અનન્તરો ભવતિ । શ્રોણ્યનન્તરં ચ શિતામશબ્દ ઇચ્યતે 'શ્રોણિતઃ
શિતામતઃ' इति । શબ્દસારૂપ્યમપિ ચ કિંચિદસ્તિ વિપિતો
ભવતિ શિતામેતિ । વિપિત સમજાવતાં કહે છે : વિપ્લ વ્યાપ્તો
(ધાતુપાઠ ૩/૧૩) વ્યાપ્તઃ પુરીયેણ ભવતિ । અથવા વિપિતમાંસો
વિસ્ત્રસ્તમાંસઃ । પશુ વિપિત માં ✓ વિપ્ 'છાંટયું', 'વરસાવયું'
(sprinkle, pour out-આપ્ટે) ધાતુ જેવો પશુ શક્ય છે. જે
રીતે ✓ વૃષ્ વરસાવયુ > વૃષ કૃષ્મ શબ્દ બને છે તે રીતે ✓ વિપ્
વરસાવયું > વિપિત છાંટાયેલ = યોનિ એમ અર્થ કરી શકાય.
વિટ્પતિ શબ્દમાં વિપ્ એટલે સ્ત્રી' એ અર્થ રહેલો છે જ. (આપ્ટે)
એટલે યોનિ અર્થ માટે જે ✓ વિપ્ ધાતુ જ લેવો હોય તો દુર્ગે
આપેલા અર્થ કરતાં આ બીજો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. પશુ એથી
વિપ્ માંના આઘ વર્ણની ઉપેક્ષા કરીને (વિ)પિત > (વિ)સિત =
શિતા + મન્ એમ મુશ્કેલ રીતે શબ્દ સાધવો પડશે. એ રીતે શિતા
(=વિપિતા) = યોનિ + મન્વાજો ભાગ. બાકીનાં બંનેને દુર્ગે
શબ્દસારૂપ્ય દ્વારા જ સમજાવ્યાં છે. એવં હિ વહુતરં શબ્દસારૂપ્યં
ભવતિ । ડો. વર્મા વચ્ચાં બેને જ નોંધે છે, તે યોગ્ય છે. છેલ્લામાં
શબ્દસારૂપ્યનો પશુ અતિરેક થાય છે. ધ્વનિ બંને અર્થ બંને દષ્ટિએ
દુર્ધટ નિર્વચન.

શિતિ (૪/૩) સંદેહ.

શિતિઃ ક્યતેઃ । ✓ જો ધારદાર કરવું.

→ પ્રાથમિક દશાતું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરો. *kpaia-‘શ્વેત, ઉજ્જવળ, પ્રકાશવું.

શિરઃ (૪/૧૩) સૂર્ય, મસ્તક.

(૧) શિરઃ આદિત્યઃ ભવતિ । યદનુસેતે સર્વાણિ ધૃતાંનિ ।

(૨) इदम् अपि इतरत् शिरः एतस्मात् एव । समाश्रितानि एतद्
इन्द्रियाणि भवन्ति ।

(૧) ✓ જો સૂર્ય, રહેલું. જે બધા પ્રાણીઓમાં રહેલો છે.

(૨) જેમાં બધી ઇન્દ્રિયો રહેલી છે, એના આશ્રયે છે.

- નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરોપીય *kerc-‘મસ્તક’. ગ્રીક kēras-‘શીંગડું.’ સૂર્યને માટે શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ લેવો પડશે. સ્કોટ્લેન્ડ ખીજામાં (સમ્ + આ +) √શ્રિ એ ધાતુ પણ આપે છે, પણ એતરમાદેવને કારણે ખીજો ધાતુ આપવાની જરૂર નથી સમાધિતાનિ...વગેરેમાં માત્ર સમજૂતી જ જોઈ શકાય

શિશિર (૧/૧૦) શિશિર ઋતુ

(૧) શિશિરમ્ શ્રુણાતે: । (૨) શમ્નાતે: વા ।

(૧) √શ્રી શીર્ષ્ય ચતુઃ. (૨) √શમ્ શમી જતુઃ, નાશ પામતુઃ.

- ખીજું તો સ્પષ્ટ રીતે વિસંગત છે જ પહેલું પણ પ્રાથમિક અવસ્થાનું છે. ઇન્ડો-યુરોપીય મૂળ *kel-‘કંડી, ઠરી જતુ’, લિથુઆનિયન kēlas-‘કંડી’.

શિશ્ન (૪/૧૯) પુરુષની ઇન્દ્રિય.

શિશ્ન શ્રયતે: । √શ્ન વીધતુઃ.

- અસ્પષ્ટ નિર્વચન. શબ્દના પહેલા વર્ણમાં કદાચ ચારકે અભ્યાસ (દ્વિરુક્તિ) જોયો હોય.

શીરમ્ (૪/૧૪) અષ્ટીદાર. અગ્નિનું વિશેષણ.

(૧) અનુશાયિતમ્ હતિવા । (૨) અશિનમ્ હતિ વા ।

(૧) √શી ચતુઃ, વ્યાપતુઃ. (૨) √શ્ શ્ વ્યાપતુઃ.

- √શી ‘ધારદાર કરતુ’ > √શી સાથે કદાચ શબ્દ સંબંધ હોય એમ ડો. વર્મા ધારે છે, જો કે ધાતુમાંથી નામ બનતાં ફે સ્વર શી રીતે આવ્યો તે સમજાવતું મુશ્કેલ છે. ચારકે √શી > શીરતે, અશીરત જેવા સાધિત રૂપોના સામ્યથી રતો આગમ કર્યાને શબ્દને √શીમાંથી નિષ્પન્ન કરે તે સમજાય છે, પણ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. ખીજું નિર્વચન નકામું છે.

शुन्ध्यु (४/१६) सुप्त, पक्षी, जग, स्वप्न, तेजस्वी.

(१) शुन्ध्युः आदित्यः भवति । 'शोधनात् ।

(२) शकुनिः अपि शुन्ध्युः उच्यते । शोधनात् एव । उदकचरो भवति ।

(३) आपः अपि शुन्ध्युः उच्यन्ते । शोधनात् एव ।

(१) (२) (३) √शुष् शुद्ध करणं.

→ स्वीकार्य. छन्दो-युरो० *ku-dh 'यमकणु', ઉગ્ગવળ થયુ', ગ્રીક katharós-'शुद्ध'.

शुष्म (२/२४) जग, जगत्मान.

शुष्मम् इति बलनाम । शोषयति इति सत्तः ।

√शुष् सुक्षुण्, (श्रेष्ठ) सुक्षुण्, शोषणं.

→ कदाच स्वीकार्य. छन्दो-युरो० *sus-'सुक्षु'. अवेस्ता huška-'सुक्षु'.
(संभावो शुष्क.)

शूर (४/१३) शूरवीर.

शूरः शयतेः गतिकर्मणः ।

√शु (शय्) ञणु

→ प्राथमिक दृष्टानुं. छन्दो-युरो० *kū-'कृषणु', वधयु'. ગ્રીક kúēō-'सगल' ज्ञानयु'.

शृङ्ग (२/७) शीगण्ड.

(१) शृङ्गम् श्रयतेः वा ।

(२) शृणातेः वा ।

(३) शम्नातेः वा ।

(४) शरणाय उद्गतम् इति वा ।

(५) शिरसः निर्गतम् इति वा ।

(૧) √ શ્રિ આશ્રયે રહેવું.

(૨) √ ષ્ટ કાપવું, ભાંગવું, છૂંદવું.

(૩) √ વામ્ નાશ કરવો.

(૪) ધારણ + ઉદ્ + √ ગમ્ શરણુ-રક્ષણુ માટે ભીગેણું.

(૫) શિરસ્ મસ્તક + નિસ્ + √ ગમ્ માથામાંથી નીકળેણું.

→ પહેલાં ત્રણમાં નામાનિ આહ્યતજ્ઞાનિનો પ્રભાવ જોઈ શકાય. ખરેખર તો, મૂળ ઇન્ડો-યુરો. *kē-, kēr-, kere-‘મસ્તક’ ગ્રીક kēras-‘માથું’. ગોથિક haúrn-‘શીંગડું’. (જુઓ શિરસ્.) પાછલાં બેને અસગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો—જોનાર નિર્વચનોમાં મૂકી શકાય. જે કે છેલ્લું ‘પાછું’ અંશતઃ સાચું છે.

દયામ (૪/૩) ધેરું, કાળું.

દયામમ્ દયાયતેઃ ।

√ દયા ધદ્ બનવું.

→ નામાનિ આહ્યતજ્ઞાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરો. *kjēmo- ‘વિવિધ રંગોનું’ એક નામ’. લિથુઆનિયન szēmas-‘સૂરું’

દ્યેમ (૪/૩) બાજ, ગરડ.

દ્યેનઃ સંસનીયમ્ ગચ્છતિ ।

√ દૌસ્ વખાણવું + √ દ્ બનવું. પ્રશંસનીય રીતે જનાર.

→ અસગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો જોવા નિર્વચન. બાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દ્યેત ‘સફેદ’ અને દ્યેન ‘વિવિધરંગી, કાપરચીનરું’ એ બે શબ્દોના સંપર્કદોષમાંથી દ્યેન શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે.

દ્રેણિ (૪/૧૩) હાર, પંક્તિ.

દ્રેણિઃ શ્રયતેઃ । સમાશ્રિતાઃ મવતિ ।

√ શ્રિ-આશ્રયે રહેવું. (એકબીજાના) આશ્રયે રહેલી દોષ છે.

- સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ઈમકે ઇન્ડો-યુરો. *kīi- 'ના તરફ ણવું, ના આશ્રયે રહેવું.' લેટિન clino- 'ણવું, આશ્રયે રહેવું.' (સરખાવો અંગ્રેજી incline, decline)

ઓળિ (૪/૩) નિતંબ.

ઓળિ: ઓળતે: ગતિચલાકર્મણ: । ઓળિ: ચલતિ હવ ગચ્છત: ।

✓ ઓળ્ જવા માટે હાસવું. જતી વખતે નિતંબ જાણે હાલે છે.

- નામ માત્ર ધાતુમૂલ્ય હોવાના સિદ્ધાંતાગ્રહણું પરિણામ. ઇન્ડો-યુરો. *lov-nis- 'નિતંબ.' લેટિન clavis- 'નિતંબ.'

ઘસ (૧/૧) આવતી કાલ.

ઘ ઉપાશસનોય: કાલ: ।

(ઉપ + આ +) ✓સં-અપેક્ષા કરવી.

- યંજનોની ઉપેક્ષાવાળું શિથિલ નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરો. *kṛ- 'પ્રકાશવું, ઉજાગળ થવું.' અવેસ્તા 𐬀𐬀𐬀𐬀- 'વહેલી સવાર.' (સરખાવો ગુજરાતી શબ્દ 'અસરું')

ઘેસ્યા (૨/૨૦) સફેદ, ઉજાગળ. ઉપસવું વિશેષણ.

ઘેસ્યા ઘેસતે: । ✓ઘિત્-ઉજાગળ હોવું, થવું.

- સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો. *kuc- 'પ્રકાશવું' સરખાવો અંગ્રેજી white.

વપ્ (૪/૨૭) ઝ.

વટ્ પુન: સહતે: ।

✓સેહ્ સહેવું, જીતવું. (જે પાંચની સંખ્યાને) જીતે છે.

- નામમાત્રને ધાતુમાંથી નિપજાવવાનો દુરાગ્રહ ઇન્ડો-યુરો. *sperks, અવેસ્તા xšpərəδ, અંગ્રેજી six = 'છ'.

સંવત્સર (૪/૨૭) વર્ષ.

સંવત્સર: સંવત્સન્તે અસ્મિન્ ભૂતાનિ ।

સં + ✓વસ્ સાથે રહેવું.

- નામાનિ આસ્વાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરો. *vet- લેટિન vetus- 'વર્ષ'

સકતુ (૪/૧૦) અન્ન, સાથવો. દળેલા, પકવેલા જવ.

(૧) સકતુઃ સચતેઃ । દુર્ઘાવિ ભવતિ ।

(૨) કસતેઃ વા સ્યાત્ વિપરીતસ્ય । વિકસિતઃ ભવતિ ।

(૧) ✓ સચ્ વળગવું. કેમકે એને ધોવો મુશ્કેલ હોય છે.

(૨) ✓ કસ્ વિકસવું, ફૂલવું. (એને ગરમ કરતાં) ફૂલેલો બને છે.

→ પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્યું. કેમકે ઈન્ડો-યુરોપીય *sequ- ‘અનુસરવું’ લેટિન sequor ‘હું અનુસરું છું’. તેથી વિપર્યયવાળું બીજું નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું બની રહે છે.

સચ્ચિ (૭/૩૦) મિત્ર.

સમાનરૂપાનાઃ । સ સાથે-સરખું + ✓ સ્ચા કહેવું. ઓળખાવું.

→ ડૉ વર્મા આને અસ્પષ્ટ નિર્વચન ગણે છે. “Only this much is clear that *kh* in this word is an Indo-Ir. phenomenon of Av. *haxay** ‘friend’. How far this *kh* could be connected with an Indo-Ir. *khyā*- remains to be explored.” (એમનો અં. ધ. ૫. ૨૪૪ આ શબ્દનો સ્ અવેસ્તા *haxay*ની ઈન્ડો-યુરોપીયન ધટના છે એટલું સ્પષ્ટ છે. એને ઈન્ડો-યુરોપીય સ્વા સાથે કયા સુધી સાંકળી શકાય તે હજી સંશોધનનો વિષય છે)

સચ્ચિ ને ✓ સચ્ ‘સાથ કરવો, સાથે થવું’ સાથે સાંકળી શકાય! (સં. સચ્ચિ અવેસ્તા-*haxay*, ઈન્ડો-યુરોપીય *sequ*- ‘અનુસરવું’ લેટિન *sequi*- ‘અનુસરવું’. તે પરથી *secta*-અનુસરનારાઓનો સમૂહ. અંગ્રેજી *sect*)

સાય (૧/૧૩) સત્ય.

(સાક્ષાત્) એતેઃ કારિતમ્ ચ યકારાદિમ્ ચ અન્તકરણમ્ અસ્તેઃ શુદ્ધમ્ ચ સકારાદિમ્ ચ ।

✓ અસ્ થવું દેવું + ✓ દ જવું, (પ્રેરક) મોકલવું. (જે અસ્તિત્વ પ્રાપ્તનાં પદાર્થો તરફ મોકલાય છે? પ્રેરાય છે.)

→ આની સાથે ચાર્કે 'અન્યત્ર (૩/૧૩) આપેલું' નિર્વચન સત્યમ્ કસ્માત્...? સત્પ્રભવં ભવતિ સરખાવવા જેવું છે. ✓ મસ્ તું વર્ત° ૬૦ સત્-જે છે, અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યું છે. તે-તેમાંથી પ્રભવતું. ડો. વર્માંએ એ નિર્વચનને સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્યું ગણ્યું છે, અને એના સર્મનમાં ઇન્ડો-યુરો° *Existence 'અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થ' (belonging to exisitant) તેમ જ અવેસ્તા hastihyō 'સાચું' પણ દર્શાવ્યાં છે. એ રીતે જોતાં શાકટાયનનું નિર્વચન પહેલી નજરે અલગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો જોનારું લાગે છે, પણ શાકટાયને સત્યને સત્ + ય એમ વિભાજીને સત્ ને ✓ મસ્ માંથી (કદાચ વર્ત° ૬૦ જ હોય) અને ય ને ✓ હના પ્રેરક 'મોકલવું, પ્રેરવું' માંથી નીપજાવ્યું છે એ રીતે સમજીએ તો એ અંશતઃ સાચું છે એમ સ્વીકારવું પડે

સઘમાદ્ (૭/૩૦) સાથે આનંદનાર. ઉત્ખણી.

સહમદનમ્ । સઘ(=સહ) સાથે + ✓ મદ્ આનંદવું.

→ સંભવિતપણે સ્વીકાર્યું.

સન્તધીત્યમ્ (૨/૨૮) સં + ✓ તુ 'બળવાન થવું' તું તીવ્રતાબોધક (યન્ત) વર્ત° ૬૦.

તનોતેઃ પૂર્વંયા પ્રકૃત્યા સંગમઃ । સમ્ + ✓ તન્ ફેલાવવું.

→ સ્પષ્ટ રીતે ચારકનું નિર્વચન ભૂલભરેલું છે.

સપ્તમ્ (૪/૨૧) સાત.

સપ્ત સૃપ્તા સદ્ગુણા ।

✓ સૃપ્ સરવું. 'જે આઠ તરફ' સરે છે.

→ પણ સૃપ્ત અને સપ્તમાં સ્વરો અતુરપ ન હોઈ શકે. ગ્રાથમિક, અને ભૂલભરેલું નિર્વચન.

સપ્તનામન્ (૪/૨૭) સાત નામોવાળો. સૂર્ય.

(૧) સપ્તનામા આદિત્યઃ । સપ્ત અસ્મે રશ્મયઃ રસાન્ અભિસંનમયન્તિ ।

(૨) સપ્ત એનમ્ ઋષયઃ સ્તુવન્તિ ઇતિ વા ।

(૧) સપ્ત + √નમ્ નમયું, વળયું.

(૨) સપ્ત + √નુ વખાણયું, સ્તવયું.

→ જુઓ નામનું.

સપ્તપુત્ર (૪/૨૬) સાત પુત્રોવાળો.

(૧) સપ્તપુત્રમ્ સપ્તપુત્રમ્ । (૨) સર્વણપુત્રમ્ इति वा ।

(૧) સપ્ત + પુત્ર (૨) √સૃપ્ સરકયું + પુત્ર.

→ જુઓ સપ્તનું તેમજ પુત્ર.

સમાના (૭/૧૭) સમાન ચિત્તવાળી, અનુકૂળ, એકમત.

(૧) સમાનમ્ સમાનનાત્ વા । (૨) સમાનનાત્ વા ।

(૧) સ સરખું + √મન્ વિચારયું. (૨) સમ્ + માનન.

→ સ્ત્રીઓના વિશેષજી તરીકે. પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. બીજું સ્વીકાર્ય
ગણવાનો સંભવ ઓછો છે.

સમાનબન્ધુ (૨/૨૮) સમાન સ્વજનોવાળું.

સમાનબન્ધૂ સમાનબન્ધવે ।

સમાન + √બન્ધ્ બાંધયું.

→ જુઓ બન્ધુ.

સમુદ્ર (૨/૧૦) સમુદ્ર.

(૧) સમુદ્રઃ કસ્માત્ ? સમુદ્રદ્રવન્તિ અસ્માત્ આપઃ ।

(૨) સમભિદ્રવન્તિ એનમ્ આપઃ ।

(૩) સમ્મોહન્તે અસ્મિન્ ભૂતાનિ ।

(૪) સમુદકઃ ભવતિ ।

(૫) સમુનત્તિ इति वा ।

(૧) સમ્ + ઉદ + √દ્રુ દોડયું. જેમાંથી પાણી વહે છે.

(૨) સમ્ + (અભિ) + √દ્રુ જેના તરફ પાણી વહે છે.

(૩) સમ્ + √મુદ્ આનંદ પામયું. જેમાં પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે.

(૪) સમ્ + ઉદ પાણી. જેમાં પાણી ભેગું થાય છે.

(૫) સમ્ + √ઉદ્, ઉન્દ બીજવયું. જે બીજવે છે.

→ ત્રીજું નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું સ્ત્રી જાય છે. છેલ્લાં બે સ્ત્રીકાર્ય ગણાય તેવાં છે, કેમકે સમ્ > ઇન્ડો-યુરો *som- સાથે', અને ઉદ્ધ > ઇન્ડો-યુરો *ud 'હીજવણું'. ગ્રીક húdōr- 'પાણી'. ડો. વર્મા પહેલા, ખીજ અને છેલ્લા નિર્વચનોને સાથે મૂકીને એમાં ચારકે સંપર્કદોષ જોયો હોવાનું માને છે. $\sqrt{\text{ઉદ્}}$ અને $\sqrt{\text{દ્રુ}}$ ના સંપર્કદોષથી છેલ્લો વ્યંજન ર્ સિદ્ધ કરવાનું સરળ બન્યું હશે.

સર્વ (૨/૨૪) સર્વ, બધું.

સર્વમ્ સંસૃતમ્ ।

સમ્ સાથે + $\sqrt{\text{સૃ}}$ સરણું, જણું, વહેણું.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરો *Sol(c)pr- 'સમગ્ર'. ગ્રીક hólos- 'આખું'. અંગ્રેજી whole.

સવિત્ (૭/૩૧) સવિતા, સૂર્ય.

સવિતારમ્....સર્વસ્ય પ્રસવિતારમ્ ।

$\sqrt{\text{સૃ}}$ પ્રેરણું. સર્વને પ્રેરનાર.

→ સ્ત્રીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *seu- 'ગતિમાં મૂકવું'. અવેસ્તા hav- 'ગતિ પ્રેરવી'.

સાનુ (૨/૨૪) પીઠ, શિખર, ધાર.

(૧) સાનુ સમુચ્છિતં ભવતિ ।

(૨) સમુન્નુલ્લમ્ હતિ વા ।

(૧) સમ્ + ઉત્ + $\sqrt{\text{પ્રિ}}$. સારી રીતે જોયું કરેણું.

(૨) સમ્ + ઉત્ + $\sqrt{\text{નુદ્}}$ જોયું ધકેલેણું.

→ વ્યક્તિગત વર્ણમાં શબ્દનું સંક્ષિપ્ત રૂપ જોતું નિર્વચન. ખીજ નિર્વચનના $\sqrt{\text{નુદ્}}$ માનો નુ-શબ્દમાં જડે છે.

સામન્ (૭/૧૨) ગાવા માટેની વેદમ્ત્રયા.

(૧) સામ સંમિતમ્ ઋચા ।

(૨) અસ્યતે: વા ।

(૩) ઋચા સમંમ્ મેને હતિ નૈદાના: ।

(૧) સમ્ + √મા 'માપવું'. ઋચા સાથે અરાઅર 'માપવું'.

(૨) √ અસ્ ક્ષિપ્તુ'. ઋચામાં નંખાવું.

(૩) સમ્ + √મન્ ગણવું, માનવું. (પ્રજ્ઞપતિએ) સામને ઋચા જેવું જ ગણવું.

→ પહેલાં નિર્વચનને ડોઠ વર્ગો વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો ભેતી વ્યુત્પત્તિ ગણે છે. બાકીનાં જેને લૌકિક અથવા લોકપ્રચલિત વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. પણ તેઓ એક ચોથું નિર્વચન સામ સ્યતેઃ આપે છે તેનો આધાર જણાતો નથી. કદાચ સમ્મિતમૃચાસ્યતેર્વા એમ હસ્તપ્રતોના સળંગ પાઠમાં સંધિ ભેવાની કે ન ભેવાની સગવડને કારણે બે પાઠ કલ્પ્યા હોય એ શક્ય છે. એને તેઓ આમ સમજાવે

છે : √સૌ, lit. 'that which is the final stage in the system of Vedic arrangement,' viz. (a) સહિતા-, (b) પદ- and (c) સામન્-. (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૧૦૪).

(અવ) સાય (૧/૧૭) છોડી મૂકીને.

સ્યતિઃ ઉપસૃષ્ટઃ વિમોચને ।

અવ + √સૌ છોડી મૂકવું. ઉપસર્ગવાળો √સૌ છોડી મૂકવાના અર્થમાં.

સિલિકમધ્યમ (૪/૧૩) અર્થ અરપ્પટ. (સૂર્યના અશ્વોનું વિશેષણ)

(૧) સિલિકમધ્યમાઃ સસૃતમધ્યમાઃ (૨) શીર્ષમધ્યમાઃ વા ।

(૧) સં + √સૃ સાથે સરવું + મધ્યમ મધ્યભાગ, કટિ. પાતળા મધ્યભાગ વાળો.

(૨) શીર્ષ + મધ્યમ ભેમનું અતક વચ્ચે છે એવા ?

→ બંને નિર્વચનો અત્યંત અરપ્પટ છે. સાયણ પણ એ પ્રમાણે જ સમજાવે છે. સસૃતઃ સંગતઃ સંલગ્નો મધ્યભાગો યેવામ્ તે તાદૃશાઃ । પુષ્ટસ્વાત્ પ્રીઢપૃષ્ઠા સંલગ્નમધ્યાશ્ચેત્યર્થઃ । જઘનપુરોભાગાવપેક્ષ્ય સિલિકમધ્યમાઃ इत्युक्तम् । પાસકે અને સાયણે √સૃ > ગિરતિ-ગિલતિની સમાનતાથી √સૃ > સિરતિ-સિલતિઃ કલ્પીને-પછી

इक प्रत्ययवाणुं ३५ सिलिक हृष्युं होयं એ શક્ય છે. પણ એ રીતે √શૃમાં દીર્ઘ સ્વર ણ છે એ હકીકતની ઉપેક્ષા કરવી પડી છે. (આપ્ટેના શબ્દકોશમાં દીર્ઘ √શૃ ૭ P. to hurt, injure, kill એવા અર્થમાં આપેલો છે).

આની સાથે કદાચ ધ્વનિશાબ્દનો પ્રશ્ન પણ સંકળાયેલો હોઈ શકે. ણ સ્વરનો ઉચ્ચાર આને પણ કયાંક રુને મળતો થાય છે, કયાંક રિ જેવો થાય છે. એ રીતે વિચારતા સૃ > સિ > સિરિ > સિલિ અને સ્વાર્થિક પ્રત્યય ક લાગતાં સૃ = સિલિક એમ કલ્પના કરી શકાય.

सीमन् (१/७) सीमारेष्वा.

सीमा मर्यादा । विपौव्यति देशो ।

(વિ +) √સીવ્ સીવયુ. એ દેશોને સીવે છે, બેડે છે.

→ દુર્ગ : વિગતસંસ્તાનો દેશો કરોતીતિ । વધારે સાચો લાગે છે. ડો. સરપ વિપોવ્યતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાંથી છટકી જાય છે. જુઓ : "simā means boundary: it forms the seam between two countries." યાસ્કનું નિર્વચન વિરુદ્ધાર્થક વિ ઉપસર્ગવાળું છે એટલે સીવવાથી વિરુદ્ધ છટકું કરવાનો અર્થ હોવો જોઈએ, આમેય બે દેશોને અલગ કરે તે સીમા એ અર્થ સમજાય છે. પણ સીમનુમાં વિ નો અંશ દેખાતો નથી, એટલે જોડવાનો જ અર્થ લેવો પડશે. નિર્વચન પ્રાથમિક અને ભૂલભરેલું છે. ડો. વર્મા આના મૂળમાં √સિ- 'બાંધવું' (ઈ-ડો-યુરો *si-'બાંધવું', ગ્રીક himē's-'પટ્ટી') એ ધાતુ હોવો જોઈએ એમ કહે છે.

सुवास (२/२४) राजतुं नाम.

सुदा: कल्याणदान: । सु + √दा आपयु.

→ સ્વીકાર્ય.

सुपर्ण (४/३) सुंहर पंजोवाणुं. એક પક્ષી.

सुपर्णा: सुपतना: । सु + √पत्.

સુવિતે (૪/૧૭) સહ-તત્વ. સારી રીતે ગયેલું.

(૧) સુવિતે સુ હતે....સુગતે ।

(૨) સૂતે...પ્રજાંયામ્ હિતિ વા ।

(૧) સુ સારી રીતે + √હ જયું.

(૨) √સૂ જન્મ આપવો.

→ સ્કોલ્ડ (૧) સુવિતે સુ હતે અને (૨) સૂતે, સુગતે પ્રજાયામ્ હિતિ વા । એમ નિર્વચનો આપે છે તેમાં અસ્પષ્ટતા ઊભી થવાનો સંભવ છે. દુર્ગ બંને નિર્વચનો આમ સમજાવે છે : અથ્વા યદા 'સુ હતે' હિતિ વિપરિણામસ્તદા 'સુગતે' હિત્યર્થઃ । યદા 'સૂતે' હિતિ તદા 'પ્રજાયામ્' । ડો.૦ વર્મા નિરુક્ત ૪/૧૭ માં સુવિતા સૂત્રસૂતાનિ કર્માણિ એવું નિર્વચન વાંચીને તેને પ્રાથમિક દશાનું અને જૂઝભરેલું ગણાવે છે. પણ એમણે નોંધેલો પાઠ ડો.૦ સરપ, સ્કોલ્ડ, દુર્ગ કે-રાજવાડે કોઈએ આપ્યો નથી, પાઠાન્તરેમાં એ કશે નોંધાયો નથી, તો એમણે એ ક્યાંથી લીધો હશે ? યાસ્કનું ખીજું નિર્વચન અર્થદષ્ટિએ થોડુંક મળતું આવે છે એટલું માફ. વળી એમનો અભિપ્રાય પણ નોંધવા જેવો છે. જુઓ : The correct derivation is

સુ + √હ + ત-*opposite to* દુરિત as PW '(=પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ) has pointed out. In fact PW has also shown the occurrence of સ્વિત્ત (=સુવિત્ત) in VS. V. 5. (=વાજ.૦ સં. ૫. ૫) (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૧૧૮). પણ તો તો યાસ્કનું પહેલું નિર્વચન પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય ગણાય ! એણે ટાંકેલું નિગમવાક્ય પણ એણે એવો અર્થ જ લીધાનું સમર્થન કરે છે !

સુવિદત્ર (૭/૯) ધન.

(૧) સુવિદત્રમ્ ધનેમ્ મવતિ । વિન્દતેઃ વા ઈકોપસર્ગોત્ ।

(૨) દંદાતેઃ વા સ્યાત્ દ્વયુપસર્ગોત્ ।

(૧) સુ + √વિદ્ મેળવ્યું.

(૨) સુ + વિ + √દા સારું આપવું.

સ્તોમ (૭/૧૨) સ્તુત.

સ્તોમઃ સ્તવનાત્ । √સ્તુ સ્તવવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો. *stap-‘મોટેથી પ્રથાંસા કરવી’. ગ્રીક stētai- ‘તે બહાશ હાકે છે’.

સ્થાણુ (૧/૧૮) થાંભલો.

સ્થાણુઃ તિષ્ઠતેઃ । √સ્થા રહેવું, ઊભા રહેવું.

→ અંશતઃ સ્વીકાર્ય. અહીં પણ ચારક વચ્ચે ક્રમ કુદાવીને મૂળ સુધી પહોંચી જાય છે. શબ્દનું અંતિમ મૂળ તો ઈન્ડો-યુરો. *stā- જ છે, પણ પછીના અવાન્તર રૂપ ઈન્ડો-યુરો. *st(h)elnu-‘સ્થાપવું’. પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન stilli (sel-ous) ‘ચાંત, સ્થિર’માંથી સ્થાણુ નિપજાવવું જોઈએ. એટલે *stā > *st(h)elnu > સ્થાણુ.

સ્વર (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

(૧) સ્વર્ આદિત્યઃ ભવતિ સુ અરણઃ ।

(૨) સુ ર્ઈરણઃ ।

(૩) સુક્તઃ રસાન્ ।

(૪) સુક્તઃ ભાસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૫) સુક્તઃ ભાસા ઇતિ વા ।

(૧) (૩) (૪) (૫) સુ + √ઋ જવું. સારી રીતે જનાર. રસોને અનુસરનાર, નક્ષત્રોના તેજ તરફ જનાર વગેરે.

(૨) સુ + √હૃ મોહકવું, પ્રેરવું.

→ આ બધાંમાં નામાનિ આસ્વાતજાનિના દુરાગ્રહનું પરિણામ દેખાય છે. ઈન્ડો-યુરો. *suel-‘સૂર્ય’. અવેસ્તા hvar- ‘સૂર્ય’.

હંસ (૪/૧૩) હંસ.

હંસાઃ હન્તેઃ । ઘનન્તિ અધ્યાનમ્ ।

√હન્ પ્રહાર કરવો.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરો. *gubans-‘અતક’. જૂની ઉચ્ચ જર્મન gans-‘હંસ’.

હરસ (૪/૧૯) પ્રકાસ. જળ વગેરે.

હરઃ હરતેઃ । ✓હૃ હરી લેવું.

→ નામાનિ વાચ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરો *gʰer-‘અરમ’.
ગ્રીક thēros ‘ઉનાળાનો તાપ’.

હરિ (૪/૧૯) સોમરસ, શિયાળ કે વાનર.

(૧) હરિઃ સોમઃ હરિતવર્ણઃ ।

(૨) અયમ્ અપિ ઇતરઃ હરિઃ એતસ્માત્ એવ ।

૧. ૨. હરિ-લાલ-બૂખરો, કપિલ રંગનો, લીલો.

→ સ્વીકાર્ય. સોમને હરિ કહ્યો કેમકે એનો રંગ લીલો-હરિત છે.
ઈન્ડો-યુરો *gʰel-લીલું કે પીળું. લેટિન helvus-‘પીળું’.

હરિ (૭/૨૪) અશ્વો, (સૂર્યનાં) કિરણો.

હરયઃ સુવર્ણાઃ હરણાઃ આદિત્યરશ્મયઃ ।

✓હૃ હરી લેવું.

→ ખરેખર તો અહીં ઋચામાં હરિ એટલે પીળા કે સુવર્ણરંગી સૂર્ય-કિરણોનો ઉલ્લેખ છે. ભુઓ ઉપર હરિ. ‘પારકલું’ કલ્પનાદાસ્ત્રિય પણ આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સૂચવાય છે.

હરિત્ (૪/૧૧) સૂર્યકિરણ.

હરણાન્ આદિત્યરશ્મીન્ । ✓હૃ હરી લેવું.

→ ભુઓ ઉપર હરિ (૭/૨૪).

હર્યંતિ (૭/૧૭) ઇચ્છા કરવી.

હર્યંતિઃ પ્રેપ્સાકર્મા વિહર્યંતિ ઇતિ ।

✓હૃય્ ઇચ્છિવું.

હવિષ્પાન્ત (૭/૨૫) આહુતિનું પાન.

હવિઃ યત્ પાનીયમ્ ।

હવિષ્ આહુતિ + ✓પા પીવું. હવિષ્ ને પીવાયોગ્ય છે.

→ સાયણુઃ પાન્તમ્ પાનીયમ્ સોમાત્મકમ્ । દુર્ગ્ : પાનાર્હે પાનયોગ્યમ્ ।
પણ પાન્ત શી રીતે સિદ્ધ થયું તે કોઈએ સમજાવ્યું નથી.

સ્તોમ (૭/૧૨) સૂક્ત.

સ્તોમઃ સ્તવનાત્ । √સ્તુ સ્તવવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *stau- 'મોટેથી પ્રથંસા કરવી'. ગ્રીક stētai- 'તે બહુશ હકિ છે'.

સ્થાણુ (૧/૧૮) ચાંબલો.

સ્થાણુઃ તિષ્ઠતેઃ । √સ્થા રહેવું, ઊભા રહેવું.

→ અંશતઃ સ્વીકાર્ય. અહીં પણ ચારક વચ્ચે ક્રમ કુદાવીને મૂળ સુધી પહોંચી જાય છે. શબ્દનું અંતિમ મૂળ તો ઈન્ડો-યુરોપીય *stā- જ છે, પણ પછીના અવાન્તર રૂપ ઈન્ડો-યુરોપીય *st(h)elnu- 'સ્થાપવું'; પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન stilli (stel-nus) 'શાંત, સ્થિર'માંથી સ્થાણુ નિપજાવવું જોઈએ. એટલે *stā > *st(h)elnu > સ્થાણુ.

સ્વર (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

(૧) સ્વર્ આદિત્યઃ ભવતિ સુ ઝરણઃ ।

(૨) સુ ઈરણઃ ।

(૩) સુક્તઃ રસાન્ ।

(૪) સુક્તઃ ભાસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૫) સુક્તઃ ભાસા હતિ વા ।

(૧) (૩) (૪) (૫) સુ + √ઋ જવું. સારી રીતે જનાર. રસોને અનુસરનાર, નક્ષત્રોના તેજ તરફ જનાર વગેરે.

(૨) સુ + √હૃ ભોક્ષવું, ગ્રેસ્તું.

→ આ બધાંમાં નામાનિ આશ્વાતજાનિના દુરાગ્રહનું પરિણામ દેખાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *sūrel- 'સૂર્ય'. અવેસ્તા hvarə 'સૂર્ય'.

હંસ (૪/૧૩) હંસ.

હંસાઃ હન્તેઃ । ઘનન્તિ અધ્વાનમ્ ।

√હન્ પ્રહાર કરવો.

→ નામાનિ આશ્વાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય *gḥans- 'અતક'; જૂની ઉચ્ચ જર્મન gans- 'હંસ'.

हरत् (४/१६) प्रकाश. जण वगेरे.

हरः हरतेः । √ हृ ढरी લેવું.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિતો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય *gwer-‘ગરમ’.
ગ્રીક thēros ‘ઉનાળાનો તાપ’.

हरि (४/१६) सोमरस, शिवाण કે વાનર.

(૧) हरिः सोमः हरितवर्णः ।

(૨) अयम् अपि इतरः हरिः एतस्मात् एव ।

૧. ૨. हरि - લાલ - ભૂખરો, કપિલ રંગનો, લીલો.

→ સ્વીકાર્ય. સોમને હરિ કહ્યો કેમકે એનો રંગ લીલો-હરિત છે.
ઈન્ડો-યુરોપીય *gheh-‘લીલું’ કે પીળું. લેટિન helvus-‘પીળું’.

हरि (७/२४) अश्वो, (सूर्यानां) किरणो.

हरयः सुपर्णाः हरणाः आदित्यरश्मयः ।

√ हृ ढરી લેવું.

→ ખરેખર તો અહીં ઋચ્યામાં હરિ એટલે પીળા કે સુવર્ણરંગી સૂર્ય-
કિરણનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ ઉપર હરિ. ચારકેનું કલ્પનાદારિત્ર્ય પણ
આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

हरित् (४/११) सूर्यकिरण.

हरणान् आदित्यरश्मीन् । √ हृ ढરી લેવું.

→ જુઓ ઉપર હરિ (૭/૨૪).

हयंति (७/१७) ध्विञ्छा કરવી.

हयंतिः प्रेप्साकर्मा विहयंति इति ।

√ हय् ધ્વિજીવું.

हविष्पान्त (७/२५) आहुतितुं પાન.

हविः यत् पानीयम् ।

हविष् आहुति + √ पा पीવું. હવિષ્ ને પીવાયોગ્ય છે.

→ સાચુ : પાન્તમ્ પાનીયમ્ સોમાત્મકમ્ । દુર્ગ : પાનાર્હં પાનયોગ્યમ્ ।
પણ પાન્ત શી રીતે સિદ્ધ થયું તે દેખાએ સમજાવ્યું નથી.

હસ્ત (૧/૭) હાય.

હસ્તઃ હન્તેઃ । પ્રાણુઃ હનને ।

✓હન્ હણુનું, પ્રહાર કરવો.

→ વ્યંજનની ઉપેક્ષા થતી હોવાથી સિધ્ધિ વ્યુત્પત્તિ આપતું નિર્વચન.

✓હન્માનો ન, હસ્તમાં ત થી રીતે બન્યો? ઇન્ડો-યુરો
ghasto-‘હાય’. અવેસ્તા zasta-‘હાય’.

હિનોત (૭/૨૦) ✓હિ પ્રેરવું, ‘મોટવું’નું આસાર્થ ણી. પુ. બ. વ.

પ્રહિણુત । ✓હિ પ્રેરવું.

→ વ્યાકરણશુદ્ધ રૂપ આપીને આર્પ રૂપ સમગ્રવ્યું છે. વ્યુત્પત્તિ નથી.

હિમ (૪/૨૭) હિમ, બરફ.

(૧) હિમમ્ પુનઃ હન્તેઃ વા । (૨) હિનોતેઃ વા ।

(૧) ✓હન્ હણુનું, પ્રહાર કરવો (૨) ✓હિ પ્રેરવું, ઉત્તેજવું.

→ ✓હન્માથી, કેમ કે વનસ્પતિને તુકસાન કરે છે, ✓હિમાંથી; કેમકે જવ
જેવા કેટલાક છોડને ઉત્તેજે છે. પણ આમાં નામમાત્ર ધાતુમૂલ હોવાના
સિદ્ધાંતની અતિશયતા જ દેખાય છે: ઇન્ડો-યુરો *ghimo-‘ઠંડી’.
ગ્રીક dúschimos-‘શિયાળું’.

હિરણ્ય (૨/૧૦) સોનું.

(૧) હિરણ્યં કસ્માત્ ? હ્રિયતે આયમ્યમાનમ્ इति वा, ह्रियते
જનાત્ જનમ્ इति वा ।

(૨) હિતરમણમ્ ભવતિ इति वा ।

(૩) હૃદયરમણમ્ ભવતિ इति वा ।

(૪) હયંતેઃ વા સ્યાત્ પ્રેષ્ટાકર્મણઃ ।

(૧) ✓હૃ લર્ષ જવું. ધડીને લર્ષ જવાય છે, એકથી ખીખ પાસે લર્ષ
જવાય છે.

(૨) હિત હિતકારક (✓ઘા ‘મૂકવું’નું ક્ર૦ ભૂ૦ ક્ર૦) + ✓રમ્ આનંદ
પામવું.

(૩) હૃદય (હૃદ ?) હૃદય + ✓રમ્

(૪) ✓હૃ ઇચ્છા કરવી.

→ ડો.૦ વર્મા 'પેહેલુ' અને 'છેલુ' એને નામાનિ ગ્રાહ્યાતજાનિના પ્રભાવવાળાં ગણાવે છે, જ્યારે વચ્ચાં એને વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો જોનાર વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. નામભાવને ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાના દુરાગ્રહને કારણે જ્યારે કોઈ શબ્દમાં હ્ જેવો - ઈન્ડો-યુરો. કાળના અનેક ધ્વનિઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો - ધ્વનિ આવે ત્યારે ચારકનાં નિર્વચનો વિશેષ કરીને નિષ્પ્રાણુ બને છે. એવા સંલેગોમાં ચારકને મળેલા સંસ્કૃત ધાતુઓની સંખ્યા ઘણી મર્યાદિત હતી, અને એમનો અર્થ ભાગ્યે જ સાચું મહત્ત્વ ધારી શકતો. હિરણ્યમાના હ્ ને લીધે ચારક એને $\sqrt{\text{હ}}$ માંથી નિષ્પન્ન કરે છે, પણ તેથી સુવર્ણનો સાચો અર્થ પડકારતો નથી. સાચું ઈન્ડો-યુરો. મૂળ છે *gʰhel-ghel- 'પીણું'. લેટિન helvus 'પીણું'. જર્મન gelb- 'પીણું'. પ્રાચીન બલ્ગે. zelcōn- 'લીલું'. ઈન્ડો-ઈરાનિયન સિવાયની બધી ભાષાઓમાં ર્ ને ર્યાને લ્ મળે છે, તેથી પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન ર્ પાછળથી થયેલું પરિવર્તન હોવું જોઈએ. મોટા ભાગની ઈન્ડો-યુરો. ભાષાઓના પુરાવા અનુસાર, ઈન્ડો-યુરો. શબ્દ કેવળ પીળા કે લીલા રંગનો જ અર્થસૂચક હતો. રાજવાડે હિરણ્ય, હરિને લેટિન aurum સાથે સાંકળે છે તે નિરાધાર છે એમ પણ ડો.૦ વર્મા કહે છે.

હેમન્ત (૪/૨૭) હેમંત. શિયાળો.

હેમન્તઃ હિમવાન્ ।

હિમ હિમ, બરફ + વન્ત્ વાળો.

→ બંને શબ્દોનો સંબંધ સાચો છે પણ ઈન્ડો-યુરો. મૂળ શબ્દ છે *gʰheimen- 'ઠંડી'. ગ્રીક-heimōn- 'શિયાળો'. એટલે નિર્વચન અંશતઃ સ્વીકાર્ય.

હોત્ (૪/૨૬) હોતા, બ્રાહ્મણ.

હોતુઃ હ્વાતવ્યસ્ય । $\sqrt{\text{હ}}$ બોલાવવું, આવાહન કરવું.

હોત્ (૭/૧૫) હોતા, બ્રાહ્મણ.

(૧) હોતારમ્ હ્વાતારમ્ ।

(૨) જુહોતેઃ હોતા ઇતિ ઔર્જંવામઃ ।

(૧) $\sqrt{\text{હ}}$ બોલાવવું, આવાહન કરવું.

(૨) $\sqrt{\text{હ}}$ યત્ કરવો, આહુતિ આપવી.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ઔર્ણવાહનું નિર્વચન વધારે સાચું છે. પાછળથી હોતાને ભાતે આવેલું આવાહનનું યત્ન કાર્ય નિર્વચનમાં પણ ધૂસી આવ્યું છે. લૌકિક અથવા લોકપ્રચલિત પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ આપતું નિર્વચન.

હ્ય (૧/૬) ગર્ષકાલ

હ્ય: હીન: કાલ: । ✓હા છોડી દેવું, ત્યજવું.

→ નામનામમાં ધાતુ જોવાનો આગ્રહ રાખતું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરોપીય *gʰjes-, *gʰhes- ‘ગર્ષકાલ’. gʰhes માંથી જર્મન *gesteru-* ‘ગર્ષકાલ’. જ્યારે gʰjes માંથી અવેસ્તા *zγō-* ‘ગર્ષકાલ’.

હ્લદ (૧/૮) તળાવડી, ખાબોચિયું.

(૧) હ્લદ: હ્લાદતે: શબ્દકર્મણ: ।

(૨) હ્લાદતે: વા સ્યાત્ શિતિભાવકર્મણ: ।

(૧) ✓હ્લાદ અવાજ કરવો. (૨) ✓હ્લાદ શીતળ કરવું.

→ પહેલું સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *gʰhlād-અવાજ કરવો, ગ્રીક *kéchlāda-* ‘હું અવાજ કરું છું’.

પરિશિષ્ટ પહેલું

નિરુક્તકાર યાસ્કની મર્યાદાઓ અને વિશેષતાઓ

ડૉ. વર્મા એમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે (p. xi): "Yāska was a remarkable etymologist, far in advance of his times. But for the primitive age in which he lived, he would have been a brilliant etymologist." એટલે આધુનિક તુલનાત્મક-ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસતાંયે યાસ્કની મર્યાદાઓ મહદંશે એના કાળની મર્યાદાઓ છે.

શબ્દોનું મૂળ શોધવાની લગભગ ઘેલછા એ કાળે પ્રવર્તતી હતી. ઋગ્વેદથી માંડીને બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો અને છેક-વેદાંગો-સુધી-વિવિધ-શબ્દોને કેવી કેવી રીતે સમજાવતા તથા શબ્દોના અર્થમાં ચતા જતા કે ચયેલા વિકાસને લક્ષમાં રાખ્યા વિના જ સામે પડેલા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપવાના પ્રયત્નમાં કાળે કાળે અને અથે અથે કેટલા ભેદો પડતા તેનો પ્રો. ફ્રાન્સિસના અંચ 'The Vedic Etymology' પર નજર નાખતાં ખ્યાલ આવે છે. યાસ્ક પણ નિરુક્ત ૨/૧માં કહે છે. જ : ન સ્વેવ ન નિર્વ્યાત્ । શબ્દનું નિર્વચન આપવું તો ખરું જ ન. આપવા જેવું ન કરવું. અગ્નિ (૭/૧૪)નાં પાંચ કે જાતવેદસ (૭/૧૯)નાં ૭ કે સહમી (૪/૧૦)નાં સાત નિર્વચનો યાસ્કે આપ્યાં છે તેમાં પણ નિર્વચનો આપવાની આ જ અતિઆતુરતા દેખાય છે. પોતે આપેલાં નિર્વચનોના સમર્થનમાં યાસ્કે બ્રાહ્મણ-અથોમાંથીયે કેંકડેકાણે નિગમો ટાંક્યાં છે (જુઓ ગાયત્રી ૭/૧૨, અનુષ્ટુભ ૭/૧૨ વ.). યાસ્કનાં કેટલાંયે નિર્વચનો ક્યાં તો શબ્દશઃ બ્રાહ્મણમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, અથવા તો બ્રાહ્મણઅથોની નિર્વચનપ્રવૃત્તિની અસર જાતવેદસ, પૃથિવી (૧/૧૩) જેવા શબ્દોના યાસ્કે નોંધેલાં લૌકિક કે લોકપ્રચલિત પ્રકારનાં નિર્વચનોમાં દેખાય-છે. પણ બ્રાહ્મણઅથોનું મુખ્ય લક્ષ્ય યજ્ઞક્રિયાઓનું પ્રતિપાદન કરવાનું હતું, શબ્દોનું નિર્વચન એ એમની જવાબદારી નહોતી, ગૌણ પ્રટનિ હતી. એટલે એમણે આપેલાં નિર્વચનો પણ બેજવાબદાર, શબ્દના મૂળ અર્થની ઉપેક્ષા કરતાં, યજ્ઞક્રિયાને જ અનુલક્ષીને અને ક્યારેક તો શબ્દને અમુક રીતે જ સમજાવવા માટે-કથા ઉપજાવી કાઢીને અપાયેલાં છે. શબ્દનું નિર્વચન જ મુખ્યત્વે આપવા બેઠેલો યાસ્ક આ શ્રુતિઅથો કે પરંપરાના અથોના પ્રભાવમાંથી મુક્ત નથી રહી શક્યો. એ એની એક મુખ્ય મર્યાદા છે. એ અથોની જેમ જ યાસ્ક પણ શબ્દો સમજાવતાં સમજાવતાં ક્યારેક વિચામિત્ર અને નદીની કે દેવાપિ-ચાંતુની કે એવી કથા પણ કહી નાખે છે. ડૉ. સરપના પુસ્તક Indices and Appendices to the

Nirukta ઉપર નજર કરતાં બ્રાહ્મણ્યથોની યારક પર પડેલી અસરનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકશે, એટલે યારકની સમગ્ર નિર્વાચનપ્રવૃત્તિ ઉપર બ્રાહ્મણ્યથોની પડેલી આ ગાઢ અસરે કીક કીક અનિષ્ટ ક્યું છે એમ જોઈ શકાય છે.

વળી નામાનિ વ્યાસ્યાતજાનિ-શબ્દમાત્રનું મૂળ ધાતુ છે-એ માન્યતા એ કાળે સિદ્ધાંત બની ગઈ હતી અને વ્યામક પ્રમાણમાં સ્વીકૃત હતી, કદાચ સર્વસ્વીકૃત હતી, એટલે શબ્દને સમજાવવા, તેનું નિર્વાચન આપવા ખેસનાર પાસે નિર્વાચનનું મુખ્ય સાધન હતું વ્યાકરણના ધાતુઓ. ઉપરાંત અર્થનિત્ય: પરોક્ષેત-અર્થને લક્ષમાં રાખીને જ હંમેશા શબ્દપરીક્ષા કંઠી-એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર તો આપીઆપ સમજાય તેમ હતો, પણ એમાં જે મૂળ અર્થ, પરિવર્તિત અર્થ અને ક્યારેક લાક્ષણિક અર્થ વગેરે વચ્ચેનો ભેદ ઘણીવાર યોગ્ય રીતે નોંધાતો નહોતો અને તેથી નિર્વાચ્ય શબ્દના અર્થ અને ઉચ્ચારવાનની દૃષ્ટિએ જે ધાતુ શબ્દની સૌથી નજીકનો લાગે તેની સાથે તે શબ્દનું ચોક્કસ બેસાડી દેવાતું એને દારણે યારકે આપેલાં નિર્વાચનોમાં ક્યારેક સ્વરની ઉપેક્ષા થતી દેખાય છે (જુઓ ઉત્તમોષ ૭/૧૨), ક્યારેક વ્યંજનોનો ખ્યાલ રખાતો નથી (જુઓ કાન્વલ ૨/૨), ક્યારેક શબ્દને અમુક ધાતુમાંથી નિષ્કળવવા અર્થને મારી મચડીને બેસાડવામાં આવે છે (જુઓ કચ્છ ૪/૧૮, કક્ષ ૨/૨ વ.), ક્યાક ન હોય તેવે ઠેકાણે ધાતુ દરૂપી લેવામાં આવે છે (જુઓ દીર્ઘ ૨/૧૬), ક્યારેક તો યારક પોતે પણ 'આ ધાતુ હશે, આ પણ હોય, આમાંથી જે હોઈ શકે' એમ દાઢી ખજવાળતો દેખાય છે (જુઓ લક્ષ્મી), ક્યારેક યંત્રવત્ શબ્દો નિષ્પન્ન કરે છે (જુઓ બકૂપાર ૪/૧૮, કચ્છ), ક્યારેક એની દરૂપના પણ ખોટકાઈ જાય એટલો આક ચડે છે (જુઓ નમસ ૨/૧૪), ક્યારેક એક જ શબ્દના જુદા જુદા પ્રલોમાં જુદા જુદા શબ્દોનું સંક્ષિપ્ત રૂપ દરૂપીને એ સમજાવવા મધે છે (જુઓ અશુ ૨/૫, અગ્નિ), ઘણી વાર તો સાવ અસંબંધ, વિસંગત-મૂર્ખાઈભરેલું લાગે એવું નિર્વાચન આપી બેસે છે (દા. ત. કૂલમાષ ૧/૪, વણિજ્ ૨/૧૭, વાસર ૪/૭); તો ઘણીવાર એનાં નિર્વાચનો સમજતાં જ નથી-અસપષ્ટ રહી જાય છે (દા. ત. બદ્ધ ૪/૩, હિમગ્નિ ૪/૧૩, તાયુ ૪/૨૪, રજસ્ ૪/૧૬, વિરાજ્ ૭/૧૩ વગેરે). એટલે નામમાત્ર ધાતુમૂલ જ હોય એ સિદ્ધાંતનો દુરાસદ યારકની ખીણ મોટી મર્યાદા બની રહે છે.

યારકને નડેલી ત્રીજી મોટી મર્યાદા એ છે કે વેદોનો કે વૈદિક ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનાં જે સાધનો આજે ઉપલબ્ધ છે તે એ કાળે નહોતાં. આજે આપણે વૈદિક શબ્દકોશમાં જોતાં જ અમુક શબ્દ ક્યાં દેહલી વાર વપરાયો

છે તે જણી શકીએ છીએ, વૈદિક ઈન્ડોકસમાં નજર કરતાં જ અમુક શબ્દના અર્થ તથા તેની સાથે સંબંધિત એવા બીજા અનેક શબ્દો, તેમના અર્થ, તે વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોના મતો વગેરે આપણને તરત મળી શકે છે. ઉપરાંત ગ્રીક, લોટન, એવેરંતા, ગોથિક વગેરે અનેક ભાષાઓમાં મળતા સમાન ધ્વનિ-અર્થવાળા શબ્દોની તુલના અને તેમાંથી તારવી શકાતા ધ્વનિ-પરિવર્તન કે અર્થ-પરિવર્તનના નિયમો-સિદ્ધાંતો-આખું તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર એ કાળે નહોતું. વૈદિક સંસ્કૃત પંથું મૂળ ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષામાંથી વિકસી છે એ ખ્યાલ નહોતો. યારકને માટે તો વૈદિક સંસ્કૃત કે તત્કાલીન સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત સિવાય બીજી કોઈ ભાષા-ઓના અભ્યાસની સગવડ નહોતી. એટલે યારકનાં કેટલાંયે નિર્વચનો પ્રાથમિક અવધાનાં રહી જાય છે. (દા. ત. અદ્વૈત્યું ૧/૮, પાંણ ૨/૨૬, સેના ૨/૧૧ વ.), તો બીજાં કેટલાંયે નિર્વચનો ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સાચા છે પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય નથી બની શકતાં (જેવાં કે ઋતુ ૨/૨૫, વયા ૧/૪, વારીર ૨/૧૬ વગેરે).

પણ નિરુક્તદાર તરીકે યારકની વિશેષતાઓ એની મર્યાદાઓ કરતાં ઘણી વધારે છે. એનામાં આજના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનદારના જેવું તટ્પર અને તંદુરસ્ત વલ્લભ છે એમ જોઈ શકાય છે. નિર્વચનો આપવામાં એ જડ નથી, ઘણા વિદ્વંસો એ આપે છે. પોતાને ખાત્રી ન હોય ત્યાં સ્વાત્ કહી શકે છે, શિતામન્ (૪/૩) જેવા શબ્દમાં પોતે નિર્વચન નથી આપી શકતો તો પોતાના તરફથી માત્ર એક પર્યાય જ આપીને પતાવી દે છે, અને બીજાઓના મત સમન્વયે છે. શબ્દમાત્રની ધાતુમૂલતાના સિદ્ધાંતને પણ એ હમેશા જડ રીતે પ્રયોજતો નથી. ક્યારેક એ પછીથી યર્ધ ગયેલા નિર્વચનકારો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વૈજ્ઞાનિક રિયતિરયાપક્તા દાખવે છે. ડૉ. વર્મા કહે છે તેમ "Yaska is a little more lifelike etymologist than his successors in India, who have made etymology much more depend upon the roots which are only a fiction of the grammarians." (p. 7) પદ્માદની પરંપરા દ્વાય યારકના કાળમાં સર્વસ્વીકૃત અને સર્વમાન્ય યર્ધ ગયેલી છતાં મેહના (૪/૪) જેવા શબ્દના નિર્વચનમાં એ થોડીક તાજગીભરી રૂઢિમુક્તતા પણ દાખવે છે. અર્થાનિર્ણયઃ પરીક્ષેત । એ સિદ્ધાંતનું લગભગ સર્વત્ર અનુસરણ એનાં ધણાંખરાં નિર્વચનોને યંત્રજડ બનનાં અટકાવે છે.

ઉપરાંત, નિરુક્ત ૨/૧માં ધ્વનિપરિવર્તનો અંગે જે નિયમો યારકે આપ્યા છે, તેમાં સ્વરોના ગુણ, વૃદ્ધિ, સપ્રસારણ, અનુસરપતા તથા સ્વર-વ્યંજનોની સધિ

વગેરેના સ્પષ્ટ નિયમો કે નામ દર્શને કરેલો ઉદ્દેશ્ય પણ નથી. છતાં એણે આપેલાં નિર્વચનોમાં આ બધાં જ પ્રકારની ધ્વનિપ્રક્રિયાઓ અંગેની સભાનતા દેખાય છે ખરી. ઉદાહરણ તરીકે વચા ('ડાળી' ૧/૪) ને તે $\sqrt{\text{વી}}$ માંથી નિષ્પન્ન કરે છે એમાં વી > વે (ઈ : એ) માં સ્વરગુણની પ્રક્રિયા, તથા વે + આ (એ + આ) = વચા એ સંધિનિયમ બંનેની સભાનતા દેખાય છે. વાદિતેય ('અદિતિપુત્ર' ૨/૧૩) ના નિર્વચન વાદિતે: પુત્રમ્માં અપત્યવાચકમાં આદિ જ ની વૃદ્ધિ આ થાય છે તેની સભાનતા દેખાય છે. વયસ્ > $\sqrt{\text{વ્યે}}$ (> $\sqrt{\text{વ્યા}}$) માં સંપ્રસારણ તથા વવ્રિ > $\sqrt{\text{વૃ}}$ (વૃ : વ્ર) માં સ્વરદુર્ગ્ભતાની પ્રક્રિયા વિશેની સભાનતા જોઈ શકાય છે. એ જ રીતે મૃગ (૧/૨૦) > $\sqrt{\text{મૃજ્}}$ માં તથા અઙ્ક (૨/૨૮) > $\sqrt{\text{અઙ્ઙ્}}$ માં કંઠ્ય તથા તાલબ્ય બ્યંજનોત્ત્વ સામીપ્ય તથા ઉપસ્ (૨/૨૮) > $\sqrt{\text{ઉચ્છ્}}$ માં પ્ અને ચ્છનું સામીપ્ય તે જોઈ શક્યો છે. નંસન્તે > $\sqrt{\text{નમ્}}$ માં ઉભાક્ષર પૂર્વે મ્ અનુસાર બને છે, અનુવ્દુમ્ (૭/૧૨) > અનુ + $\sqrt{\text{સ્તુમ્}}$ માં ઉ પછી આવતા સ્ નો પ્ થઈ જાય છે વગેરે સંધિના નિયમો પણ ચારકને જાણીતા હતા જ. એટલે આ પ્રમાણેને આધારે ડો. વર્મા બતાવે છે (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૧૦-૧૬) કે ચારકનાં નિર્વચનોને ધ્વનિના નિયમો સાથે કશી લેવાદેવા નથી (રાજવાડે, નિરુક્ત, પ્રસ્તાવના પૃ. XLI-XLII) એ માન્યતા ખોટી છે, ઉલટું, ચારકના નિર્વચનોનો ધ્વનિશાસ્ત્રીય પાયો ઠીક ઠીક, એ નિર્વચનોને વ્યુત્પત્તિ તરીકે તપાસી શકાય એટલો, સુદૃઢ છે. ભાષાશાસ્ત્રનો કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવસ્થિત ખ્યાલ પણ જે કાળે ન હતો તે કાળે ધ્વનિપ્રક્રિયાઓના સાચા નિયમો પર આધારિત વ્યુત્પત્તિઓ ચારક આપી શક્યો છે એ હકીકત જ ચારકને ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રી ઠેરવવા માટે પૂરતી છે.

આટલું થે બસ નથી. ધ્વનિશાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિઓ આપવા ઉપરાંત ચારક ભાષાશાસ્ત્રના એવા અનેક પ્રદેશો અને નિયમોની ઝાંખી કરી શક્યો છે જેને આપણે આધુનિક ગણાવી શકીએ. એ જ્યારે શ્વસિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેત્વેષ માવ્યતે (૨/૨) એમ કહે છે ત્યારે, એણે સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ નથી કરી, છતાં પ્રાદેશિક ભાષાશાસ્ત્રની ઘટનાનો અણસાર એને આવ્યો છે એમ સમજી શકાય છે. ઐતિહાસિક ભાષાશાસ્ત્રનો એને ખ્યાલ નથી છતાં અસુર (૩/૮) જેવા શબ્દના નિર્વચનમાં એ શબ્દના સારો તેમજ ખરાબ બંને અર્થો સમજાવે છે. ઘણીવાર કુબ્જ (૭/૧૨), ગ્રીવા

(૨/૨૮), લક્ષ્મી-(૪/૧૦) જેવા શબ્દોના નિર્વચનોમાં યાસ્ક એક જ શબ્દને માટે પાસપાસેનાં કે પરસ્પર મળતાં આવતાં અનેક ધાતુઓ આપે છે, તેથી એમ કહી શકાય કે ભાષાશાસ્ત્રમાં ભાષાકીય સંપર્કદોષ તરીકે જાણીતી ઘટનાનો એને અસંપ્રતાતપણે અણસાર હોવો જોઈએ. કુશિક (૨/૨૫) > √ક્રુશ જેવાં નિર્વચનોમાં યાસ્કે, કદાચ પ્રાકૃતીકરણની ઘટનાનો પણ અણસાર મેળવ્યો છે. મર (૪/૨૪) > √હ્ર જેવાં નિર્વચનોમાં એણે કરેલી ભૂલ દોષક પાણિનિ-પંડિત પણ સુધારી શકે એ સાચું, પરંતુ એ સાથે જ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય બને એવાં નિર્વચનો પણ એણે ઘણાં આપ્યાં છે, એટલું જ નહીં પણ તુલના ભાષાની દૃષ્ટિએ શક્યતા સ્વીકાર્ય કે સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય કે અંશતઃ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ એ સારી એવી આપી શક્યો છે એ ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ કહેવાય. ડૉ. વર્મા કહે છે તેમ : “Yāska offers here and there a few derivations which impress us as if proceeding from a modern philologist” (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૪). “શબ્દોમાં થતા વિકારો અંગે નિરુક્ત ૨/૧ માં એણે કેવળ શક્યતાઓનો નિર્દેશ જ કર્યો છે, એને સિદ્ધાંતો તરીકે રજૂ નથી કર્યા, પણ એમાંના ઘણા નિયમોને આધુનિક પરિભાષામાં સમજાવી શકાય તેવા છે.

તેથી રાજવાડેના વિધાન “The Nirukta...is not a science, but a travesty of science” સાથે દોષી રીતે સંમત થઈ શકાય તેમ નથી. ભારતીય પરંપરા યાસ્કને આઘ વ્યુત્પત્તિકાર માને છે અને એના નિરુક્તને જ વેદગોમાનું એક ગણાવે છે. સ્કોલ્ડ પણ કહે છે જ : “the Nirukta contains so many good and true etymologies”. ડૉ. સરપ્પે તો યાસ્કને “the first to claim the scientific foundation, and also the first to formulate the general principles for etymology” એ રીતે ઓળખાવે છે અને ડૉ. વર્માને મતે પણ “these etymologies...though of a primitive character,... were, on the whole, not unscientific”.

પરિશિષ્ટ ૨

નિરુક્ત (૧, ૨, ૪, ૭) માં વર્ણવાયેલી કથાઓ .

અકૂર અને મણિ	...	...	૨૦૨
અગસ્ત્ય અને ઈન્દ્ર	...	...	૧૦૫-૬
ત્રિતલુ કૂવામાં પડી જવું	...	...	૪૦૬
દેવાપિ અને શન્તલુ	...	...	૨૦૧૦-૧૨
બ્રાહ્મણ અને ત્રિધો	...	..	૨૦૪
વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ	...	...	૨૦૨૪-૨૭
શાકપૂણિ અને દેવતા	...	...	૨૦૮

परिशिष्ट ३

निम्न (१, २, ४, ७) भां उत्प्रेषायेषां भेदा-प्रमाणे।

आख्यानसमयः	७-७
आग्रायणः	१-९
आचार्याः	७-२२
एके	१-७; ७-१३
ऐतिहासिकाः	२-१६
ओदुम्बरायणः	१-१
ओपमन्यवः	१-१; २-२; २-११
ओर्णवामः	२-२६; ७-१५
कोरसः	१-१५
गार्ग्यः	१-३, १२
गालवः	४-३
तैटिकिः	४-३
नेदानाः	७-१२
नेरुक्ताः	१-१२; २-८, १४, १६; ४-२४; ७-४,
परिव्राजकाः	२-८
पूर्व याज्ञिकाः	७-२३
ब्राह्मणम्	१-१६; ७-१२, १३, १७; २३, २४
याज्ञिकाः	७-४
वाध्यायिणिः	१-२
वेदाकरणाः	१-१२
शाकटायनः	१-३, १२, १३
शाकपूणिः	२-८; ४-३, १५; ७-१४, २३, २४
स्पोलाष्ठीविः	७-१४